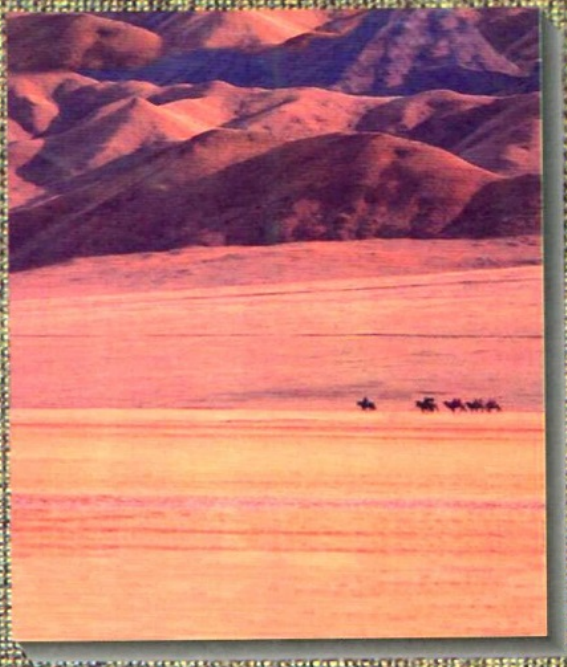

ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە دېجۇئېسى

قەشقەرنى ئەسلىمەن

دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىملارنىڭ ئەسلىمىسى

كاتارىن ماكارتنېي (ئەنگلىيە)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە مەجمۇئەسى

قەشقەرنى ئەسلىگەن

دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمنىڭ ئەسلىمىسى

كاتارىن ماكارتنېي (ئەنگلىيە)

تەرجىمە قىلغۇچى : مەريەم مەتتىمىن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

一个外交官夫人对喀什噶尔的回忆:维吾尔文/(英)马嘎特尼著;王卫平汉译;玛丽亚木维译,乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.9

ISBN7-228-06035-0

Ⅰ.—… Ⅱ.①马… ②王…③玛 … Ⅲ.马嘎特尼 — 回忆录 — 英国 — 维吾尔语(中国少数民族语言)

Ⅳ.K835.617

中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第69880号

一个外交官夫人对喀什噶尔的回忆

(维吾尔文)

〔英〕凯瑟琳·马嘎特尼 著

玛丽亚木·买买提明 译

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)

新疆新华书店发行

新疆工人时报印刷厂印刷

850×1168毫米 32开本 8.5印张 2插页

2000年9月第1版 2000年9月第1次印刷

印数:1—3,000

ISBN7-228-06035-0/K·873 定价:11.90元

دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمى ۋە قەشقەر مېھرى

مۇقەددىمە

ياك لىيەن

غەربىي رايونغا كۆچۈل بۆلۈش ، غەربىي دىيارنىڭ يۈز يىللىق ئېكسپېدىتسىيە تارىخىغا كۆچۈل بۆلۈش ھازىر كىتابخانلار ساھەسىدىكى ئالاھىدە بىر كىتاب ئوقۇش خاھىشى ئىكەنلىكىگە كىشىلەرنىڭ دىققىتى چۈشكىلى خېلى ۋاقىت بولۇپ قالدى . بۇ چوقۇم 20 ـ 21 ـ ئەسىردىكى «يىپەك يولى قىزغىنلىقى » نىڭ داۋاملىق تۇردە ئۆرلەۋاتقانلىقى ،« كەڭ غەربىي شىمالنى ئېچىش » ۋەزىيىتىنىڭ مۇقەررەرلىكى ، جۈملىدىن ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ جۈملىدىن شىمالىي قىسمىغا ئېتىبار بېرىۋاتقانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك .

ھازىر ئۇستىلىمىدە :« غەربىي دىيار ئېكسپېدىتسىيە مەجمۇئەسى » گە كىرگۈزىلىدىغان ئىككى قىسىم ئورىگىنال بار . بۇنىڭ بىرى ، كاتارىن ماكارتنېينىڭ ۋاڭ ۋېيپېڭ تەرجىمە قىلغان مەشھۇر ئەسىرى « قەشقەرنى ئەسلەش » ؛ يەنە بىرى دىئانا سىپتوننىڭ سۇي يەنخۇ تەرجىمە قىلغان داڭلىق ئەسىرى « قەدىمىي ماكان » . ئاپتورلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئەنگلىيە دىپلوماتىيە ئەمەلدارىنىڭ خانىمى .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەشقەر ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە خېلى كۆپ ساندىكى كىشىلەر نەزەردە ئادەمنى قىزىقتۇرىدىغان ئەمما سىرلىق ، چۈشىنىش قىيىن ھەمدە بارماقمۇ تەس بىر ئۇزگە ئەل شەھىرى بولۇپ كەلگەنىدى .

19 ـ ئەسىر تارىخىدىكى چوڭ بىر ۋەقە ، يەنى ئەنگلىيە ئىمپېرى

يىسىنىڭ جەنۇبىي ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەت ھىندىستاننى مەجبۇرىي يو-
سۇندا ئۆز مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋالغانلىقى تۇپەيلى ، جۇڭگو خەل-
قىگە 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشى تېگىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-
قىتتا كېڭىيىش مەزگىلىدە تۇرغان يەنە بىر كۈچلۈك ياۋروپا ـ ئاسىيا
دۆلىتى ـــ رۇسىيە ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەربىي تۈركىستاننى
ئىشغال قىلىۋالدى ھەمدە جەنۇبقا يۈرۈش قىلدى . شۇنداق قىلىپ ئەڭ-
لىيە ، رۇسىيە پامىر ئېگىزلىكىگە قارىمۇ قارشى بولۇپ قالدى . بۇ قەدىمي
زېمىن ۋە جۇڭگوغا بەكمۇ يېراق جايدىكى ئەنگلىيە ، رۇسىيە زاۋاللىققا
يۈزلىنىۋاتقان چىلە خاندانلىقىنىڭ غەربتىكى قوشنىسىغا ئايلاندى ـ دە ،
بوستانلىق ، قۇملۇق ۋە تاغ تىزمىلىرىدىن تەركىب تاپقان جۇڭگونىڭ
شىنجاڭ رايونىدىكى ئىش ـ ھەرىكەتلەرگە ھەر ۋاقىت كۆز ـ قۇلاق
بولدى . ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيىنىڭ پامىردىكى تىركىشىشى تاغلىق دۆلەت
ئافغانىستاننى قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەتكە گىرىپتار قىلدى . مۇشۇ ئەسىر-
نىڭ 70 ـ ، 80 ـ يىللىرىدا بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ
قارشىلىشىمۇ ئافغانستانغا يەنە بىر قېتىم بالا ـ قازا ياغدۇردى . ئەمە-
لىيەتتە بۇ ، بىر ئەسىردىن بۇيان يېڭىش ـ يېڭىلىش ئايرىلماي كەلگەن
تىركىشىشنىڭ داۋاملىشىشى ئىدى .

« قەشقەرنى ئەسلەش » 1931 ـ يىلى يېزىلغان . بۇنىڭدىن ئىل-
گىرى ، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ تۇرمۇشى
ئەكس ئەتتۇرۇلگەن باشقا كىتابلارمۇ نەشر قىلىنغان . مەسە-
لەن ، 1914 ـ يىلى ماكارتنېي دەم ئېلىشقا ئەنگلىيىگە قايتقاندا ، ئۇنىڭ
ئورنىدا ئىشلىگەن باش كونسۇل سېكسىنىڭ سىگلىسى ئېلا 1920 ـ يىلى
ئۆزىنىڭ قەشقەر ۋە تارىمدىكى تۇرمۇش ئەسلىمىسى « ئوتتۇرا ئاسىيا-
دىكى قۇملۇق ۋە بوستانلىقنى كېسىپ ئۆتۈش » نى نەشر قىلدۇردى . بۇ
ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا ، ماكارتنېي خانىمنىڭ ئەسلىمىسىنىڭ ئور-
نىنى ھېچقايسىسى باسالمايدۇ . بۇنىڭ سەۋەبىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇش
ھاجەتسىز . بۇ ئاپتورلار ئىچىدە ئۇنىڭدىن باشقا كىمۇ قەشقەردە 17
يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت تۇرمۇش كەچۈرگەن دەيسىز ؟

بۇ كىتاب سەپەرگە چىققان ۋاقتىتىن باشلىنىپ ، يۇرتىغا قايتىش بىلەن ئايالغىشىدۇ .

كىتابنىڭ بېشىنى ئوقۇغاندا ، بۇ 19 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە ئايال يازغۇچىلىرى ـ مەسىلەن ئاۋستېن ، ئاچا ـ سىگىل بىرانتېلارنىڭ رومان-لىرىغا تەقلىد قىلىنغان ئەسەرگە ئازراق ئوخشاپ كېتىدۇ . لېكىن ئىككى بەتنى ئوقۇپ بولۇپلا ، كىتابخان ئايال باش قەھرىمانىنىڭ جېيىن ئېرىمۇ ، « تەكەببۇرلۇق ۋە ئاداۋەت » رومانىدىكى بانكىنايت خانىمنىڭ ئامراق قىزى جېئانمۇ ئەمەسلىكىنى بايقاپمۇ ، شۇنداقتىمۇ ، ئاپتورکاتارىن ما-كارتنېينىڭ يۇقۇرىقى پېرسونا ژلار بىلەن خېلىلا تونۇش ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز . ئۇنىڭ يازغىنى مۇھەببەت رومانى ئەمەس . ئۇنىڭغا كېرىكى پەقەت ئۇزۇننىڭ ھەقىقىي تەسىراتىنى كىتابخانلارغا قانداق بولسا شۇ پېتى تاپشۇرۇش ، خالاس . ئۇنىڭ باشتىن كەچۈرگىنى ئادەتتىكى ئايالالاردا بولىدىغان كەچۈرمىشلەردىن بولمىسىمۇ ، ئەمما ئالغان تەسىراتى ئادەمدە ناھايىتى ئاسان ھېسداشلىق قوزغايدۇ .

ئۇ سەپەر ئۇستىدە ئاساسلىقى رۇسىيە ۋە رۇسىيە زېمىنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ، ئەسەرنىڭ بېشىدىلا بۇ يوللارنى تەسۋىرلەشتىكى ئۆزگىچە ئۇسلۇب كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ . قە-دىمىلەرنىڭ كۆپىنىشىگە رۇسىيىنىڭ تەرەپ ـ تەرەپنى تۇتاشتۇرىدىغان كارۋان سارايلىرى ماسلاشتۇرۇلىدۇ . بىرىنچى باب ۋە ئاخىرىقى بابلاردا ① چەكسىز كەتكەن يوللاردىكى ئۇزۇن سەپەر تەسۋىرىگە كەل-گەن ھامان كاتارىنىڭ ئاستىلاپ قالاي دېگەن قەلبى ئاجايىپ جانلى-نىپ ۋە قاناتلىنىپ كېتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىز ئېتىدائىي دالىلاردا چې-پىپ يۈرگەن پوچتا مەپىلىرى ، تېمىنلىك ۋە چاققانلىقى تايغانلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئۇتلاق ئاتلىرى ، ھەممىلا يەردە ئۇچرايدىغان رۇسچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەنجاندا ئۇچرايدىغان دىئامېترى ئالتە ئىنگلىز چېسى كېلىدىغان كۆتەك ھارۋىلار ـ بۇ قەدىمكى زامانىدىكى قاگقىللارنىڭ كونا

---

① 1 ـ بابتىن باشقا يەنە 11 ـ باب ۋە ئاق ئاخىرقى 14 ـ بابلاردا سەپەر ئۇستىدىكى ئەھۋاللار تەسۋىرلىنىدۇ .

زامان روهىنىڭ نەق ئۆزىنى ئوقۇيمىز ؛ رۇسىيە ئۆتەكچىلىرىنىڭ يۈلۈ-
چىلارنى تېز ۋە ئۈنۈملۈك تۇردە ئات ـ ھارۋا ئالماشتۇرۇپ ماڭغۇزۇشـ
لىرى بىلەن تونۇشىمىز . بۇ ھال پۈشكىنىنىڭ ھېكايىلىرىنى ئەسلىتىپ ،
مۇز تاغلاردىن ئېرىپ چۈشكەن قار سۇيى بىلەن ياشنايدىغان چېچىرا
شەھەر ئوشنىڭ ھۆزۈرىنى بېرىدۇ . . . ۋەھالەنكى ، ئۇنىڭ قار ـ بورانـ
لىق پامىر تېغىدىن ئۆتكەن چاغدىكى كەچۈرمىشلىرى ئادەمنى ھەممىدىن
بەك ھەقىقىي يوسۇندا ھاياجانغا سالىدۇ .

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

بىرىنچى باب لوندوندىن قەشقەرگىچە..... 1

ئىككىنچى باب چىنباغدىكى دەسلەپكى تەسىراتلار 37

ئۈچىنچى باب قەشقەردىكى دەسلەپكى چاغلار 47

تۆتىنچى باب جۇڭگو شىنجاڭغا بىر نەزەر 58

بەشىنچى باب قەشقەر كونا شەھەر 71

ئالتىنچى باب قەشقەر يېڭى شەھەر ، يېڭى شەھەردە خەنزۇلار
نىڭكىدە تۇنجى قېتىم مېھمان بولۇش 85

يەتتىنچى باب ئۆي ئىشلىرىنى قىلماقنىڭ تەسلىكى 96

سەككىزىنچى باب تۇنجى قېتىم دۆلىتىمىزگە قايتىپ دەم ئېلىش ،
جان سانىمىزنىڭ كۆپىيىشى ، قەشقەرگە
قايتىش 114

توققۇزىنچى باب قەشقەر قىز ـ چوكانلىرى 133

ئونىنچى باب قىرغىزلار ماكانىدا سالقىنداش 149

ئون بىرىنچى باب ناريىن ـ چىمكەنىت ئارقىلىق ئەنگلىيەگە
قايتىش 165

ئون ئىككىنچى باب جۇڭگو ئىنقىلابى 199

ئون ئۈچىنچى باب قەشقەردىكى ئۆزگىرىش 217

ئون تۆتىنچى باب قەشقەر بىلەن خوشلىشىش ، ئۇرۇش تۇمانلىرى
ئىچىدە ياۋروپا ئارقىلىق يۇرتقا قايتىش
سەپىرى 235

فهرست مطالب

مقدمه ۱
تاریخچه علم حدیث ۱
اصطلاحات و تعاریف ۲۲
انواع حدیث از نظر تعداد راویان ۴۲
انواع حدیث از نظر قبول و رد ۵۲
انواع حدیث از نظر نسبت ۶۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۷۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۸۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۹۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۰۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۱۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۲۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۳۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۴۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۵۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۶۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۷۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۸۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۱۹۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۲۰۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۲۱۲
انواع حدیث از نظر اعتبار ۲۲۲

كىرىش سۆز

پېتېر خوبكىرك ① (ئەنگلىيە)

قەشقەر ئاسىيانىڭ كىندىكى ، جۇڭگونىڭ ئەڭ يىراق چېتىگە جايلاشقان چەت ـ ياقا چېگرا شەھىرى . بۇ شەھەر تېخى يېقىندىلا چەت ئەللىك ساياھەتچىلەرگە ئېچىۋېتىلدى . لېكىن ئىلگىرى ئۇ يەرشارىدىكى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئايىغى ناھايىتى ئاز تەگكەن شەھەرلەرنىڭ بىرى ئىدى . بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب ، ئۇنىڭ رۇسىيە چېگرىسىغا يېقىن ، سىياسىي جەھەتتە سەزگۈر جاي بولۇشتىن تاشقىرى ، ئۇنىڭ مۇھىتى ناچار ، چۆل بىر جايغا جايلاشقانلىقىدىن بولغان . چۈنكى قەشقەر ، خۇددى بىر مەھبۇسقا ئوخشاش ، ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى جۇغراپىيىۋى مۇھىت تەرىپىدىن قامال قىلىنغان .

قەشقەرنىڭ شەرق تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتىدۇ . بۇ قۇملۇق سودا كارۋانلىرىنىڭ بىر كىرىپ كەتكەنچە ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولۇپ كېتىشى بىلەن جاھانغا مەشھۇر . قەشقەرنىڭ شىمال ، غەرب ۋە جەنۇب تەرىپىدە تەڭرىتاغ ، پامىر ۋە قارا قۇرۇم تېغىدىن ئىبارەت غايەت زور ئۇچ تاغ ئاسمان بىلەن بوي تالىشىپ قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . ئەسرلەردىن بۇيان ، قانچىلىغان ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ، سايا-ھەتچىلەرنىڭ تاغ باغرى ۋە جىلغىلاردا قارغا كۆمۈلۈپ قالغانلىقى ، ياكى ئۆستىخانلىرىنىڭ پىرقىرىم قۇملۇقتا قالغانلىقىنى بىلىپ بولمايدۇ . تېلېگرامما ۋە ئايروپىلان كەشپ قىلىنىشتىن ئىلگىرى ، توپىدىن قوپۇرۇلغان سېپىللار بىلەن ئورالغان قەشقەر دۇنيا بويىچە ئەڭ بېكىنمە ھالەت-

① پېتېر خوبكىرك ـــ ئەنگلىيىلىك يازغۇچى ، مۇخبىر . « پىچەك بولىدىكى پەرەزلەر » دېگەن ئەسىرى بار . بۇ كىتاب خەنزۇچە « پىچەك بولىدىكى چەت ئەللىك ئالۋاستىلار » دەپ تەرجىمە قىلىنىپ ، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1982 ـ يىلى نەشر قىلىنغان .

تىكى ، يەككە ـ يېگانە بىر جاي ، شۇنداقلا بېرىشمۇ ھەممىدىن قىيىن بىر شەھەر ئىدى .

ۋەھالەنكى ، ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن چار رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش يولىدىكى 50 نەچچە يىللىق تالىشىشلىرى داۋامىدا ، قەشقەر بۇيۇك برىتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئالدىنقى سەپ قورغىنى بولۇپ كەلدى . بۇ تالىشىشتا ، برىتانىيە ئاسىيادا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ، چار رۇسىيە بىلەن ئۈزۈن مۇددەتلىك ، مۇرەككەپ كۈرەش لەرنى ئېلىپ باردى . بۇيۇك ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ كېچىككىنە ئىمارىتى ئۈستىدە ئەنگلىيە بايرىقى لەپىلدەپ تۇردى . بۇ ، ھىندىستان بىلەن شىمالىي قۇتۇپ ئارىلىقىدىكى بىپايان زېمىندا لەپىلدىگەن تۇنجى ئەنگلىيە بايرىقى ئىدى . ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىدىكى تۈركۈملىگەن ئەنگلىيە ئەمەلدارلىرى چار رۇسىيىنىڭ (كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولشېۋىك ھاكىمىيىتىنىڭ) ئاخبارات ئورگانلىرى ۋە رەھبەرلەرگە رۇسىيىنىڭ سۆز ۋە ھەرىكەتلىرىنى بىرنى قويماي دوكلات قىلىپ تۇردى . بۇنىڭدىكى ئارقا كۆرۈنۈش ، ھېچبولمىغاندىمۇ لوندون ۋە كالكۇتتادىكى تاكتىكا بەلگىلىگۈچىلەرنى رۇسىيىنىڭ بۇ رايوندىكى ئىش ـ ھەرىكىتى بۇيۇك ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ چەت ئەلدىكى ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستاندىن ئىبارەت بۇ ئەڭ باي مۇستەملىكىسىنىڭ تەقدىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەن ، دېگەن قاراشقا كەلتۈرۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس .

ئوخشاشلا ، رۇسىيىلىكلەرمۇ قەشقەردىكى باش كونسۇلخانىسى ئارقىلىق ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇ يەردىكى ھەر قانداق بىر ھەرىكىتىگە كۆز ـ قۇلاق بولدى ھەمدە سان پېتىربورگدىكى ئاخبارات ئورگانلىرى ۋە رەھبەرلەرگە ئالاقىدار دوكلاتلارنى يوللاپ تۇردى . قەشقەر خىلۋەت ، بېكىنمە ھالەتتىكى بىر چەت يېقا جاي ، بوستانلىقتىن باشقا ۋاي دېگۈدەك يېرى يوق بولمىسىمۇ ، ئەمما « ۋىكتورىيە دەۋرىدىكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشى » مەزگىلىدە بەلكىم ئاخبارات يېغىشتىكى ئەڭ

ئوبدان جاي بولغان بولۇشى مۇمكىن . ئەنگلىيە ـ رۇسىيە تالىشىشلىرىدا قەشقەر بىتەرەپ دۆلەت جۇڭگو زېمىنىغا ، شۇنداقلا ئاۋات سودا يولىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن ، ئىككى ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تالىشىشلىرىدا ئالدىنقى سەپ بولۇپ قالدى .

سېرگېئورگى ماكارتنېي ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتى قەشقەردىن ئىبارەت بۇ كۆزىتىش نۇقتىسىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەن تۇنجى ئەمەلدار . 1890 ـ يىلى 24 ياشلىق ماكارتنېي ئۆزىدىن ئىككى ياش چوڭ يۇڭخوسبېن بىلەن بىللە قەشقەرگە كەلدى . ئۇ چاغدا ئۇ ئۆز پېشانىسىگە بۇ قاقاس ، چۈشەن قايناپ تۇرىدىغان شەھەردە 28 يىل تۇرۇشىنى ، پۈتۈن ئۆمرىنى مۇشۇ ئىش بىلەن ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى زادىلا خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى . ئۇ باشتا ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى ، 1912 ـ يىلى باش كونسۇل بولدى . 1913 ـ يىلى ئۇنىڭغا سېر ئۇنۋانى بېرىلدى .

ماكارتنېينىڭ قەشقەردىكى ئاشكارا ۋەزىپىسى قەشقەر ۋە جۇڭگو شىنجاڭىنىڭ باشقا جايلىرىدىكى ھىندىستانغا قاراشلىق ئەنگلىيىلىك پۇقرالارنى باشقۇرۇش بولۇپ ، بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى شۇ جايلاردىكى سودىگەرلەر ياكى جازانىخورلار ئىدى . ئۇنىڭ ئاشكارا قىلىنمايدىغان ۋەزىپىسى رۇسىيىلىكلەرنىڭ قەشقەردىكى سۈيقەستلىك پائالىيەتلىرىنى ، بولۇپمۇ پېتروۋىسكىيدەك ھىيلىگەرلەرنىڭ سۈيقەستلىك پائالىيەتلىرىنى كۆزىتىش ئىدى . ماكارتنېي قەشقەرگە بارغان چاغدا ، ئۇ يەردە تۇرغىنىغا سەككىز يىل بولغان پېتروۋىسكىي ئەمەلىيەتتە بۇ شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇۋالغانىدى .

ئىرادە ئېلىشىشى بولغان بۇ تالىشىشلار داۋامىدا ، ئادەتتىكىگە پەقەت ئوخشىمايدىغان ئائىلىۋى ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە ماكارتنېي رۇسىيىلىكلەر بىلەن بولغان ئالاقىدا ئاز ـ تولا ئۇستۈنلۈككە ئىگە بولدى . ئۇنىڭ دادىسى خالىد ماكارتنېي شوتلاندىيىلىك ، ئانىسى جۇڭگولۇق خەنزۇ ئايال ئىدى . ئۇنىڭ ئانىسى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمىز بەكمۇ ئاز (ماكارتنېي ھېچقانداق بىر ئادەمگە ، ھەتتا ئۆز پەرزەنتلىرىگىمۇ ئانىسى

نىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەرمىگەن) . مانا بۇ ئارقا كۆرۈنۈش ئۇنى خەنزۇچىنى بىلىش ، خەنزۇ خەلقىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇش شەكىللىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىش ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى . شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇ قەشقەرنىڭ ئامبىلى ۋە باشقا يۇقىرى ئەمەلدارلىرى ، ئاقساقاللىرى بىلەن ئالاھىدە بىر خىل مۇناسىۋەت ئورنىتالىدى . ئەمما بۇ ئىشلارنى ئۇنىڭ رەزىل رەقىبلىرى بولغان رۇسىيىلىكلەر قىلالمىغانىدى . ئوخشاشلا ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى پېتروۋسكىيدىن قورقمىغانلىقى ئۈچۈن ، ماكارتنېي دىن مەسلىھەت سورىغاندىن باشقا ، ئۇنى قورقۇنچلۇق ، سۇرلۇك رۇسىيە باش كونسۇلى ئۇخلاب چۈشىدىمۇ ئېرىشەلمەيدىغان ئاخباراتلار بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى .

ماكارتنېي دائىم دېگۈدەك پېتروۋسكىينىڭ دوستانە ، ئادەمگە ياقىدىغان جايلىرىمۇ بارلىقىنى بايقايتتى . ئەمما ئۇلار ئالـ رىلاشقان ۋاقىتتىنىڭ كۆپرەكىدە ، بۇ ئىككىيلەننىڭ مۇناسىۋىتى قىلدىن ئىنچىكە قىلىچتىن ئىتتىنىڭ بولدى . دەرۋەقە ، 1899 ـ يىل نويابىردىن 1902 ـ يىل ئىيۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا ، پېتروـ ۋسكىي ھەتتا ماكارتنېيغا گەپمۇ قىلمىدى . شۇ چاغدا ، قەشـ قەردىكى بارماق بىلەن سانىغۇدەك ئاز ياۋروپالىقلار دائىرىسىدە ئۇلارنىڭ بۇ قىلىقى بۆلەكچە تۇراتتى ۋە ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى .

ئۇلار ئارىسىدىكى بۇ خىل قاتمالىلىقنى ، ماكارتنېينىڭ گوللاندىيىلىك دىن تارقاتقۇچى پوپ خېندرىكس بىلەن بولغان دوستلۇقى قىسمەن سەۋەب بولدى . چۈنكى رۇسىيىلىكلەرنىڭ بەكمۇ سىرلىق بۇ گوللاندىيىلىك پوپ بىلەن پەقەتمۇ خۇشى يوق ئىدى . قەشقەرگە يېڭى كەلگەندە ماكارتنېي باشقا دوستـ لىرى بولمىغانلىقتىن ، بۇ پوپ بىلەن ئارىلاشتى ۋە بىرگە تۇرـ دى . شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تېپىلماس بىر ئاخبارات مەنبەئى ئىكەنـ لىكىنى بايقىدى . ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىق قىلغۇچى ئالىم ، ساـ

ياھەتچى سېر ئاۋرىل ستەپەن[1] خېندرىكسنى « شۇ جايدىكى تىرىك گېزىت » دېگەنىدى . پوپ بىلەن ماكارتنېي پەقەت لاتىن تىلى بىلەنلا سۆزلىشەلەيتتى . ئەمما ماكارتنېي پوپنى تاماققا تەكلىپ قىلىپ تۇردى . كېيىن ئۇنى چىنىباغقا ئەكىرىۋالدى . چىنىباغ قەشقەر دائىرىلىرى ئەنگلىيە ۋەكىلى ماكارتنېينىڭ تۇرۇشىغا بەلگىلەپ بەرگەن جاي ئىدى .

1988 ـ يىلى ، ماكارتنېي رۇخسەت بىلەن ئەنگلىيىگە دەم ئېلىشقا باردى . قايتاشىدا قەشقەرگە يېڭى كېلىننى (بۇ كىتابنىڭ ئاپتورىنى) ئېلىپ كەلدى . بۇنىڭ بىلەن خېندرىكس چىنىباغدىن چىقىپ كېتەي دەپ تۇرىۋالدى ، ماكارتنېي بولسا ئۇنۇقلۇق ھالدا جۇڭگولۇقلارنى ئۆگىنىشكە شەھەردىن بىر ئۆي تېپىپ بېرىشكە ئۇنىتمىدۇ . ۋەھالەنكى ، پېترو-ۋىسكىي جۇڭگولۇقلارغا بېسىم ئىشلىتىپ ، ئۇلارنى بۇ ئۆيىنى قايتۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ . رۇسىيىلىكلەرنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى سەۋەب ھازىرغىچە ئېنىقلانغىنى يوق . بۇنداق ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن پۇت تېپىشىش يەرلىك كىشىلەرنىڭ بۇ ناھەقچىلىققا نارازىلىقى ۋە بۇ پوپقا بولغان ھېسداشلىقىنى قوزغاپ ، نامايىش قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . چۈنكى ئۇلار بۇ پوپنى بەك ھۆرمەت قىلاتتى . نەتىجىدە جۇڭگو تەرەپ ئۇنىڭغا كونا بىر ئۆيىنى تېپىپ بەردى . ئۇ تاكى ئۆلۈپ كەتكۈچە ماكارتنېيلار بىلەن يېقىن دوست بولۇپ ئۆتتى . تازىمۇ مەسخىرىلىك بىر ئىش شۇ بولدىكى ، خېندرىكس ئۆلگەندىن كېيىن ، پېتروۋىسكىينىڭ ئورنىنى ئىگىلىگۈچى ئۇنىڭغا ناھايىتى داغدۇغىلىق ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزدى ۋە ئۇنى قەشقەردىكى رۇسىيىلىكلەر قەبرىستانلىقىغا (بۇ قەشقەردىكى بىر-دىنبىر ياۋروپالىقلار قەبرىستانلىقى ئىدى) دەپنە قىلدى .

ماكارتنېي بىلەن ئايالى كاتارىن پوللاند كېچىكمەستىن بىللە ئۆسۈپ كەتتى . كاتارىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى شوتلاندىيىلىك بولۇپ ، كاستىل دوۋگلاس يېزىسىدا تۇغۇلغان . دادىسى جامېس پوللاند يېزا مەكتىپىدە

---

[1] ستەپەن (1826 ـ 1934) ـــ ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ھۇنگرىيىلىك ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىچى ، شىنجاڭغا بىر قانچە قېتىم ئېكسپېدىتسىيىگە كەلگەن ، ھەر ئۆۋەت قەشقەر-دىن ئۆتكەن ۋە قەشقەردە تۇرغان . ئۇ دۇنياۋىلىك مەدەنىيەتنى ھەققىدىكى ھۆججەتلەرنى يىغىپ ، توپلاپ ئەكەتكۈچى .

ئوقۇغان ، كېيىن خالىد ماكارتنېي بىلەن دوست بولغان . ئۇلارنىڭ بۇ دوستلۇقى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان ۋە ئائىلىسىدىكىلەرگە مىراس قالغان . خالىد ماكارتنېي جۇڭگودا ۋەزىپە ئۆتىگەن چاغلاردا ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى گېئورگي دۇلۇنج ئىنستىتۇتىدا ئوقۇۋاتاتتى . تەتىلنى پوللاند ئائىلىسىدە ئۆتكۈزەتتى (جامېس پوللاند دېگىز ترانسپورت كەسپى بىلەن شۇغۇللىناتتى . شۇڭا پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن لۇبرپولدا بىر مەزگىل تۇرغان ، كېيىن لوندونغا كۆچۈپ كەلگەن) . گەرچە ئۇلار ھېلى ئايرىلىپ ، ھېلى جەم بولۇپ ياشىغان بولسىمۇ ، ماكارتنېي بىلەن ئايالىنى بىللە چوڭ بولغان دېيىشكە بولاتتى . كېيىن ئۇلار تۇي قىلىشقا پۇتۇشتى . چاي ئىچكۈزۈلۈپ ئىككى يىلدىن كېيىن ، يەنى 1898 ـ يىلى ئالدىن خەۋەر قىلماستىلا ، توساتتىن ئەنگلىيىگە قايتىپ كەلدى ـ دە ، كاتارىن بىلەن تۇي قىلدى . بۇ چاغدا كاتارىن 21 ياشتا ئىدى . ماكارتنېي بىلەن تۇي قىلىش ئۈنىڭ ئېرى بىلەن چىنباغدا توپتوغرا 17 يىلنى ئۆتكۈزۈشىنى بەلگىلىدى . قەشقەردە ئۇلار مېھماندوستلۇقى ، كىشىلەرگە بولغان ئىللىق مۇئامىلىسى بىلەن بۇ يەردىن ئۆتكەن ـ كەچكەن سايا-ھەتچىلەر ۋە ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئاپىرىن ئوقۇپ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى . كاتارىن چىنباغدا ماكارتنېيغا ئىككى ئوغۇل ، بىر قىز تۇغۇپ بەردى . ئۇلارنىڭ ئىسمى ئارايىك ، روبىن ۋە خلوئىيا ئىدى .

بۇ كىتاب 1931 ـ يىلى تۇنجى قېتىم نەشر قىلىندى ۋە كىتابخانلارنى ناھايىتى كۆچلۈك جەلپ قىلدى . كىتابتا ئۇلارنىڭ ناھايىتى يېراق قەشقەردە ، ياۋروپالىقلارنىڭ كىچىككىنە دائىرىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن كۈندىلىك تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن ، شۇنداقلا كاتارىن ئۆزىنىڭ ئېرى بىلەن پوپ خېندرىكىنىڭ ئولتۇرغان مۇناسىتىرغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئۆينى قانداق قىلىپ بىر ئۆيگە ، ئىنگلىزلارنىڭ ئۆيىگە ئۆزگەرتىپ چىققانلىقى (ئۇ ھەتتا بىر ئامال قىلىپ ئەنگلىيىدىن كىچىكرەك بىر رويالنى رۇسىيە ئارقىلىق قەشقەرگە ئەكەلدۈرگەن) بايان قىلىنغان . بۇ كىتابتا نۇرغۇن جايلار ئاجايىپ مەزمۇنلۇق ، قالتىس يېزىلغانكى ، ئادەم كىتابنىڭ ئىچىگە كىرىپلا كېتىدۇ ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، كىتابتىكى بايانلاردىن ئادەم

دۇنيانىڭ رەھىمسىزلىك بىلەن تولغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلار قەشقەردىن چىقىپ ، يەنى 1914 ـ يىلى دۆلتىمىزگە قايتىش سەپىرىدە تەگرىتاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتكۈچە كۆرگەن پاجىئەلىك مەنزىرە پايان قىلمىغان .

بۇ پاجىئەلىك مەنزىرىنى باشتا ئاتلىرىمىز كۆردى . دەسلەپتە ئۇلار پۈشقىرىپ كەتتى . كېيىن چاپچىپ بىئارام بولۇشقا باشلىدى . ئاز-قىدىنلا كۆرگىنىمىز ئالدىمىزدىكى جىرانىڭ تەسكەي تەرىپىدە توگلاپ ئۆلۈپ قالغان بىر كارۋان ئادەم ۋە ئاتلار بولدى . ئاتلار ئۆرە تۇرغىنىچە مۇزلاپ قېتىپ قالغانىدى . ئۇلار بەلكىم قاتتىق جۇدۇن ـ چاپقۇنغا ئۇچراپ مۇشۇ تەتۇر قىسمەتكە يولۇققان بولۇشى مۇمكىن . قۇمايلار بولسا ئۇلارنىڭ ئۈستىگە قونۇپلىپ ، ئادەت بولۇپ كەتكەن ئەسكىلىكلىرىنى قىلىۋاتاتتى . بىز ئاستا مېڭىپ بۇ تاپ سۆگەكلىرى يېنىدىن ئۆتۈپ ، ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق ھالاكەت جىراسىدىن چىقىپ كەتتۇق ھەمدە بۇ پاجىئەلىك قىسمەتكە ئۇچرىغان كارۋانلارنى كەينىمىزگە تاشلىۋەتتۇق ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتى نەچچە كېچە ـ كۈندۈز خاتىرىمىزدىن چىقمىدى ، مېڭىمىزگە ئورناپ كەتتى . . .

ئەمما بۇ كىتابتا ھەددىدىن زىيادە تاشلاپ كېتىلگەن جايلارمۇ بار . ماكارتنېي خانىم قۇملۇقتا ئۇ يەرگە يوشۇرۇپ قويۇلغان سىرلىق قەدىمىي ھۆججەتلەرنى يېغىشنى قانداق بايقىغانلىقى ، ئېرى بىلەن پېتـ روۋىسكىينىڭ بۇ ھۆججەتلەرنى يېغىشقا قانداق كىرىشكەنلىكى ئەھۋالى ، بۇ ئىشنىڭ سىر ئاۋرىل ستەين ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ قەدىمكى يېپەك يولىدىكى كىشىلەرگە مەلۇم بولغان مەدەنىيەت مىراسلىرىنى تەكشۈرۈش ۋە قېزىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىق ئەھۋالىنى تىلغا ئالغان . ۋەھالەنكى ، ئۇ كىتابىدا بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ماكارتنېي ھەم پېتروۋىسكىيدىن ئىبارەت بۇ ئىككى رەقىبنىڭ ئۆز ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتى بولغانلىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنى يېغىش توغرىسىدىكى پەرمانىنى تاپـ شۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، يەرلىك ئەتىۋارلىق بۇيۇم ئىزدىگۈچىلەر قولىدىن مۇشۇنىڭدەك ھۆججەتلەرنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن قىلىشقان تالىشىشلىرىنى

يازمىغان .

ماكارتنېي يىغقان ھۆججەتلەر ، جۈملىدىن ئىلگىرى كىشىلەرگە مەلۇم بولغان يېزىق شەكىلدىكى نۇرغۇن ھۆججەتلەرنى بۈيۈك ئەنگلىيە مۇزېيىغا كەينى ـ كەينىدىن ئەۋەتىپ تۇردى . لېكىن ياخشى كۆنلەر ئۇزۇنغا بارمىدى . ماكارتنېي بىلەن پېتروۋسكىيغا بىرلا ۋاقىتتا بۇنداق ھۆججەتلەرنى بېرىپ تۇرغان يەرلىك ئاساسلىق ھۆججەت ساقلۇچى ئىسلام ئاخۇن دېگەن ئادەم بولۇپ ، ئۇ بۇ ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن بولۇۋاتقان تالـ ـشىشلاردىن پايدىلىنىش قارارىغا كەلدى . ئىسلام ئاخۇنىنىڭ باشتا بەرـ ـگەنلىرى ھەقىقىي بۇيۇم ئىدى . ئەمما كېيىن ئۇ بۇ ئىككىيلەنگە « ئۇ ئۇزى قاتتىق مېڭە ئىشلىتىپ ياساپ چىققان » « قەدىمىي » ھۆججەتـ ـلەرنى ئۇزۇلدۇرمەي بېرىپ تۇردى . شۇنداق قىلىپ ئۇ خەۋپ ـ خەـ ـتەرگە تەۋەككۇل قىلىپ ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ تەكلىماكان قۇملۇقـ ـلىرى ئىچىگە كىرىپ بۇ نەرسىلەرنى ئىزدىمەيدىغان بولدى .

ئاقىۋەت ، ئاۋرېل ستەين ئىسلام ئاخۇنىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلىدى① . ستەين بۇ ئادەم تەمىنلىگەن ھۆججەتلەردىن گۇمانـ ـلىنىپ ، بىر قىنلىق قۇردى ـ دە ، بۇ ھۆججەت ساقلۇچى بىدىكنى ، قەـ ـدىمكى ھۆججەتلەرنى ياساپ چىقىش جەريانىنى تولۇق ئىقرار قىلدۇردى . ئىسلام ئاخۇن ياساپ چىققان ھۆججەتلەر بىلەن پېتروۋسكىينى ئالدـ ـخان . بۇ بەلكىم ماكارتنېيغا ئازراق تەسەللىي بولار . لېكىن ئىسلام ئاخۇن ئەنگلىيىلىك نام ـ ئابرۇيى ناھايىتى يۇقىرى بىر ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتـ ـچىسى سېر رۇدولف خوئېنلېنى ②كولدۇرلاتقانىدى . چۈنكى ئۇ ئېلىپنىڭ سۈنئىنى بىلمەيدىغان بۇ ساختا ھۆججەت ياسىغۇچى ياساپ چىققان « يېزىق » نى ئوقۇپ مەنىسىنى چۈشىنىش ئۈچۈن بىكاردىن ـ بىكارغا بەش يىل ۋاقىتنى سەرپ قىلغانىدى .

---

① ئالاقىدار مەزمۇنلارنى « ستەينىڭ غەربىي دىيارنى تەكشۈرۈشى » ، « قەدىمكى خوـ ـتەن » ناملىق كىتابلارنىڭ بەزى بابلىرىدىن ئىزدىلىڭ .

② خوئېنلي گېرمان ئەۋلادىدىن بولغان ئالىم . ئۇ « بوۋېر قەدىمىي نوسخا » نى ئوقۇپ چىقىپ داڭقى چىقارغان .

سېرگېئورگي ماكارتنېي ئۆز دۆلىتىگە ئىنتايىن ئاز كۆرۈلدىغان ساداقەتمەنلىك ۋە ئىقتىدار بىلەن خىزمەت قىلدى . ئۇ ئۇزۇن يىل ئۆزى يالغۇز تۇراقسىز ۋەزىيەتنى ئوگشىدى ، يەنى رۇسىيىنىڭ قەشقەردىن ئەمارەت بۇ ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جايغا بولغان سىياسىي تەسىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تۇگەشتۇردى . شۇڭا ئۇ جۇڭگولۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭلا ياخشى كۆرۈپ قەدىرلىشىگە ئېرىشىپلا قالماي ، يەنە ھازىرقى بۇ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ پېشۋالىرى ـ شۇ چاغدىكى ئەنگلىيە ـ رۇسىيە تالىشىش ۋاقتىدىكى چار رۇسىيىلىك دۇشمەنلىرىنىڭمۇ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى .

ئەپسۇسكى ، ماكارتنېي جار سېلىشنى ياقتۇرمايدىغان بولغاچقا ، ئەۋلادلارغا ئەسلىمە يېزىپ قالدۇرمىغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ، كاتارىنىڭ بۇ كىتابى ئۆزىدىكى قىزىقارلىق بولۇشتەك ئەۋزەللىكىدىن باشقا ، سىر-تىدىن ئالغاندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . ھازىر ئاز ـ تولا خۇشال قىلىدىغىنى ، ماكارتنېي ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى (كېيىن باش كونسۇل بولدى) بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزگە ئۆزى يازغان ھۆكۈمەت تەرەپ ئىشلىرىنىڭ خاتىرىسى ۋە باشقا ئاخبارات دوكلاتلىرىنى قالدۇردى . ھازىر بۇلارنىڭ ھەممىسى بۈيۈك ئەنگلىيە كۆتۇپخانىسىنىڭ ھىندىستان ئىشلىرى ئارخىپى بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتىدۇ . بۇ ئارخىپ ۋە ھۆججەتلەر شۇ چاغدىكى ئەنگلىيە ـ رۇسىيە تالىشىشلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملارغا ئاشكارا ئېچىۋېتىلدى . ماكارتنېيىنىڭ ئورنىنى باسقۇچلارنىڭ بىرى ، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى بولغان سېر كلېمۇنت سكورايىن ، ھازىرقى زامان تارىخچىسى پارمېلا لىنگ-تىنال دوكتور بىلەن بىرلىشىپ ، ئاساسەن مانا شۇ ئارخىپ ـ ھۆججەتلەر ئاساسىدا « ماكارتنېي قەشقەردە » دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقتى . بۇ كىتابتا ، ئۇلار ماكارتنېيىنىڭ چىنباغدىكى ئۆزۈن يىللىق خىزمەت ، تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرىنى توپلاپ چىققان . بۇ كىتاب 1973 ـ يىلى ماي سۇئېن نەشرىياتىدا نەشرقىلىنغان . ھازىر نەشرقىلىش توختىتىلغانلىقتىن ، سېتىۋېلىش ناھايىتى قىيىن .

رۇسىيىده ئىنقىلاب پارتلاپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، ماكارتنېي كەشمىر ھۆكۈمرانلىقىدىكى رۇسىيە زېمىنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بېرىپ ھۆكۈمەت ئىشىنى ئىشلىدى . بۇ ئۇنىڭ بۇ رايونغا ئاخىرىقى قېتىم بېرىشى بولۇپ قالدى . بۇ قېتىمقى ئىش تۇتىگىدىن كېيىن ، يەنى 1919 ـ يىلى ، ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىدىن ئىستېپاغا چىقتى ـ دە ، ئايالى بىلەن ئەنگلىيە بوغۇزىدىكى جېرسى ئارىلىدا[1] ئولتۇراقلاشتى . 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ، بۇ ئارالنى گېرمانىيە ئىشغال قىلمۇالدى . ئۇ شۇ مەزگىلدىمۇ بۇ ئارالدا تۇرىۋەردى . ئۇ 1945 ـ يىلى 19 ـ مايى 78 يېشىدا ۋاپات بولدى . گېرمانىيە تەسلىم بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، ماكارتنېي خانىم ئېرىلاندىيىگە قايتىپ كېلىپ ، چوڭ ئوغلى ئارايىك ئەر ـ ئايال بىلەن بىرگە ئېرىلاندىيىنىڭ جەنۇبىدىكى دورسېتشىر شتاتىنىڭ چامىنىست دېگەن يېرىدە تۇردى ۋە 1949 ـ يىلى شۇ يەردە ۋاپات بولدى .

جۇڭگودىكى ئىنقىلاب دولقۇنى شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەندە ، ئۇ ياخشى كۆرىدىغان چىنباغنىڭ تەقدىرىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى . ئەمما ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغۇچە ئۆلۈپ كېتىپ ، قايغۇ ـ ئازابتىن قۇتۇلۇپ قالدى . رۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى باش كونسۇلخانىسى ھازىر ھۆكۈمەتنىڭ مېھمانخانىسى بولۇپ قالدى . ماكارتنېي تۇرغان چىنباغ بولسا ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوبۇس شوپۇرلىرى چۈشۈپ ئارام ئالىدىغان كارۋان سارىيىغا ئايلاندى ، ئۇزۇن يىل رېمۇنت قىلىنماي ۋەيران بولۇپ كەتتى . ماكارتنېي خانىم ۋە ئۇنىڭ ئىزىنى باسقۇچىلار ئۇزۇن يىللار كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلغان چىرايلىق گۈل ـ چىمەنلەردىن ئەسەرمۇ قالمىدى . بىر مەھەل قەشقەردە شۆھرەت تاپقان ئەنگلىيە باش كونسۇلخانىسىنىڭ ئىمارەتلىرى كونىراپ ۋاي دېگۈچىلىكى قالمىدى . ئۇيەردە پەقەت بۇيۇك ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇرۇنقى شانلىق يىللىرىدىن قالغان ھەسرەتلىك ساداسىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا .

ماكارتنېي خانىم چىنباغنىڭ تۇنجى ئايال خوجايىنى بولغان بە-

---

① جېرسى ئەنگلىيە بوغۇزىدىكى فرانسىيىنىڭ نورماندىيە دېگىز قىرغىقىغا يېقىن ئاراللار ئىچىدە بىر كۆلىمى ئەڭ چوڭ ئارال .

لەن شۇ چاغدىكى ئەنگلىيە - رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تا- لىشىشلىرىدا ئەنگلىيىنىڭ بۇ ئالدىنقى سەپ فرونتىنىڭ شانلىق يىللىرىنى خاتىرىلىگەن بىردىنبىر ئادەم ئەمەس . ئۇنىڭ ئورنىنى باسقان ئىككىي- لەنمۇ ، ئاشۇ يىللار ھەققىدە ئەسەرلەر يازغان . ئەمما ماكارتنېي خانىم- نىڭ چىنباغدا ئۆزۈن ۋە خۇشاللىق ئىچىدە ئۆتكۈزگەن 17 يىلىغا سې- لىشتۇرغاندا ، ئۇلارنىڭ تۇرغان ۋاقتى بەكمۇ قىسقا ئىدى . بۇلاردىن بىرى ئېلاسېكس بولۇپ ، ئۇ 1914 - يىلى ماكارتنېي ئائىلىسى دەم ئېلىش ئۈچۈن ئەنگلىيىگە كەتكەن چاغدا ، ۋاقتىلىق ماكارتنېينىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ئاكىسى بىلەن بىللە كېلىپ بۇ يەردە تۇرغان ، ئۇ « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قۇملۇق ۋە بوستانلىقتىن ئۆتۈش » دېگەن كىتابنى يازغان . ئاكىسى ئۇنىڭ بۇ كىتابىغا بۇ رايوننىڭ تارىخ ، جۇغراپىيىسى ۋە مىللىي ئۆرپ - ئادەتىكە دائىر بىرقانچە باب يېزىپ بەرگەن . بۇ كىتابنى ماك مىللان نەشرىياتى 1920 - يىلى نەشر قىلغان ، ھازىر ئاسان تاپقىلى بول- مايدۇ . يەنە بىرى ، دىئانا سېتون بولۇپ ، ئۇنىڭ ئېرى ئارايك سېتون « 2 - دۇنيا ئۇرۇشى » دىن كېيىن ، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى بولغان . ئۇ « قەدىمىي تۇپراق » دېگەن كىتابىدا ، ئۆزلە- رىنىڭ قەشقەردىكى تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن . 1950 - يىلى خوردېر سداتون نەشرىياتى بۇ كىتابنى نەشر قىلغان . ئۇمۇ ئۆزۈن يىللاردىن بېرى قايتا بېسىلمىدى .

ئۇنىڭدىن باشقا ، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونـ سۇلخانىسىدىكى خادىملارنىڭ چىنباغدىكى خىزمەت ۋە تۇرمۇشى بايان قىلىنغان تۆت كىتاب بار . 1926 - يىلى ، سېر كلېمۇنت سكورايىن ئۆزە- نىڭ « جۇڭگودىكى ئوتتۇرا ئاسىيا » (ماك سۇئىن نەشرىياتى نەشر قىلدى) دېگەن كىتابنى نەشر قىلدۇردى ؛ توققۇز يىلدىن كېيىن ، پولكوۋنىك پېرتسى ئېستون « ئاسىيانىڭ كىندىكىدە » (كونستانبل نەشرىياتى نەشرقىلدى) دېگەن كىتابنى يازدى . بۇ كىتابىدا رۇسىيىنىڭ بولشېۋىكلار ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىنكى تەسىرى ۋە بۇ را- يونىڭ دەسلەپكى يىللاردىكى ئەھۋالىنى بايان قىلدى . كىتاب يازغانلار-

نىك ئەلە ئاخىرىقىسى ئارايك سېتون بولۇپ ، ئۇنىك تۇنجى كىتابى ، ئۆزىنىك قەشقەر ۋە ئۇنىك ئەتراپىدىكى رايونلاردىكى كەچۈرمىشلىرى يېزىلغان « تاتار تاغلىرى » (خۇردېر سىداتۇن نەشرىياتى نەشر قىلغان) ئىدى . لېكىن بۇ كىتاب ئاساسەن تاغقا چىقىش نۇقتىسىدىن يېزىلغان . ئۇ كېيىن ئۆزىنىك تەرجىمھال ئەسىرى « ساياھەت قىلىنمىغان دۇنيا » نى يازدى . بۇمۇ خۇردېرسىدا تۇن نەشرىياتىدا نەشر قىلىندى .

ئۇنىڭدىن سىرت ، شىنجاڭغا ساياھەتكە ، ئېكسپېدىتسىيەگە بارغانلىكى ئادەملەرنىك ھەممىسى مەيلى ئۇلار قايسى دۆلەتتىن كەلگەن بولسۇن ئۆز ئەسەرلىرىدە دۇنيانىك بىر چېتىدىكى ساياھەتچىلەر ئائىلىسى بولغان چىنباغنىك ئۆزلىرىدە قالدۇرغان چوڭقۇر تەسىراتلىرى ھەمدە ئۇيەردە قىزغىن كۈتۈۋېلىنغان ، كاتتا مېھمان قىلىنغانلىق ئەھۋالىلىرىنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان . دېمەك ، ئۇ يەرگە بارغانلىكى ئادەم بىرمۇ نەرسە يازماي تۇرالمىغان بولغاچقىمىكىن ، چىنباغنىك نامى ھەممە يەرگە تارقالدى . ھازىر بەلكىم ماكارتنېي خانىم ۋە ئۇنىك ئىز باسارلىرى چىنباغدا بەرپا قىلغان نەرسىلەردىن ھېچقانچە ئەسەر قالمىغان بولۇشى مۇمكىن . لېكىن ، چىنباغنىك ئورنى ھازىرقى زامان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆججەت ـ خاتىرىلەردە مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ .

بىرىنچى باب

لوندوندىن قەشقەرگىچە

نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى ، باش كۆزىنىڭ بىر شەنبىسى ، چۈشتىن بۇرۇنقى چاغ . مەن ئاشخانىدا پېچىنە پىشۇرۇۋاتاتتىم . شۇ يىلى 21 ياشلىق قىز ئىدىم . ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا چاي ئىچكۈزۈلگەچكە ، توي قىلىشنى كۈتۈپ يۈرەتتىم . توي قىلىدىغان يىگىتىم قەشقەردە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقانلىقى ئۈچۈن ، كەلگۈسى تۇرمۇشۇمنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چەت بىر جايدا ئۆتىدىغانلىقى ماڭا ئايان ئىدى . شۇڭا مەن ئۇ يىراق بېكىنمە ھالەتتىكى جايدا ماڭا كېرەك بولۇپ قالىدۇ ، دەپ ئويلىغان ھەر تۈرلۈك ئىشلارنى قىلىشنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىۋاتاتتىم .

مەن ئاشخانىدا ، قولۇم پېچىنە پىشۇرۇشتا بولغىنى بىلەن ئوي - پىكرىم قەشقەردە ئىدى . چۈنكى مەن يىگىتىمنىڭ دەم ئېلىشقا رۇخسەت ئالالىغان - ئالالمىغانلىقى ، يېقىنقى بىرنەچچە ئاي ئىچىدە يۈرتىغا قايتىپ كېلىپ مەن بىلەن توي قىلالايدىغان - قىلالمايدىغانلىقىنى بىلىشكە ئالدىراپ ، ئۇنىڭ قەشقەردىن ئەۋەتىدىغان خېتىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتىم .

توساتتىن ، دەرۋازىنىڭ قۇڭغۇرىقى قاتتىق جىرىڭلاپ كەتتى . ئايال خىزمەتكار دەرۋازىنى ئاچقىلى چىقىپ كېتىپ ، يۇگۇرگەن ، قاتتىق ھاياجانلانغان ھالدا كىرىپ ماڭا بەكمۇ ھەيران قالارلىق خەۋەرنى يەتكۈزدى .

— ماكارتنېي ئەپەندى كەپتۇ ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ . مەن ئۇنى چاقچاق قىلىۋاتىدۇ ، دەپ ئويلاپ ، بۇ سۆزنىگە پەقەتمۇ ئىشەنمىدىم . ئالدىراپ - تېنەپ پېچىنىلەرنى لېسلارغا تىزىپ دۇخوپكىغا سالدىم .

بىردەمدىن كېيىن ئاپام مېنى قېشىغا چاقىرتتى . يىگىتتىم مېھمان-خانىسىغا ئوتتۇرىسىدا تۇرە تۇراتتى . ئۇنى كۆرۈپ خۇشاللىق ، ھەيرانلىق ۋە يەنە قانداقتۇر بىر ھېسسىيات ئىچىدە تۇرۇپلا قالدىم .

ئۇ تەمكىنلىك بىلەن :

— بىز توي مۇراسىمىنى كېلەر شەنبە ئۆتكۈزۈپ ، ئىمكانقەدەر تېز قەشقەرگە قاراپ مېڭىشىمىز كېرەك ، — دەپ جاكارلىدى . ئۇنىڭغا ئۈچ ئايلىق رۇخسەت بېرىلگەن بولسىمۇ ، بەش ھەپتە بولدا ئۆتۈپ كەتكەن .

بىر ھەپتىنىڭ ئىچىدىلا جىمى ئىش تەق بولدى . مېنىڭ ئېلىپ ماڭىدىغان نەرسىلىرىمۇ تەييار قىلىندى . قارىماققا بۇ مۇمكىن بولمايدىغان ئىش ئىدى . لېكىن بىز جىمى ئىشنى جاي - جايىدا تەييارلىدۇق ھەمدە 17 - سېنتەبىر توي قىلدۇق . 1898 - يىل 6 - ئۆكتەبىر ئەنگلىيە ، دوستلىرىمىز بىلەن خوشلىشىپ ، خەتەرلىك ۋە ئاجايىپ - غارايىپلىقلار بىلەن تولغان سەپەرگە قەدەم قويدۇق .

ماڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بۇ ھەقىقەتەن ئاجايىپ قالتىس ئېكسپېدىتسىيىلىك سەپەر بولدى . ئۇ چاغلاردا ، مەن ئۆزۈمنى تەۋەككۈلچىلىك روھىدىن ئەسەرمۇ يوق ، ناھايىتى ئۈياتچان بىر قىز ، دەپ ئويلايتتىم . چۈنكى ، مەن ئەنئەنە بوغچىسىغا مەھكەم ئورالغان ئائىلەمدىن نېرى بارمىغان ، ئائىلىمىزدىكى ئاكا - ئۆكا ، ئاچا - سىڭىللاردىن بىردەمۇ ئايرىلىپ باقمىغان ئىدىم . دۇنيانى ئايلىنىش دېگەن نەرسە كاللامغىمۇ كەلمىگەن ، راستىنلا پەقەت ئويلىمىغان ئىش ئىدى . شۇڭلاشقا ، پېچىنە پىشۇرۇشنى ئازراق بىلگەندىن باشقا مەندە ئېكسپېدىتسىيىچى پېشۇالارنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈشكە لايىق شەرت - شارائىت ۋە ساپا دېگەندىن ھېچقانداق تەييارلىق يوق ئىدى .

بىزنىڭ شېرىن ئايلىرىمىز ياۋروپانى ، رۇسىيىنى ، كاسپىي دېڭىزىنى كېسىپ ئۆتۈپ ، كاسپىي دېڭىزىنى بويلاپ ئەنجانغا[1] بېرىش يولى-

---

① ئەنجان شۇ چاغدا رۇسىيە زېمىنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇھىم بىر بازا ئىدى . ھازىر قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىگە قارايدۇ .

دىكى تۆمۈر يول ياقىلاپ قىلىنغان سەپەردە ئۆتتى . كېيىن بىز رۇسىيە پوچتا مەپىسىگە ئولتۇرۇپ ئەنجاندىن ئوشقا باردۇق . ئۇ يەردىن ئاتلىق تەگرىتاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە باردۇق . ئىلگىرى مەن زادىلا ساياھەتكە چىقىپ باقمىغان بولغاچقا بۇنداق شېرىن ئاي ئۆتكۈزۈش ماڭا بەكمۇ ئاجايىپ يېڭىلىق ھېسسىياتىتى . ھەممىلا يەردە ئاجايىپ ـ غارايىپ ھەمدە ھەيران قالارلىق ئىشلار ، نەرسىلەر ئۇچراپ تۇراتتى . ھەممىلا نەرسە شۇنچىلىك يات ئەمما ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان دەرىجىدە غەلىتە ئىدى . ھېچقانداق قىزىقى يوق ، توختام سۆزەك تېپتىنچ ئائىلە تۇرمۇشۇم توساتتىن پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كەتمەگەچكىمكىن ، يول بويى مەندە دائىم دېگۈدەك خۇددى چۈش كۆرىۋاتقاندەك تۇيغۇ بولدى .

بىز بېسىپ ئۆتكەن بۇ يوللار ئادەمنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى ، دا-ئىرسىنى بەكمۇ ئوبدان سىنايتتى : بىز دەككە ـ دۈككە ئىچىدە ماڭاتـ تۇق ، بەزىدە پۈتۈنلەي تۈگەشكەندەك تۇيغۇدا بولاتتۇق . يول ئازابىغا پەقەت چىدىيالماي قالغان چاغلاردا ، ماڭا ھەممىلا ئىش كۆڭلۈمگە ياقمـ ـغاندەك بىلىنەتتى . ئاچ قالغان چاغلىرىمىزمۇ بولدى .

بۇنداق سەپەردە بىر ئەر ـ ئايال ئەگەر سىناقلارغا بەرداشلىق بېـ رەلمىسە ئۇرۇش ـ جېدەل قىلىشمىسا ، ئۇ ھالدا ئۇلار ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا خۇددى باشتىكىدەك بىر ـ بىرىنى ھۆرمەتلەپدۇ ۋە ئېغىر كۈنـ ـلەردە بىللە بولالايدۇ . مانا بىز بۇ ئىشنى قىلالىدۇق . بۇ ئىش بىزنىڭ ئۇزۇن ھاياتلىق مۇساپىمىز داۋامىدىكى بوران ـ چاپقۇنلاردا ھەمنەپەس بولۇپ ، چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن بىر ـ بىرىمىزنى مېھمان كىشىدەك قەدىرلەپ ئۆتۈشىمىزنىڭ كاپالىتى بولدى . لېكىن سەپەر داۋامىدا مەن ئۆيۈمنى شۇنچىلىك سېغىندىم ! بولۇپمۇ بىز رۇسىيىگە كىرگەندىن كېـ ـيىن ، ھېچقانداق ئادەم بىلەن سۆزلىشەلمەيدىغانلىقىمنى بايقاپ ، ئۆينى تېخىمۇ بەك سېغىندىم . گېزىتلەردىكى خەتنىڭ بىرىنىمۇ تونۇمايمەن ، پويىز ۋوگزاللىرىدىكى بىكەتلەرنىڭ نامىنى ۋە ماگىزىنلارنىڭ نامىنى پە-قەتلا بىلمەيمەن . بۇ ئىش مېنى قاتتىق بىئارام قىلدى . مەن مانا مۇـ

شۇنداق يات بىر جايدا تۇت يىل مۇشۇنداق تۇرمۇش ئۈتكۈزسەم ، ئاندىن ئۆز يۇرتۇمنى كۆرەلەيتتىم .

بىز رۇسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى روستوپ شەھرىگە ئاز قالغاندا دوق . بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن ، ئىرىم ماڭا سىز چىنە ۋە پېچىنىلەرنى ئېلىپ تەييار قىلىپ تۇرۇڭ ، مەن چاي قىلىپ ئىچىدىغان قاينىقىنى تېپىپ كېلەي ، دەپ پويىزدىن چۈشۈپ كەتتى . ئۇ چاغدا رۇسىيىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى سىياھەت قائىدىسى مۇنداق ئىدى : پويىز ۋوگزالغا كىرىشى بىلەن تەڭ كىشىلەر پويىزدىن بەس ـ بەستە چۈشۈپ ، بىر پەس يۈگۈرگەندىن كېيىن ، قاينىقىنى قاچىلانغان ناھايىتى بوغان ساماۋەرلەرنىڭ يېنىغا باراتتى . بۇ ساماۋەرلەرنى دېھقان ئاياللار باشقۇراتتى . ئۇلار قاينىقىنى ئالدىغانلاردىن بىر سۇدان قاينىقىنى ئۇچۇن بەش كوپېيكا① (تەخمىنەن تۆتتىن بىر پېنىسقا② تەڭ) ئالاتتى . كىشىلەر سۇدانلىرىغا قاينىقىنى توشقۇزۇپ بولۇپلا ، يۈگۈرگەن پېتى كېلىپ پويىز مېڭىشتىن ئىلگىرى ۋاگونغا چىقىۋالاتتى . يول بويى قاينىقىنى بۇنداق ئىلىش بىرگە ئاجايىپ قىزىقارلىق تۇيۇلدى . چۈنكى ئۇ ئادەمنى بەكلا جىددىيلەشتۇرۇۋېتەتتى . ھالبۇكى ، شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ، ھايات ـ ماماتقا تاقىشىدىغان بىر ئىش يۈز بەردى .

مەن ۋاگوندا چاي چىنىلىرىنى ۋە پېچىنە ـ پىرەنىكىلەرنى تەييارلاش بىلەن بولۇۋاتاتتىم ، تۇيۇقسىز پويىزنىڭ مېڭىشقا سىگنال چېلىندى ـ دە ، پويىز يۈرۈپ كەتتى . ئەمما قەدىرلىك ئىرىم تېخى ۋاگونغا قايتىمغانىدى ! بۇ بالا ـ قازادىن قورقۇپ ياغاچتەك قېتىپ تۇرۇپلا قالدىم . مېڭەم قۇپقۇرۇق ئىدى . مەن بىر ئېغىزمۇ رۇسچە سۆزلىيەلمەيتتىم ، يېنىمدا بىر تىينمۇ پۇل ۋە پويىز بىلەتلىرىمۇ يوق ئىدى . ھەممىدىن يامىنى ، پاسپورتۇمۇ ئىرىمدا ئىدى . شۇڭا ئەقلى ـ ھوشۇمنى يوقاتقاندەك بىر ھالەتتە ماڭا بىر قانچە سائەت ۋاقىت ئۆتكەندەك بىلىنىدى . ئەمما ئاران بىر سائەت ۋاقىت ئۆتكەنىدى . مەن پۈتى كۆيگەن توخۇدەك

---

① كوپېيكا ـــ رۇسىيە پۇلى ، بىر رۇبلىنىڭ يۈزدىن بىرى ـ ت .

② پېنىس ـــ ئەنگلىيىنىڭ پارچە پۇل بىرلىكى ـ ت .

تىنماي تىپىرلاپ ، ئۆزۈمنى قويىدىغان يەر تاپالماي كەتتىم ، ئېرىمنى تا-
پالارمەنمۇ ، ياكى بۇ تەنها جاھاندا ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقۇدەك ئادەم
چىقارمۇ ، دېگەن ئويلار مېڭەمنى قوچۇيتتى . توساتتىن ، ياندىكى ۋا-
گوندىن بىر ئادەم بوغۇقراق لوندون تەلەپپۇزىدا ئەنگلىيىنىڭ ئويۇنخانا-
لىرىدا دائىم ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان قەدىمكى ھەم ناھايىتى يېقىملىق بىر
ناخشىنى غىڭشىپ ئېيتىشقا باشلىدى . بۇ تونۇش ناخشىنى ئاڭلاپ ،
بىردىنلا ئىچىم ئىسسىق بولدى ـ دە ، پۈت ـ قولۇمغا ئازراق جان كىر-
دى . ماڭا بۇ تاسادىپىي ئاڭلانغان يۇرتۇمنىڭ ناخشىسىنى گويا پەرىشتە
ئۇ ئادەمگە مەخسۇس ئېيتقۇزۇۋاتقاندەك ئىدى .

مەن دەرھال ۋاگوندىن چىقىپ يەنە بىر ۋاگونغا كىردىم . ئال-
دىمدا بىر ئادەم پەيدا بولدى . ئۇ قامەتلىك ۋە بەستلىك ، چىرايى نۇرلۇق
ئادەم بولۇپ ، چاقماق رەختتىن ئاتلىقلار فورمىسى كىيگەن ، توم سىگار
چىشلىۋالغانىدى . ئۇ ئاغزىنىڭ بىر بۇرجىكىدىن تاماكا ئىسىنى چىقىرىپ
تۇرۇپ ، ھېلىقى شوخ ناخشىنى غىڭشىپ ئېيتىۋاتاتتى : « كېنىت يولىدا
ئۇلارنى ئۇچراتتىم ، ترا ـ لا ـ لا . » مەن ئۇ ئادەمگە ئۆز ئەھۋالىمنى ئې-
يىتتىم . ئۇ ماڭا يارەملىشىپ پويىز بېلىتى ، پاسپورت قاتارلىق ئاۋارىچە-
لىقلارنى بىر تەرەپ قىلىپ بېرىشكە ۋەدە قىلدى . مەن شۇئان بىر دوس-
تۇم بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندەك خۇشال بولۇپ ، ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلا
چۇشتۇم . بىر چاغدا مەن يوقىتىپ قويغان ئېرىم ۋاگوندا پەيدا بولدى .
ئۇ توگۈپ كۆكىرىپ كەتكەنىدى ، پۈتۈن بەدىنى جالاقلاپ تىترەيتتى .
ئەسلىدە پويىز ماڭغاندا ئۇ پلاتفورمغا چىقىپ بولغانىكەن ، شۇڭا ئا-
خىرقى ۋاگوننىڭ كەينىگە ئاران چىقىۋاپتۇ . كىم بىلسۇن ، ۋاگون ئە-
شىكى قولۇپلانغانىكەن . ئۇ ئامالسىز تېشىدا سوغۇق شامال يەپ تۇرۇپ
قاپتۇ . كېيىن ساقچى كېلىپ ئىشىكنى ئاچقاندا ، ئاندىن ۋاگونغا كى-
رىۋاپتۇ . بىز ئولتۇرغان ۋاگونغا كېلىپ ، مېنىڭ بۇ دوستۇم بىلەن قىزىق
پاراڭلىشىپ ئولتۇرغىنىمنى كۆرۈپتۇ . كېيىن ، ئېرىم ئىككىمىز شۇنى
بىلدۇقكى ، بۇ يېڭى دوستىمىز سان پېتېربورگدا چار پادىشاھنىڭ ئاتخا-
نىسىدا ئىشلەيدىغان ئاتباقار ئىكەن . بۇ پويىزدا ئات سېتىۋالماقچى بولۇپ

روستوۋقا كېتىۋېتىپتۇ . بۇ تولىمۇ قىزىقچى ھەمراھىمىز گەپكە ۋە ھېكا-يىگە بەكمۇ ئۇستا ئىكەن . لوندونلۇق قەدىمكى ، ئاجايىپ قىزىقارلىق يەرلىك سۆزلىرىنى دەپ بېرىپ بىزنى تولا كۈلدۈردى .

مەن ئەمدى ئېرىنىلىك پويىزدا مېنى يالغۇز تاشلاپ قاياقىغۇ سە-ئىۋالىمەن ، دەپ پويىزدىن چۈشۈشىگە ھەرگىز يول قويمايمەن ، دەپ قەسەم قىلىۋەتتىم . يەنە تېخى ئۆزۈمنىڭ پاسپورتى ، ئازراق پۇلىنى ئۇ-نىڭدىن ئېلىۋېلىپ ئۆزۈم ساقلىدىم .

بىز كاسپىي دېڭىزى بويىدىكى پېتروۋىسكى شەھىرىگە كەلدۇق . ئەمما كراسنودوۋسكىغا بارىدىغان نۆۋەتچى پاراخوت قولتۇقتىن چىقىۋاتـ-قانىكەن . مېڭىمىزدىن تۈتۈن چىقىپ كەتتى . چۈنكى يەنە بىر قېتىملىق نۆۋەتچى پاراخوتنى ساقلىساق ، بۇ يەردە ئۈچ كۈن تۇرۇشىمىزغا توغرا كېلەتتى .

مەن پېتروۋىسكى شەھىرىدە تۇنجى قېتىم شەرق كەيپىياتى ئە-چىدە يايرىدىم . بۇ يەردىكى ئادەملەر ۋە ھەر خىل بازارلار پۈتۈنلەي رۇس شەكلىدە ئەمەس ، تۈرك شەكلىدە ئىدى . پېتروۋىسكىدا كۆرىدە-غان تۈرۈك يەر ۋە نەرسە يوق ئىدى . بىزنىڭمۇ قىلىدىغان ئىشىمىز بول-مىغاچقا ، كۆپ ۋاقتىمىزنى دېڭىز بويىدا سەيلە قىلىش بىلەن ئۆتكۈز-دۇق . كىشىلەر بىزگە دېڭىز سۈيىنىڭ ئۆرلەش كۈچى كۈچلۈك بولغا-لىقتىن ، ئادەم ئاسانلىقچە چۆكۈپ كەتمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى . كاسپىي دېڭىزىنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالى ئۆزگىچە بولۇپ ، دېڭىز بۈزى ئوتتۇرا يەر دېڭىزى يۈزىگە قارىغاندا پەس ، سۈيىمۇ تېيىز ئىدى . ئەمما شامال چىقسىلا دېڭىز يۈزىدە شىددەتلىك دولقۇن كۆتۈرۈلەتتى .

بىز نۆۋەتچى پاراخوتقا ئولتۇرۇپ پېتروۋىسكىدىن ئايرىلدۇق . پاراخوت دېڭىز قىرغىقىنى بويلاپ باكۇغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى . بىز ئۇ يەردە يولۇچىلار پاراخوتىغا ئالمىشاتتۇق .

باكۇنىڭ كىچە مەنزىرىسى ئاجايىپ گۈزەل ئىدى . ماي قۇدۇقلا-رىدىن چىققان ئوت يالقۇنى ئاسمانغا شەپەقتەك رەڭ بەرگەنىدى . بۇ يەردە نەگىلا قارىسا نېفت كۆزگە چۈشەتتى . دېڭىز يۈزىدىنمۇ قېلىن

بىر قەۋەت نېفت كۆرۈنەتتى . ھاۋادىمۇ قويۇق نېفت ھىدى كېلەتتى . بىر قانچە يىلدىن كېيىن ، بىز پويىزدا باكۇدىن ئۆتتۇق . شۇ چاغدا خام نېفتنىڭ بۇلدۇقلاپ ئېتىلىپ چىقىۋاتقانلىقىنى ، تۆمۈر يولنىڭ شېغىللىرىغا تېمىپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆردۇق . بۇ يەردە پويىز ۋە پاراخوتلارغا پۇتۇنلەي نېفت يېقىلغۇ قىلىنىدىكەن .

بىز ئولتۇرغان يولۇچىلار پاراخوتى ئىرغاڭلاپ بىر كېچە ماڭدى . بۇ بەكمۇ بىسەرەمجان بىر كېچە بولدى . ئەتىسى سەھەردە ، پاراخوت بىلەن كراسنوۋودسكىغا يېتىپ باردۇق . بۇ شەھەر كاسپىي دېڭىزىنىڭ ئاسىيا تەرىپىدە ئىكەن .

بىز پاراخوت بىلىتى سېتىۋالغان چاغدا ، پاراخوتتا بېرىلىدىغان تاماق پۇلىنىڭمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىكەنلىكىنى بىلمپ ، بۇ بەك ئوبدان ئىشكەن ، دەپ ئويلىدۇق . بىراق پاراخوت پورتتىن چىقىپ دېڭىزدا خېلى ئۇزاق ۋاقىت يۈرگەندە ، ئاندىن يولۇچىلارغا تاماق بېرىلدى . ئەمما بۇ چاغدا ھېچكىمنىڭ تاماق يېگۈسى كەلمىدى . شۇندا بىز بۇنىڭ بولمايدىغان ئىش ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇق .

دېڭىزدا يىراقتىن كۆرۈنگەن كراسنوۋودسكىغا نەزەر سالسا ، قاقاس ، ئاق رەڭلىك قىيالار ، تاغ ـ ئېدىرلار كۆزگە چۈشەتتى ، ئۆيلەرمۇ ئاق ئىدى . ئۇ يەر ـ بۇ يەردە شاخلىرى ساڭگىلاپ قالغان دەرەخلەر شامالدا خۇشياقمىغاندەك تەۋرىنەتتى . بۇ يەردە يىل بويى بىر تېمىم يامغۇر ياغمىغاچقا ، تاتلىق سۇ يوق ئىكەن . ئادەملەر ئىشلىتىدىغان سۇ كاسپىي دېڭىزىنىڭ پارغا ئايلاندۇرۇلۇپ ئايرىپ چىقىلغان سۇيى ئىكەن . تەمسۇغەلىتە بولۇپ ، ئىچسە ئادەمنى بىئارام قىلىدىكەن .

ئەمما ، مەن بىر رۇس بېلىقچى يۈدۈپ كېتىۋاتقان ئاجايىپ يوغان ئۇستىر بېلىقنى كۆردۇم . ماڭا بەكمۇ قاتتىق تەسىر قىلدى . چۈنكى ئۇستىر بېلىقنىڭ بېشى بېلىقچىنىڭ بېشىدىن بىر ئىنگلىز چىسى ئۇزۇن ئىدى . قۇيرۇقى يەردە سۆرۈلۈپ قالغانىدى . بۇ سەپرىمىزدە ئېرىم ئىككىمىز ئۇستىر بېلىقى ۋە بېگى بېلىق قېيمىسىغا شۇنداق ئامراق بولۇپ كەتتۇقكى ، زادىلا گەپ توغرا كەلمەيتتى . پويىزنىڭ تاماق ۋاگونىدا

ئىنتايىن تەملىك پىشۇرۇلغان ئۇستېر بېلىقلىرى ۋە بېلىق قېيمىلىرىمۇ كۆپ ، تەمسۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشمايتتى .

بىز كراسنوۋودسكىدا پويىزغا ئالماشتۇق . بۇ ، نېفت يېقىلغۇ قىلىنغان پويىز بولۇپ ، بەكمۇ ئاستا ماڭاتتى . پويىز كراسنوۋودسكىدىن چىقىپلا چەكسىز كەتكەن قاقاس چۆللۈككە كىرىپ كەتتى . چاقلار گۈلدۈرلەيتتى . بىزمۇ خاتىرجەم بولۇپ ، يېنىكلەپ قالغانىدۇق . بىرلا يېرى ، پويىز تولا توختايتتى . تۆمۈر يول ئىشچىلىرى باققان ، يولدىن ئېرىپ قالغان ئىنەك ۋە سىيرىلار تۆمۈر يولدىن ئاستا ئۆتۈپ كەتكەندە ، ئاندىن پويىز قوزغىلاتتى . بىر قېتىم پويىزنىڭ ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قۇرۇلمىسى ئايلىنىشتىن توختاپ قېلىپ ، قورقۇنچلۇق گاز ئېتىلىپ چىقتى . بىز نېمە ئىش بولدىكىن ، دەپ دېرىزىدىن بېشىمىزنى چىقارـ دۇق . بىر كالامپاي قېرى غاز بىر توپ غازنى كەينىگە سېلىپ ئىرغاڭلاپ مېڭىپ ، گاز چىقىۋاتقان پويىزنى پەرۋايىغەمۇ ئالماي تۆمۈر يولغا كىـ رىۋالدى . پويىزنى ئۇلار ئۆتۈپ كەتكۈچە ساقلاپ تۇرۇشقا توغرا كەلـ دى .

بۇ ئەتراپتا تۆمۈر يول بېكەتلىرىگە يېقىن جايدا بىر ـ ئىككى ئۆي ئۇچرىغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئەتراپ بىپايان چۆللۈك ئىدى . چۆللۈكتە تۆگە كارۋانلىرى كېتىپ باراتتى . ھەربىر تۆگە كارۋىنىڭ ئالدىدا بىردىن تەخەي يول باشلاپ كېتىۋاتاتتى . تەخەي ئۇستىدە ئادەم يوق . تەخەيلەر ئارغامچا بىلەن تۆگىگە چېتىپلا قويۇلغان . تۆگە كارۋىنى ئاستا مېڭىپ جەنۇبقا قاراپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ تەرەپتىكى ئۇيغۇق سىزىقىدا پارس تاغلىرى غۇۋا كۆرۈنەتتى .

ئىككى كۈنلۈك زېرىكىشلىك ، مەنىسىز سەپەردىن كېيىن ، ئاخىر ئالدىمىزدىكى مەنزىرىلەر ئۆزگىرىشكە باشلىدى . كەچكى قۇياشنىڭ قىزغۇچ نۇرى كەڭ زېمىنگە چىرايلىق لىباس يېپىپ ، زېمىننى رەڭگا ـ رەڭ بوياق بىلەن بويىاپ ، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ۋە سەلتەنەتلىك تۈسكە كىرگۈزۈپ ، ئادەمنى زوقلاندۇردى . يىراقتىن بىر ئېقىننى كۆرۈپ ، بىز قەدىمىي شەھەر بۇخاراغا ئاز قالغانلىقىمىزنى بىلدۇق . ئۇ ئېقىن ئوكسۇس

بولسا كېرەك . هازىر كىشىلەر ئۇنى ئامۇ دەريا‌سى دەيدۇ .

پويىز بۇخارا‌غا يېقىنلاشقاندا لىگىشىپ تۇرغان بىر ياغاچ كۆۋرۈكنى كۆرۈپ ، پويىز بىلەن بىزنىڭ تەقدىرىمىز مۇشۇ كۆۋرۈككە باغلىق بولامدۇ نېمە ، ئاقىۋەت قانداق بولار ، دەپ ئەندىشىگە چۈشتۇق . دەرۋەقە شۇنداق بولدى . پويىز توختىۋىدى ، ۋاگوندىن بىر پويىز ساقچىسى سەكرەپ چۈشتى . ئاندىن پويىز كۆۋرۈككە قاراپ ئاستا مېڭىشقا باشلىدى . ساقچى پاراۋوز ئالدىدا مېڭىپ بىر ۋاگون ئۆتۈپ بولسا كۆۋرۈكنىڭ قانچىلىك ئولتۇرۇشۇپ كېتىدىغانلىقىنى تەكشۈردى . ئۇنىڭ قولىدىكى قىزىل بايراقنىڭ بىزگە زادى نېمە ئىش قىلىپ بەرگەنلىكىگە ھازىرغا قەدەر زادىلا ئەقلىم يەتمىدى . چۈنكى ، بۇنداق ئەھۋالدا ، بىز بىرى ئاگاھلاندۇرمىسىمۇ پويىزنىڭ بۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتۈشىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلەتتۇق .

پويىز ناھايىتى ئاستا ئىلگىرىلەيتتى ، كۆۋرۈك گويا بەك قىينىلىپ ئىگىراۋاتقاندەك غىچىرلايتتى . بىر نەچچە يەردە تېخى توغرا ياغاچلىرىمۇ كۆرۈنمەيتتى . تۆۋەنگە قارىساق ، شۇ جايلاردىن ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان شاكلات رەڭلىك سۇ كۆرۈنەتتى .

پويىز كۆۋرۈكتىن توپ - توغرا يېرىم سائەتتە ئۆتتى ، قارشى قىرغاقتا تىنچ - ئامان چىقىۋالغاندىن كېيىن ، يۈرىكىمىز ئورنىغا چۈشۈپ ، خاتىرجەم بولدۇق . كۆۋرۈك خەتەرلىكتەك كۆرۈنگەن بىلەن ، ھەر ھالدا بىزنىڭ پويىز باشقا پويىزلارغا ئوخشاش بىخەتەر ئۆتۈۋالغۇچە بەرداشلىق بەردى . مەن تۆت يىلدىن كېيىن ، ئەنگلىيىگە قايتقۇچە بۇ يەردە ناھايىتى چىرايلىق ۋە پۇختا ياسالغان يېڭى كۆۋرۈكنى كۆردۇم . ھېلىقى ياغاچ كۆۋرۈكمۇ بىر چەتتە تاشلىنىپ ياتاتتى . ئۇ ئۆتكەن قېتىمقى قورقۇنچتىن يۈرىكىمىز ئاغزىمىزغا تىقىلىپ قالغان يېرىم سائەتنى ئېسىمىزگە سالدى .

بۇخارا شەھرىنى شۇنداق ئايلانغۇمىز بولسىمۇ ، پويىزدىن چۈشمىدۇق ، پويىز فلاتفورمىسىدا تۇرغان كېلىشكەن يىگىتلەر ۋە گۈزەل قىزلارغا قاراپ زوقلىنىش ۋە شەھەرنى پويىزدىلا ئانچە - مۇنچە كۆرۈش

بىلەن كۆپايىلەندۇق.

بۇ پويىز بىزنى سەمەرقەندكە ئېلىپ باردى . بۇ يەردە بىزنىڭ پويىز سەپىرىمىز ئۈزۈلۈپ قالدى .

1898 ـ يىلى سەمەرقەندتىن ئەنجانغا باردىغان تۆمۈر يول يېڭىلا پۈتكەن ، لېكىن سەمەرقەندىن ئەنجانغا پويىز بىلەن بېرىش ئۇچۇن ، ئەنجان ۋالىيسىنىڭ تەستىقىنى ئېلىش لازىم ئىدى .

بۇ لىنىيىدە يولۇچىلار ۋاگونى بولمىغانلىقتىن ، يولۇچىلار مال ـ چارۋا يۆتكەيدىغان ئۇستى يېپىق يۈك ۋاگونىدا ئولتۇراتتى . بىز بەزى يولۇچىلارنىڭ رۇسچە يوغان پىلاشلارغا ئورۇنۇپ ياخال سېلىنغان يەر ـ دىلا ياتقانلىقى ياكى زوگزىيىپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆردۇق . مۇشۇ كىشىلەر بىلەن بۇ تەرىقىدە بىر قانچە كۈن يول مېڭىشنىڭ پەقەتمۇ قىزىقىدىغان يېرى يوق ئىدى . لېكىن بۇ پويىزغا ئولتۇرمىساق ، بىز يولسىزنى قانداق داۋاملاشتۇرالايمىز ؟

ئەتىسى ، بىز سەمەرقەند ۋالىيسى مېدىتسىنسكىي بىلەن كۆرۈشۈشكە بارىدۇق . بىزدە ئۇنىڭغا بېرىدىغان تونۇشتۇرۇش ھۆججىتى يوق ، ھەم بىزنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇرىدىغان ئادەمۇ يوق ئىدى . شۇڭا بىز ، ئۇ بىزنى پەقەتلا تونۇمايدىغان تۇرسا قوبۇل قىلارمۇ ؟ دەپ غەم يېدۇق . ئەمما ، ئۇ بىزنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالدى . بىز شۇنداق قاراپلا بۇ گېنېرالنىڭ ھەقىقىي سېپى ئۈزىدىن ھەربىي ، مۇلايىم ، سىلىق ـ سىپايە بىر مۇتـ ۋەر ، بىزنىڭ ھۆرمىتىمىز ۋە ئىشەنچىمىزگە نائىل بولالايدىغان ئادەم ئە كەنلىكىنى بايقىدۇق . ئۇ رۇسچىدىن بۆلەك تىلنى بىلمەيتتى . شۇڭا گې نېرال مېدىتسىنسكىي ئۈزىنىڭ كاتىپىنى چاقىرىپ كېلىپ گېپىمىزنى تەر ـ جىمە قىلدۇردى . ئۇنىڭ كاتىپىنىڭ ئېرىلاندىيىلىك بىر قىز ئىكەنلىكىنى بىز زادىلا ئويلىمىغانىدۇق . ئۇ پۈتۈن ھاياتىنى رۇسىيىدە ئۆتكۈزگەن ، فىرانسۇزچە بىلەن رۇسچىنى سۈدەك بىلىدىكەن ۋە ناھايىتى راۋان سۆز ـ لەيدىكەن ، لېكىن ئىنگلىزچىنى سۆزلىيەلمەيدىكەن .

بىز پويىزغا ئولتۇرۇش تەستىقىنى تېزلا ئالدۇق . گېنېرال مېدىتسىنسكىي قىزىنىڭ ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئىچىدىلا مەرغۇلانغا بە ـ

رىپ ، پامىر ئېگىزلىكىدىكى ئېرى بىلەن ئۆچراشمىسا بولمايدۇ. غانلىقىنى ئېيتىپ ، بىزنى ساقلاپ تۇرۇپ قىزىغا ئالاھىدە تەيياردىن ئالىي دەرىجىلىك ۋاگونىنىڭ بىر ئېغىز ئايرىم خانىسىغا چىقۇۋېلىشقا تەكلىپ قىلدى . ئەلۋەتتە ، بىز تەلىيىمىزنىڭ بۇنداق ئوڭ كەلگەنلىكىدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇق .

گېنېرالنىڭ قىزىنى ساقلاپ ، سەمەرقەندتە بىر قانچە كۈن تۇرۇشىمىزغا توغرا كەلدى . بۇ ئارىلىقتا بىز بۇ شەھەرنى ئىمكانقەدەر توردۇق ئايلىنىپ ، ئوبدان ئېكسكۇرسىيە قىلىۋالدۇق . سەمەرقەند موگۇللارنىڭ بۆشۈكى بولۇپ ، بۇ يەردىكى موگۇل خانلىقى ھىندىستانغا ئۆزۈن زامانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان . بىز بازارلارنى قويماي ئارىلىدۇق . ئاقساق تۆمۈر شاھنىڭ مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلدۇق . ئۇنىڭ قەبرىسىگە ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ چوڭ ، تاختا قىلىنغان قاشتاش قويۇلغان ، مەقبەرە دەرۋازىسى ئۈستىگە يېشىل رەڭلىك خىشلار نەپىس شەكىل چىقىرىپ تىزىلغان ، قۇياش نۇرىدا ئۇ پالىلداپ ، ئاجايىپ چىرايلىق كۆرۈنەتتى . ۋەھالەنكى ، بۇ شانلىق مەدەنىيەت ئاللىقاچان ئۆتمۈشكە ئايلانغان . قەدىمكى ئىمارەتلەر پۈتۈنلەي تېپىك تاتارلار ئۇسلۇبىدا سېلىنغان . تاتارلارنىڭ ئىلگىرىكى شانلىق سەلتەنەتلىرىدىنمۇ ئەسەر قالمىغان . چۈنكى ھازىر رۇسىيىلىكلەر بۇ يەرنى بويسۇندۇرۇپ ، بۇ يەرنىڭ جەڭچى ۋە خوجايىنلىرى بولغان ، تاتارلار بولسا سودىگەرلەر ۋە مالايلارغا ئايلانغان .

رۇسىيە زېمىنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆرگەن ئادەملەرنىڭ ئىرقى ۋە تىپى مەندە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى . ئۇلارنىڭ كۆپىنىڭ تېرىسى ئاق ، سۆزۈك بولۇپ ، چىرايى پويازۇروئىدلارغا [1]ئوخشاپ كېتىدىكەن . ئەرلەر ئېگىز ، قاۋۇل ، سەل سۇرلۇك ، ئايالالار بولسا ئوتتۇرا قولدەك ، قاش ـ كۆزى تۆكۈلۈپ تۇرغان ، نۇرلۇق چىراي ، ئاجايىپ گۈزەل ئىكەن . يۇرۇش ـ تۇرۇشلىرى سىپايە ، نازاكەتلىك ، جازىبىلىك ئىكەن . بۇ يەر تارىختا تۈركلەر ۋە موگۇللارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ ،

---

① يازرو ـــ ئاسىيا تېمىدىكى ئىرقنى كۆرسىتىدۇ ـــ مۇھەررىردىن .

ئادەملىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىرانلىقلارغا خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كەپتۇ .

ئەلۋەتتە ، سەمەرقەندتە تاجاۋۇزچىلار بىلەن توي قىلغان ئادەم لەرمۇ بار ئىكەن . ئۇلاردىكى تاتارلار ۋە موڭغۇللارغا خاس قىسىق كۆز ، دوقا ماڭلايلار بىر قاراشتىلا كۆزگە چېلىقاتتى .

بىزنى گېنېرال مېدىنىسكىي ۋوگزالغا چىقىپ ئۇزىتىپ قويدى . پويىزدا بىزگە ئاجرىتىلغان ئالىي دەرىجىلىك ئايرىم ئۆينى كۆرۈپ ، گې نېرالغا كۆپ رەھمەت ئېيتتۇق . كېيىن ئۇقساق ،ئۇ قەشقەر رايونى بىلەن پەرغانە رايونى ئوتتۇرىسىدىكى رۇسىيە ـ جۇڭگو چېگرىسىنى بەلگىلەش چېگرا سۆھبىتىدە گېنېرال مېدىنىسكىي رۇسىيە تەرەپنىڭ ئەمەلدارى بولغانىكەن ، شۇڭا جۇڭگولۇقلار ئۇنى ناھايىتى ئوبدان چۈشىنىدىكەن .

بىز يولغا چىقتۇق . ۋاگون ئىچى بەكمۇ ئازادە راھەت ئىدى . ۋەھالەنكى ، بىز مەرغۇلانغا ئاز قالغاندا ، ھەمراھىمىز (گېنېرالنىڭ قە زى) چۈشۈپ قالىدىغان بولغاچقا ، بىز ئولتۇرغان ۋاگون ئاجرىتىۋې تىلدى . بۇنىڭدىن قاتتىق ھەيران بولدۇق . لېكىن باشقا ئامال بولمـ ىغاچقا ، مال ـ چارۋا توشۇلىدىغان يۈك ۋاگونىنىڭ بىر بۇرجىكىگە قىسـ تۇرۇلۇشقا مەجبۇر بولدۇق .

ئىسلگىرىكىگە ئوخشاش ، بۇ قېتىمقى كەچۈرمىشلەرمۇ كۆڭلۈمنى بەكمۇ يېرىم قىلدى . مەن « ئەلگە كىرسەك ئېلىنگچە ، سۇغا كىرسەك بېلىنگچە » دېگەندەك ماسلىشىچانلىقنى ئۆگەنمەپتىكەنمەن . ئەمما ، بۇنداق ماسلىشىچانلىقنى سەپەر قىلغۇچى ھەر قانداق ئادەم ئاز ـ تولا ئۆگىنىپ قويمىسا بولمايدىكەن . پويىز يەنە بىر سوتكا مېڭىپ ، ئاندىن ئەنجانغا باراتتى . شۇنىڭغىچە بىز ئادەمنى بىئارام قىلىدىغان ۋە زېرىكەر لىك مۇھىتتا ۋاقىت ئۆتكۈزۈشىمىز كېرەك ئىدى . ۋاگون بەكمۇ قىسـ تاڭچىلىق ئىدى . ھالبۇكى ، بىزگە ئامەت يەنە بىر نۆۋەت كۈلۈپ باقتى . بىز رۇسىيە ئوفىتسېرى بىلەن ئازراق پاراڭلاشقانىدۇق . ئۇ يولدا چۈشۈپ قالىدىغان بولدى ـ دە ، ئۆزى ئولتۇرغان يۈك ۋاگونىدىكى ئورنىنى بىزگە بەردى . قارىغاندا بۇ ۋاگـونـنى ئۇ ئۆزىـلا ئىگىلەپ كەلـگەن

بولسا كېرەك ، ۋاگونغا گىلەمدەك بىر نەرسە سېلىنغان ، بىر شىرە ، بىر قانچە ئورۇندۇق قويۇلغان ، ھەتتا يەرلىك كىشىلەر دائىم ئىشلىتىدىغان توقۇلما كارىۋات بار بولۇپ ، كارىۋاتتا ياستۇق ۋە ئەدىيال تۇراتتى . ئەلۋەتتە ، بىز ئۇنىڭ ھەممىتىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ ، ئۇنىڭغا كۆپ مىننەتدارلىق بىلدۈردۇق . بۇ يەرگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن ، مەن بايا بىكاردىن غەم قىلىپ قايغۇ-رۇپ كەتكەنلىكىمنى ھېس قىلدىم .

رۇسىيىلىك بۇ ئوفىتسېر دوستىمىز يەنە بىزگە ، بۇ پويىزدا يەنە بىر ئەنگلىيىلىك بارلىقىنى ، ئۇنىڭ كۆپچىلىك بىلەن يۈك پويىزىدا جايا-تارتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى . شۇنىڭ بىلەن بىز دەرھال ئۇنى ئىزدىدۇق . فلاتفورمدا تۇرغان ھەممىلا ئادەم رۇسچە قۇلاقچا ، ئېغىر ئۆتۈكلەرنى كىيىۋالغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئەنگلىيىلىكنى تېپىش ئانچە ئاسان ئەمەس ئىدى . ئادەملەرنىڭ بېشىدىكى قۇلاقچا ئوخشاش بولغىنى ئۈ-چۈن ، بىز ئۆتۈكىگە دىققەت قىلدۇق . لېكىن رۇسلار كىيىدىغان يوغان ئۆتۈكتىن بۆلەك باشقا خىلدىكى ئۆتۈكلەرنى چېلىقتۇرمىدۇق . ۋاگونغا قايتماقچى بولۇپ تۇرغىنىمىزدا ، توساتتىن ئىنگلىزلار كىيىدىغان بوغ-قۇچلۇق ئۆتۈك كىيگەن بىر ئادەم ئالدىمىزدىن ئۆتۈپ قالدى . ئېرىم دەرھال بېرىپ ئۇ ئادەم بىلەن پاراڭلاشتى .

ــ ياخشىمۇ سىز ، سىز ھېلىقى ئەنگلىيىلىك ، شۇنداقمۇ ؟

ــ شۇنداق ، مەن بۇ پويىزدىكى ئەنگلىيىلىك ، ــ دەپ جاۋاب بەردى ئۇ ، ــ لېكىن ، مېنىڭ ئەنگلىيىلىك ئىكەنلىكىمنى سىز قانداق بىلدىڭىز ؟

ــ سىزنى ئۆتۈكىڭىزدىن تونۇۋالدۇق ، ــ دېدىم مەن .بىز بىر « قوش ئاۋازلىق ناخشا » نى ئېيتتۇق ۋە ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن قول ئېلىشتۇق . ئۇ بىزگە ، ئىسمىڭ جون سېپىخىر ئىكەنلىكىنى ، لوندونلۇق ئىكەنلىكىنى ئېيتتى . بىزمۇ ئۇنىڭغا ئۆزىمىزنى تونۇشتۇردۇق . نۇرغۇن يىللاردىن كېيىن بىز لوندوندىكى خان جەمەتى جۇغراپىيە ئىلمىي جەم-ئىيىتىدە يەنە ئۇچراشتۇق ۋە ئىختىيارسىز بىر ــ بىرىمىزنىڭ كىيگەن ئا-

يىغىغا سەپسالدۇق .

بىز راھەت بىر ئورۇننى تاپقىنىمىزدىن كېيىن ، ئۇنىڭدىن سەپىر-خەر بىلەن تەڭ بەھرىلىنىشىمىز كېرەك ، دېگەن ئويغا كەلدۇق . شۇنىڭ بىلەن ئۇ تەرسە - كېرەكلىرىنى بىز ئولتۇرغان « پۇلمان » ① غا ئە-كەلدى .

مەن ئىلگىرىمۇ ۋە كېيىنمۇ ، سەمەرقەندتىن ئەنجانغا كەلگۈچە ئولتۇرغان پويىزدەك پويىزدا پەقەتمۇ ئولتۇرۇپ باقمىغانىدىم . ھەم ئول-تۇرمىدىم . بۇ سەپىرىمىز ئاجايىپ قىزىق ۋە كۆڭۈللۈك بولدى . پويىز سائىتىگە 24 كىلومېتىر تېزلىكتە ماڭاتتى . پاراۋوزدىن ھېلىدىن-ھېلى چاتاق چىقىپ پويىز توختاپ قالاتتى - دە ، يولۇچىلار ۋاگونلاردىن چۈشۈپ ، ياۋا گۈللەرنى تەرگەچ دالىلارنى سەيلە قىلاتتى . پويىزنىڭ رېلىس تۆمۈرىدىن ياسالغان قوگۇرىقى چېلىنغان ھامان ، ھېچنەرسىگە قارىماي يۈگۈرۈپ ۋاگونلارغا چىقىشاتتى . بۇ ھەقىقىي ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان بىر چېنىقىش ئىدى . سەۋەب يول ئۈلى ئېگىز بولۇپ ، تاقلاپ - تاقلاپ چىقىدىغان پەلەمپەي ياكى شۇنىڭغا ئوخشاشراق بىر نەرسە يوق ئىدى .

پويىز ئۇستىدە بىر ماگىزىن بولۇپ ، گۆش ، سەي - كۆكتات ، يېمەك - ئىچمەك ، كىيىم - كېچەك ، قازان - چۆمۈچ ، قەنت - گىزەك دېگەندەك تۈرلۈك - تۈمەن نەرسىنىڭ ھەممىسى بار ئىدى . ھەر بىر بې-كەتتە نەرسە - كېرەك ساتقۇچىلار تۇرۇپ كېتەتتى . پويىز تاكى يولۇ-چىلار ئالمىغىنىنى ئېلىپ ، خەۋەرلەرنى ئوقۇشۇپ بولغۇچە توختاپ تۇرۇپ ، ئاندىن ماڭاتتى . شۇڭا بۇ پويىز ئەنجانغا توپتوغرا بىر كۈن كېچىكىپ باردى . بۇ قىلچە ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس ئىدى .

پويىزدا كېتىۋاتقان بىر ئاخشىمى ، ئەلپازى يامان بىر قانچە كازاك كاۋكاز بىز ئولتۇرغان ۋاگونغا ئۇسۇپ كىردى . ئۇلار چېپىپىدە كېلىدە-

---

① پۇلمان (pullmann) — ئەنگلىيىلىك پۇلمان لاھىيىلىگەن ئاجايىپ راھەت پويىز يا-ئىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ يەردە ماكارتنىي ئەر - ئايال ئولتۇرغان ۋاگوننىڭ باشقا بۇك ۋاگونلە-رىدىن ئوبدانراق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

غان كىيىم كىيىپ ، ئۇستىگە ئۇزۇن ، يوغان قارا رەڭلىك پەلتو كىيىۋالـ غان ، مەيدىسىگە چاپراس قىلىپ بىر مۇنچە ئوقنى ئېسىۋالغان ، ئېگىز قـونچىلىق ئۆتۈك ، ئەنگلىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى گۈاردىيىچىلىرىگە ئوخـ شـاش ئېيىق تېرىسىدىن ئۇكە قادالغان ، ئېگىز قالپاقلار كىيىشكەن ، كەمەرلىرىگە بىرنەچچە قورال ئېسىۋالغانىدى . يوينز قوزغالغان چاغدا ، ئۇلار سىرتتا ئۇخلاپ قالغاچقا ، يوينزغا ئاران چىقىۋالغان ، ئەمما ئۆز ۋاگونلىرىغا قايتالمىغانىدى . ئۇلار بىزنىڭ ۋاگوندا پولدا يېتىپلا خورەك تـارتىپ ئۇيقۇغا كەتتى . بىردىنبىر كارىۋاتتا مەن ياتاتتىم . ئېرىم بىلەن سىيىخىر ئەپەندى كارىۋاتنىڭ ئىككى تەرىپىدە ، پولدا ياتاتتى . بىزمۇ شۇ پەتتە ئۇيقۇغا كەتتۇق . كۆزۈم ئۇيقۇغا كېتىۋېتىپ ، كاللامدا : « ئەگەر ئاپام مۇشۇ ئەھۋالدا ياتقىنىمنى كۆرسە نېمىمۇ دەر ـ ھە ! » دېگەن ئۇي كەچتى . بىز شېرىن ئۇيقۇدا ياتاتتۇق . توساتتىم پويىز قاتتىق سىلكىنىپ توختىدى . ئويغىنىپ قارىسام ئەنجانغا كەپتۇق . بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تۆمۈر يولىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېكىتى بولۇپ ، بىز ئولتۇرغان پويىز بۇ تۆمۈر يول لىنىيىسىدىكى بۇتۇن يولنى بېسىپ بولغانىدى . بۇ ئۆكتەبىرنىڭ ئاخىرىسى بولغاچقا ، قىرو چۈشۈپ ، ھاۋا سوۋۇپ كەتكەنىدى . سوغۇق ۋاگـونـدا توساتتىن جۆچۈپ ئويغانغان ، سەھەر سائەت بەشتە پويىزدىن سـوغۇق ۋە قاراڭغۇ ۋوگزالغا چۈشۈشكە توغرا كەلگەچكىمكىن توڭلاپ كەتتىم ۋە كەيىم ئۆچتى .

كىيىملىرى جۇل ـ جۇل ، كۆرۈمسىز ئەنجانلىقلار يۈك ـ تاقلـ رىـمىزنى كۆتۈردى . بىز ئۇلارنىڭ كەينىدىن ۋوگزالدىن چىقتۇق ، تاغـ لىـق كەنتكە ئوخشاپ كېتىدىغان شەھەر كوچىسىغا كەلدۇق . يۈلتۇزلار ـ نىڭ خىرە يورۇقىدا يولنى ئاران پەرق ئېتىپ ، ئادەتتىكى بىر سارايىنى تـاپتۇق . سارايۇمۇن بېشىغا ياغلىق ئارتقان ، ناھايىتى چىرايلىق چوكان ئىدى . ئۇ پايپېتەك بولۇپ بىزنى ناھايىتى ئوبدان كۈتۈۋالدى . لېكىن ئۇنىڭ تۇرمۇش شەكلى ۋە ئۇي ـ پىكرى بىزنىڭكىگە پەقەتلا ئوخشـ مايتتى . ئۇنىڭ بىزدىن ئاشقان شورپىلارنى چوڭ داسقا تۆكۈپلا ، يەنە باشقا يولۇچىلارغا بەرگىنىنى كۆرۈپ ، ئۇ ئالدىمىزغا ئەكەلگەن باشقا تا ـ

ماق ۋە قورۇملارنى يېگۈمىز كەلمەيلا قالدى . ئەگەر ئۇنىڭ مېھمانلارنى بايىقىدەك كۈتۈۋېلىشلىرىنى كۆرمىگەن بولساق ، بەلكىم ئۇنىڭ تاماق - قورۇملىرىنى ئوخشاپتۇ ، دېگەن بولار ئىدۇق .

قانداقلا بولمىسۇن ، پويىزدا ماڭغان ئۇزۇن كۈنلەردە كىيىم سېلىپ باقمىغانىدۇق . بۇ يەردە كىيىملىرىمىزنى ئالماشتۇرۇپ خېلى يېنىك لەپ قالغاندەك بولدۇق .

قەشقەردىن كېلىپ بىزنىڭ ئالدىمىزغا چىققىدىغان چاكارلار بىزنى ۋوگزالدا كۈتۈۋېلىشى كېرەك ئىدى . لېكىن ، بىز ئۇلارنى ئىزدەپ ھېچيەردىن تاپالمىدۇق . بىز يولغا قانداق مەپە ئورۇنلاشتۇرغانلىقى ، ئېگىز تاغ - چوققىلاردىن قانداق ئۆتىدىغانلىقىمىزنى بىلمىگەچكە ، ئەندىشىگە چۈشتۇق . كېيىن بىز ئەپچىل بىر چارە تاپتۇقتە ، كېيىنكى قېتىملىق پويىز كەلگەندە ، ۋوگزالغا چىقتۇق ، دېگەندەك ئۇلار بىلەن ئۇچراشتۇق . ئالدىنقى كۈنى كېچىدە ئۇلار ۋوگزالدا ساقلىغان . لېكىن قارىغۇدا بىزنى تاپالمىغانىكەن . بىز ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ خۇشال بولدۇق ، ئۇلاردىن ھال - ئەھۋال سورىدۇق . ئۇلارمۇ پاددىدىن ئايرىلىپ قالغان قوزىدەك يالغۇزسىراپ تۇرغانىكەن ، بىزنى كۆرۈپ ئىنتايىن خۇشال بولدى .

ئېرىمگە ئىككى يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت خىزمەت قىلغان بۇ ئىككى ئادەم ، ئۆزلىرىنىڭ يېڭى ئايال خوجايىنى بولغان مېنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەكېلىشكە ئەۋەتىلگىنىدىن بەكمۇ پەخىرلەندى . بۇ ئىككى چاكارنى كۆرۈپلا مەن ئۇلار بىلەن ھەقىقىي تۇردە دوستلىشىپ كېتەلەيدىغانلىقىمنى ھېس قىلدىم . بەلكىم ئۇلاردىمۇ مۇشۇنداق ھېسسىيات بولغاندۇ . نۇرغۇن يىللاردىن بۇيان ، ئۇلار بىزگە ئاجايىپ ساداقەتمەنلىك بىلەن ئوبدان خىزمەت قىلدى . ئۇلار ھەقىقەتەن تېپىلغۇسىز ياخشى چاكارلار ئىدى .

ئوتتۇرا ئاسىيا تۆمۈر يولىنىڭ بۇ بېشىغا كەلگەندىن كېيىن ، بىز ياۋروپا مەدەنىيىتىنى كەينىمىزگە ، بەكمۇ يىراقلا تاشلىۋەتكەندەك ھېس قىياتتا بولدۇق . بىزگە ، ھېچبولمىغاندا ماڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، يوچۇن

بىر دۇنيادىكى تەۋەككۇلچىلىك ئەمدى باشلىناتتى . چۈنكى بىز ئەمدى رۇسىيىنىڭ پوچتا مەپىسى بىلەن ئەنجاندىن ئوشقا بېرىشمىز ، يەنە تەگرىتاغ ئېتىكىگە بېرىشمىز ، ئاندىن ئۇ يەردىن خەتەرلىك ئېگىز ـ پەس بۇ تاغدىن ئۆتۈش ئۈچۈن توپتوغرا بىر كۈن يول مېڭىشىمىز كېرەك ئىدى . بۇ ماڭا پۈتۈنلەي يېڭى ۋە ئاجايىپ كەچۈرمىش ئىدى .

رۇسىيىنىڭ پوچتا مەپىلىرىدە ئولتۇرۇشمۇ راھەت ئىش ئەمەس ئىدى . پوچتا مەپىسى كېمە شەكىللىك سېۋەتكە ئوخشايتتى . بۇ سېۋەت ئاستىغا ئۈزۈن تاختايلار قويۇلغان ، پۈرژىنىسى يوق بولغاچقا ، ئادەمنى قاتتىق سىلكىيەتتى . ئۇنى ئۈچ ئات تارتىپ ماڭاتتى . ئوتتۇرىدىكى بىر ئاتنىڭ بوينىغا بويۇنتۇرۇق سېلىنغان بولۇپ ، شوتىغا قوشۇلغانىدى . ئۇ ھارۇنى تارتىپ يورغىلاپ يۈگۈرەيتتى . قالغان ئىككى ئات ئارغامچا بىلەن مەپىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوققا قوشۇلغان بولۇپ ، بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، چەتكە قاراپ بار كۈچى بىلەن چاپاتتى . شوتىغا قوشۇلغان ئوتتۇرىدىكى ئاتنىڭ بويۇنتۇرۇقىغا چوڭ قوڭغۇراق ئېسىلغانىدى ، ئۇچ ئاتنىڭ ھەممىسىنىڭ بويۇنتۇرۇقىغا بىر تىزىق كىچىك قوڭغۇراقلار ئېسىلغانىدى . ئاتلارنىڭ چېپىشىغا ئەگىشىپ قوڭغۇراقلار توختىماي جىرىڭلاپ ، يېقىملىق مۇزىكا ھاسىل قىلاتتى .

بىز پوچتا مەپىسىگە چىقىپ ، كىچىككىنە پالاز ئۈستىدە ، مەپىنىڭ يۆلەنچۈكىگە يۆلىنىپ ئولتۇردۇق . بىز جايلىشىپ بولغاندىن كېيىن مەپىچى ئالدىدىكى ياغاچ ساندۇققا چىقىپ ئولتۇردى . ئۇنىڭ سىياقى ئۆزگىچە بولۇپ ، يوغان ، بەستلىك ئادەمدەك قىلاتتى . يوغان ۋە قېلىن ، ئۈستى چېپىدە كەلگەن ، ئېتىكى كۆگىلەكتەك كەلگە ، چېچىلىپ تۇرىدىغان جۇۋىنغا ئورۇنىۋالغان ، تېرە قۇلاقچا كىيىپ ، قۇلاقچىنىڭ قۇلاقلىرىنى چۈشۈرۈپ قۇلاق ۋە ئېگىكىلىرىنى ھەم چۆمكىۋالغان ، چۈلۈڭۈرنى ئىككى قولىغا قات ـ قات ئورۇۋالغانىدى . مەن ، ئۇ چۈلۈڭۈرنى نېمانچىۋالا چىنگ يۆگەپ تۇرىدىغاندۇ ، دەپ ھەيران بولدۇم . لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا جاۋابىنى تاپتىم .

مەپىچى تەييارلىق ئىشلىرىنى قىلغۇچە ئارىلىقتا ، يەنە بىر يار-

دەمچى ئاتلارنى مىدىرلاتماي تۇتۇپ تۇرغانىدى . مەپچى ئىشنى تۈگـ
تىپ ، قامچىسىنى ئايلاندۇرۇپ قاراسلاتقان هامان ، ئات ئالدىدا تۇرغان
ئادەم چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى . ئاتلار چېپىپ ، مەپە قوز-
غالدى . مەپىنىڭ چاقلىرى تاراقلاپ ، ئاتلارنىڭ بويىنىدىكى قوڭغۇراقلار
جىرىڭلاپ ، مەپىنىڭ كەينىدىن گويا قويۇق ئىس ـ تۈتەكتەك چاڭ ـ
توزان كۆتۈرۈلدى . مەپىنىڭ ئالدىدىن ئادەم ، ئىت ، مۇشۇك ، توخۇ ،
ئۆردەكلەر خودىدى قاچ ـ قاچ بولغاندەك ، ئالاقزادىلىك ئىچىدە ھەر تە-
رەپكە قاچتى . بۇ ناھايىتى قىزىقارلىق باشلىنىش ئىدى . بۇنداق ئەھۋالدا
مەپچى چۈلۈۋۈرنى چىڭ تۇتۇۋالمىسا بولمايتتى .

يولدا ، پوچتا مەپىسى ئاتلارنى ئالماشتۇردى . بىزمۇ بىر دەڭدە
غىزالىنىۋالدۇق . غىزايىمىز پىشۇرۇلغان توخۇ ، بولكا ، سىرتق مايى
بولدى . چاي ئەلۋەتتە بولمىسا بولمايتتى . بۇ دەڭدىمۇ بولۇچىلار ئىچـ
ىدىغان قاينىقىغۇ يوغان ساماۋەردە قاينىتىلىدىكەن . ساماۋەر بېغىر رەڭ
ياكى سىرتق مىستىن ، ھەتتا كۈمۈشتىن ياسىلىدىكەن . ساماۋەرگە سۇ
ئاچىلاپ ، ئوتتۇرىسىدىكى كانايدىن ئوتۇن كۆمۈرى قالاپ چاي قاينىتـ
لىدىكەن . بۇنداق ساماۋەرلەر رۇسىيە ئۇنىلىرىدە بىردىن بولۇپ ، ئۇ-
نىڭدا چاي دەملىنىدىغان قاينىقىغۇ ، قەھۋە قاينىتىلىدىكەن ، توخۇم پە-
شۇرۇلىدىكەن . يەنە ئۇنىڭدا سۇ قىزىتىپ ، بوۋاقلارنى يۇيىدىكەن . ئىشـ
قىلىپ ئۇ بىر ئاتلىمگە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپ بېرىدىكەن .

ئۇلار ئېرىم بىلەن ماڭا بىرمۇنچە توخۇم پىشۇرۇپ ئەكەلدى .
ئەگەر بىز رۇسىيىلىك بولغان بولساق ، توخۇملارنى قويماي يەۋەتكەندىن
سىرت ، يەنە تەلەپ قىلىشىمىز مۇمكىن ئىدى .

مەن رۇسلارنىڭ چېيىغا بارا ـ بارا ئامراق بولۇپ قالدىم . بولۇپمۇ
چايغا بىرنەچچە پاپراق پېگى لىمون سېلىۋەتسە ، ئىچىمى ئىچكۈم كې-
لەتتى . رۇسىيىلىكلەر چايغا سۈت قوشماستىن ، ئازراق لىمون سېلىۋې-
تىدىكەن ، ئەگەر لىمون بولمىسا ، بىر ئىستاكان چايغا يوغان قوشۇقتا
لىق بىر مېۋە قىيامى ياكى مېۋە سۈيى قۇيىدىكەن . مەن رۇسىيىلىكلەر-
نىڭ چاينى پىيالىغا قۇيماي ، شىشە ئىستاكانلارغا قۇيۇپ ئەكىلىدىغانلى-

قىغا دىققەت قىلدىم .

يولدا توپا ـ چاڭغا كۆمۈلۈپلا كەتتۇق . شۇ كۈنى كېچىدە ئوشقا كەلدۇق . مەپىدىن چۈشۈپ ئۆزىمىزنىڭ خوددى توپىنىڭ ئارىسىدىن چىققاندەك بولۇپ كەتكىنىمىزنى بايقىدۇق . بىرقانچە سائەتتىن كېيىن ، يەرلىك كىشىلەرنىڭ ھارۇسىغا چىققان چاكارلىرىمىز يۈك ـ تاقىلارنى ئېلىپ يېتىپ كەلدى . ئەنجانلىقلارنىڭ ھارۇسىمۇ ئۆزگىچە ئىكەن . پۇتۇنلەي ياغاچتىن ياسىلىدىكەن ، چاقى كەم دېگەندىمۇ ئالتە ئىنگلىز-چىسى ئېگىزلىكتە ئىكەن . يولۇچىلار ۋە يۈك ـ تاقلار سېۋەتكە ئوخشاش يوغان چېدىرداك جايدا . ھارۇىكەش ئات ئۈستىدە ئولتۇرىدىكەن . شۇڭا ئۇنىڭغا قوشۇلغان ئاتلار ئاندا ـ ساندا بورغىلاپ قويمىسا ، باشقا چاغدا ئادەمنىڭ مېڭىشىداك ماڭىدىكەن .

ئوش رۇسىيىنىڭ ئادەمنى جەلپ قىلىدىغان كىچىك شەھەرچىسى ئىكەن . ئۇ تەڭرىتاغ باغرىغا جايلاشقان بولۇپ ، ناھايىتى چوڭ بازىرى بار ئىكەن . تەڭرىتاغ « تەڭرىنىڭ تېغى » ياكى « خۇدانىڭ تېغى » دېگەن مەنىدە ئىكەن . بۇ تاغ تىزمىلىرىدا پىياز كۆپ بولغاچقا ، جۇڭگولۇقلار بەزىدە ئۇنى پىياز چوققىسى دەپمۇ ئاتايدىكەن .

رۇسىيىلىكلەر شەھەر ـ بازارلارنى ناھايىتى چىرايلىق لايىھىلەپ قۇرۇپ چىقىدىكەن . كوچىلىرى كەڭ ، يولىنىڭ ئىككى ياقىسىدا ئېگىز دەرەخلەر پەلەككە بوي تارتقان ، كۆپلىرى تىكەنلىك تۇخۇمەك دەرىخى . ھەممە يەردە ئېرىق ـ ئۆستەك ، ئۇلاردا تاغنىڭ سۈپسۈزۈك ۋە مۇزلۇق سۇيى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرىدۇ . ئۆستەك ، ئېرىقلاردا ياغاچ كۆۋرۈكلەر بار . يوللار بىر ـ بىرىگە تۇتاش . بۇلار ئادەمنى زوقلاندۇرىدىغان ئاجايىپ كۆركەم مەنزىرە ھاسىل قىلغان . بۇ يەردە تاغنىڭ ساپ ھاۋاسى ئادەمگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى .

ئوش رايونىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى مايور زايچېق بىزگە ياتاق ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانىكەن . شۇڭا بىز يەرلىك ئوفىتسېرلار كۇلۇبى (ئالاقە باشقارمىسىنىڭ مېھمان كۈتۈشى دەپمۇ ئاتىلىدىكەن) دا بىز ئۈچۈن تەييارلانغان كەڭ ، ئازادە ياتاقتا تۇردۇق . ئۇلار تېخى بىزنى

كۆتۈشكه مەخسۇس بىر كازاك ئاجرىتىپتۇ . ئۇزۇن ۋاقىت پويىز ۋاگونـ لىرىدا تۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن ، بۇ ئۆيلەر كۆزىمىزگە خۇددى ئوردا ھۆجـ رىسىدەك كۆرۈنۈپ كەتتى .

بىز بۇنداق راھەت مۇھىتتا نەچچە كۈن ئارام ئېلىشقا تەشنا ئـ دۇق . ئۇنىڭ ئۈستىگە تەگرىتاغدىن بىزنى ئېلىپ ئۆتىدىغان تۆگە كار- ۋىنى ئۇقۇشۇشقا توغرا كېلەتتى .

مايور زايچېفنىڭ خانىمى بىزنى ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلدى . مايور كىچىككىنە شەھەرنىڭ يۇقىرىسىدىكى تاغ باغىردا ، ناھايىتى كۆر- كەم ئۆيلەردە تۇرىدىكەن . ئېرىم ئەنگلىيىگە قايتقۇچە ، بۇ يەردە مايور زايچېف ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن تونۇشۇپ قالغانىكەن . ئۇلار بىزنى ئاجايىپ دوستانىلىق بىلەن بەكمۇ كاتتا مېھمان قىلدى . تىل جەھەتتىكى توسالغۇنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بىزگە بۇ يەردىكى ھەممە نەرسە ناھايىتى بەك ياقتى . ئېرىم مېنى ناخشا ئېيتالايدۇ ، دەپ بەرگەن بولسا كېرەك ، ئۇلار مېنى ناخشا ئايتىپ بېرىڭ ، دەپ تۇرۇۋالدى . ئۇلاردا چاققانغىنا فىسگارموندىن بۆلەك سازمۇ يوقكەن ، يەكشەنبە كۈنى چۈشتىن كېيىن فىسگارمون تەڭكەش قىلىنسا پەقەت چېركاۋلاردا ئېيتـ لىدىغان مۇناجاتلارنىلا ئوقۇشقا بولىدىغاندەك بىر تۈيغۇدا بولۇپ ، ئۇلارغا چېركاۋ مۇناجاتلىرىدىن بىر كۆبلېتنى ئىنگلىزچە ئېيتىپ بەردىم . مۇنا- جاتنىڭ شۇنداق تەسىرلىك بېرىگە كەلگەنده ، ئىختىيارسىز « يات بىر زېمىندا ئەرشكە مەدھىيە ئوقۇۋاتقاندەك »[1] بولدۇم .

مايور زايچېف بۇ فىسگارموننى بىز ئىشلەتمەيمىز ، دەپ بىزگە سېـ تىپ بەرمەكچى بولدى . مەن ئۇنى ئەنگلىيىدىن سېتىۋالغان رويالغا تەڭكەش ساز قىلىۋالاي ، دېگەن ئۈي بىلەن ئۇنى سېتىۋالدىم . رويالنى بىز لوندوندىنلا قەشقەرگە توشۇشقا ئۆتكۈزۈۋەتكەنىدۇق . رويال گرامموفـ ئىركىتىنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ ، بەش گاممىلىق[2] ئىدى . چاققان بولـ

---

① بۇ ئەسلى ئىنجىلنىڭ « كونا ئەھدى تولۇق توپلىمى » دىكى بىر سۆز ئىدى . كېيىن خېرىستىئان دىنى چېركاۋلىرىنىڭ مەدھىيە ناخشىلىرىغا كىرگۈزۈلدى .

② گاممىا — بارغانسېرى ئەۋجىگە چىقىدىغان ياكى پەسىيىپ بارىدىغان تاۋۇشلار تىز- مىسى (مۇزىكىدا) — ت .

غاچقا ، شىرە ئۇستىگىلا قويسا بولاتتى . رويال كلاۋشىنى ئاجراتقىلى بولغاچقا ، ئۇنى بىر ساندۇققا سېلىپ ئاتنىڭ بىر تەرىپىگە ، رويالنىڭ ئاساسلىق ماتېرىياللىرى قاچىلانغان ساندۇقنى يەنە بىر تەرىپىگە ئارتىپ قويسا ، بىر ئاتلا ئېلىپ ماڭالايتتى .

ئوشتىن ماڭىدىغان كۈنى ، مايور زايچېفنىڭ خانىمى بىزگە يوغان بىر خالتا بولكا ۋە پېچىنە يوللۇق تۇتتى . ئۇنىڭدىن شۇنچىلىك مىننەتدار بولدۇق . چۈنكى ، 16 كۈنگە يەتكۈدەك ئوزۇق ئېلىپ مېڭىشىمىزغا توغرا كېلەتتى . يولدا تاپالايدىغان ئوزۇقىمىزمۇ تىرىك قوي بولاتتى . شۇڭا بولكا دېگەننىڭ دىدارىنى كۆرمەيتۇق .

بىز ياللىۋالغان ئاتلار ئالايىتەن مېھمان كۈتۈش ئالدىغا كەلتۈرۈلۈپ ، چېدىر ، سېلىنچا ، قازان ـ چۆمۈچ ، ئوزۇقلۇق ، ئۇشتاق ـ چۈشتەك نەرسىلەر سېلىنغان چامادان ، قىسقارمون قاتارلىق يۈك ـ تاقلار تېزلىكتە ئاتلارغا ئارتىلدى .

قىسقارمون ئاتقا ئارتىلىدىغان چاغدا ، ئاتباقار بۇنداق ئېغىر نەرسە ئارتسا ، ئات كۆتۈرەلمەيدۇ ۋە ئېگىز ـ پەس تاغ يولىدا ماڭالمايدۇ ، دېدى . بىرەيلەن بىر قوتاز ياللاشنى تەكلىپ بەردى . ئاتباقارلار بۇ ئىش ئۈستىدە قوللىرىنى بۇلاڭلىتىپ ۋە سىلكىپ ، ۋارقىراپ ـ جارقىراپ تالاش ـ تارتىش قىلىپ كەتتى ۋە ئاخىر بىردەك خۇلاسىگە كېلىشتى . ئېرىم « Bund — obast karo » دېۋىندى ، ئىككى قىرغىز بىردەمنىڭ ئىچىدە قوتازنى پېتىلەپ كەلدى . ئىككىيلەننىڭ بىرى بۇقىنى ھوشلاپ ھەيدىگەن ، يەنە بىرى يوغان يۈگلۈق مەخلۇقنى پېتىلىگەنىدى . قوتازنىڭ پۇتۇن بەدىنى يۈڭ بولغاچقا ، كۆزگە پەقەت يوغان باش ۋە يۈگلۈق بەدىنىلا چۈشەتتى ، پەقەت يوقتەك كۆرۈنەتتى . ئېرىمنىڭ بۇ سېھرلىك سۆزىنىڭ ئۇنۇمىنى ئىلگىرىمۇ كۆرگەنىدىم . بۇ سۆزنىڭ مەنىسى « ئەمسە ئورۇنلاشتۇرۇڭلار » دېگەن بولۇپ ، بۇ سۆز ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققىلا ، دەرھال بىرى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ماڭاتتى ، تالاش ـ تارتىش توختاپ ، ۋاراڭ ـ چۇرۇگىمۇ شۇئان بېسىقاتتى . ئادەتتە ئىشلار جايـ جايىدا ، كۆڭۈلدىكىدەك بېجىرىلىدىغان بولغاچقا ، ئۇنداق قىلمىگلار ،

بۇنى بېجىرىڭلار ، دەپ ئولتۇرۇشمۇ كەتمەيتتى . مانا بۇ قېتىممۇ ، ئېرىم بۇ گەپنى دېگەن ھامان ، كىشىلەر كۆشەپ تۇرغان بىر بۇقىنى ئەكەلدى ـ دە ، قىسقارمون قاچىلانغان ساندۇقنى قول ـ قول ئارتىپ ، ئارغامچىلارنى چىرماپ مىدىرلىماس قىلىپ تېڭىۋەتتى . ئاندىن قوتاز ئاستا دەسسەپ يۇرۇپ كەتتى . قوتاز ھەرقانداق ئەھۋالدىمۇ ئالدىرىماي ، ھودۇقماي بىر خىلدا ئاستا ماڭاتتى ۋە تىنماي كۆشەيتتى .

بىز ئاخىر ھەيۋەتلىك بىر كارۋان بولۇپ يولغا چىقتۇق : قوتاز ھەممىنىڭ ئالدىدا ، ئۇنىڭ كەينىدە نەرسە ـ كېرەكلەر ئارتىلغان سەكـ كىز ـ توققۇز ئات ماڭدى . ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئاتقا مىنىپ بىز ۋە چاـ كارلار ماڭدۇق .

مەن ئۆمرۈمدە ئات مىنىپ باقمىغانىدىم ، ئاتلىق ئايال چەـ ۋەندازلارنىڭ قانچىلىك جاپا تارتىدىغانلىقىنىمۇ بىلمەيتتىم . مەن مىنگەن ئاتقا يەرلىك كىشىلەر دائىم ئىشلىتىدىغان ئېگەر توقۇلغانىدى . ئېگەرنىڭ ئالدى خېلىلا ئېگىز بولۇپ ، ئېگەرگە قېلىن ئەدىيال سېلىنغان ، ئېگەرـ نىڭ كەينىگە چىڭ يۆگەلگەن ئەدىيال تېڭىلغان . بۇ ، يۆلىنىپ ئولتۇـ رۇش ۋە ئىسسىقراق بولۇش ئۈچۈن قويۇلغانىدى .

ئاتقا قانداق مىنىش مەن ئۈچرىغان تۇنجى قېينىچىلىق بولدى . ھەر قېتىم ئاتقا مىنەي دېسەم ، ئېگەرنىڭ كەينىدىكى ھېلىقى يۆگەكلىك ئەدىيال پۈتلىشاتتى ـ دە ، بۇ قورقۇنچلۇق ۋە ئوسال ئەھۋالدىن ھەمىشە باشقىلارنىڭ ياردىمى بىلەن قۇتۇلۇپ قالاتتىم . ئاخىر چاكىرىمىز جاپپار ئەلى مىندۈرۈپ قويماقچى بولدى . مېنى كەينىمدىن كۆتۈرۈپ ئاتقا ئالدى . مەن ئات ئۈستىگە بىر پۇتۇمنى ئېلىپ تۇرۇشۇمغا ، ئۇ مېنى ئاتـ تىن ئارتىلدۇرۇپ يىقىتىۋەتكىلى تاس قالدى . مەن تولا كۈلۈپ ھالىمدىن كەتتىم .

مەن بىر نېمىلەرنى قىلىپ ئاتقا مىنۋالدىم . بىز يولغا چىقتۇق . ئاتقا مىنىپ باشتا ساددىلىق بىلەن ئاتلىق سايامەت قىلىش نېمىدېگەن راھەت ، دەپ ئويلىدىم ! لېكىن بىر سائەتتىن كېيىن ئۈستىخانلىرىم قېـ تىشقا باشلىدى . ئاخىر بېرىپ چىدىيالماي قالدىم . ھەر بىر قەدەمدە قاتـ

تىق سىلكىنىپ ، گويا تېنىمدىكى پۈتۈن ئۇستىخانلىرىم ئۇگسىدىن ئاجراۋاتقاندەك ئاغرىپ كېتەتتى . لېكىن توختاشقا ، ئاتتىن چۈشۈشكە جۈرئەت قىلالمايتتىم . چۈنكى ، ھازىرقى ئەھۋالىمدا ، پۈتۈمنى كەينىمدىكى يۆگەكلىك ئەدىيالدىن ھەرگىز ئارتىلدۇرۇپ ئالالمايتتىم .

شۇ تەرىقىدە ئالتە سائەت يول يۈرۈپ ، رۇسلارنىڭ بىر سارىيىغا كېلىپ چۈشتۇق . شۇ يەردە قونماقچى ئىدۇق . مېنى كىشىلەر ئۆيگە كۆتۈرۈپ ئەكىرىپ ، كارىۋاتقا ئاۋايلاپ ياتقۇزۇپ قويدى . مەن يېتىپ ئۆيىنى بەكمۇ سېغىنىدىم ، ئۆزۈمنى دۇنيادىكى ئەڭ جاپاكەش ئادەم دەپ ئويلىدىم . مەن مۇشۇنداق قىينىلىپ 16 كۈنلۈك سەپەرنى قانداقمۇ بېسىپ تۇگىتەرمەن ؟ مەن چوقۇم بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتەلمەيمەن ، ھەتتا تىرىك قالمايمەن . كىتابخانلارغا سەممىيلىك بىلەن شۇنى ئېيتايكى ، شۇ چاغدا مەن كارىۋاتتا يېتىپ ، ئەدىيال بىلەن بېشىمنى پۈركەپ راسا يىغلىدىم .

ئەتىسى سەھەردە تۈرغۇدەك ھالىم يوق ئىدى . كېيىم كېيگۈچە قانداق قىينالغانلىقىمنى تەسۋىرلەشكە تىلىم ئاجىزلىق قىلاتتى . ئورنۇمدىن تۇرۇشۇم ، يەنە ئاتقا مىنىشىم كېرەكلىكىنى ئويلىغىنىمدا تېنىم شۇركۈنۈپ ، يۈرىكىم ئاغزىمغا تىقىلاتتى . شۇنداقتىمۇ يەنە بىر كۈننى چىداپ ئۆتكۈزدۇم . بۇ كۈنى تەسەۋۋۇرۇمدىكىدەك قاتتىق قىينالمىدىم . بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ، تېخى ئۆزۈمنىڭ ئاتلىق كېتىۋاتقانلىقىمنى ئۇنتۇپ يول ئۈستىدىكى گۈزەل مەنزىرىلەرگە قاراپ كۆڭلۈم ئېچىلىۋاتقانلىقىنى بايقاپ ھەيران بولدۇم .

كارۋىنىمىز مەنزىرىسى بىر - بىرىدىن گۈزەل جىرالاردىن ئۆتۈپ ، بارا - بارا ئېگىزگە چىقىپ كېتىۋاتاتتى ، تۇرۇپلا ئىككى تەرىپى ئېگىز ۋە غەلىتە تاشلىق چوڭقۇر جىرالارغا چۈشۈپ كېتەتتۇق ئاندىن ئۆستەڭ ياقلاپ ماڭاتتۇق . ئۆستەڭ سۈيى ئۆركەشلەپ ، يوغان - يوغان يۇمىلاق تاشلار ئۈستىدىن ئۆتەتتى . ئۇنىڭ بوزغۇنلىرى ئۈستۈبۈشىمىزغا چاچرايتتى . ماڭا - ماڭا لىڭشىپ ئارانلا تۇرغان بىر كۆۋرۈك ئۈچرىدى . بىز كۆۋرۈكتىن قورقۇپ ئاران ئۆتۈپ ئۆستەڭنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتتۇق . بىر ئاز ۋاقىت ماڭغاندىن كېيىن ، يەنە كەينىمىزگە قاراپ ، ئايلىنىپ بىر

ئۆزۈن ماڭدۇق . توساتتىن كارىۋىنسىزلىك چوڭقۇر جىرادىن چىقىپ ، ئۆستەڭ يانداسىدىكى تۆز يەرگە كەلگەنلىكىنى بايقىدۇق . بۇ يەردە ئوت ـ چۆپلەر قويۇق ئۆسكەن بولۇپ ، ئېگىز ـ پەس يەردىكى چۆپلۈك تۇتاش كەتكەن . خۇددى يېشىل پايانداز سېلىنغاندەك كۆركەم مەنزىرە ھاسىل بولغانىدى . بۇ چۆپلۈكلىك ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ كېتىۋاتقان ئۆستەڭ سۈيى تېيىز ئىدى ۋە دولقۇنسىز تىنچ ئېقىۋاتاتتى .

بۇ ئۆكتەبىر ئايلىرى بولغاچقا ، سۇ ئاز ئىدى . كېچىپلا ئوتۇپ كەتكىلى بولاتتى . ئەمما توت يىلدىن كېيىن ، ئىيۇل ئايلىرىدا بۇ يەردىن ئوتكىنىمىزدە ، كەلكۈن كېلىپ سۇ كۆپەيگەن ، ئۆستەڭ يۇزىمۇ كېڭىيىپ كەتكەنىدى . توت يىلنىڭ ئالدىدا سۇ كېچىپ ئوتكەن يەرلەر ھازىر سۇنىڭ چوڭقۇرلىقىدىن ئات ياكى تۆگىگە مىنىپ ئوتكىسە بولمايدىغان بولۇپ قالغانىدى .

سۇ دۇمبىسىگە چىقمىسلا ، تۆگىگە ھېچنەرسە بولمايتتى . ئەمما سۇ دۇمبىسىگە چىقتىمۇ بولدى . تۆگە سۇ ئۆزەلمىگەچكە ، سۇنىڭ دولقۇنىدا يىقىلىپ ئېقىپ كېتەتتى . يۈتۈن سەپەر جەريانىدا ، مەن بىر قېتىملا كىشىلەرنىڭكە بۇ سۇدىن تۆگە بىلەن ئوتىسىگىز تازا بەكەتەر بولمايدۇ ، دېگەن گېپى بىلەن تۆگىدىن ئاتقا ئالمىشىپ سۇدىن ئوتتۇم . مەن مىنگەن ئات خۇددى پەيتۇن تارتىدىغان ئاتلاردەك ئېگىز ۋە بەك قاۋۇل ، ئەمما ياشقا سەل چوگراق جۇگگو ئېتى ئىدى . ئاتنىڭ كەينىدىن بۇ دەريادىن كۆپ قېتىم ئوتكەن تەجرىبىلىك بىر جۇگگولۇق كېلىۋاتاتتى . مېنىڭ مېھرىبان ، ئاق كۆڭۈل چاكىرىم جاپپار ئەلى ئاتتا قورقۇپ ، ھودۇقۇپ ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ ، ئاتلارچە مېھرىبانلىق بىلەن تىنىچلا ئۇرۇپ قويۇپ ، كۆزىگىزنى چىڭ يۇمۇپ ئولتۇرۇڭ ، ئۇ قاتقا ئوتكۈچە ئاچچاق ، دېدى .ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە كۆزۈمنى يۇمۇۋالدىم ، ئۇ قاتقا تىنچ ـ ئامان ئوتكەندە ، ئاندىن ئاچتىم . ئەمما دەريادىن ئوتكۈچە ، گويا ئاتنىڭ پۈتلىرى يەرگە تەگمەيۋاتقاندەك ، سۇ ئاتنى ئېقىتىۋاتقاندەك بىلىنىپ ، قورقىنىمدىن يۈرىكىم ئاغزىمغا تىقىلىپلا قالدى .

بىرىنچى قېتىم تۆگىگە مىنگەن چاغدىمۇ ، قاتتىق قورقۇپ كەتـ
تىم . مەن بىر قىرغىز ئادەمنىڭ كەينىگە مىنىدىغان بولدۇم . تۆگە
چۆككەن چاغدا ، بۇ ئادەم ئاسانلا چىقىۋالدى . لېكىن مەن مىنەي دەپ
قېشىغا بېرىشىمغا تۆگە بېشىنى بۇراپ ، ھۆركىرەپ ، خۇددى پۈتۈمنى
چىشلەيدىغاندەك قىلغانىدى . قورقۇپ قېچىپ كەتتىم . بۇ ئىش بىر
نەچچە قېتىم تەكرارلاندى . كېيىن ئۇنىڭ دەققىتى چېچىلغاندا ، ئاستىلا
مىنىۋالدىم . قىرغىز يول باشلىغۇچۇم قوللىرىنى بېلىگە ئېلىۋېلىپ ، تۆـ
گىگە قاراپ توۋلىغانىدى تۆگە ئاۋۋال كەينى پۇتى بىلەن كۆتۈرۈلدى ،
مەن قىرغىزنىڭ ئۈستىگە يىقىلدىم ، ئاندىن ئالدى پۈتلىرى بىلەن ئۇر-
نىدىن تۇرۇپ ، مېنى كەينىمگە قاڭتۇرۇۋەتتى . شۇنداق قىلىپ بۇ تۆگە
بىزنى ئېلىپ ماڭدى . بىز قۇملۇقتىن ئۆتۈپ بىر دەريا بويىغا كەلدۇق .
تۆگە لوگۈلداپ ماڭمىدىغان بولغاچقا ، ھېلى ئالدى ـ كەينىمزگە ، ھېلى
ئىككى يېنىمزغا چايقىلاتتۇق . تۆگە سۇغا كىردى ، سۇ بارغانچە چوڭـ
قۇرلاپ باراتتى ، چاۋا ـ چاتقاللار ئەتراپىمىزدا ھاسىل بولغان قايىنامدا
توختىماي پىرقىرايتتى . ماڭا بىز توختاپ تۇرۇۋاتقاندەك ، سۇ بىزنى ئې-
قىتىپ ئېلىپ مېڭىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ قاتتىق قورقتۇم ـ دە ، يول باشلـ
ىغۇچىغا چىڭ چاپلىشىۋالدىم . ئېرىم بولسا ھەدەپ يول باشلىغۇچىغا
ئۇندىق چاپلىشىۋالماڭ ، دەپ ۋارقىرايتتى . دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلـ
گەندە ، « ئەمدى تۆگەشتىم ، ئۆلىدىغان بولدۇم » دەپ ئويلاپ دۇرۇت
ئوقۇشقا باشلىدىم . مەن يول بويى خۇدادىن سەپرىمزگە ئوگۈشلۇق
تىلەپ كەلگەن ، زادىلا ئۇزۇلدۇرمىگەنىدىم . شۇنداقتىمۇ يول باشلىغۇچۇم
ھەم چوقۇم خۇدادىن بىزنى ئامان ـ ئېسەن قىلىشنى تىلەپ چىن
ئىخلاس بىلەن ئىلتىجا قىلىۋاتىدۇ ، دەپ ئويلىدىم . كۆزۈمنى چىڭ يۇـ
مۇپ ، دەريادىكى سۇ ۋە ئەتراپىمىزدىكى شاۋقۇنلاۋاتقان دولقۇننى ئىـ
كانقەدەر ئويلىماسلىققا تىرىشتىم . ئەمما نېمىشقىدۇر مەن چوقۇم سۇغا
چۈشۈپ كېتىدىغاندەك ، ئۆلۈپ قالىدىغاندەك بىر تۇيغۇدىن قۇتۇلالمـ
دىم . توساتتىن ۋارقىرىغان بىر ئاۋازنى ئاڭلاپ كۆزۈمنى ئاچسام ، سۇغا
چۆكۈپ كەتمەستىن ،ئەكسىچە قىرغاققا كېلىپ قاپتىمەن . ئەمما دەريا

سۈيىي قىرغاقتى. بۆسۈپ ئېقىتىپ كەتكەن بولۇپ ، قىرغاقتا تۆت ئىنگىلىزچىسى كەلگۈدەك ئېگىز يار پەيدا بولغانىدى . يار ئۈستىدە بىر ئادەم تۇراتتى . يول باشلىغۇچى تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى كۆچەپ ئاتقانىدى ، ئۇ ئادەم تۇتۇۋالدى . ئارقىدىن بۇ ئىككىيلەن تەڭلا ۋارقىرىدى . يول باشلىغۇچى تۆگىنى تۇردى ۋە قوللىرىنى ئالدىغا تارتىپ چىڭ تۇتۇۋالدى . تۆگە بىرلا سەكرەپ سۈدىن چىقتى ، شۇ چاغدا ئىككىمىز ئورنىمىزدىن تۇرۇپ كەتكەندەك بولدۇق . ئەگەر ئۇ قىرغىز يول باشلىغۇچى قولۇمدىن چىڭ تۇتۇۋالمىغان بولسا ، مەن ئارقامغا ئۆچۈپ سۇغا چۈشۈپ كەتكەن بولاتتىم ! تۆگە بىرلا سەكرەپ قىرغاققا چىقىپ ، ئالدى پۇتلىرى بىلەن پۈكلىنىپ يېتىپ قالدى . قىرغاقمۇ گۆمۈرۈلۈپ چۈشتى . بىردەمدىن كېيىن ، ئۆزۈمنىڭ يول بويىدا ئولتۇرغانلىقىمنى بايقاپ گاگىراپلا قالدىم . مېنىڭ ئېرىم ، تاغ گۈمۈرۈلۈپ چۈشسە قېتىنمۇ كىرىپ چىقماي دېگەن بىغەم ئېرىم ، كەينىمىزدە تۇرۇپ تۆگىنىڭ بۇ غەلىتە سەكرىشىنى كۆرۈپ قاتتىق چۆچۈپ كېتىپتۇ .

مەن ئېگىز تاغ ـ چوققىلاردا شۇنداق جاپالىق ۋە قورقۇنچلۇق ئىشلارنى باشتىن كەچۈرۈپمۇ تىرىك قالغانلىقىمدىن خۇشال ئىدىم .

بىز بەش كۈنلۈك سەپەردىن كېيىن ، ناھايىتى چوڭ ۋە ئېگىز بىر تاغ ئاغزىغا كەلدۇق . بۇ يەر دېگىز يۈزىدىن 13 مىڭ ئىنگلىز چىسى ئېگىز تەلكە داۋىنى ئىكەن . بۇ ئېغىز تەگرىتاغنىڭ مۇشۇ بۆلىكىدىن ئۆتىدىغان بىردىنبىر يول ئىكەن . بىز تاغ تۆۋىدىكى بىر كىچىككىنە دەڭدە قوندۇق . دەڭدە يوغان بىر تۆمۈر مەش بار ئىكەن ، ئوتۇنمۇ جىقكەن . ھاۋا بەك سوغۇق ئىدى . شۇڭا بۇ مەش ۋە ئوت بىزگە بەكمۇ خۇش ياقتى . كېچىچە بوران ئارىلاش قاتتىق قار ياغدى . بىز ئەمدى بۇ يەردە تۇرۇپ قالىدىغان بولدۇق ، دەپ ئەندىشىگە چۈشتۇق . ئەمما ، ئەتىسى ئەتىگەندە بوران ۋە قار توختاپ ، تاڭ شەپىقى تاغلارنى كۆركەم قىزىل لىققا پۈركىدى . بىز يولغا چىققاندا ، قۇياش پارلاپ جاھانغا ئىللىق نۇر چاچتى . بۇ ، بىزنىڭ بۇ داۋاندىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈپ كېتىدىغانلىقىمىزدىن دېرەك بېرەتتى .

تاغ يولى بۇتۇنلەي قار ئاستىدا قالغان ، بىرەر مال - چارۋىنىڭمۇ ئىزى يوق . بۇقا يېتىلىگەن قىرغىزلار بىز بۇ يولنى پىششىق بىلمىمىز ، بىز ئالدىدا مېڭىپ يول ئاچايلى ، سىلەر ئىزىمىزدىن مېڭىڭلار ، دېدى . شۇ- نىڭ بىلەن بىز كارۋانىنى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىپ ،داۋاندىن ئاشقۇچە يۈكلەرنىڭ كۆپرەكىنى بۇقىغا ئارتتۇق . بۇ ئەھۋالدىمۇ بۇقا ئاتتىن ئوبدانراق ماڭالايدىكەن ۋە ھاۋاسى شالاڭ يەر شارائىتىغا ئوبدان ماسلى- شالايدىكەن .

كارۋىنىمىز ، جۇملىدىن ئادەملەر ۋە ئۇلاغلار ئېگىز تاغ كېسىلە- دىن قىينالدى . ھەر بىر ئىشتا ، ئاددىيسى بىر قەدەم مېڭىشتىمۇ قاتتىق كۈچەشكە توغرا كېلەتتى . باش ئاغرىپ ، نەپەس تېزلىشەتتى ، ئادەمنى شۇنچىلىك بىئارام قىلاتتى . داۋاندىن ئۆتكۈچە ئۇخلىمىدۇق دېسەكمۇ بولىدۇ . ئاخىر داۋانغا چىقتۇق ھەمدە تار ۋە ئۇزۇن كەتكەن جىرانى بويلاپ ئىلگىرىلىدۇق . قەدەملىرىمىز ئاستىلىشىپ ، توختاشلىرىمىز كۆ- پەيدى . قىرغىزلار ۋە ئاتلار ھېلىدىن - ھېلى قار يەيتتى . بۇنداق قىلسا بىئارام بولۇشى سەل يېنىكلەيدىكەن .

ئەتراپ ئېغىر سۈكۈتكە چۆككەن . بارلىق مەۋجۇدات تىمتاس ، ھېچكىمنىڭ گەپ قىلغۇسى كەلمەيدۇ ؛ تاغلاردا ئاڭلاپ كۆنۈپ قالغان قۇشلارنىڭ سايراشلىرى بۇ جايدا يوق . ئاتلارنىڭ پۇتى تىزىغىچە قارغا كۆمۈلۈپ كەتكەچكە ، تۇياق ئاۋازلىرىمۇ ئاڭلانمايدۇ . بىرلا ئاۋاز ئاتلار- نىڭ ئېغىر پۇشۇلداشلىرى ئاڭلىناتتى . ئاتلارمۇ بەزىدە بىرمۇنچە ۋاقىت ئىچىدە ئاران بىرنەچچە قەدەم ماڭىدۇ . بىز گويا قەدىمكى يەر شارىنى داۋان ئاستىغا تاشلاپ قويۇپ ، ئاق لىباسقا پۈركىنىپ ، تېپتىنچ ، تىمتاس تۇرغان بىر دۇنياغا ، يېپيېڭى بىر دۇنياغا كېلىپ قالغاندەك ، بۇ دۇنيادا ئاسمان زۇمرەتتەك سۈزۈك ، پارقىن قۇياش نۇرى كۆزلەرنى چېقىپ ، ئا- لىچەكمەن قىلىپ تۇزۇك ئاچقۇزمايدۇ . بۇ كۆرۈنۈشلەر ئادەمنىڭ خاتى- رىسىدىن مەڭگۈ كۆتۈرۈلمەيدۇ .

بىز قۇياشنىڭ كۆيدۈرۈشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن كۆزەينەكلەرنى تاقاپ ، يۈزىمىزنى ئىمكانقەدەر چىڭ ئورىۋالدۇق . شۇنداقتىمۇ يۈزىمىزگە

كۆيۈك دېگى ئىز سالدى . كارۋاتلارنى باشقۇرىدىغانلارمۇ قۇلاقچىلىرىنى چۆكۈرۈپ كىيىپ يۈزلىرىنى توسۇۋالدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى ئۇنداق قىلماپتىكەن ، كۆچلۈك قۇياش نۇرى ۋە قارىنىڭ چاقناشلىرىدىن كۆزى زەخمىلىنىپ ھېچنەرسە كۆرەلمەس بولۇپ قالدى . نەچچە كۈن گىچە باشقىلار ئۇنى يېتىلەپ يۈردى . كېيىن كۆزى ساقىيىپ كۆرىدىغان بولغاندا ، ئۇ شۇنچىلىك خۇشال بولۇپ كەتتى .

بار كۆچمىز خوراپ ھالىمىزدىن كېتەي دېگەندە ، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتۇق . تاغ چوققىسى خۇددى پىچاقنىڭ بىسىدەك ئۆتكۈر ۋە تىك ئىدى . ئاتلار تۈزۈككىنە تۇرالمايتتى . ئەمما ، كۆز ئالدىمىزدا ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ، كۆركەم ، سېھرلىك مەنزىرە نامايان بولدى : تۆت ئەتراپتا گويا قاراۋۇللاردەك ئېگىز دەرەخلەر قەد كۆتۈرگەن ، قۇياش نۇرىدا تاغ چوققىسى ئاجايىپ ھەيۋەت ، كۆركەم تۇس ئالغانىدى . مۇزلاپ پارلاپ تۇرغان قۇياشتا ئەينەكتەك يالتىرايتتى ؛ قارلىق چوققا تۆۋىنىدىكى يانتۇلۇقلاردا قۇياش نۇرى پارچە ـ پارچە ھاۋا رەڭ سايىلەرنى ھاسىل قىلغان بولۇپ ، تولىمۇ كۆركەم ، تەسۈرلىگۈسىز گۈزەل كۆرۈنەتتى . مەن بۇنداق كۆركەم ۋە ھەيۋەت مەنزىرىنى كۆرىمەن ، دەپ چۈشۈمدىمۇ خىيال قىلىپ باقمىغانىدىم . شۇڭا ، ئادەمدە ئىختىيارسىز ھۆرمەت قوزغاپ ، يۈرەكلەرنى لەرزىگە سالىدىغان بۇ مەنزىرىدىن سېھرلەنگەندەك تۇرغان جايىمدا مىخلىنىپ تۇرۇپلا قالدىم . تاغ چوققىسىدا تۇرۇپ ، ئەقلىنى لال قىلغۇدەك بۇ سەلتەنەتلىك گۈزەل مەنزىرىلەرگە نەزەر سېلىشتەك تېپىلغۇسىز پۈرسەت ئالدىدا ، بىزنىڭ داۋاندىن ئېشىپ تاغ چوققىسىغا چىققۇچە تارتقان جەۋر ـ جاپالىرىمىز ھېچگەپ ئەمەس ئىدى . ھايجاندىن پۈتۈن ۋۇجۇدۇم ئوت ئالدى ، دۇنيادا كەم كۆرۈلىدىغان بۇ گۈزەل مەنزىرە پەيزىدىن پەيدا بولغان چەكسىز خۇشاللىقىمنى ئورتاقلىشاي ، دەپ يېنىمغا قارىسام ، ئېرىم كۆرۈنمىدى . مەن بىلىدىغان نەچچە ئېغىزلا ھىندىچە سۆزنى قىلىپ يېنىمدىكى بىر چاكارغا :

ـــ ئاھ نېمىدېگەن گۈزەل ـ ھە ! ـــ دېدىم .

ئۇ ئۆزىنى يوقىتىپ قويغاندەك كۆرۈنەتتى ، ئېگىشىپ يەردىن

بىرنېمە ئىزدەۋاتاتتى . بىر چاغدا مەندىن غۇدۇرىغاندەك سورىدى :
ـــ نېمىنى گۇزەل دېدىڭىز ؟
ـــ بۇ يەردىكى ھەممە نەرسە . ـــ دېدىم قولۇم بىلەن ئەتراپنى كۆرسىتىپ .
لېكىن ئۇ گېپىمنى پەقەت چۈشەنمىدى . ئۇنىڭچە بۇ ، مۇشەققەتلىك سەپىرىمىزنىڭ بىر بۆلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى . ئۇنىڭ ئۈي ـ خىيالى ھازىر چوققىدىن تېزرەك چۈشۈپ ، تويغۇدەك تاماق يەپ ۋە قانغۇدەك چاي ئىچىشلا ئىدى . مەن قاتتىق ئۈمىدسىزلەندىم ! نائىلاج خۇشاللىقمىنى ئىچىمدە بىلىپ ، كەينىمىزدىكىلەرگە چاي چىقىرىپ بېرەي دەپ يولۇمنى داۋام قىلدىم . داۋاندىن چۈشىدىغان يولنىڭ بىرىنچى بۆلىكى بەك تىك ، غەلىتە قورام تاشلىق ئىدى . بىز ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە سىرىلىپ دېگۈدەك ماڭدۇق . تۇزرەك يەرگە كەلگەندە ، ئاندىن ئاتقا مىنىۋالدۇق .
داۋاندىن ئۆتكەندىن كېيىن ، مەنزىرىمۇ ئۆزگەردى . بىز تەگرىتاغ تىزمىسىنىڭ ئومۇرتقىسىدىن ئۆتۈپ بولغاندۇق . بۇ رايوندىن ئۆتۈشىمىز گىلا ھاۋا كىلىماتىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى . سەۋەب ، نەم شامال غەربىي جەنۇب تەرەپتىن كەلگەچكە ئۇنى تاغ توسۇۋالىدىكەن . توغرىسى ، يامغۇر غايەت زور تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئۇ تەرىپىدە قالىدىكەن . شۇڭا بۇ تاغنىڭ رۇسىيە تەرىپىدە يامغۇر تولا ياغمىدىكەن ، يامغۇر سۈيى ۋە قارنىڭ توپلىنىشىمۇ كۆپ بولۇپ ، دەل ـ دەرەخلەر كۆكىرىپ تۇرمىدىكەن . جۇڭگو تەرەپ ، يەنە بىز تۇرغان تەرەپ ، خۇددى مىسىر قۇملۇقلىرىغا ئوخشاش يېرى قاتتىق ، تاشلىق چۆل ئىكەن . يېشىللىق جىرا ـ جىلغىلاردا ئىكەن ، بۇ جىرا ـ جىلغىلار بۇلاق سۈيى ياكى تاغدىن ئېرىپ چۈشكەن قار سۈيىدىن ھاسىل بولغان كىچىك ئېقىنلاردىن ياشنايدىكەن .
بىز بىر كىچىك دەريانى يانىلاپ ماڭدۇق . بۇ دەريا قەشقەرگىچە بارمايدىكەن . بۇ كىچىك دەريا سۈيى ئېگىز تاغدىن شىلدىرلاپ ئېقىپ چۈشۈپ ، جىراغا كەلگەندە باشقا ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر بىلەن قوشۇلۇپ ،

چوڭراق ئېقىن ھاسىل قىلمىدىكەن . بۇ ئېقىنلار يەنە قوشۇلۇپ كەلگە ، چوڭ دەريا قىزىل دەريانى ھاسىل قىلغانىكەن . قىزىل دەريا قەشقەردىن ئۆتۈپ مارالبېشىغا بېرىپ ، ئاخىرىدا لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلمىدىكەن . ئېرىم ماڭا چۈشەندۈرۈپ ، بىزنىڭ ھازىر كۆرۈۋاتقىنىمىز قەشقەرنىڭ « تۇرپا سۇيى » دېدى . بۇ گەپ ماڭا بەكمۇ قىزىقارلىق تۇيۇلدى .

بىز ياقلاپ كېتىۋاتقان سۇيىزۇڭ سۇ ئافمىدىغان بىر ئۆستەڭ بىلەن سۇيى قىزىل ، دۇغ بىر ئۆستەڭ بىر جايغا كەلگەندە قوشۇلۇپ كەتتى . قىزىل سۇ بىر جىلغىدىن ئېقىپ چۈشۈپ ، بوش ، قىزىل رەڭ-لىك قىياقتەك ئۆتمىدىكەن ، سۇزۇك سۇ بولسا ، قاتتىق ، ئاق رەڭلىك قىيا تاشلار ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتمىدىكەن . ئىككى ئۆستەڭ قوشۇلغاندىن كېيىنمۇ ھەر قايسىسى ئۆز يولىدا ئېقىۋەردى . شۇڭا سۇنىڭ بېرىمى سۇيىسۇزۇك ، بېرىمى قىزىل ۋە دۇغ ئىدى . ئېرىم ماڭا ، بۇ سۇ ئېقىپ قەشقەرگە بارغاندا كىشىلەر ئۇنىڭغا « قىزىل سۇ » دەپ چىرايلىق ئىسىم قويۇۋالدى ، دېگەنلىكى ئۆچۈن ، مەن بۇ ئىككى سۇ مۇشۇنداق ئېقىۋې-رىپ ، ئاخىر بېرىپ قىزىل سۇ ئۆستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەتكەن بولسا كېرەك ، دەپ ئويلىدىم .

بىز تەلكە داۋىنىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئىككىنچى باسقۇچلۇق سەپرىمىزگە قەدەم قويۇپ ، رۇسىيە چېگرا مۇداپىئە پونكىتىغا — ئەر-كەشتامغا كەلدۇق . بۇ يەردە ئاق رەڭلىك بىر قاراۋۇلخانا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى . قاراۋۇلخانىدا بىر ئوفىتسېر بىلەن يۈز كازاك ئەسكەر بار ئىدى .

بىز دەريا ياقلاپ مېڭىپ ، ئاپئاق ئاقارتىلغان ، قاتار كەتكەن ئۆيلەر ۋە قوتانلارنى كۆردۇق . كېيىن بۇلارنىڭ رۇسىيە تامۇزنىسى ئى-كەنلىكىنى بىلدۇق .

تامۇزنا ئەمەلدارى تازاگان ئاتلىق ئالدىمىزغا چىقىپ كۈتۈۋالدى ۋە بىزنى ئۆزلىرى تۈرۈشلۇق جايغا تەكلىپ قىلدى . بىز تەكلىپنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدۇق ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن تامۇزنا ئىشخانىسى بار يەرگە كەلدۇق . ئۇ بىزگە بىر ئېغىز يوغان ، ئازادە ئۆي ۋە ئېسىل غىزا تەييارلاپ قويغانىكەن . بىز خودىدى ئۆيىمىزگە ئوخشاش جايدا بىر-

قانچه سائەت راھەتلىنىپ تۇرۇۋالغىنىمىزدىن ئاجايىپ خۇشال بولدۇق . تاماقلارنىڭ ئېسىللىقى ۋە مەززىلىكلىكىدىن تېخىمۇ مەمنۇن بولدۇق . ئاخشىمى ھېلىقى كازاك ئوفىتسېر كەلدى . رۇسچە بىلمىگەن بولساقمۇ ، كەيپىمىز چاغ بولدى . ئىسسىق ئۆيدە بىزنى ئاسانلا ئۇيقا باستى .

تۇرۇاگان بىزگە ئۆزىنىڭ ئەتكەسچىلەرنى قانداق تۇتقانلىقى ھەققىدە ئاجايىپ ـ غارايىپ ، قورقۇنچلۇق ھېكايىلەرنى سۆزلەپ بەردى . ئۇنىڭ ۋەزىپىسى جۇڭگودىن رۇسىيىگە كېرىدىغان سودىگەرلەرنى تەكشۈرۈش ئىكەن . ئەتكەس بۇيۇملار ئاساسلىقى مارجان ، سەللە قىلىدىغان ھىندىستانىنىڭ داكىسى ، « ناس » ـــ يەرلىك ئادەملەر چېكىدىغان بىرخىل نەشە[1] بولۇپ ، مارجان بىلەن ھىندىستان داكىسىدىن ناھايىتى يۇقىرى باج ئېلىنىدىكەن . نەشىسىنى ئىمپورت قىلىش مۇتلەق چەكلەنگەنىكەن . سودىگەرلەر « ناس » بىلەن ھىندىستان داكىسىنى يوشۇرۇنچە چېگرىدىن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن قاتتىق باش قاتۇرۇپ ، تۇرلۇك ـ تۈمەن چارىلارنى قوللىنىدىكەن . مەسىلەن ، داكىسىنى بەدىنىگە قات ـ قات قىلىپ يۆگۈۋالىدىكەن ، بۇ رەختلەرنىڭ ئارىسىغا نەشىنى تىقىدىكەن . ئەمما ئۇلار مارجانىنى ئېپتىدائىي ئۇسۇلدا ئەكىرىدىكەن . يەنى ئۇلار ئەركەشتامغا كەلگەندە ، مارجان ۋە مەرۋايىتلارنى ئاتلارغا زورلاپ يېگۈزىدىكەن . تاموژنا تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈپلا ، ناھايىتى ئالدىراشلىق بىلەن يۇرۇپ كېتىدىكەن . بۇنداق بولۇشى ، ئاتلارغا يېگۈزۈلگەن مارجانلارنى تېپىۋېلىش ئۈچۈن ئاتلارنىڭ تېزەكلىرىگە ھېزى بولۇشقا ئالدىرايدىكەن . تۇرۇاگان بولسا سودىگەرلەرنى ، بولۇپمۇ ئەتكەسچىلىكتە گۇماندار سودىگەرلەرنى ئامال بار ئۇزۇنراق ۋاقىت تۇتۇپ قالىدىكەن .

ئەركەشتامدا تۇرۇش چوقۇم بەكمۇ زېرىكىشلىك . چۈنكى بۇ يەر بەك چۆل ئىكەن . ئويلايمەنكى ، بۇ يەردىكىلەر ياۋروپالىقلارنى ، ھەتتا بىرەدەك ئەنگلىيەلىكلەرنى كۆرسىمۇ چوقۇم ناھايىتى خۇشال بولىدۇ .

---

① ناس ـــ ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆپ ئۇچرايدىغان ، چەكسە ئادەمنى تېتىكلەشتۇرىدىغان ، بۇرۇن تاماكىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىرخىل چېكىملىك . ئەمما ، نەشە ئەمەس . بۇ يەردە يەرلىك ئادەملەر چېكىدىغان « ناس » تەركىبىدە نەشە بارلىقى ئىما قىلىنغان .

ئاخشىمى ياتايلى دەۋاتقاندا ، رۇسىيەلىك خوجايىن بىزنى ئا
گاھلاندۇرۇپ شۇنداق دېدى : ئەگەر كېچىدە مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلى
ساڭلار ھودۇقۇپ كەتمەڭلار . بۆرىلەرنى قاچۇرۇش ئۈچۈن ، كېچىلىرى
ئۆينىڭ ئەتراپىغا چىقىپ بىرنەچچە پاي ئوق ئېتىپ قويىمەن . ئۇنداق
قىلمىسام ئۆلار قورۇ ئىچىگە كىرىپ ئاتلارغا ئېسىلىدۇ . ياكى قوي
توخۇلارنى ئېلىپ قاچىدۇ .

ئەتىسى ئەتىگەندە ، رۇسىيەلىك خوجايىن بىزگە يولدا يەڭلار
دەپ نۇرغۇن بولكا بەردى ھەمدە بىزنى ئاتلىق خېلى يىرلەرگىچە ئۇزى
تىپ باردى .

ئەمدىكى سەپىرىمىزدە ئەركەشتامدىن چىقىپ ، ئۇلۇغچاتتىكى
جۇڭگو قاراۋۇلخانىسىغا باراتتۇق . بىزنىڭ قاراۋۇلخانىدا ، بولۇپمۇ
جۇڭگولۇق ئەسكەرلەرنىڭ قىزىقىش نەزىرى ئاستىدا تۇرغىنىمىز يوق
ئىدى . چۈنكى بۇ ئىش ئادەمنى قورۇندۇرۇپ ، بىر قىسما قىلىپ قويىدا
تى . شۇڭا بىز قاراۋۇلخانىدىن چەتنەپ تۇيۇقسۇز بىر يولدا تېز ئىلگىرىلە
دۇق . توساتتىن جۇڭگو قاراۋۇلخانىسىنىڭ باشلىقى ئالدىمىزدىن چىقىپ
كەلدى . ئۇ ھېچبولمىغاندىمۇ قاراۋۇلخانىمىزدا ئازراق ئارام ئېلىپ
چاي ـ پاي ئىچىپ مېڭىشلار ، دەپ تۇرۇۋالدى . بىز ناشلاچ ئاتلارنى
بېشىنى بۇراپ ئۇنىڭ بىلەن قاراۋۇلخانىغا باردۇق . دېگەندەك چاچلىرى
پاخپايغان ، يۈزلىرى مەينەت جۇڭگو ئەسكەرلىرى بىزگە بەكمۇ قارا
كەتتى . بىز ئازراقلا ۋاقىت تۇرۇپ ، تېزرەك مېڭىپ بۇگۈن قىرغىزلار
نىڭ چولاق قارارگاھىغا بېرىۋالمىساق بولمايدىغانلىقىمىزنى ئېيتىپ مېڭى
كەتتۇق . دېمىسىمۇ ، پىلان بويىچە بىز شۇ يەردە قونۇشىمىز كېرەك
ئىدى .

قىرغىزلار تاغلىق رايوندا چارۋىچىلىق قىلغاچقا ، ناھايىتى يوغا
كىگىز ئۆيلەردە تۇرىدىكەن . ئۇنى قىرغىزچە « ئاكوس » (ئاق ئۆي
دەيدىكەن . قىرغىزلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە بۇ كىتابىمدا كىتابخانلار
ئالىرىم توختىلىپ ، مەخسۇس تونۇشتۇرىمەن .

بىز كەلگە بىر جىرا ئىچىدە قىرغىزلارنىڭ قارارگاھىنى ئاران تا

تۇق . قارارگاھ بىر دەريا بويىدا ئىكەن ، دەريانىڭ سۇيى سۇپسۇزۇك ، ئەتراپى بولۇق ئۆسكەن ئوتلاق ئىكەن ، ئوتلاقتا كۆك رەڭلىك ئىرىس ۋە ئېگىز ئۆسىدىغان سېرىق رەڭلىك ئىشەك تاپانلار كۆپ ئىكەن . ئاق رەڭلىك كىگىز ئۆيلەر يۇلتۇزدەك جىرانلىق ھەممە يېرىگە تارقالغان ، ئوتلاقتا توپ ـ توپ تۆگىلەر ، قوتازلار ، ئات ، قوي ، ئۆچكىلەر ئوتلاپ يۈرەتتى . كۇن قىيالغاندا ، ئوتلاق مەنزىرىسى رەسىملەردىكىدەك ئىنتايىن گۈزەل تۇسكە كىرەتتى . ئىختىيارسىز خىيالىمىز قاناتلىنىپ ، ئابلاجان ۋە ئۇنىڭ چارۋىچىلىرىمۇ مۇشۇنداق گۈزەل يايلاقلاردا ياشىغان بولغىيمىدى ، دېگەن ئويلار كاللامدىن كەچتى .

قىرغىز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بىزنى ئىنتايىن دوستانە كۈتۈۋېلىپ ، ئەڭ چىرايلىق ، چوڭ ۋە كاتتا بىزەلگەن ئۆيگە باشلىدى . چاي راسلاپ ، نان ۋە قۇرۇت ، ئىرىسچىكلەر بىلەن چاي بەردى . قىرغىزلار ئۆي ئالدىغا يىغىلىپ ، بىر ـ بىرىنى قىستىشىپ بىزگە قىزىقىپ قاراپ كەتتى . ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، پۈتۈنلەي يوچۇن ۋە ئۆزگىچىرەك ئىنگلىز ئايالىنى ھەممىسىنىڭ كۆرگۈسى كېلەتتى . بىز ئۇلارغا مېھمان بولغاچقا ، ئۇلارنى قوغلۇۋېتىشتىن خىجىل بولدۇق . بىز قىرغىزلارنىڭ بىر قىسىم كاتتىلىرىنىڭ ئايالىرى ۋە بالا ـ چاقىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن ، بىزنىڭ چاكارلار ئاقىلغا ئىشارەت ، نادانغا جۇۋالدۇز ـ رۇز ، دېگەندەك ، خانىم بەك چارچاپ كەتتى ، ئازراق ئارام ئېلىۋالسۇن ، دېگەنىدى ، ئۇلار بىزنى خالىي قالدۇرۇپ ئاستا تارقىلىشتى .

ئەمما ، قوزا ـ ئۆچكىلەر مەرەپ ھېلىدىن ـ ھېلى ئۆيگە كىرىۋېلىپ بىزنى تۇزۇك ئارام ئالدۇرمىدى . قىرغىزلار ئۇنىڭمۇ ئۆيدە تۇرۇشقا ھەققى بار ، دەپ قاراپ ، ياش مالالارنى ئۆيدە تۇرغۇزىدىكەن . قاش قارايغاندا ، مەن كىگىز ئۆيدىن چىقىپ ئوتلاقتا بىردەم سەيلە قىلدىم . توساتتىن يوغان ، يۇڭلۇق بىرنەرسە جەينىكىمگە ئۇستى . قارىسام قوتازنىڭ موزىيى ئىكەن . بۇرنىدىن يېپىشقاق بىرنەرسە ئېقىپ تۇرىدۇ . بوش مۇرەۋاتىدۇ . ئۇ مېنى ئانىسى دەپ ئويلاپ قالغان بولۇشىمۇ ، يالغۇزسىراپ ، ئاز ـ تولا تەسەللىگە ئېرىشمەكچى بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن

ئاخشىمى ياتايلى دەۋاتقاندا ، رۇسىيەلىك خوجايىن بىزنى ئا-گاھلاندۇرۇپ شۇنداق دېدى : ئەگەر كېچىدە مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلى-ساڭلار ھودۇقۇپ كەتمەڭلار . بۆرىلەرنى قاچۇرۇش ئۈچۈن ، كېچىلىرى ئۆينىڭ ئەتراپىغا چىقىپ بىرنەچچە پاي ئوق ئېتىپ قويىمەن . ئۇنداق قىلمىسام ئۇلار قورۇ ئىچىگە كىرىپ ئاتلارغا ئېسىلىدۇ . ياكى قوي ، توخۇلارنى ئېلىپ قاچىدۇ .

ئەتىسى ئەتىگەندە ، رۇسىيەلىك خوجايىن بىزگە يولدا يەڭلار ، دەپ نۇرغۇن بولكا بەردى ھەمدە بىزنى ئاتلىق خېلى يەرلەرگىچە ئۇزا-تىپ باردى .

ئەمدىكى سەپىرىمىزدە ئەركەشتامدىن چىقىپ ، ئۇلۇغچاتتىكى جۇڭگو قاراۋۇلخانىسىغا باراتتۇق . بىزنىڭ قاراۋۇلخانىدا ، بولۇپمۇ جۇڭگولۇق ئەسكەرلەرنىڭ قىزىقىش نەزىرى ئاستىدا تۇرغىنىمىز يوق ئىدى . چۈنكى بۇ ئىش ئادەمنى قورۇندۇرۇپ ، بىر قىسما قىلىپ قويات-تى . شۇڭا بىز قاراۋۇلخانىدىن چەتنەپ تۇپتۇز بىر يولدا تېز ئىلگىرىلە-دۇق . توساتتىن جۇڭگو قاراۋۇلخانىسىنىڭ باشلىقى ئالدىمىزدىن چىقىپ كەلدى . ئۇ ھېچبولمىغاندىمۇ قاراۋۇلخانىمىزدا ئازراق ئارام ئېلىپ ، چاي ـ پاي ئىچىپ مېڭىڭلار ، دەپ تۇرۇۋالدى . بىز ئائىلاج ئاتلارنىڭ بېشىنى بۇراپ ئۇنىڭ بىلەن قاراۋۇلخانىغا باردۇق . دېگەندەك چاچلىرى پاخپايغان ، يۈزلىرى مەينەت جۇڭگو ئەسكەرلىرى بىزگە بەكمۇ قاراپ كەتتى . بىز ئازراقلا ۋاقىت تۇرۇپ ، تېزرەك مېڭىپ بۇگۇن قىرغىزلار-نىڭ چوڭ قارارگاھىغا بېرىۋالمىساق بولمايدىغانلىقىمىزنى ئېيتىپ مېڭىپ كەتتۇق . دېمىسىمۇ ، پىلان بويىچە بىز شۇ يەردە قونۇشىمىز كېرەك ئىدى .

قىرغىزلار تاغلىق رايوندا چارۋىچىلىق قىلغاچقا ، ناھايىتى يوغان كىگىز ئۆيلەردە تۇرىدىكەن . ئۇنى قىرغىزچە « ئاكوس » (ئاق ئۆي) دەيدىكەن . قىرغىزلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە بۇ كىتابىمدا كىتابخانلارغا ئايرىم توختىلىپ ، مەخسۇس تونۇشتۇرىمەن .

بىز كەلگە بىر جىرا ئىچىدە قىرغىزلارنىڭ قارارگاھىنى ئاران تاپ-

تۇق . قارارگاھ بىر دەريا بويىدا ئىكەن ، دەريانىڭ سۇيى سۇپسۇزلۇق ، ئەترابى بولۇق ئۆسكەن ئوتلاق ئىكەن ، ئوتلاقتا كۆك رەڭلىك ئىرىس ۋە ئېگىز ئۆسىدىغان سېرىق رەڭلىك ئىشەك تاپانلار كۆپ ئىكەن . ئاق رەڭلىك كىگىز ئۆيلەر يۇلتۇزدەك جىرانلىق ھەممە يېرىگە تارقالغان ، ئوتلاقتا توپ ـ توپ تۆگىلەر ، قوتازلار ، ئات ، قوي ، ئۆچكىلەر ئوتلاپ يۈرەتتى . كۇن قىيىلغاندا ، ئوتلاق مەنزىرىسى رەسىملەردىكىدەك ئىنتايىن گۈزەل تۇسكە كىرەتتى . ئىختىيارسىز خىياللىرىم قاناتلىنىپ ، ئابلاجان ۋە ئۇنىڭ چارۋىچىلىرىنىڭ مۇشۇنداق گۈزەل يايلاقلاردا ياشىغان بولغىيمىدى ، دېگەن ئويلار كاللامدىن كەچتى .

قىرغىز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بىزنى ئىنتايىن دوستانە كۈتۈۋېلىپ ، ئەڭ چىرايلىق ، چوڭ ۋە كاتتا بىزەلگەن ئۆيگە باشلىدى . چاي راسلاپ ، نان ۋە قۇرۇت ، ئىرىمچىكلەر بىلەن چاي بەردى . قىرغىزلار ئۆي ئالدىغا يىغىلىپ ، بىر ـ بىرىنى قىستىشىپ بىزگە قىزىقىپ قاراپ كەتتى . ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، پۈتۈنلەي يوچۇن ۋە ئۆزگىچىرەك ئىنگلىز ئايالىنى ھەمىسىنىڭ كۆرگۈسى كېلەتتى . بىز ئۇلارغا مېھمان بولغاچقا ، ئۇلارنى قوغلۇپتىشتىن خىجىل بولدۇق . بىز قىرغىزلارنىڭ بىر قىسىم كاتتىلىرىنىڭ ئايالىرى ۋە بالا ـ چاقىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن ، بىزنىڭ چاكارلار ئاقىلغا ئىشارەت ، نادانغا جۇۋالدۇز ، رۇز ، دېگەندەك ، خانىم بەك چارچاپ كەتتى ، ئازراق ئارام ئېلىۋالسۇن ، دېگەنىدى ، ئۇلار بىزنى خالىي قالدۇرۇپ ئاستا تارقىلىشتى .

ئەمما ، قوزا ـ ئۆچكىلەر مەرەپ ھېلىدىن ـ ھېلى ئۆيگە كىرىۋېلىپ بىزنى تۇزۇق ئارام ئالدۇرمىدى . قىرغىزلار ئۇنىڭمۇ ئۆيدە تۇرۇشقا ھەققى بار ، دەپ قاراپ ، ياش مالىلارنى ئۆيدە تۇرغۇزىدىكەن . قاش قارايغاندا ، مەن كىگىز ئۆيدىن چىقىپ ئوتلاقتا بىردەم سەيلە قىلدىم . توساتتىن يوغان ، يۇڭلۇق بىرنەرسە جەينىكىمگە ئۇستى . قارىسام قوتازنىڭ موزىيى ئىكەن . بۇرنىدىن يېپىشقاق بىرنەرسە ئېقىپ تۇرىدۇ . بوش مۇرەۋاتمىدۇ . ئۇ مېنى ئانىسى دەپ ئويلاپ قالغان بولۇشىمۇ ، يالـ مۇزسىراپ ، ئاز ـ تولا تەسەللىگە ئېرىشمەكچى بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن

ئىدى .

كۈن تاغ كەينىدىن ئورۇن ئالغاندا ، چىشى ماللار ئۆز قوتانلىرىغا قايتىدىكەن ـ دە ، سېغىشنى كۈتىدىكەن . بۇ مەنزىرىمۇ ئاجايىپ قىزغارلىق ئىكەن . كىگىز ئۆيلەردىن ئايالار چىشى ماللارنى رېتى بويىچە ئېلىپ كېلىدىكەن . ئالدى بىلەن چوڭچ ئۆچكە بىلەن قوينى ئەكىلىدىكەن . ئۇلار ئۆز قوزىلىرىنى تېپىۋالىدىكەن . سۈتىنى ساغۇچە ئارىلىقتا ئۇلار قوزىلىرىنى يالاپ ئەركىلىتىپ تۇرىدىكەن ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنەك ۋە بايتاللار كەلتۈرۈلىدىكەن . سېغىۋاتقاندا ئۇلار جىممىدە تۇرىدىكەن . سېغىپ بولغان ھامان چېپىپ موزاي ۋە تايچاقلىرىنىڭ يېنىغا بارىدىكەن . ئۇلارنى ئىمىتىپ تويغۇزغاندىن كېيىن ، ئوتلاققا ئاپىرىپ ئوينىتىدىكەن . ئارقىدىنلا بىر پاتپاراقچىلىق قۇلىقىمىزغا كىردى . بۇ ، بوتىلاقلارنىڭ ھاياجانلىق چىرقىراشلىرى ئىكەن . بۇنى ئاڭلاپ ، بىراقتىكى ھىنىگانلارمۇ (چىشى تۆگە) ئۇلارغا جاۋاب تەرىقىسىدە تۇۋلايدىكەن ـ دە ، يۇگۈرۈپ يېتىپ كېلىدىكەن . ھىنگانلار بوتىلاقلىرى بىلەن ئۆچ-رىشىپ خۇشال بولىدىكەن . ئارقىدىن ئايالار كېلىپ ئۇلارنى ساغىدىكەن . تۆگە ئېگىز بولغاچقا ، ئايالار سۈت چىلىكىنى كىچىك ئورۇندۇق ئۈستىگە قويۇپ ، ئۆرە تۇرۇپ ساغىدىكەن . بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ماڭا تولىمۇ قىزىق تۇيۇلدى . تۆگىلەر سېغىلىپ بولغاندىن كېيىن ، بىر ئايال بىزگە بىر چىنىدىن تۆگە سۈتى ئەكەلدى . تۆگە سۈتى سۇيۇقراق سېرىق مايغا ئوخشاپ كېتىدىكەن . ئەمما ، تەملىك ، ئىچىشلىك ئىكەن .

بىز ئەتىسى ئەتىگەندە بۇ جىرادىن ئايرىلدۇق . قىرغىزلارنىڭ تۇرمۇشىمۇ ياخشىكەن ، دەپ ئويلىدۇق .

بىز ئەڭ ئاخىرقى بىر تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ ، ئاخىرقى قونالغۇدا بىر كېچىنى ئۆتكۈزدۇق . بۇ جاينىڭ نامى مىڭيول (Ming yol) ئىكەن . مىڭيول بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقى 20 ئىنگلىزچىسىدەك كېلىدىكەن ، لېكىن بۇ ئارىلىق گېنىا ئۇنىمەيدىغان قاقاس ، تاشلىق چۆل ئىكەن . ئوشـ-تىن يولغا چىقىپ 16 ـ كۈنى ، بىز سەپىرىمىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆ-لىكىگە قەدەم قويدۇق .

بولغا چىقىپ ھېچقانچە ماڭمىغانىدۇق . بىزگە ئازادە مەپە ئېلىپ ئالىدىمىزغا چىققان كازاكلار بىلەن ئۇچراشتۇق . بۇ مەپە بىلەن ئادەملەرنى رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى جاناب پېتروۋسكىي بىزنى قەشقەرگە سالامەت ۋە سۈلەت بىلەن ئەكىلىشكە بەرسۇن ، دەپ ئۆتۈنۈپ كەتتى . ئېرىم بىلەن ئىككىمىز ئاتتىن چۈشۈپ مەيگە چىقتۇق ، ئەمدى ئاتلىق ماڭمايدىغانلىقىمىزدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇق . كازاكلار بىزنى قوغداپ ماڭدى ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن كارۋانلار ماڭدى .

قەشقەرگە بارغۇچە ، يولدا بىرقانچە يەردە كىشىلەر ئالدىمىزغا چىقىپ بىزنى كۈتۈۋالدى . يول بويىدا بىزگە ئاتاپ تەييارلانغان يېمەكلىك ۋە چايلار بار ئىدى . بىزنى قارشى ئالغانلار ئىچىدە خەنزۇلار ، قەشقەرلىكلەر ، ھىندىستانلىقلار ، ھىندىستانلىقلار ، رۇسىيىلىكلەر ، ئافغانىستانلىقلار ، يەنە شۆپتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچى خاۋگېبرگ① ئەپەندىمۇ بار ئىدى . خاۋگېبرگ ئەپەندىنىڭ ئىنگلىزچىنى راۋان سۆزلەيدىغانلىقىنى بىلىپ ئېيتقۇسىز خۇشال بولدۇم .

ھەربىر توختاپ دەم ئالغان يېرىمىزدە كۈتۈۋالغۇچىلار بارغانسېرى كۆپەيدى . قوشۇنىمىز نەچچە يۈز ئادىمىغا يەتتى . ئۇلار ياكى ئىككى يېنىمىزدا بىزنى قوغداپ ماڭاتتى ، ياكى كەينىمىزدە ماڭاتتى . شۇڭا يوللاردىن قاتتىق توپا ـ چاڭ كۆتۈرۈلۈپ ، بىزنى چاڭ ـ توزانغا كۆمۈۋېتەتتى . بۇ مەنزىرىمۇ ئادەمنى ھاياجانغا سالاتتى . بىر قېتىم ھەتتا ئېتىمىزدا ئوتلاۋاتقان بىرموزاي ، بۇ داغدۇغىدىن تەسىرلىنىپ كېلىپ سېپىمىزگە قېتىلدى . بىز ئولتۇرغان مەيگە يېقىن كېلىپ بىرنەچچە چاقىرىم جايغىچە يۈگۈردى . مەن ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ، ئۇ موزاي ئۆز ئىگىسىنى تاپالىغانىمدۇ ، دەپ ئويلاپ يۈردۈم .

بىز ئاخىر چىنباغقا يېتىپ كەلدۇق . بۇ يەر مېنىڭ ئۆيۈم ئىدى . بىز پۈتۈن كونسۇلخانىنىڭ ئوچۇق قىزىل گىلەم پايانداز سېلىنىپ ، تا-

---

① خاۋگېبرگ شۆپتسىيىنىڭ دىن تارقىتىش جەمئىيىتى ئەۋەتكەن قەشقەردە تۇرۇشلۇق دىن تارقاتقۇچىسى . ئۇ قەشقەرگە 1894 ـ يىلى كەلگەن ، تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە خىزمەت قىلغان .

هايىتى چىرايلىق بېنارېس تاۋىرى ئېسىلىپ يېگىمچە بېزەلگەنلىكىنى بايقىدۇق . بۇلار بىزنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن قىلىنغانىدى . ئاق رەختتىن ئۇزۇن كىيىم كىيگەن بىر توپ ھىندىلار ئىككى تەرەپتە قاتار تۇرۇپ ، ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنى ھاسىل قىلغانىدى . بىز ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكەندە ، ئۇلار ئېگىلىپ ، قولىنى جۇپلەپ پېشانىسىگە قويۇپ بىزگە سالام قىلدى ۋە بىزنى مابار (ئاتا ۋە ئانا) دېدى . ھەممىسىنىڭ قولىدا رۇپىيە بار بولۇپ ، بىزگە تۇتۇۋاتاتتى . مەن گاگگىراپ قالدىم . ئەمما بۇ پۇللارنى ئالاي دەپ تۇرغىنىمدا ، توساتتىن ئېرىمنىڭ ماڭا قوشۇمسىنى تۇرۇپ ، بۇ پۇلنى تۇتۇپ قويۇپلا مېگىۋېرىڭ دېگەن مەنىدە ئىشارەت قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدىم . كېيىن ، ئېرىم چۈشەندۈرۈپ ، بۇ ئۇلارنىڭ سىزگە پۇل تۇتقىنى ئەمەس ، بەلكى سىزگە بولغان ھۆرمىتىنى مۇشۇ ئۇسۇلدا بىلدۈرگىنى ! دېدى .

بۇ چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن بىر قارشى ئېلىش مۇراسىمى بولدى . ئەمما مەن شۇ تاپتا يۇيۇنۇپ تارىنىپ ، چىرايلىق كىيىنىۋېلىشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتىم . چۈنكى بۇ مۇراسىم جەريانىدا ئۇزۇمنىڭ چاچلىرىم پاخپايغان ، چىرايىم مەينەت بولۇپ كەتكەن ، كۆزۈمسىز بىر ھالەتتە ئىكەنلىكىمنى تۇيۇپ تۇراتتىم . بۇنداق ۋەيرانە ھالەتتە ئادەم داغدۇغىنىڭ پەيزىنىمۇ تۇزۈك سۈرەلمەيدىكەن .

قوبۇلخانىدا خاۋگېبرگ خانىم بىزنى ساقلاپ تۇرغانىكەن . ئۇ بىزنى ئىنتايىن سەمىمىي ، قىزغىن كۈتۈۋالدى ھەمدە ئىنگلىزچە چاي راسلاپ مېھمان قىلدى . شۇنداق قىلىپ ، لوندوندىن چىقىپ توپتوغرا ئالتە ھەپتىدە ، بىز ئاران دېگەندە ئۆيىمىزگە يېتىپ كەلدۇق .

ئىككىنچى باب

چىنباغدىكى دەسلەپكى تەسراتلار

قەشقەرگە كېلىپ ئەتىسى ،مەن تاغ ـ داۋانلار ئېشىپ ، دەريا ـ ئۆستەڭلەرنى كېچىپ قىلغان مۇشەققەتلىك ئۆزۈن سەپەردىن كېيىنكى خۇشاللىقنى ھېس قىلدىم . لۆم ـ لۆم ،راھەت كارىۋاتتا ئويغىنىپ ، بىر-دىنلا ئۆزۈمنىڭ ئەمدى ئالدىراپ ـ تېنەپ ئورنۇمدىن تۇرۇپ ، ھاپىلا ـ شاپىلا يولغا چىقىشىمنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىقىنى سەزدىم .

ئۆتكەنكى ئالتە ھەپتە ئىچىدە بىز ئاساسەن يەردە ، يەنە كېلىپ ئېگىز ـ پەس يەرلەردە ياتتۇق ؛ شۇڭا سېلىنچىمزنىڭ يۇمشاقلىقىمۇ تۇ-زۇك بىلىنمىدى . مەن ھەتتا تاش ئۈستىدىمۇ تۇگۈلۈپ يېتىپ كۆنۈپ قاپتىمەن . ياتىدىغان جايلار ئاشۇنداق ناچار بولسىمۇ ، سەپەر ھار-غىنلىقى ، شامالدىن قېچىشلار ئىچىدە يەنىلا يېتىپلا ئۇخلاپ كېتەتتۇق . كونسۇلخانىدا مەن ماڭا تەييارلىغان پۈرژىنىلىق ، ماتراسلىرى بار كا-رىۋاتتىن بەكمۇ سۆيۈندۈم . بۇ كارىۋاتنى رۇسىيە ئوفىتسېرى بۈيرۇ-تۇپ ياساتقان ، ئۇلار قەشقەردىن كېتىدىغان چاغدا ئېرىم ئۇلاردىن قىمـ مەت باھادا سېتىۋالغانىكەن .

مەندەك بىر ئەنگلىيەلىكنىڭ نەزەرىدە ، بۇ قەدىمىي ئۇسلۇبتا ، ئاددىي ئەمما پۇختا ، چىرايلىق ياسالغان ئىمارەت ئىدى . بۇ يەردە يەر تەۋرەش كۆپ بولغاچقا ، ئۆيلەر بىر ـ بىرىگە تۇتاش سېلىنمىدىكەن . ئۆيلەرنىڭ ئەتراپى قورۇ ، قورۇنىڭ ئۈچ تەرىپى تام ، بىر تەرىپى كون-سۇلخانا دەرۋازىسى . ئۇ يەردە يەنە چاكارلارنىڭ كۈتۈۋېلىش ئۆيلىرى بار . بۇ ئۆيلەردە كۈنبويى كۆزەتچى تۇرىدۇ . ئەگەر بىرەرسى كونسۇل خانىغا كىرمەكچى بولسا ، چاكارلار ئۇنىڭ كىرىپ نېمە ئىش قىلىدىغان-

لمقىنى سۈرۈشتۈرىدۇ .

مەن دېرىزىدىن سىرتقا قارايمەن ، بۇ ئۆيلەرنىڭ ئاھايىتى ئېگىز ، تېمى تامغا يېقىنلا ئىكەنلىكىنى بايقاپ تولىمۇ ھەيران بولدۇم . ئۆيلەرنىڭ بۇندىق ئېگىز جايدا بولۇشى بىزگە گۈزەل مەنزىرىلەرنى تاماشا قىلىش ، بىز ئۆتۈپ كەلگەن قارلىق ئېگىز تاغلارنى كۆرۈش پۈرسىتىگە ئىگە قىلاتتى . ئۆيلەرنىڭ تۆۋىنىدە يول بولۇپ ، يولدىن نەرسە كېرەك ئارتقان ياكى ئادەملەر مىنگەن ئات ـ ئېشەكلەر ، ئادەملەر ئۈزۈلمەي ئۆتۈپ تۇراتتى . يولنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئېتىزلاردا يازلىقى قوغۇن ـ تاۋۇز ، شال ، پاختا ۋە بېدىلەر ئۆسۈپ كېتەتتى . لېكىن بىز قەشقەرگە كەلگەن چاغدا يەرلەر قاتقان ، ئېتىزلاردا زىرائەتلەرنىڭ كۆتەكلىرى قالغان ، شور پۈراپ تۇرغان ۋەيرانە مەنزىرە كۆزگە چۈشەتتى . زىرائەت يوق بولغاچقا ، يەر يۈزىنى نېپىز بىر قەۋەت ئاپئاق شور قاپلىغانىدى . بىرىنىڭ دېيىشىچە بۇندىق يەردە قوغۇن بەك ئوخشايدىكەن . شۇڭا قەشقەردە دۇنيا بويىچە ئەڭ تاتلىق ، ئەڭ شېرىن قوغۇن سورتىنىڭ بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەسكەن .

ئېتىزلىقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەتراپى توپا تام بىلەن ئورالغان ئۇچ بۇرجەكلىك بىر پارچە يەر بولۇپ ، رۇس شەكلىدىكى كرېست قادالغانىدى . بۇ ، رۇسىيىلىكلەرنىڭ قەبرىستانلىقى ئىدى . قەبرىستانلىق كەينىدە قەشقەر دەرياسى ـــ قىزىل دەريا سىنى كۆردۇم . دەريا بويىدا بەزىلىرى سۇ ئىچىدە ، بەزىلىرى قىردا تۇرۇپ بىرمۇنچە ئات سۇ ئىچىۋاتاتتى . قىپچاقلاچ ئوغۇل بالىلار ياۋىداق ئاتلارغا مىنىۋالغانىدى . بۇ ئوغلىما يالىڭاچ بالىلار ئاتلارنىڭ سىلىق دۇمبىسىدە قانداق ئولتۇرۇۋاتقاندۇ ؟ ماڭا نىسبەتەن بۇ بىر مۆجىزە ئىدى : ئۇلار مىنگەن ئاتلىرىنىڭ بوينىغا ئارغامچا باغلىۋالغان ، ئاتلار ئۇلارغا بويسۇناتتى ، ئۇلار بولسا ئات ئۈستىدە شۇنداق ئەركىن ئولتۇراتتى ! دەريا بويىدا يەنە ئېشەكلەرگە ئارتىلغان سوغىلار ، چېلەكلەرگە سۇ ئېلىۋاتقان ئەرلەر ، ئوغۇل بالىلار بار ئىدى . ئۇلار بۇ سۈنى شەھەرگە ئەكىرىپ ساتاتتى .

قىزىل دەريانىڭ قارشى قىرغىقىدا بويىقچىلار بويىغان ماتالارنى

دەريا سۈيىدە چايقايتتى . قىزىل رەڭدە بويالغان ماتالار چىرايلىق ، ئو-چۇق رەڭ ئالغانىدى . ئۇلار قارا رەڭدە ئېچىلىدىغان لەيلىگۈلنى بويىق ماتېرىيالى قىلاتتى .

قىزىل دەريا سىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە بىر كۆۋرۈك بار ئىدى . كۆۋرۈكتىن ئادەملەر ، ھارۋا - مەپىلەر كەينى - كەينىدىن ئۆتۈپ تۇراتتى . شۇڭا ئىسقىرتىش ، ۋارقىراش ، توۋلاشلىرىمۇ ئۇزۇلمەيتتى . دەريا ياقىلاپ قۇرۇلغان تۇگمەنلەرنىڭ ئىگىلىرى ، پۇتۇن كۈچى بىلەن ئۇن تارتقىلى كېلىدىغانلارنى چاقىرىپ بۇرغا چالاتتى .

دەريانىڭ ئادەملەر توپى ۋە چۇقان سۇرەن كەينىدىكى تەرىپىدە ئېگىز - پەس ئېتىزلار ، قاتار كەتكەن دەل - دەرەخلەر بار ئىدى . يىراقتا قاقاس ، قار بىلەن قاپلانغان تەڭرىتاغ كۆرۈنەتتى .

ئېرىم ئىككىمىز ئۆيىمىزنىڭ تۆپتۈز ئۆگزىسىگە چىقىپ ، غەرب ۋە جەنۇبقا نەزەر سالدۇق . پامىر ئېگىزلىكىدىكى قار - مۇز بىلەن قاپلانغان چوققىلار كۆز ئالدىمىزدا ئايان بولدى . قوڭۇر چوققىسى تاغلارنىڭ ئە-چىدە ئەڭ ئېگىز بولۇپ ، دېڭىز يۈزىدىن 24 مىڭ ئىنگلىز چىسى ئېگىز بولۇپ ، خۇددى تاغلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان غايەت يوغان تامغا ئوخشايتتى . سەھەرنىڭ يېڭى ، سۈزۈك ھاۋاسىدىن قارىسىگىز پامىر ئې-گىزلىكىدىكى چوققىلار بىزگە تولىمۇ يېقىندەك كۆرۈنەتتى . ئادەتتە بۇنچىلىك ئوچۇق كۆرگىلى بولمايتتى ، چۈنكى چاڭ - توزان بەك كۆپ ، بولۇپمۇ ھاۋا بوشلۇقىدا لەيلەپ يۈرگەنلىكتىن كۆرۈنۈش دەرە-جىسى ناھايىتى ناچار ئىدى . بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ باھار ۋە يازدا ئېغىر بولاتتى . سەۋەب ، بۇ ئىككى پەسىلدە قۇياش نۇرى چاڭ - توزانلاردىن پېرىم ئۆتۈپ زېمىنغا چۈشىمۇ ، ئۇدا بىر نەچچە ھەپتە ھاۋا ئۇزۇك ئې-چىلمايتتى .

بىز تۇرغان ئۆي ئەسلى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئۆيى بولۇپ ، بۇ يەر-دىكى جىمى ئۆيلەرگە ئوخشاش قورۇنى ئايلاندۇرۇپ سېلىنغان ، دېرە-زىسى يوق ، ئۆينى پەقەتلا تۆگلۈكتىن چۈشكەن يوروقلۇق يورۇتاتتى . كۈنچىقىش تەرەپتىكى ئۆيلەر سىرتتىن قارىغا ئېگىز توپا تامغىلا ئوخ-

شىغاچقا ، ئۆيدەكمۇ تۇرمايتتى ، كۆزگىمۇ سىغمايتتى .
ئۆي تېمى ئىككى ئىنگلىزچىسى قېلىنلىقتا ، توپىدىن قوپۇرۇلغان . سىرتى لايدا سىلىق سۈۋالغان ، ئىچى پارقىراق ، سىلىق ، ئاق بولسۇن ئۈچۈن گەچ قىلىنغان . ئۈزۈن ئۆتمەيلا ، بۇنداق ئۆيلەرنىڭ قىشتا ئىسسىق ، يازدا سالقىن بولىدىغانلىقىنى بايقىدىم .
ئېرىم 1890 ـ يىلى قەشقەرگە يېڭى بارغاندا ، كاپىتان يوۋىگخو سىېبن بىلەن (ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ھەربىي ئۇنۋانى كاپىتان ئىكەن) شۇ يەردە تۇرغانىكەن . كېلىشىگىلا ئۇنى مۇشۇ ئۆي ۋە گۈلزارلىققا باشلىغانىكەن . 24 يىلدىن كېيىن ، بۇ ئۆيلەر چېقىلىپ ، ئورنىغا ياۋروپا ئۇسلۇبىدا ئىمارەتلەر سېلىنىپ ، بۇ جاي ئەنگلىيە باش ئەلچىخانىسى بولدى .
مەن 1898 ـ يىلى قەشقەرگە كەلگەن چاغدا ، چىنىباغنى « ياۋرو-پالاشتۇرۇش » ئىشى باشلىنىپ كەتكەنىكەن . ئۇ چاغلاردا ئەينەك قەشقەرگە نىسبەتەن يېڭىلىق (ئاڭلاپمۇ باقمىغان) ئىكەن . ئىلگىرى ئۇلار دېرىزىلەرگە بىرخىل ماي قەغەزنى چاپلايدىكەن . ئۇ گۈلۈككە قارىغاندا بۇ چولاق يېڭىلىق ھېسابلىنىدىكەن . رۇسىيە كونسۇلى پېتروۋسكىي دوستلۇق سىۋولى سۈپىتىدە ئېرىمگە بىر دېرىزىگە يەتكۈدەك ئەينەك بەرگەن ، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئىككىيلەن ئارازلىشىپ قالغاچقا ، بۇ ئەتىۋارلىق نەرسىنى پېتروۋسكىيگە قايتۇرۇپ بەرگەنىكەن .
ئۆيدىكى بۇرۇنقى ئوچاق يوغان ۋە تازا ئىسسىمايدىغان بولۇپ ، ئىس يانداۋىدىكەن . كېيىن رۇس پاسونىدىكى يوغان مەشتىن بىر نەچچىسى قويۇلۇپتۇ ، ئۆينىڭ يۈزىمۇ تەكشىلىنىپتۇ . چىنىباغدا يەرلىك ئۇسۇلۇبتا ياسالغان بىر ئۆينىڭ يېرىمىدىن كۆپرەك قىسمىغا توپىدىن سۇپا ياسىلىپ ، ئۇستىگە قېلىن زىلچا گىلەم سېلىنغانىكەن . ئۇنىڭدا ئادەملەر ئولتۇرىدىكەن ۋە ياتىدىكەن . ئەمما ، بۇ ئۆينىڭ سىرتىدا بەكمۇ كۆلكىلىك دالان ۋە ئىككى ئىشىك بار ئىكەن . ئادەملەر ئۆيگە ئېگىشىپ كىرىدىكەن . تاملارغا نۇرغۇن تەكچە (ئويۇق) چىقىرىلغانىكەن . بۇ جاي شۇ پېتى ساقلىنىپ قېلىندى . بۇ تەكچىلەرنىڭ شەكلى ئۆزگىچە بولۇپ ،

ئىشلىنىش ئورنىمۇ كۆپ ئىكەن . شۇڭا مەن ئۇنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ قالدىم .

مەن بۇ يەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، تەلىيىم ئوڭدىن كېلىپ رۇسىيىلىك بىر سودىگەر بىر ھارۋا ئەينەك ئەكەلدى . ياۋروپالىقلار بۇ نەرسىنى كۆرسە تالىشىپ كېتەتتى ، ھەممىنىلا ئالغۇسى كېلەتتى ! ئەمما ، ئەينەكنىڭ سۈپىتى تازا ياخشى ئەمەس ئىدى ، بۇ ئەينەكتىن نېمىگە قارىماڭ ، باشقىچە كۆرۈنەتتى . شۇڭا ئەينەككە قارىسا ئادەمنىڭ كۆلگۈسى كېلەتتى . شۇنداقتىمۇ بۇ ئەينەك ئىدى ، ئۇنىڭدىن چۈشكەن قۇياش نۇرى ئۆينى ئىللىق ۋە يورۇق قىلمۇيتەتتى .

كېيىن بىز ئۆيگە بالكۇن ئورناتقۇزغانىدۇق ، ئۆينىڭ سىرتىغا خېلىلا سۈلەت قوشۇلدى . ئەپسۇسكى ، يەرلىك قۇرۇلۇشچىلار بالكۇننى پۈختا قىلمىغانىكەن ، بىر قېتىملىق قاتتىق يەر تەۋرەشتە ، خۇددى قەغەز كوروپكىدا ياسالغاندەكلا گۈلدۇرلەپ ئۆرۈلۈپ كەتتى . كېيىن ئۇنى قايتىدىن پۈختا قىلىپ ياساتتۇق .

چىنىباغدىكى ئۆي جاھازلىرىمىزمۇ شۇ جايدا ياسالغان ، ئاددىي ، سىرلانمىغان ئىدى . بۇنداق بولۇشى ، قەشقەردە سىر ۋە لاك تېپىلمايتى . بولۇپمۇ ئورۇندۇقلار بەكمۇ كونا پاسۇندا ئىدى . ئۇلارغا قارىسامىلا كۆزۈمگە غەلىتە ، قىزىق كۆرۈنەتتى .

ئېرىم قەشقەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆيمەيلا ، ئۆزىنىڭ بۇ يەردە يالغۇز ئىكەنلىكىنى ھېس قىپتۇ . ئۇنىڭ بىردىنبىر دوستى گوللاندىيىلىك رىم كاتولىك دىنى مىسسىئونېر خېندرىكس پوپ ئىكەن . مەن كىتابىمنىڭ كېيىنكى قىسمىلىرىدا بۇ ئادەمنىڭ ئەھۋالىنى يەنە سۆزلەيمەن . ئۆيدە ئادەم ئولتۇرغىدەك يەر ياكى ساندۇقتىن بۆلەك نەرسىلەر بولمىغاچقا ، ئۇ ۋە ئېرىم بىر قانچە ئورۇندۇق ياسىماقچى بوپتۇ . بىراق ھەر ئىككىسى ئىلگىرى ياغاچچىلىق قىلىپ باقمىغاچقا ، ئورۇندۇقنى قانداق لايىھىلەشنى ۋە چىرايلىقراق ، ئولتۇرۇشقا ئەپلىك قىلىپ ياساشنى بىلەلمەپتۇ . شۇڭا ياسىغان بىرىنچى ئورۇندۇق خېندرىكس پوپنىڭ موناستىردا ئالغان تەربىيىسىنى تولۇق نامايان قىلىپ ، مۇناسترلار ئولتۇ-

رىدىغان ئورۇندۇققا ئوخشاپ قاپتۇ . ئورۇندۇق بەك ئېگىز ئىكەن . ئەگەر مەن چىقىپ ئولتۇرسام پۈتۈمنى ياكى ئۇنىڭ ئاستىدىكى بەلدەمگە قو- يۇۋالسام ، ياكى ساقگىلىتىپ ئولتۇرسام بولىدىكەن . يۆلەنچۇكمۇ تۈز ۋە مېنىڭ بېشىمدىن ئېگىز ئىكەن . يۇزى ئاران ئالتە ئىنگلىز سۇڭى بول- ماچقا ، ئادەم يىقىلىپ چۈشەرمەنمىكىن ، دەپ ئۆزىنى جايلاش بىلەن ئاۋارە بولۇپ ، تۈزۈك ئولتۇرغاندەك بولمايدىكەن . كېيىن ، ئۇلار يەنە قەدىمكى چېركاۋلاردا مۇناجاتچىلار ئولتۇرىدىغان ئورۇندۇقتىن ئانچە پە- رىقلەنمەيدىغان ئۆزۈن ئورۇندۇقتىن بىر قانچىنى ياساپتۇ . ئەڭ ئاخىرىدا خېلى يامان ئەمەس ئورۇندۇقتىن بىرنى ياساپتۇ . لېكىن يۇزى ئوبدان رەندىلەنمىگەچكە ئادەم راھەتلىنىپ ئولتۇرالمايدىكەن .

كېيىن ، قەشقەرگە خاۋگېبرگ ئەپەندى كېلىپ ، ئۇمۇ بىر تەۋ- رەنمە ئورۇندۇق ياساپتىكەن ، ئۇنى ئېرىم سېتىۋاپتۇ . بۇ ئورۇندۇقتا ئولتۇرسا نېمىشقىدۇر ئادەمنىڭ پۈتىلا تەۋرىنىپ ، تېنى مىدىرلىمايدە- كەن . بەكمۇ كۆلكىلىك تۇيۇلىدىكەن . شۇڭا ئۇ تەۋرىنىدىغان ئوقتىنى كېسىۋەتكەنىدى . بىز خېلىلا راھەت بىر ياتما ئورۇندۇققا ئىگە بولۇپ قالدۇق .

ئەمما ، گىلەم ، داستىخان ۋە ھەرتۈرلۈك ياپقۇچلار ئۆيىمىزنىڭ خېلى كۆپ ئېۋەنلىرىنى يېپىۋەتتى . پانار ئۇستىگە يېشىل تاۋاردىن قالپاق ياساپ قويۇۋېدىم ، ئۆيىمىز ئۆيگە ئوخشاپ ، خېلىلا سۈپەتلىك ، ئېسىل بولۇپ قالغاندەك بولدى . كېيىن بىر ئامال قىلىپ ئەگمە ياغاچتىن ياسال- غان ئاۋستىرىيە ئورۇندۇقىدىن بىر نەچچە ، ئامېرىكا پاسونىدىكى تەۋ- رەنمە ئورۇندۇقتىن بىرنى سېتىۋالدۇق . ئەمما بۇمۇ دېگەندەك ياخشى ئە- مەس ئىكەن .

مەن ئۆچۈن ئۆنجى سىناق چىنىباغنىڭ ھەممە يېرىنى ئايلىنىپ چىقىش بولدى . ئۇلار يەنە بارلىق خىزمەتكارلار ۋە قائىدە - يوسۇنلارنى ماڭا بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ چىقتى . بىرىنجى بولۇپ ئاشخانىغا كىردۇق . ئاشخانىدىكى ئەھۋالغا قاراپلا ھەيرانلىقتىن قېتىپلا قالدىم . بىز كېچىككىنە بىر ئىشكتىن كىرىپ ، ئۆزىمىزنى قاياپ تۇرغان ھور ئىچىدە

كۆردۇق . بورۇقلۇق ئاشخانىغا تۈگلۈكتىلا چۈشەتتى . ھىندى ئاشپەز-
زىمىز يەردە ئولتۇراتتى ، يېنىدا قەشقەرلىق بىر ئوغۇل بالا بار ئىدى .
ئاشپەزنىڭ ئالدىدا بىر كوروپكىدا تۈخۈم بار بولۇپ ئۇلا ر تۈخۈم چې-
قىۋاتاتتى . ئۇ تۈخۈمنى ئالغىنىدىلا ئېزىپ ، ئېقىنى قاپقارا بارماقلىرى ئا-
رىسىدىن بىر قاچىغا چۈشۈرەتتى ، سېرىقىنى يەنە بىر قاچىغا قۇيۇاتتى .
ئۇ مېنىڭ يېرگىنىۋاتقانلىقىمنى كۆرۈپ قالدى بولغاي ، بىر نېمىلەرنى
دېگەنىدى ، مېنى دەرھال ئاچىقىپ كېتىشتى . مەن بۇ ئىشلارنى كۆرمە-
گەن بولسام ، ئۇ ئاشپەزنىڭ ئالدىمىزغا ئېتىپ چىققان تاماقلىرى بەك
ئوخشاپتۇ ، دېگەن بولاتتىم . شۇڭا بەزىدە ، ئاشپەزنىڭ يېنىغا كىرمە-
گەن ، قىلىۋاتقان ئىشىنى كۆرمىسەممۇ بوپتىكەن ، دەپ قالىمەن .

بىز ئۆز پۇلىمىزغا ئاشپەز ، ئاشپەز خىزمەتچىسى ، تازىلىق خىز-
مەتچىسى ۋە گۈلچى بولۇپ بەش ئادەم پاللىۋالدۇق . گۈلچى قەشقەرلىق ،
ناھايىتىمۇ ئورۇق ، ياشانغان ، پاپىدەك پاكار ئادەم ئىدى . ئۇ ئىشلەۋې-
تىپ ، گويا گۈل ـ گىياھ بىلەن سۆزلىشىۋاتقاندەك ئۆزىچە سۆزلەيتتى .
ئەگەر ئۇنىڭدىن پۇرچاقلار قاچان ئۇنۇپ چىقار ، دەپ سورىسىڭىز ، ئۇ :
« ئۇلارنىڭ ماڭا ئېيتقىچە ئەتىلا يۈگۈرۈپ چىقىدىكەن » دەپ قىزىقلا
جاۋاب بېرەتتى . چىنىباغدا يەنە ھۆكۈمەت پاللىغان ئۈچ چاكار بولۇپ ،
بىرى چاكارلارنىڭ باشلىقى ، ئىككىسى مۇھاپىزەتچى ئىدى ، ئۇلار ، چۆ-
رىسىگە سېرىق جىيەك تۇتۇلغان كۆزگە ئاسانلا چېلىقىدىغان ئوچۇق
قىزىل رەڭلىك فورما كىيىپ ، بېشىغا يوغان سەللە ئوراپ يۈرەتتى .ئېرىم
خىزمەت بىلەن سىرتقا چىقسا ، ئۇلار تۆت ئادەم ئەگىپ يېقىندىكى ھىندىس-
تان پوچتىخانىسىغا① ئايرىپ سېلىپ كېلەتتى . ئۇ يەرگە قەشقەردىن
چىقىپ ، ئون ـ ئون بەش كۈندە باراتتى . شۇنىڭدىمۇ ھاۋا كىلىماتى ۋە
بىر يىل ئىچىدىكى مۇۋاپىق كېلىدىغان ۋاقىتقا قارىلاتتى .

بۇ سالاپەتلىك ، سۈرلۈك مۇھاپىزەتچىلەردىن تەپتارتاتتىم ، ئۇ-

---

① ئۇ چاغدا ئەنگلىيىنىڭ دىپلوماتىيە بوللانمىلىرى ئالدى بىلەن ئەنگلىيىگە قارام ھىند دىستانىنىڭ جۇڭگو بىلەن چېگرىلىنىپ تۇرىدىغان كەشمىر دېگەن جايىغا ، ئاندىن ئەنگلىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقىغا يەتكۈزۈلەتتى . بۇ تۆت ئادەم كونسۇلخانىنىڭ مەخسۇس خەت ـ ئالاقە توشۇغۇچىسى ئىدى .

يىلاتتىم ۋە خىجىل بولاتتىم . ئۇلار بىلەن سۆزلىشەلمەيتتىم ، ئۇلارغا كۆلۈمسىرەش يولى بىلەنلا دوستانىلىقىمنى ئىپادىلەيتتىم ، باش لىڭشىتىپلا سالاملىشاتتىم . ئەمما ئۇلار ماڭا ياخشى مۇئامىلە قىلاتتى ، ئىش - كۆشلىرىمىزگە جان كۆيدۈرۈپ قارىشاتتى . شۇڭا كۆپ ئۆتمەيلا ئۇلار- نىڭ ئالدىدا قورۇنمايدىغان ، قانداقلا ئىش بولسا ئۇلارغا ئىشىنىپ تاپشۇ- رىدىغان بولدۇم .

كونسۇلخانىدا يەنە ، ئەنگلىيىگە ۋاكالىتەن دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى يېخىش قىلىش ئۈچۈن ئېلىنغان ھىندىستان تەۋەلىكىدىكى ئىككى ، جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى بىر بولۇپ ، جەمئىي ئۈچ كاتىپ بار ئىكەن . يەنە ھىندىستان تەۋەلىكىدىكى بىر دوختۇر باشلىق بولۇپ ، ئۇ بىزنىڭ تەببىي مەسلىھەتچىمىز ئىكەن . بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بالا - چاقىسى بار ئە- كەن . بۇلار ۋە خىزمەتكارلار بىز تۇرغان ئۆينىڭ تېشىدىراق بىر قورۇدا تۇرىدىكەن . شۇنداق بولغاچقا ، كونسۇلخانا خادىملىرى چىنىباغنى خۇددى يېزىغا ئوخشايدىغان بىر دائىرىگە ئايلاندۇرغانىكەن .

بېغىمىز ناھايىتى يوغان بولۇپ ، پەس ۋە ئېگىز ئىككى بۆلەك ئىدى . پەلەمپەي بىلەن پەستىن ئاستا - ئاستا ئېگىزگە چىقاتتۇق . ئېگىز باغدا ھەرخىل مېۋىلىك دەرەخلەر ۋە كۆكتاتلار بار ئىدى . بۇ يەردە مې- ۋىلەر بەكمۇ ئۆزگىچە ۋە تۇرى كۆپ ئىدى . مەسىلەن ، شاپتۇل ، ئۆ- رۈك ، ئەنجۈر ، ئانار ، ئاق ۋە قارا ئۈجمىلەر دېگەندەك . كېيىن ئېرىم يەرلىك مېۋىلەرگە ئەنگلىيىنىڭ ئالما ، نەشپۈت ، قارىئۆرۈك ، كۆك ئا- مۇت ، گىلاسلارنى ئۆلىدى . بۇلارنى ئەنگلىيىدىكى يۇرتىدىن ئەكەل- دۇرگەن شاخ - كۆچەتلەرنى چوگايتىپ ئۆلىدى . بۇلارغا قاراپ ، مەن مېۋىلەرنى ئۆستۈرۈشكە دۇنيادا قەشقەردىن باشقا ئوبدان ، مۇۋاپىق جاي بولمىسا كېرەك ، دەپ ئويلىدىم .

تۆۋەندىكى باغدا سۆگەت ، قارىياغاچ ، سۇۋادان دەرەخلىرى ۋە قەشقەرنىڭ يەرلىك دەرىخىدىن جىگدە ناھايىتى كۆپ ئىدى .

ئۆيىمىزنىڭ يان تەرىپىدە ئۈزۈم تاللىرى بولۇپ ، ئۆگزىگە ياماش- قانىدى . ئېرىم ماڭا ، بۇ ئۈزۈم شۇنداق جىق بولىدۇ ۋە ئادەمنى ھەيران

قالدۇرىدۇ ، دېدى . لېكىن ھازىر مەن قۇرۇق شاخلار بىلەن تۇپراقنىلا كۆردۈم . بۇ يەردە ئۇزۇم ، ئەنجۇر ، ئانارلارنى ئۇششۇپ قالمسۇن ، دەپ قىشتا كۆمىدىكەن .

باغدا ئېگىز بىر سۇپا بار بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى باغنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا تەڭ ، ئەتراپى ئىنتايىن چىرايلىق كۈنگۈرا چىقىرىلغان ، تامنىڭ چۆرىسى تۈپتۈز ئۆسكەن سۇۋادان تېرەك ئىدى . بۇ سۇپىدا تۇرۇپ قارىسا ، پۈتۈن قەشقەر زېمىنى ، يوللاردىكى ، ئېتىزلاردىكى ئادەملەر ، دەريا كۆرۈنەتتى ۋە ئادەمنىڭ كۆڭلى بۆلەكچىلا يايراپ كېتەتتى .

باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا كىچىكرەك كۆل بار ئىدى . ئەتىيازدا ، گۈللەرنى ، دەل ـ دەرەخلەرنى سۇغۇرۇش ئۈچۈن ، بۇ كۆلگە سۇ توشقۇزۇلاتتى . لېكىن ھازىر كۆل ۋە كۆلگە تۆتىشىدىغان ئېرىق قۇرۇپ ، دەل ـ دەرەخلەردە يوپۇرماق ، يەرلەردە يېشىل گىياھ يوق ئىدى . قىشتا ئەگەر بۇلارغا قۇياش نۇرى چۈشمىسە ، بۇ شەھەرنى چاڭ ـ توزان يوقلاپ تۇرمىسا ، بۇ يەر شۇنچىلىك زېرىكەرلىك بولاتتىكى ، زادىلا گەپ تۇغرا كەلمەيتتى .

ئېرىمنىڭ بىر نەچچە ئىت باققانلىقىدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم . چۈنكى مەن ئۇلار بىلەن سۆزلىشەتتىم . ئۇلارمۇ مېنى تېزلا ياخشى كۆرۈپ قالدى . ئېرىم قەشقەردە مۇساپىر چىلىقتا ياشاپ ، نۇرغۇن غەلىتە نەرسىلەرگە بۆرە ، يىلپىز ، تۈلكىگە ئامراق بولۇپ قاپتۇ . لېكىن ماڭا ئۇلار پەقەت ياقمايتتى . ئەگەر ئۇلۇپ قالغۇدەك بولسا ، ئىختىيارسىز ئەجەپ ئوبدان بولدى دەپ ، خۇشاللىناتتىم . لېكىن مەن ئۇ باققان كېيىك ، ئۆچكىگە ئامراق بولۇپ قالدىم . مەن قەشقەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي بىزگە بىر ئادەم بىر جۈپ يوغان غاز ئەكىلىپ بەردى . بۇ غازلار پۈرسەت تاپسىلا ئۆيگە كىرىۋالاتتى ، چىشى غاز تۇخۇم تۇغىدىغان چاغدا ، گاندىل « ئەپەندى » ① يالغۇزچىلىقتا ھەمرا بولسۇن دەمىدىكىن ، ھۇجرىدا يېنىمغا كېلىپ ئولتۇرۇۋالاتتى .

مەن چىنىباغقا كېلىپ بىر قانچە ھەپتىدىن كېيىن ،

---

① گاندىل ـ كاتارىن ئەرکەك غازغا قويغان ئىسىم .

شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۈمىكىدىكى بىر دىن تارقاتقۇچىنىڭ ئايالى راكۇيت ①خانىم ئاھايىتى ئوماق بىر ئاسلاننى ماكا سوۋغا قىلدى . ئاسلان ھەش - پەش دېگۈچىلا ئىتتلار بىلەن ئويىنىشىپ ئۆزىنى كۈرسىتىپ قويدى ۋە ئۇلارنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى . بۇ ئاسلان چوڭ بولدى ۋە 17 يىل ياشاپ قېرىپ ئۆلدى . بالىلىرىم ئۇنىڭغا « پۈزىي تاغا » دەپ ئىسىم قويۇۋالدى . مۇشۇك ئۆلۈپ ، ھېچقانداق ۋاقىت ئۆتمەي ، بىزمۇ قەشقەردىن ئايرىلدۇق .

① راكۇيت — شۇبتسىينىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق دىن تارقىتىش ئۈمىكىنىڭ ئەزاسى .

ئۇچىنچى باب

قەشقەردىكى دەسلەپكى چاغلار

ئەلۋەتتە ، قەشقەرگە كېلىشىمىز بىلەنلا ، يەرلىك كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن زىيارەتكە كېلىشتى . مەن ، بۇ زىيارەتچىلەر ئىچىدىن ئالغان خوتۇنى قانداقراقكەن ، كۆرەيلى ، دەپ مېنى كۆرۈشكە ئالدىرىدى ، دەپ ئويلىدىم .

جۇڭگو دوتەي يامۇلىنىڭ ئەمەلدارى يالا دارىنمۇ مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى . ئۇ مۇئاۋىن دوتەي ، يەنە قەشقەر كونا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ ئەمەلدارى ئىدى (باشلىقى) .

جۇڭگولۇق مېھمانلار كەلگەندە ، مەن ئۇلارنىڭ چىنىباغقا كەلگەن چاغدىكى كۆرۈنۈشكە قىزىقىش ئىچىدە نەزەر سالدىم . ئۇنى ناھايىتىمۇ غەلىتە مۇراسىم كىيىمى ۋە ھەربىي فورما كىيگەن بىرمۇنچە ئادەم ئارىغا ئېلىپ قوغداپ ماڭاتتى . مۇئاۋىن دوتەي دارىن ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى بازاردىن ئۆتكىچە قوشۇلۇۋالغان بىر توپ يەرلىك ئوغۇل بالىلارمۇ بار ئىدى . ئۇنىڭ تەختىرۋانى چىنىباغنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ توختىدى . بۇ ئەمەلدارنىڭ كۆرۈشكىلى كېلىدىغانلىقىنى كىشىلەر ئېرىمگە بۇرۇنلا خەۋەر قىلغاچقا ، ئۇ جۇڭگو ئەمەلدارىنى دەرۋازا ئالدىدا كۈتۈۋالدى . بۇ ئىككىيلەن بىر - بىرىنى كۆرۈپلا ئاجايىپ بىر ھەرىكەت بىلەن كۆرۈشۈپ سالام - سائەت قىلىشتى . بۇ چاغدا مەن بۇ ئىككىيلەن يەكتىزلانغان چاغدا ، ئۇلا قولىدا يەردىن نېمىنىدۇر تېرىۋالدىغۇ ، دەيمەن دەپ ئويلىدىم ، ئۇلار سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن ، قول تۇتۇشۇپ ئۆيگە قاراپ چوڭ - چوڭ چامداپ يۇرۇپ كەتتى . قول تۇتۇشتەك بۇ خىل ئادەت جۇڭگولۇقلارنىڭ مەخسۇس چەت ئەللىكلەرگە بولغان دوستـ

لۇقمنى ئىپادىلىشىنىڭ بىر خىل شەكلى بولسا كېرەك . سەۋەب ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۆزئارا كۆرۈشكەندە بۇنداق قىلمايدىكەن . ئەنگلىيەدىن كەلگەن بەزى مېھمانلىرىمىز بۇنداق قىلىشتىن قورۇنۇپ بىئارام بولدى- كەن . لېكىن ئېرىم بۇ غەلىتە قائىدە - يوسۇنلارنى ئوبدان چۈشىنىدىغان بولغاچقا ، بۇ قائىدىلەرنى ناھايىتى دەپدەپە ۋە ئەستايىدىللىق بىلەن بەجا كەلتۈرىدىكەن . شۇنىڭدەك ئالاھىدە سورۇنلاردا ، ئەگەر زۆرۈر بولسا ئۇ ھەتتا جۇڭگو ئەمەلدارلىرىغا باش ئۇرۇپ سالام بېرىدىكەن . بۇ ئىش ماڭا تولىمۇ قىزىق ۋە كۈلكىلىك تۇيۇلدى . ئېرىم بۇ خىل سالام بېرىش ئادە- تىنى ساقلاپ كەلدى ۋە ئاساسەن ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا شۇنداق قىلدى . شۇ جايدىكى ئاساسلىق بىر ئەمەلدار قەشقەر دوتىيى ۋاپات بول- غاندا ، شۇنداق قىلدى . بۇ دوتەي ھايات ۋاقتىدا ئېرىم بىلەن ناھايىتى يېقىن دوست ئىكەن . شۇڭا ئېرىم بۇ دوستىغا بولغان ھۆرمىتى ۋە ياد ئېتىشىنى ، دوستلۇقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمىدا باش ئۇردى . مېيىت دەپنە قىلىنىدىغان كۈنى ، خەنزۇلار قەبرىستانلىققا يوغان ، قىزىل گرىب قويۇلدى . گرىب ئۈستىدە قەغەزدىن ياسالغان نا- ھايىتى يوغان نەرسە بار ئىدى .

مۇراسىم تۈگىگەندىن كېيىن ، گرىب جۇڭگونىڭ ئېچكى جايىغا ماڭمۇزۇلاتتى . ئېرىم شۇپىتسىيە دىن تارقىتىش ئۈمىكى تۇرۇشلۇق جايدا دەپنە قىلغۇچىلار قوشۇنىغا قوشۇلدى . ئۇ كۈنى ، ئۇ باشتىن - ئاياغ بەدىنىگە چىپچىدە كەلگەن مۇراسىم كىيىمى كىيگەن ، ناھايىتى سالاپەت- لىك بولۇپ كەتكەنىدى . دەپنە قىلغۇچىلار ئۇنىڭ ساقلاپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ توختىدى . ئاساسلىق ماتەمدار دوتەينىڭ ئوغلى بولۇپ ، باشتىن - ئاياغ ئاق كىيىنگەنىدى . ئۇ دەرھال تىزلىنىپ گرىبقا باش ئۇردى . يول ئوشۇققا چىققۇدەك توپا ئىدى . ئەمما ، ئەتراپتا بىر توپ ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئېرىم توپىغا قارىماي تىزلىنىپ ، ھۆرمەت بە- لەن باش ئۇردى . مۇراسىم كىيىمى تار بولغاچقا ، ئېگىلىش ۋە باش ئۇ- رۇش تەسرەك بولدى . ئەمما ، ئۇ خەنجىرىنى بىر يانغا سۇرۇۋېتىپ ، شىلەپىسىنى قولىغا ئېلىۋالدى . ئورنىدىن تۇرغاندا ، جەمى يېرى توپىغا

مىلەنگەنىدى . ئۇ بۇنىڭغا پەرۋا قىلماستىن قوشۇندىكىلەرگە قوشۇلدى . مەن خاۋگىبېرگ ئەر ـ ئايالالار بىلەن بۇ ئىشلارنى قىزىقسىنغان نەزەردە كۆرۈپ تۇردۇم . بۇ كۆرۈنۈش ناھايىتى قىزىقارلىق ئىدى . لېكىن مەن ، تەزىم قىلىپ قوپقۇچە ئېرىمنىڭ ئۇچىسىدىكى كىيىم يىرتىلىپ كەتكەنـ ىدۇ ، دەپ ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدىم .

بولدى بەس ، ئەمدى مەن مۇئاۋىن دوتەي داررىنىڭ كۆرۈـ شۈشكە كەلگەندىكى ئەھۋاللىرىنى يازاي . جاپپار ئەلى ئالدىدا يول باشـ لىدى . ئېرىم بىلەن مېھمان كەينىدە ماڭدى . بىزنىڭ سېرىق جىيەك تۆتۈۋالغان قىزىل فورما كىيگەن ، بېشىغا يوغان سەللە ئورىغان خىزمەتـ كارلار باشلىغىمىز يانداش دوتەينىڭ يوغان قىزىل لەۋھەسىنى كۆتۈردى . ئۇ قوبۇلخانا ئىشىكىگە كەلگەندە ، كەلگۈچىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى ۋە ئەمىلىنى ناھايىتى دەبدەبىلىك يوسۇندا ئېلان قىلدى .

بىر كۈنى ئەمەلدار سورۇنىدىكى بۇ قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ ئو ـ رۇنلىشىشىغا قاراپ تۇرغىنىمدا ، تولىمۇ كۈلكىلىك بىر ئىش بولدى . ئۇلار قوبۇلخانىغا كېتىۋېتىپ ، يولدا نېمىشقىدۇر ئېرىم ۋە مېھمان توساتـ تىن توختىدى . ئالدىدا كېتىۋاتقان جاپپار ئەلى بۇ ئىككىيلەننىڭ توخـ تاپ قالغانلىقىنى بىلمەي كېتىۋەردى . ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە ، مېھمانـ نىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى ۋە ئەمىلىنى ئۇنلۇك مەلۇم قىلدى . چىرايىدا سۈرلۈك بىر ئىپادە بار ئىدى . لېكىن ، ئىشىك ئالدىدا ئۆزىلا تۇرغانلىقىنى بايقاپ ، چىرايىدىكى ئىپادە شۇئان ئۆزگەردى . ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ھەيرانلىقى بەكمۇ كۈلكىلىك بولۇپ ، تەسۋىرلەشكە تىلىم ئاجىزلىق قىلاتتى . ئۇ دەرھال يۈگۈرۈپ كەينىگە يېنىپ ، كەينىدە قالغانلارنىڭ قېشىغا كەلدى . ئۇلار ماڭغاندا بولسا ، بايىقىدەك ئەخمەق بولۇپ قالماي ، دېگەندەك ، پات ـ پات ئەتراپىغا قاراپ ماڭدى .

يالغۇ داررىنمۇ ئېرىمنىڭ قەدىناس دوستى ، ئىنتايىن سالاپەتلىك ، كىشىنى ئۆزىگە تارتىدىغان ، سالام ـ قائىدىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ قىلىدىـ غان ئادەم ئىدى . ئىلگىرى ئۇنىڭ خانىمى ئېرىمنى مېھمان قىلغانىكەن . بۇ قېتىم ئۇ ئۆزىلا مەخسۇس سالامغا كەپتۇ . باشقىلارنىڭ نەزەردە مې ـ

ئەلەيكۇم سالام ـ سائەتلەرنىڭ « تېخى جايىدا ئەمەس » ئىدى ، ياكى جۇڭگولۇقلار ئۆچراشقان سوروئنلاردا دائىم ئېيتىلىدىغان سۆزگە ئوخشاش « بۇ قەدەر ھۆرمەتكە لايىق ئەمەس ! » ئىدىم .

مۇئاۋىن دوتەي بىزدىن خانىمى ۋە قىزىنى زىيارەتكە كەلسە بولىدىغانلىقىنى سورىدى . مەن ئۇلارنى كۈن بەلگىلەپ كەلدىم . ئەمما ئۇلار كەلسە قانداق كۈتۈۋېلىشىمنى تەسەۋۋۇر قىلىشقىمۇ پېتىنالمايتتىم . ئۇ كۈنى ئۇلار جوغا ئولتۇرۇپ ، قىچىر سۆرەگەن مەپىلەرگە چىقىپ ، ناھايىتى ھەيۋەت كېلىشتى . ئادەم مۆلچەرىدىكىدىن كۆپ بولۇپ ، يالاڭ دارىنىڭ خانىمى ، قىزىدىن بۆلەك بىر قانچە ئايال تۇغقىنى قىزلىرىنى ئېلىپ كەلگەنىدى . ئەلۋەتتە ، ھەر بىرىنىڭ بىر نەچچىدىن چاكىرى ۋە دېدىكى بار ئىدى . بۇلارمۇ بىزنىڭ گەپلىرىمىزگە قۇلاق سېلىش ، ئۆي ـ جايلىرىمىزنى كۆرۈش ئۈچۈن خوجايىنلىرى بىلەن بىللىلا كىردى . جۇڭگولۇقلار ئەتراپىدا بىرمۇنچە ئادەم گەپكە قۇلاق سېلىپ تۇرسا ئانچە يامان ئېلىپ كەتمىسە كېرەك .

بۇ خانىملار ۋە خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى كىچىك پۇت (پۇتى بوغۇلغان) بولغانلىقى ئۈچۈن ، تايتاڭلاپ ئاران ماڭاتتى . بەزىلىرىنى دېدەكلىرى يۆلەۋالاتتى .

مەن بۇنداق سورۇندا نېمە قىلىشىمنى بىلەلمەي خېلىلا ھودۇقتۇم ۋە تەمتىرىدىم . يەنە كېلىپ خەنزۇچە سۆزمۇ قىلالمايتتىم .

چاكارلىرىمىز ئۇلارغا چاي قويدى . چاي ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن ، مەن بۇ خانىملار ۋە خىزمەتچىلىرىگە بارلىق ئۆيلەرنى كۆرسەتتىم . ھەتتا ھۆجرامدىكى ئىشكاپ ـ تارتمىلارنى ئېچىپ ، كىيىم ـ كېچەكلىرىمنى ھەم كۆرسەتتىم . ئۇلار ئەنگلىيە پاسونىدىكى كىيىملىرىمگە بەكمۇ قىزىقتى ۋە خۇشال ھالدا سۆزلەپ كېتىشتى .

مۇئاۋىن دوتەي يالاڭ دارىنىڭ قىزى 15 ياشلىق قىز بولۇپ ، ناھايىتى كېسەلچاندەك ، ئاغرىق ئازابىنى كۆپ تارتقان قىزدەك كۆرۈنەتتى . ئېرىم يالاڭ دارىندىن قىزىنىڭ قانداق كېسەل ئىكەنلىكىنى سورىدى . ئۇ جاۋابەن ، قىزىنىڭ پۇتى كېچىكىپرەك تېڭىلغان ، بۇ ئاربلىقتا پۇت

ئىلگىرى سۆزلىگەن قېتىم بولغاچقا ، يەنە ئاغرىۋاتىدۇ ، دېدى . ئەنگلىيەلىك بىر دوختۇر بۇ دارىنىڭ ، ئەگەر قىزنىڭ پۈتىدىكى تېڭىقنى يوشۇرۇپ ، ئۇنى ئانچە ـ مۇنچە تالا ـ تۇزگە چىقىرىپ بەرمىسە ، قىزنىڭ تۇيۇقسىز ئۆلۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيدىغانلىقىنى ئېيتتى . ئېرىم ياڭ دارىندىن يۇقۇملىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيدىغانلىقىنى سورىغاندا ، ئۇ ، ئەگەر پۈتىنى تاڭمىساق ، كىشىلەر پۈتى يوغان قىزكەن دەپ قىزىمنى ئوغۇللىرىغا ئېلىپ بەرمەيدۇ . بۇ ، قىزىمغا ئۆلۈم ھۆكۈم قىلغانغا باراۋەر . بۇ يەردە گەپ ياخشى كۆرۈش ـ كۆرمەسلىكتە ئەمەس ، شۇڭا قانداق قىلىشىمنى بىلەلمەي بەك بېشىم قېتىپ غەمدە قالدىم . چۈنكى ھەر ئىككى ئامال قىزىمغا ئازابتىن باشقا نەرسە ئېيتالمەيدۇ ، دېدى . ھازىر جۇڭگودا قىز بالىلارنىڭ پۈتىنى بوغىدىغان ئىش مودىدىن قالدى . بۇ قانداق ياخشى ـ ھە ! لېكىن ئۇ چاغلاردا ، بىز ئەگەر خەنزۇلار بىلەن بۇ مەسىلە ئۈستىدە مۇنازىرىلىشىپ ئەگرىنى تۈز قىلىمىز دېسەك ، ئۇلار بىزدىن ، ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ قىزلارنىڭ پېلىنى ئىنچىكە قىلىدىغان كىيىم كىيىش ئادىتى ياخشىمۇ ياكى بىزنىڭمۇ ، دەپ سورايتتى . بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىش دەرۋەقە قىيىن ئىدى .

مەن كۈتۈۋالغان ئىككىنچى مېھمان بىر ھىندى خانىم بولدى . ئۇ بىزدە ئىشلەيدىغان بىر كاتىپنىڭ ئايالى ئىدى . دەرىجە جەھەتتىن ئالاھىدا ، ئۇ ئۆيدىلا ئولتۇرۇشى ، تالاغا چىقىدىغان بولسا ساری ئارتىۋېلىشى ، ئائىلىسىدە بىۋاستە ئەر تۇغقانلىرىدىن باشقا ئەر زاتنىغا كۆرۈنمەسلىكى كېرەك ئىدى . شۇڭا ئۇ كېلىدىغان چاغدا ، ئەر چاكارلار ۋە ئېرىم ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالدى . شۇنداق بولسىمۇ ، ئۇ پىلاشقا ئوخشاپ كېتىدىغان سارىسىغا مەھكەم ئورىنىپ مېھمانخانىغا كىردى . ئىشىك يېپىلغاندا ، ئاندىن يۈزىنى ئاچتى . ئۇ ماڭا ئۆزى تىككەن ناھايىتى چىرايلىق بىر كەشتە بۇيۇم سوۋغا قىلدى . ئۇ مەن بىلەن پاراڭلاشقاچ كەمپۈت يەپ ئولتۇردى . كېيىن ماڭا قىلىشقان گەپلىرىمىز تۈتۈرۇقسىز بىلىنىپ ئەسنەك ياماشتى . بىراق ئۇ كېتەي دېمەيتتى . قانداق قىلسام ئۇنى تېزراق يولغا سالارمەن ، دەپ تولا ئويلاپ قاپاق بولۇپ كەتتىم . توپتوغرا

ئىككى سائەت بىر ئېغىز گەپنى ئۇقمايدىغان ، ئۆزۈمنىڭمۇ گەپنى ئۇق-
تۇرالمايدىغان بىر ئادەم بىلەن بىرگە بولۇپ ، سارالاڭ بولۇپ قالايلا دې-
دىم . ئاخىر بىزنى كەچكى تاماققا چاقىرىپ قوڭغۇراق چېلىندى . مەن
ئورنۇمدىن تۇردۇم . ئۇمۇ خۇددى يۇكتىن قۇتۇلغاندەك بىر كۆرۈنۈشتە
چاچراپ ئورنىدىن تۇردى ، خوشلاشقاندىن كېيىن ئالدىراپ - تېنەپ
كېتىپ قالدى . كېيىن ئېرىم ، مېنىڭ ساھىبخانا بولغاندىكىن ئۇنىڭغا
كېتىشكە رۇخسەت ، دەپ بەلگە بېرىپ قويۇشۇم لازىملىقىنى ئەسكەرتتى .
ئەگەر تاماققا چاقىرىپ قوڭغۇراق چېلىنمىغان بولسا بىز جىددىيلەشكەن ،
چارىسىز قالغان ئەھۋالدىمۇ ، ئورنىمىزدىن بىرىنچى بولۇپ تۇرۇپ كې-
تىشتىن قورقۇپ ، كەچ بولغۇچە ئولتۇرار ئىكەنمىز . ھە ، جىمى ئىش
بىزنىڭكىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان بۇ جايدا مەن نوغرا ئىشنى قانداق
قىلىشنى كۆپرەك ئۆگىنىۋالسام بولىدىكەن ، دېگەن خىيالغا كەلدىم .

بىر قانچە كۈندىن كېيىن ، كونسۇلخانىدىكى جۇڭگو تەۋەلىك-
ىدىكى كاتىپ ئايالىنى ئېلىپ مېنى يوقلاپ كەلدى . ئۇلار كۈتۈۋېخانىغا
كىرگەندە مەن خەت يېزىۋاتاتتىم . ئۇلار مېنىڭ قەلەمىمنى ، يازغان خې-
تىمنى كۆرۈپ ، ئېرىمدىن مېنىڭ راستلا خەت يازالايدىغان ياكى كۆرۈ-
نۈشكە مۇشۇنداق ئولتۇرغانلىقىمنى سورىدى . ئېرىم مېنىڭ خەت يازالاي-
دىغان ، كىتاب ئوقۇيالايدىغانلىقىمنى ئېيتتى . بۇ ئىش ئۇلاردا چوڭقۇر
تەسىر قالدۇردى . ئۇلار مېنى ئايالار ئىچىدىن چىققان كاتتا ئۇلىما ئې-
كەن ، دېيىشتى .

بىز ئەنگلىيىدىن يوللىۋەتكەن رويال كېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي ،
جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى كاتىپ ۋە ئۇنىڭ ئايالى رويالغا قىزىقىپ قالدى .
مەن ئۇلارغا رويال چېلىپ بەرگەندىم ، بەكمۇ خۇشال بولۇشتى ، ئې-
رىمنىڭ تەكلىپى بىلەن بىر ناخشىمۇ ئېيتىپ بەردىم ، ناخشىنى شۇنداق
ياخشى ئېيتتىمكى ، ئۆزۈمۇ خۇشال بولدۇم ۋە پەخىرلەندىم ، ئۇلار بولسا
مېنىڭ ناخشامدىن زوقلىنىپ مەست بولۇپ كەتكەندەك ، مەندىن كۆز
ئۈزمەي ئولتۇرۇپ كەتتى . ناخشامنى تۈگەتكەندە ، ئۇلار كۈلۈپ تېلىقىپ
قالدى ، مېنىڭ ناخشام ئۇلارغا بەك غەيرىي ۋە قىزىق تۇيۇلۇپ كەتتىمۇ

یاکی بۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ بىر ئىشتىن خۇشال بولغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. غان بىر شەكلىمۇ ھېچ بىلەلمىدىم. قانداق بولمىسۇن، بۇنداق چاغدا بىزنىڭ قىلىدىغىنىمىز ئۇلارغا قوشۇلۇپ كۈلۈش بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۇلار بىلەن تەڭ كۈلدۇق. ئەمما، بۇ ئىش ماڭا ئېغىر زەربە بولدى ۋە قانتىق كۆڭلۈمگە كەلدى. جۇڭگونىڭ مۇزىكىلىرىنى ئاڭلىغاندىن كې- يىن، مەن بىزنىڭ ناخشىمىز جۇڭگولۇقلارغا كۈلكىلىك تۇيۇلىدىكەن، ئۇلارنىڭ ناخشىلىرىمۇ بىزگە شۇنداق تۇيۇلىدىكەن، دەپ خۇلاسە چې- قاردىم.

بىر قېتىم، ھىندى تەۋەلىكىدىكى يەنە بىر كاتىپ، مېنى رويال چېلىپ ناخشا ئېيتىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭدا مەن مۇزىكا تالانتىمنى قانچە ئاز نامايان قىلسام، شۇنچە ياخشى بولىدىغان ئوخشاي- دۇ، دەپ ئويلاپ قالدىم.

بىچارە رويالنىمۇ ئۇزۇن يوللاردا يەتكۈچە جاپا تارتىپتۇ. ئۇ نەچچە پارچە قىلىنىپ، سىنىك تاسمىلار بىلەن باغلانغان بىرقانچە ساندۇققا قاچىلانغانىدى. بۇ يەرگە يېتىپ كەلگۈچە سىنىك تاسمىلار پۈتۈنلەي چۈشۈپ قاپتۇ. رۇسىيە چېگرىسىدا تەكشۈرۈلگەندە، سان- دۇقلار ئېچىلىپتۇ. چاپلانغان سىنىك تاسمىلار ھەممىگىلا قىزىقىدىغان رۇسىيە تاموژنا ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ تاشلىنىپتۇ. ئەمما، ئۇلار ئۇنى ئوبدانراق باغلاپ قويماپتۇ، ھەتتا چىگىراق مىخلىماپتۇ. شۇ كارۋانلار دەريا ئېقىنلاردىن ئۆتكۈچە ئىچىگە سۇ كىرىپ كېتىپتۇ.

رويال قەشقەرگە كەلدى. رويالنى ساندۇقلاردىن چىقىرىپ قارا- ساق رويال كلاۋىشلىرى كۆپۈپ، ممدىرلىماس بولۇپ قاپتۇ! مېنال زاپ- چاسلىرى ۋە رويال داتلىشىپ كېتىپتۇ. خاۋگىبىرگ ئەپەندى بۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپ كەلدى ـ دە، ئۇنى ياساپ بەردى. ئۇ ئاۋۋال رويالنى پۈتۈنلەي پارچىلاپ، زاپچاسلارنى قۇرۇتۇپ، داتنى يوقاتقاندىن كېيىن، ناھايىتى پەم بىلەن قوراشتۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى چالغىلى بولىدىغان بولدى. بۇ ئۇنىڭ تەۋەككۈلچىلىك كەچۈرمىشلىرىنىڭ ئەڭ ياخشىسى ئىدى! مېنىڭچە، بۇ ھەم گىرامموفېر شىركىتى ئىشلەپ چىققان بۇ كارا-

مەت مۇزىكىغا ئوقۇلغان ئەڭ يۇقىرى ئالقىش بولدى.

ئۇيغۇرنىڭ دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى ئىككى ئايال ئىنگلىزچە سۆزلىشەلەيدىكەن. بۇ ئىش مېنى ئاجايىپ خۇشال قىلدى! بىز قەشقەرگە كېلىپ ئەتىسىلا ئۇلارنى يوقلاپ باردۇق. ئۇلار سىپىلىنىڭ تېشىدىكى يەرلىك ئۇسلۇبتا پىشىدىن ئۆزگەرتىپ ياسالغان ئۆيلەردە تۇرىدىكەن. بۇ يەردە ئىككى ئائىلە تۇرىدىكەن. بىرى خاۋگىبىرگ ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ چاكىرى، توققۇز ياشلىق قىزى، تۆت ياشلىق ئوغلى ئىكەن؛ يەنە بىرى راكۇيت دوكتور ۋە ئۇنىڭ خانىمى ئىدى. ئۇلار بىزنى شۇنداق سەمىمىي كۆتۈۋالدى. ئۇلارنى كۆرۈپلا، بىزنىڭ مەڭگۈلۈك دوستلاردىن بولۇپ قالىدىغانلىقىمىزنى ھېس قىلدىم. ئەمەلىيەتتىمۇ، قەشقەردىكى ۋاقتىمىزدا بىز دوست ئۆتتۇق. ئەگەر ئۇلارنىڭ كۆيۈنۈشى ۋە ياردىمى بولمىغان بولسا، مەن نېمەئىش قىلاتتىمكىن - تاڭ. خاۋگىبىرگلارنىڭ ئىككى بالىسى تېزلا ماڭا ئامراق بولۇپ قالدى. مەن ئىنگلىزچە ئۆگەتتىم. ئۇ قىز چىنىباغقا دائىم كېلەتتى، بەزىدە نەچچە كۈن تۇراتتى. ئۇ ناھايىتى ئوبدان، چىقىشقاق كىچىك ھەمراھىم ئىدى.

شۇبتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ يەرلىك كىشىلەر ئارىسىدا دىن تارقىتىش خىزمىتىنى ئىشلىشى ناھايىتى قىيىن ئىدى. يەرلىك كىشىلەر تۇرۇپ - تۇرۇپلا ئۇلارغا ئۆچلۈك قىلاتتى. ئەمما ئۇلار خىزمەتنى سەۋرچانلىق بىلەن ئىشلەيتتى. ئاساسلىقى كېسەل داۋالاپ ئادەمنى قوتقۇزۇش، بالىلارغا دەرس ئۆتۈش ئىشىنى قىلاتتى. خاۋگىبىرگ ئەپەندى ناھايىتى ئەقىللىق، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم ئىدى. كۆزگە كۆرۈنگەن ئىشنى ئۆگىنىۋالاتتى ۋە قىلىپ كېتەلەيتتى. ئۇ يەرلىك ئۇسۇللارغا ئۆي جاھازىلىرىنى ياساش، ئۆي سىلىش، قورال - سايمان ۋە باشقا تۇرلۇك ئەسۋابلارنى ياساشنى ئۆگىتەتتى. بۇ ئىشلارنى ناھايىتى ياخشى قىلاتتى. شۇڭا يەرلىك كىشىلەر ئۇنىڭغا ئىشىنەتتى ۋە ئىنتايىن ھۆرمەت قىلاتتى.

راكۇيت ناھايىتى نۇرغۇن ۋاقىت سەرپ قىلىپ «ئىنجىل»، مۇناجات قوللانمىلىرى ۋە باشقا ئوقۇشلۇقلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ

چقتی . هازىر ئۇ ياۋروپادا ئومۇم ئېتىراپ قىلغان ، ئەڭ ئالدىنقى قاتار-دىكى تۇرك تىلى ئالىمى بولسا كېرەك .

مەن رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا بېرىپ ، كونسۇلخانا كاتىپىنىڭ ئا-يالى كولوكولوف خانىمنى بوقلىشىم لازىم ئىدى . پېتروۋسكىينىڭ ئايالى قەشقەردە ئەمەس ئىدى . رۇسىيە كونسۇلخانىسىدا يەنە ئىككى خانىم بو-لۇپ ، ئۇلار كازاك مۇھاپىزەتچى ۋە تاموژنا ئەمەلدارلىرىنىڭ خانىملىرى ئىدى . ئۇلار رۇسچىدىن باشقا تىل ئۇقمىغاچقا ، ئۇلار بىلەن ئوبدان ئۆ-تەلمىدىم . ئوتتۇرىمىزدىكى باردى ـ كەلدىمۇ بىزگە بىر يۇك بولدى . خانىم فرانسۇزچە سۆزلىيەلەيتتى . شۇڭا ئۇنىڭدىن فرانسۇزچە ئۆگەنـ-دىم . كېيىن بىز ناھايىتى چىقىشىپ ئوبدان ئۆتتۇق ، ئۇنىڭ ئۇچ بالىسى بىلەنمۇ ئالاقەم ياخشى بولدى .

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر ياۋروپالىق بار . ئۇ گوللاندىيىلىك دىن تارقاتقۇچى پوپ خېندرىكس ئىدى . ئېرىم قەشقەردە تۇرغان دەسلەپكى ئون يىل ئىچىدە ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرغان ۋە ئەڭ يېقىن ھەمراھلاردىن بولغان . خېندرىكس پوپ ناھايىتى پاراسەتلىك ، زېرەك ئادەم ئىدى . كۆپ تىل بىلەتتى ، سىياسىي ۋە دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا ئاجايىپ ئەقىل قىزىقاتتى . شۇڭا بىز ئۇنىڭغا « گېزىت »دەپ لەقەم قويۇپ قويدۇق . چۈنكى كۈن بويى پالاقلاپ يۈرۈپ ئاخبارات توپلايتتى ھەمدە توپلىغان ئاخبارات ، خەۋەرلەرنى بۇ يەردىكىلەرگە يەتكۈزۈپ تۇراتتى .

ئۇ ئىسلگىرى مەلۇم بىر كاتولىك دىنى گۇرۇھى دىن تارقىتىش ئۈچۈن بۇ يەرگە ئەۋەتكەن دىن تارقاتقۇچى ئىكەن ، ئەمما بۇيرۇققا بويسۇنمىغانلىقى ، قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلمىغانلىقى ئۈچۈن گۇرۇھتىن چىقىرىلغان . كېيىن گوللاندىيىدە كىچىك بىر چېركاۋدا ئىشلىگەن ، بۇ چېركاۋنىمۇ تاشلاپ شەرققە كەلگەن ۋە قەشقەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغا-نىكەن .

بۇ پوپ بەكمۇ غەلىتە ئىدى . ھەمىشە خەنزۇلار كىيىدىغان كونا چاپان ، بېشىغا كىيگۈچىلىكىمۇ قالمىغان باستېر بۆكى كىيىپ يۈرەتتى . يول ماڭسا خۇددى بىر يەرگە ئالدىراۋاتقاندەك ، ياكى قانداقتۇر بىر چوڭ

ئىشنى قىلغىلى بارىدىغاندەك ھودۇقۇپ ، پالاقلاپ ماڭاتتى . مەن قەشـ قەرگە كەلگەن چاغدا ئۇ شەھەردىكى ناھايىتى مەينەت بىر سارايدىكى ئۆيدە كونا ، پارچە ـ پۈرات لاتا بىلەن ساندۇقنى ئوراپ ياسۇالغان بىر نەزىر سۈپىسى بار ئىدى . بۇ ئادەمنىڭ سۇ ، سوپۇن دېگەنلەر بىلەن خۇشى يوق بولۇپ ، زادىلا يۈيۈنمايتتى . دىنىي تەرغىبات بىلەن تەسىر-لەندۇرگەن مۇرتلىرىنىڭ گېپىنى زادىلا قىلمىغانلىقىغا قاراپ بىز ئۇنى بۇ مەسىلىدە كۆگلى يېرىم ئوخشايدۇ ، دېگەن خۇلاسىگە كەلدۇق . شۇنچىلا ئەيىب ـ نۇقسانلىرى بولۇشىغا قارىماي ، ئۇ كۇلۇپلا يۇرۇيدىغان ، مېھرى ئىسسىق ئادەم ئىدى . ھېچقانداق كىرىمى يوق ، باشقىلارنىڭ خەير-ساخاۋىتىگە تايىنىپلا جان باقاتتى ، ھەتتا ئاش ـ تامىقىنىمۇ دوستلىرى تەمىنلەيتتى . ئېرىم ماڭا دائىم ، مەن قەشقەردەك يەرگە بىر ئەۋەتىلگەنچە ئون يىل تۇرۇپ كەتتىم . يېڭى كەلگەندە ياش ئىدىم . ئەگەر خېنىد-رىكس پوپ ھەمرا بولمىغان بولسا ، مەن بۇ ئون يىلنى ئۆتكۈزۈپ بولال-مىغان بولار ئىدىم ، دەيتتى .

مەن بۇ پوپتىن فرانسۇزچە ئۆگەندىم ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا گاچىلـ شىپ بولسىمۇ ، رۇسىيىلىكلەر بىلەن فرانسۇزچە سۆزلىشەلەيدىغان بول-دۇم . بىر كۈنى ئېرىم بىزنى ئادەمنىڭ غېرىبانە كۆلبىسىدە (سارايدىكى ئۆيدە) ئولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپتۇ . ئۇنىڭغا شۇنداق ئېچىندۇق . بىز ئۇنىڭ كىكىرتەك راكى بىلەن قېينىلىۋاتقانلىقىنى خېلى بۇرۇنلا بىلگەن ۋە ئۇنى چىنباغقا ئەكىلىپ ، ھالىدىن خەۋەر ئالماقچى بولغانىدۇق . لېكىن ئۇ يالغۇزلۇقنى خالىدىمۇ ، پەقەت ئۇنىمىدى . نەتـ جىدە يالغۇز يېتىپ ئولۇپ قاپتۇ . ئۇ تېخى ئولۇپ كېتىشتىن بىر كۈن ئاۋۋال بىزنى يوقلاپ كەلگەنىدى . كېسىلى ئېغىرلاپ ، بەكمۇ ئاجىزلاپ كەتكەنىكەن . شۇ ئەھۋالدىمۇ يەنە كۇلۇمسىرەپ ، كىچىك قىزىمغا بەخت تىلىگەنىدى . چۈنكى ئۇ قىزىمغا بەك ئامراق ئىدى .

بىزنىڭ قەشقەردىكى چەت ئەللىكلەر ئىچىدە ئەنە شۇنداق ھەر-خىل ئادەملەر بار ئىدى . بۇنداق دېيىشىمدىكى سەۋەب ، بۇ يەر دۇنياۋى بىر چوڭ ئائىلە ئىدى . تىنچ ئائىلىسىدىن ۋە ئائىلىسىنىڭ كۆيۈپ ـ پـ

ششلىرىدىن زادىلا ئايرىلىپ باقمىغان بىر قىز بولغانلىقىم ئۈچۈن ، بۇنداق مۇھىت ھەقىقەتەن مانا تازا ماس كەلمەيتتى ۋە مېنى ئوڭايسىزلاندۇراتتى .

قەشقەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي مىلاد بايرىمى بولدى . بىز رۇسىيە كونسۇلخانىسىدىن باغاق تاپشۇرۇۋالدۇق ، ئۇلار بىزنى مىلاد بايرىمىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىگە تەكلىپ قىلغانىكەن (رۇسىيىلىكلەرنىڭ مىلاد بايرىمى بىزدىن 13 كۈن كېيىن ئىكەن) . ئۇ يەردە بىز باشقىلار بىلەن بىللە ئارچىنى ئايلىنىپ ئۇسسۇل ئويناىدۇق ، ناخشا ئېيتتۇق ، مۇزىكىسى كۆپچىلىككە تونۇش بولسىمۇ ، ناخشىنى ھەر كىم ئۆزىنىڭ تىلىدا ئېيتتى . كەچلىك تاماق ۋاقتىدا ئەتراپىمغا نەزەر سالسام ، كىشىلەر رۇسچە ، ئىنگلىزچە ، شۋېدچە ، فرانسۇزچە ، خەنزۇچە ، ئۇيغۇرچە ، ھىندىچە ، پارسچە سۆزلىشۋېتىپتۇ .

تۆتىنچى باب

جۇڭگو شىنجاڭغا بىر نەزەر

بۇ كىتابنى يېزىۋاتقان ۋاقتىمدا ، تۇرۇپ ـ تۇرۇپلا ، مەن كىتابىمدا ئاتلىغىم ۋە ئەتراپتىكى مۇناسىۋەتلىرىمنى يېقىن ئادەم ۋە ئىشلارنى يېزىش بىلەتلا چىنەكلىنىپ قالسام ، كىتابخانىلار بولۇپمۇ ، يەنىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئىشلارنى بىلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان كىتابخانلار ـ ئەجەبا ، ئۇنىڭدا پۈتۈن شىنجاڭ ھەققىدە سۆزلىگۈدەك ماتېرىيال ۋە تەسىرات يوقمىدۇ ، دۇنيانىڭ بۇ بۇلۇڭى ھەققىدىكى ھېس ـ تۇيغۇ ، تەسىراتلىرىنى سۆزلىسە بولماسمىدى ، دەپ مېنىڭدىن ئەجەبلىنىپ قالارمۇ ، دېگەن خىيال كاللامغا كېلىپ قالاتتى .

مەن بۇ بابتا ، ئەنە شۇنداق ئويدىكى كىتابخانلارنى سىستېمىلىق بولمىسىمۇ ، جۇغراپىيە ، ئارخېئولوگىيە ، سىياسىي جەھەتلەر-دىكى بەزى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىمەكچىمەن .

ئالدى بىلەن ، جۇڭگو شىنجاڭ دېگەندە زادى نېمە كۆزدە تۇتىلىدۇ، دېگەن مەسىلىنى سۆزلىمەكچىمەن .

كىشىلەر مېنىڭدىن بۇ دۆلەتنىڭ (جۇڭگونىڭ) بۇ رايونى (قەشقەر) قەيەردە ؟ دەپ سورىشى مۇمكىن . ئۇنداق ئىكەن ، مەن ئۇلاردىن بىر قانچە مەسىلىنى سوراپ باقاي : سىلەر جۇڭگونىڭ خۇاڭخې دەرياسىنى ئاڭلاپ باققانمۇ ؟ بۇ دەريانىڭ گەنسۇ ۋە شىزاڭ ئېگىزلىك رايونىدىن باشلىنىپ شەرقىگە قاراپ ئېقىپ . بېيجىڭغا (بېيجىڭغا) يېقىن بىر جايدا تىنچ ئوكيانىغا قۇيۇلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانمۇ ؟ يوكسۇس دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەدىمىي دەريا ، بۇ دەريانىڭ پامىر تاغلىرىدىن پاكى كىشىلەر بەرزە « دەريانىڭ ئۆگزىسى » دەپ

ئاتايدىغان رايوندىن باشلىنىپ غەربكە قاراپ ئېقىپ دېڭىزغا قۇيۇ-لىدىغانلىقى ھەققىدە ئاڭلىغانمۇ ؟ بۇ مەسىلە ئايدىڭلاشتۇرۇۋېـ لىنسا ، مەنمۇ ئېنىق سۆزلەپ چۈشەندۈرەلەيمەن . خۇاڭخې دەريا ۋادىسى بىلەن ئوكيۇس دەريا ۋادىسى تەخمىنەن شىمالىي كەڭـ لىك 40 گىرادۇستىكى پاراللېل سىزىق ئۈستىگە جايلاشقان . ئەمما بۇ ئىككى رايون ئاربىلىقىدا ناھايىتى كەڭ زېمىن بولۇپ ، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى ئىككى مىڭ ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ . ئە-مىسە بۇ كەڭ زېمىنىنىڭ نامى نېمە ؟ ئۇ ئۈچىنچى چوڭ ئويمانلىق لوپنۇر . جۈڭگو شىنجاڭنىڭ بىر قىسمى بولغان تارىم ئويمانلىقى ئۈنىڭ جەنۇبىي يېرىم قىسمىدا ، تارىم رايونىدىكى ئاساسلىق دەريالارنىڭ ھەممىسى شەرقىي بېشىدىكى لوپنۇرغا يىغىلىدۇ . ئەمما لوپنۇرنىڭ سۇيى ئېقىپ دېڭىزغا قۇيۇلمايدۇ .

ئەگەر بىز بۇ رايوننى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە نەزەر سېلىش شەكلىدە تەكشۈرىدىغان بولساق ، بۇ رايوننىڭ ئۈزۈنچاق چوڭ قاچىغا ئوخشايدى-غانلىقى ، دېڭىز يۈزى بىلەن تەڭ بولماي ، ئېگىزدە ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقى ، چوڭ قاچىنىڭ تېگى تۈز ، ئەمما تۆت ئەتراپى تېز سۇرئەتتە ئېگىزلەپ بارىدىغانلىقى ، بولۇپمۇ جەنۇبىي قىسمى ، غەربىي قىسمى ۋە غەربىي شىمال قىسمىنىڭ ناھايىتى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن-لىكى كۆزگە تاشلىنىدۇ .

ئەمەلىيەتتە ، بۇ جاي زامانىنىڭ ئەۋېلىسىدىكى گېئولوگىيە دەۋرىدە ، ياۋروپا قىتئەسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئوتتۇرا يەر دې-ڭىزى چوڭلۇقىدا ئىچكى قۇرۇقلۇق دېڭىزى ئىكەن . بۇ ئىچكى قۇرۇقلۇق دېڭىزى قۇرۇپ يوقىلىپ كەتكەن . ئەمما ئۇنىڭ ئۆرۈنىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىزگە ئۇقتۇرۇپ تۇرغان بىر پاكىت شۇكى ، بۇ ، ئويمانلىقتىكى شور قۇملۇق ئويمان ھازىر بىپايان قۇملۇققا ئايـ لىنىپ كەتكەن . بۇ قاقاس زېمىندا يىراق ئۆتمۈشتىن قېپقالغىنى پەقەت قۇمۇشلۇق سۇلۇق لوپنۇر ، ئۇ مەلۇم بىر خىل سۇ ئامبـ ىرلىق رول ئويناپدۇ . ھازىر جۈڭگو شىنجاڭدىكى نۇرغۇن دەريا

سۈينىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەرگە ئېقىپ كىرىدۇ . يەنى بۇ دەريالار ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ، قاغجىراپ كەتكەن قۇملۇقتىن ئۆتە- لىسىلا ، قالغان سۈيى مۇشۇ « سۇ ئامبىرى » غا قۇيۇلىدۇ .

بۇ قۇرغاق ، قاقاس زېمىندا يېپىنچا ئۆسۈملۈك يوق دېيەرلىك . ئۇنىڭ تۆت ئەتراپىدا دۇنيا بويىچە ئەڭ ئېگىز تاغ - چوققىلار بار . جە- نۇبى قىسمىدا بىر - بىرىگە تۇتىشىپ تۇرىدىغان نەسەن ، كوئىنلۇن ۋە قارا قۇرۇم تېغى بار . ئۇلار شىمالغا ۋە لاداق ئېگىزلىكىنى تۇسۇپ تۇرىدۇ ؛ غەرب تەرەپتە پامىر ئېگىزلىكى بار . بۇ ئېگىزلىك ئوكسۇس دەرياسى قەشقەر ۋە زەرەپشان دەريالىرىنى ئايرىپ ، كېيىنكى ئىككى دەر- يانى لوپنۇر ئېقىندا ساقلاپ قالىدۇ . غەربىي شىمال قىسمى تەڭرىتاغ تىزمىلىرى بولۇپ ، بۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئېگىز چوققىلىرىدا يىل بويى قار ئۇزۇلمەيدۇ . ئەمما شىنجاڭنىڭ جەنۇب قىسمىدىكى تەرىپى قۇرغاق ، قا- قاس بولۇپ ، گىياھ ئۇنمەيدۇ . تاغنىڭ چوققىسىدىن تۆۋىگىچە يېپىنچا ئۆسۈملۈكمۇ يوق .

بەزىلەر ، ئىنسانلار بۇنداق قاقاس زېمىننىڭ قەيىرىدە ئول- تۇراقلاشقان ، دەپ سورىشى مۇمكىن . بۇنداق جايلارنى تاغ تىزمىلىرىغا يېقىن جايلاردىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ . بۇ جايلار تاغ تىزمىلىرىنىڭ بويلىرى ، قۇملۇقلارنىڭ چېكى بىلەن تۇتىشىدۇ ، ياكى ئىلگىرىكى تا- رىخىي دەۋردىكى دېڭىز قىرغىقى لېنىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . ئۇ يەرلەردە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بار . يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلۋاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسى قۇرغاق ، قاقاس قۇملۇق ياكى تاشلىق ساي . بۇنداق ئۆسۈملۈك بار جايلار كۆپىنچە تاغ چوققىسى قار - مۇز بىلەن قاپلانغان را- يونلارغا يېقىن جايدا ، ياكى مۇزلۇق رايوندىن ئېقىپ كەلگەن دەريا ياكى ئۆستەڭلەرنىڭ ئارىسىدا ، يېپىنچا ئۆسۈملۈك بار بۇ جايلار بوستانلىق . بوستانلىقلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈك - باراقسان ۋە يېشىل ، ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن مول بولۇشى ، پۈتۈنلەي ئىنسانلارنىڭ ئېرىتىق - ئۆستەڭلەرنى ياسىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى . تۆت ئەتراپتىكى ئېگىز تاغلار ، دەريا - ئېقىنلار بۇ

رايونى يامغۇر سايىسى① بەلبىغى قىلىپ قويۇپ ، ئېگىز تاغلار ھندى ئوكيان ياكى شىمالىي مۇز ئوكيان تەرەپتىن كېلىش ئېھتىمالى بولغان نەم ھاۋانى توسۇۋالغان ، ھېچقانچە يامغۇر ياغمايدىغان بولغاچقا ، ئىنسانلار سۇنى ئۆز ئېھتىياجلىرىغا باشلاشنىڭ بۇنىڭدىن بۇرۇن يولىنى تاپالمىغان .

بوستانلىقلارنىڭ يەر كۆلىمى ، چوڭ ـ كىچىكلىكىدە پەرق ناھايىتى زور . بەزى بوستانلىقلار ناھايىتى چوڭ بولۇپ ، شەھەر ـ بازارلارنى قورشىغان ، بەزىلىرى بولسا كىچىككىنە يېزا ، مەھەللىلەرنى ھاسىل قىلغان . ئەمما ، كۆلىمى چوڭ ياكى كىچىك بولسۇن ، ھەممىسلا تاغ ئېتىكى ۋە قۇملۇق چېتىگە جايلىشىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە . بۇ يەردە ئۇلارنىڭ بىر تالاي ناملىرىنى تىزىپ كىتابخانلارنى زېرىكتۈرمەستىن ، مەشھۇرلىرىدىن بىر نەچچىنى مىسال كەلتۈرسەملا كۇپايە . بىزنىڭ كەشمىردىكى زېمىنىمىز تەرىپىدىن سانىغاندا خوتەن ،يەكەن ۋە قەشقەر-لەر قەدىمكى زامانىدا بۇددا دىنى مۇرتلىرى ياسىغان قەدىمىي شەھەر . بۇ ، بۇددا دىنى مۇرتلىرى مىلادى 10 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتىتىنىمۇ بۇرۇنقى يىللار ئىدى .

بۇ زېمىن ناھايىتى قۇرغاق بولسىمۇ ، سۇيى ھەر ھالدا ئۇنىڭ شەھەر ، بازارلىرى ۋە زىرائەتلىرىنى تەمىنلەشكە يېتىدۇ . لېكىن تارىختا ھەمىشە بۇنداقمۇ بولمۇەرمىدى . يېقىنقى يىللاردا ، قۇملۇقنىڭ ئېچكىرىسىدە ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ئىزى تېپىلدى . ئۇلارنىڭ قۇملۇققا كۆمۈلۈپ كەتكەنلىكى ، قۇرۇپ قالغان قاتار ـ قاتار توغراقلار ۋە كونا دەريا قېنى بۇ جايلارنىڭ ئىلگىرىكى دەريالار ئېقىپ ئۆتكەن رايون ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ .

بەزى ئىشلارمۇ يەر شارائىتى ۋە يەر قىياپىتىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن . بەزىلەر ، ئىسا دۇنياغا كەلگەن زامانىدىن تارتىپلا ، ھاۋا قۇرغاقلىشىپ كەتكەن ، تۆت ئەتراپتىكى تاغلاردىن ئېقىپ چۈشىدىغان سۇ

---

① يامغۇر سايىسى بەلبىغى (Rain – Shadow) ـــ ئېگىز تاغلارنىڭ نەم ھاۋا كىلىمىتىنى توسۇۋېلىشى بىلەن ھۆل ـ يېغىن ئاز بولىدىغان رايونىنى كۆرسىتىدۇ ـ مۇھەررىردىن .

ئازلاپ كەتكەچكە ، نۇرغۇن جايلار پۇتۇنلەي قۇرۇپ قاقاسلىققا ئايلىنىپ كەتكەن ، شۇڭا ئىنسانلار ئائىلاج ئۇ يەرلەرنى تاشلاپ كەتكەن ، دېيىلىشىدۇ ؛ يەنە بەزىلەر ھاۋا كىلىماتى ئۆزگىرىشىنىڭ بۇ خىل ئەزەرىيىسىگە قوشۇلمايدۇ ، ھەمدە يېڭى ، خېلىلا ئورۇنلۇق كۆز قاراش بىلەن چۈشەندۈرىدۇ . ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە بولغاندا ، ئېگىز تاغ چوققىلاردىكى مۇزلۇقنىڭ ھەجمى غايەت زور بولىدۇ ، دەريا سۈلىرى ئەنە شۇ مۇزلۇقلاردىن ئېقىپ چۈشۈپ تۆزلەڭلىككە كېلىدۇ . بۇ مۇزلۇق ھەجمىنىڭ بەك زور بولۇشى ھازىرقى قار ـ يامغۇر مىقدارىنىڭ نىسبىتى ئاز بولۇشىدىكى سەۋەبىنى ھەرگىزمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ . شۇڭا ھازىرقى مۇزلۇق چوقۇم ئۆتكەنكى گېئولوگىيىلىك دەۋرنىڭ قالدۇقى . ھەسىلەن ، ئۇ يەر شارى گېئولوگىيە تارىخىدىكى بىر مۇزلۇق دەۋرنىڭ قالدۇقى بولۇشى مۇمكىن . ھازىر بۇ مۇزلۇق ھەجمى غايەت زور بولغىنى بىلەن ، ئىلگىرىكى ھەجمىگە سېلىشتۇرغاندا ، بۇ ھېچقانداق ئەھمىيەتلىك چۈنكى ئۇلار ئېرىپلا تۈرۈۋاتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ھازىر مۇزلۇقنىڭ دەريالارغا بېرىۋاتقان سۇ مىقدارى مۇناسىپ ھالدا ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ . بىر گەپنى قوشۇمچە قىلاي ، ئەگەر بۇ نەزەرىيە پۈتۈن تەرەپ تۈرلايدىغان بولسا ، قەشقەردە مەن شۇنچە يىللار ئىچكەن سۇ مەن تەسەۋۋۇر قىلغاندەك يېڭى ياغقان قارنىڭ ئېرىگەن سۈيى بولماستىن ، بەلكى زامانى ئەۋزەلدىكى گېئولوگىيىلىك دەۋردىكى مۇزلۇقنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ بولىدۇ .

تىلغا ئېلىنىشقا ئەرزىيدىغىنى ، بۇ ، ھەقىقەتەن ئېگىز تاغ بىلەن تۆزلەڭلىكنىڭ گىرەلىششىدىن ھاسىل بولغان جاي . دۇنيا بويىچە ئەڭ ئېگىز بەزى چوققىلار ۋە يەرشارى يۈزىدىكى ئەڭ ئويمان جاي مۇشۇ يەردە بىر ـ بىرىنى نامايان قىلىدۇ ۋە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ . قەشقەرنى ئاخىرقى نۆۋەتا قىلغان شىنجاڭ تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ خانتەڭرى (بۇغدا چوققىسى) چوققىسى دېگىز يۈزىدىن 24 مىڭ ئىنگلىز چىسى ئېگىز ، پامىر چوققىلىرىدىكى تاڭخارمانىڭ ئېگىزلىكى 25 مىڭ ئىنگلىز چىسى ؛ قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرىدىكى گودۋىن ـ ئاۋستىن

چوققىسى ـ كىشىلەرگە بەكرەك تونۇشلۇق نامى. K چوققىسىنىڭ ئېگىز-لىكى 28 مېتر 278 سانتىمېتىر. ئېپىتسىلارچە بۇ دۇنيا بويىچە 2- ئېگىز چوققا ئىكەن. ۋەھالەنكى، بۇ ھەيۋەت مۇز تاغلار، دېگىز يۈزىدىن كۆ-تۈرۈلۈپ كۆككە تاقىشىپ دېگۈدەك تۇرغان ئېگىز چوققىلارغا قارىمۇ قارشى ھالدا، تۇرپان بوستانلىقى دېگىز يۈزىدىن مېتر سانتىمېتىر پەس بىر ئويمان جاي. شۇڭا يازلىقى بۇ جايدا ئىسسىق شۇنداق بولۇ-دىكەن، يەرلىك كىشىلەرمۇ بۇ ئىسسىققا چىدىمايلا ئۆيلىرىنى تاشلاپ يەر ئاستى ئۆيلىرىگە كىرىۋالىدىكەن.

مەيلى قۇملۇقتىكى قەدىمىي ئىنسانلار قەبىلىسىنىڭ تاشلىنىپ كەتكەنلىكىدە زادى قانداق سەۋەب بولمىسۇن، قۇملۇققا كۆمۈلۈپ كەت-كەن بۇ جاينىڭ ئاستىدا كۆپلىگەن قەدىمكى زامان نەرسىلىرىنىڭ بو-لۇشى شەك ـ شۈبھىسىز.

ئېرىم 1893 ـ يىللار پارچە فارفۇر بۇيۇملار، تاش ۋە مېتال تامغا، لايدىن ياسالغان بۇددا مەيدىلىرى، 35 ئۇرۇم قوليازما قاتار-لىق كۆپلىگەن نەرسىلەرنى بازاردىن، يەنى «بايلىق ئىزدىگۈچى» يەرلىك كىشىلەرنىڭ قولىدىن ئالغانىكەن. روشەنكى، بۇ نەر-سىلەرنى ئۇ كىشىلەر قۇملۇقتىن تاپقان. قىممەتلىك بۇيۇملارنى يىغقۇچى باشقا نۇرغۇن كىشىلەرگە ئوخشاش، ئېرىمۇ ئۆزى يىغقان نەرسىلىرىنى بەك قەدىرلەيتتى. ئەما، ئۇ كېيىن بۇلارنى ھازىر ئالەمدىن ئۆتكەن پروفېسسور خوئېرنلېغا بېرىۋەتتى. بۇ پروفېسسور كالكۇتتادا ئىنتايىن مەشھۇر سانسكرىت تىلى ئالىمى ئىدى. پروفېسسور خەت يېزىپ، ئېرىمگە بۇ قوليازمىلارنىڭ ھا-زىرغىچە بايقالغان ئەڭ قەدىمىي ھىندىي يېزىقىدا يېزىلغان ھۆججەت ئىكەنلىكىنى خەۋەر قىلغانىدا، ئېرىم قاتتىق ھەيران بولدى. چۈنكى بۇلار مىلادى 4 ـ ئەسىردىكى نەرسىلەر ئىكەن.

ئېرىم قەشقەرگە كېلىشتىن ئىلگىرى، ئەنگلىيىلىك سا-ياھەتچى، كاپىتان بوۋېر ئويلىمىغانلا يەردىن شىنجاڭدا مە-دەنىي يادىكارلىق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بىر قوليازمىنى قولغا

چۈشۈرگەن[1]. بۇ ئىش رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پېتروۋسكىينىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. پېتروۋسكىي بىلەن ئۇچرىم مەدەنىي يادىكارلىق ۋە قەدىمىي ھۆججەتلەرنى يىغقانلىقى سەۋەبلىك، ياۋرو-پالىق شەرقشۇناس ئالىملار شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ كەڭرى زېمىننىڭ تارىخىيولوگىيىلىك تەتقىقات ئوچۇن بىر يېڭى زېمىن بىلەن تەمىنلەيدە-غانلىقىنى تونۇپ يېتىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئىلىم - پەن ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ھەر بىر بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىدىن بۇ يەرگە تارقا - تارقىدىن كېلىشكە باشلىدى. بۇ ئېكسپېدىتسىيىچىلەردىن ئەڭ مەشھۇر بىر قانچىسى، مەسىلەن، ئوللبېر سە-تەين، ئۆلۈپ كەتكەن پروفېسسور فون لېكوك[2] بىزنىڭ دوستىمىز. ئۇلار تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپىنى كولاپ بىر مۇنچە خارابىلىكلەرنى تاپتى، بۇ خارابىلىكلەرگە كۆپىنچە ھازىرقى زاماندىكى ئىنسانلار ئول-تۇراقلاشقان جايلاردىن خېلى كۇنلەر ماڭغاندا، ئاندىن يېتىپ بارغىلى بولاتتى.

بۇ ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ جاپالىق ئەجرى مول مېۋە بەردى. يەنى ئۇلارئېلىپ كەلگەن بۇيۇملارئىچىدە ناھايىتى نۇرغۇن ھۆججەت-لەر-20 خىلغايېقىن تىلدا يېزىلغان ئىدى. مېنىڭچە، خەنزۇچە، تىبەتچە، پارسچە، سانسكرىتچە، ئەرەبچە، سۇرىيىچە يېزىلغان ھۆججەتلەرنى كىشىلەر ھەر ھالدا ئازدۇر - كۆپتۇر ئوقۇيالايدۇ. ئەمما ياشقا تىللاردا يېزىلغان ھۆججەتلەرنى — كۆپلىگەن كىشىلەرھەتتا بۇ تىللارنىڭ نامى-نىمۇ بىلمەيدۇ — ناھايىتى ئازساندىكى ئالىملارلا تەتقىق قىلالايدۇ. مە-

---

① بۇ يەردە مەشھۇر «بوۋېر قەدىمىي خاتىرە» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەنگلىيىلىك ھەربىي بوۋېر 1889 - يىلى كۆچارىدا يەرلىك خەلق قولىدىن قېيىن قوۋزىقىغا يېزىلغان قەدىمكى كىتابنى سېتىۋالغان. خوتېرنلېنىڭ ئوقۇپ چىقىشى نەتىجىسىدە ئۇنىڭ براھمى يېزىقىدا يېزىلغان كىتاب ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان.

② لېكوك (1860 - 1930) - گېرمانىيىلىك ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىچىسى، شەرق شۇناس. 1905- يىلى، 1913 - يىلى جۇڭگو شىنجاڭغا كۆپ قېتىم كېلىپ ئېكسپېدىتسىيە بىلەن شۇغۇللانغان. «شىنجاڭنىڭ زېمىنى ۋە خەلقى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. تۇرپان قاتارلىق جايلاردا تام رەسىمى قاتارلىق تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقلارنى بۇزۇپ دېگۈدەك يىغىپ كەتـ-كەنلىكى ئۇچۇن، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك ئالىملارنىڭ تەنقىدىگە ئۇچرىغان.

سەلەن ، سوغد تىلى ، ئوتتۇرا ئاسىيا براخمى (Brahmi) تىلى ، مانى تىلى ، ئۇيغۇر تىلى ، تاڭغۇت (Tansuti) تىلى ،قەدىمكى كۇچا تىلى[1] دېگەنلەرنى ئارىسىدىن كىم ئاڭلاپ باققان ؟ بۇ يېزىقتىكى ماتېرىياللار مۇشۇ يېزىقلاردەك كۆپ ئىكەن . مەسىلەن قېيىن قوۋزىقى ، تېرە ، يىپەك ، ياغاچ ، قەغەزلەرگە يېزىلغان دېگەندەك .

قەغەزنى تىلغا ئالسام ، بەلكىم كىتابخانلار بۇ خىل ماتېرىيالنى تۇنجى قېتىم بايقىغان ئادەمنىڭ ئوللېرستەين ئىكەنلىكىنى بىلىشكە قىزىقىشى مۇمكىن ، ئۇنىڭ قولىدا خەنزۇچە بىر كىتاب بار . بۇنىڭغا يېزىلغان ۋاقىت خرىستوسنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ۋاقىت بىلەن ئوخشاش .

ۋاقىت جەھەتتىن قارىغاندا ، بۇ كىتابلار مىلادىيە 1 ـ ئەسىر-دىن 8 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان . كىتابتا يېزىلغان ئىشلارمۇ ھەر تۈرلۈك :ھېسابات ، يەر خېتى ، ھۆكۈمەتنىڭ پەرمانى ، سودا ـ ئالاقىلىرى ، قەبرە تەزكىرىسى ، بۇددا نوملىرى ۋەھاكازا . ئەمما بىزنى ھەممىدىن بەك تەسەۋۋۇرغا ئىگە قىلغان كىتاب « كونا ئەھد تو-لۇق توپلىمى » نىڭ پارىلىرى يېزىلغان قەدىمىي سۇرىيە كىتابى بولدى . روشەنكى ، بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھۆججەت شۇ چاغلاردا جۇڭگو شىن-جاڭ رايونىدا ياشاۋاتقان خېلى كۆپ سانلىدىكى ئادەملەرنىڭ ئېستورى دىنىغا[2] ئىشىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ .

بايقالغان ھەر خىل شەكىلدىكى ، ئاجايىپ ـ غارايىپ رەسىم ، سەنئەت بۇيۇملىرىمۇ خېلىلا كۆپ . بۇ خىل بۇيۇملار ئىچىدە بۇددا دىنى ئۆڭكۈرلىرى ۋە بۇتخانىلىرىدىن قولغا چۈشۈرگەن بۇددا راھىبلىرى ۋە ئىلاھلارنىڭ رەسىملىرى ، لاي ھەيكەللەر ، تام رەسىملىرى قاتارلىقلاردا بۇددىلارنىڭ تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . يەنە ھەر خىل كەشتىلەر ، زىلچا ـ گىلەملەرمۇ كامالەتكە يەتكەن ماھارەت بىلەن ئىنتايىن نەپىس ئىشلەنگەن . مانا بۇلار ھەر تەرەپنىڭ تەسىرىنى كۆپ تەرەپتىن ئەكس

---

① كۇچا تىلى ـ ھازىر قوللىنىۋاتقان نامى توخرى تىلى .

② ئېستورى دىنى ـــ دەسلەپكى دەۋردىكى خرىستىئان دىنى . بۇ دىن 5 ـ 7 ئەسىر-لەردە قەدىمكى غەربىي دىيار رايونلىرىغا تارقالغان .

ئەتتۇرگەن . مەسىلەن ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى ، ھىندىستان ، پارس ۋە يۇنانىنىڭ تەسىرى . دەرۋەقە ، كىشىلەر مۇشۇ قەدىمكى مەدەنىي يادىكارلىقلارغا قارايلا ، جۇڭگو شىنجاڭدا ئىلگىرى ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققى قىلغان مەدەنىيەتنىڭ بولغانلىقىنى قىياس قىلالايدۇ ، شۇنداقلا بۇ رايونغا بۇرۇن سىرتتىن كەلگەن تۈرلۈك مەدەنىيەت توپلىنىشىنى ، دېگەن تونۇشقا كېلىدۇ . بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى بىرتانىيىلىكلەر مالەن ئوتى (ئوسما) دىن بويالغان چىقىرىپ رەسىم سىزغان ، ئىپتىدائىي كاۋۇچۇكزارلىقلاردا ئادەمنى دەھشەتكە سالىدىغان ئادەملەرنى قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىشتەك تۈرلۈك مۇراسىملار بولىدىغان زامانلاردىكى ئىش .

ئەگەر مېنى جۇڭگو شىنجاڭىنىڭ بۇرۇنقى مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىملىقىنى بەكمۇ چوڭ بىلىپ كېتىپتۇ ، دەپ قارىغۇچى كىتابخانلار بولسا ، ئەمىسە ئۇلار بۇيۇك ئەنگلىيە مۇزېيىنى بىر كۆرۈپ باقسۇن ! ستەينىنىڭ ئاسارە ـ ئەتىقە بۇيۇملىرى بۆلۈمىنى تېپىپ ئوبدان كۆرۈپ باققاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمىنى چىقارسۇن !

جۇڭگو شىنجاڭ دېگەن نامدىنلا مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ ، ئۇ جۇڭگوغا قاراشلىق جاي ، ھازىر ئۇنى جۇڭگولۇقلار باشقۇرىدۇ . خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئۇزلىرىگە پەقەتلا ئوخشىمايدىغان يەرلىك ئۇيغۇرلار چەتتىن كەلگەنلەر ھېسابلىنىدۇ . خۇددى بىز ھىندىستاندىكى ھىندىلارنى چەتتىن كەلگەنلەر ، دەپ قارىغانغا ئوخشاش .

خەنزۇلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى جۇڭگونىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلىدىن مىلادىيە 220 ـ يىللىرى) سۇرۇشتۇرۇشكە بولىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىنكى نۇرغۇن ئەسىرلەر داۋامىدا ، خەنزۇلارنىڭ بۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقى كۆپ قېتىم ئاجىزلاشقان ھەتتا ئۇزۇلۇپ قالغان . بۇنداق دەۋر خېلى ئۇزۇن بولغان . لېكىن ، جۇڭگو ئىمپېرىيىسىنىڭ ئابرۇيى ۋە تەسىرى غايەت زور ۋە چوڭقۇر بولغانلىقى ئۈچۈن ، خەنزۇلار ئۇتۇقلۇق ھالدا يەنە بۇيەرگە قايتىپ كېلەلىگەن . بۇ ئىشتا تېخى ئۇلار ھېچقانچە

قورال ۋە ئەسكەر ئىشلەتمىگەن . قارىغاندا يەرلىك ئادەملەرنىڭ خەنزۇلار قانۇنىنىڭ ئادالەتلىك ۋە ھەققانىيلىقىغا ئىشىنىشى ، ئۆز ئادەملىرى قانۇنىنىڭ ئادالەتلىك ۋە ھەققانىيلىقىغا ئىشىنىشىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن بولسا كېرەك .

ھازىر بۇ ماكاندا تۇرىدىغان ئاساسلىق ئاھالە سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار . بۇ ئادەملەرنىڭ قۇلىقى يۇمشاق ، باشقۇرۇش ئاسان ، ئۇلارنىڭ بىرەر يامان ئىللەتلىرى يوق ، ياخشى ، ئالاھىدە تەرەپلىرىمۇ يوق . خەنزۇلار ئۇلار ئۈستىدە سۆزلىگەندە ، رىتىغا تېگىدىغان تەلەپپۇزدا سۆزلەيدىكەن ، بۇنى تازا توغرا تاپمىدىم . ئۇلار ، يەرلىك ئادەملەر مەيلى ياخشى ، مەيلى يامان مۇئامىلىگە ئۇچرىسۇن ، ئوخشاشلا ھېچقانداق ئىنكاس بىلدۈرمەيدۇ ، دېيىشى مۇمكىن . ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلارنى ئىدارە قىلىشى بىلەن ياخشىچاق بولۇپ خۇشامەت قىلمايدىغان بۇنداق كۆز قاراش ھەرگىز زىت كەلمەيدۇ . خەنزۇلارنىڭ ئىدارە قىلىش شەكلى پۈتۈنلەي باشقىلارنىكىلا مەنپەئىتىنى كۆزلەشمۇ ئەمەس ئىكەن . ئۇلارنىڭ مەقسىتى كۆرۈنۈشتىكى ھۆكۈمرانلىقنى ساقلاپ قېلىش ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىمكانقەدەر تۇرلۇك باج ـ سېلىقلارنى تولۇق يىغىپ ھۆكۈمەتنى بېقىش ۋە ئاپلاندۇرۇپ تۇرۇش . ئۇنىڭدىن باشقا ، شۇنى دەپ قويايكى ، قانۇن تۇزۇش جەھەتتىن ئۇلار يەرلىك كىشىلەرنىڭ چىشىغا تېگىدىغان ئىشنى قىلماستىن ، ئۆزىگە ئورۇن قالدۇرىدىكەن . مەسىلەن ، ئۇلار قانۇن تۇزگەن چاغدا ، ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن خەلقنى خۇش قىلىدىغان قانۇنلارنى تۇزىدىكەن .

خەنزۇلار كۆڭزى تەلىماتىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن . ئەمما يەرلىك كىشىلەرنىڭ دىنى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ئارىلاقمۇ ئارىلاشمايدىكەن . ئامباللار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى خەلق ئارىسىدىكى ئالاقە يەرلىك خەلق ئىچىدىكى بەگ ، ئاقساقاللار ئارقىلىق بولىدىكەن . بۇ بەگ ۋە ئاقساقاللار ئۆز مىللىتىدىن بولغان ئادەتتىكى پۇقرالارنى خاتىرجەم ھالدا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئېزىدىكەن . بۇنداق ئېزىشلەر ھەددىدىن ئارتۇق بولىسىلا ، خەنزۇ ھۆكۈمرانلار ئارىلاشمايدىكەن . ئۇلار خەلقنى ئىدارە قى-

لمش جەھەتتىن مۇنداق بىر پىرىنسىپقا ئەمەل قىلىشنى بىزدىكى كۆپ ساندىكى ئادەملەرگە قارىغاندا بەكرەك خالايدىكەن : ئەگەر بىر دۆلەتتە تىنچلىق ئورنىتاي دېسەك ، خەلق ئارىسىدىكى تەسىرى بار كىشىلەرنى ئۆزۈك بىلەن بىر تەرەپتە تۇرىدىغان قىلىشىك كېرەك . بۇنداق قىلىش ئادەتتىكى پۇقرالارنى رازى قىلىشتا تېخىمۇ پايدىلىق . بۇ ، پادىچىنى خۇش قىلىش ئۈچۈن ، پادا بىلەن ھېسابلاشماسلىق كېرەك . چۈنكى پادا دېگەن سۆز قىلالمايدۇ ، دېگەنلىك .

بۇ رايوندا چاغاتاي تۈرك تىلى قوللىنىلىدۇ . بۇ ، كونستانتىنو-پولدا قوللىنىلىدىغان تۈرك تىلى بىلەن بىر تال سىستېمىسىغا كىرىدۇ . بەلكىم تۈرك تىلى ساپراق بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى ئۇ پارس ، ئەرەب تىللىرىغا ئوخشاش تىللار بىلەن بەك ئارىلىشىپ كەتمىگەن . تۈرك تىلى بەك مۇرەككەپ تىل . ئۇنىڭدا زامانلارلا 29 مىڭدىن كۆپ بولۇشى مۇمكىن .

سىياسىي جەھەتتىن سۆز ئاچقىدىغان بولساق ، جۇڭگو شىنجاڭ بۇيۇك برىتانىيە ئادەملىرى بەكمۇ قىزىقىدىغان جاي . بىرىنچىدىن ، ئۇ بىزنىڭ كەشمىر زېمىنىمىز بىلەن چېگرىداش . ھىمالايا تېغى تۈپەيلى قاتناش ناھايىتى قىيىن بولسىمۇ ،يەكەن ۋە قەشقەردە كۆپلىگەن ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ھىندىستان سودىگەرلىرى بار . ئۇلار تۆگە ـ ئات كارۋانـ لىرىنى ھەيدەپ ھىندىستاندىن ئۈپا ـ ئەگلىك ، ئەتىر ـ سوپۇن ۋە مانـ چېستىر چىتلىرىنى ئەكىلىدۇ . بۇ يەردىن ھىندىستانغا شىنجاڭنىڭ ئالـ تۇن ، قاشتېشى ، خوتەن گىلىمى ، قىرغىزلارنىڭ شىرداقلىرى ۋە كەنـ دىردىن ئالىدىغان بىر خىل مەست قىلغۇچى دورىلارنى توشۇيدۇ . بۇ خىل مەست قىلغۇچى دورا (cannabish satwa) ھىندىستاندا بـاڭ (Bhang) ياكى چېراس (chers) دېيىلىدۇ . شىنجاڭدا ناس دېيىلىدۇ . ياۋروپادا بولسا بىز ئۇنى خاشىشى (Ha shi shi) دەيمىز .

ئەمما ، يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، جۇڭگو شىنـ جاڭ ، توغرىراقى شىنجاڭنىڭ غەربىي ئاسىيادا ھىندىستان بىلەن رۇسىـ يىنى ئايرىپ تۇرىدۇ . رۇسىيلىكلەرنىڭ چېگرىسىنى ئىزچىل تۇردە

جەنۇبقا كېڭەيتىپ ، ئۇلارنى ئايرىش رولىنى ئويناپدىغان رايون ياكى توقۇنۇشنى پەسەيتىش رولىنى ئويناپدىغان دۆلەت هالىتىدە ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىۋاتقانلىقى ، بىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، كۆڭۈل بۆلۈشكە ئەرزىيدىغان چوڭ ئىش . رۇسىيە ھۆكۈمىتىدىن ھىندىستانغا قارىتا بىرەر تامادا بولۇۋاتىدۇ ، دەپ گۇمانلىنىشقا ئاساسىمىز بولمىسىمۇ ، لېكىن رۇسىيە ئوفىتسېرلىرى ئارىسىدا ئۇرۇش تەلۈبلىرى ھەققەتەن بار . مانا شۇلار ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىدىغان ھەرقانداق پۇرسەتنى ھەرگىز ئۆتكۈزۈۋەتمەيدۇ . رۇسىيە ئېيىقىنىڭ قۇيرۇقى ئۇزۇن بولسىغان بىلەن ، توختىماي پۇلاڭلاۋەرسە ئىش تېرىماي قالمايدۇ . شۇڭا ئۇنىڭغا كۆز - قۇلاق بولىدىغان ئادەم قويۇش ئىنتايىن زۆرۈر .

1890- يىلى ئېرىم بىلەن كاپىتان يوۋىگخوسىبېن (ھازىرقى سېر فرانسىس يوۋىگخوسىبېن) قەشقەرگە بىرىنچى قېتىم كەلگەن چاغدا ، يوۋىگخوسىبېن داڭدار سايا‌ھەتچى ئىدى . ھازىر بۇنىڭغا ئۇزۇن يىللار بولغان بولسىمۇ ، ئېرىم ئۆزىنىڭ يوۋىگخوسىبېن بىلەن پامىر ئېگىزلىكىنى سايا‌ھەت قىلغانلىقىنى ئەسلىسە بەكمۇ ھاياجانلىنىپ كېتىدۇ . بىللە ئۆتكۈزگەن ھەر بىر ئاخشامنى زوق - شوقى بىلەن سۆزلەيدۇ . ئېرىم تەئۇدولىتنى يېنىدىن ئايرىلاي دەپ قالغان ۋاقىتتا ئىنگلىزلار ئۇنىڭدىن يوۋىگخوسىبېن ، يوۋىگخوسىبېن بولسا ئاسترونومىيىلىك كۆزىتىش ئېلىپ بارىدىكەن ، دېگەن يۇزىدىن ئېگىزلىكىنى ئۆلچەيدىكەن . ئاندىن ئۇلار قىرغىزلارنىڭ ئىسقا تولغان كىگىز ئۆيلىرىگە كىرىپ شاھمات ئويناپدىكەن .

كاپىتان يوۋىگخوسىبېن 2 - يىلى ھىندىستانغا قايتقان . ئۇ ئېرىمدىن مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشنى تەلەپ قىلىپ ، ئېرىمگە بىزنىڭ ئۇيەردىكى (ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى) سودىگەرلىرىمىزنىڭ مەنپەئەتىگە كۆڭۈل بۆلۈش ؛ رۇسىيىلىكلەرنىڭ كەشمىر چېگرىسى يۇنىلىشىدىكى ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرۇشتەك ئىككى ۋەزىپە تاپشۇرغان .

رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئېرىمنىڭ قارشى ئېلىنمايدىغان ئادەم ئىكەنلىكىدە گەپ يوق . كۆپ يىللارغىچە 1890 - يىلدىن 1907 - يىلىغىچە ئۇ رۇسىيە كونسۇلخا-

نەسىنىڭ تۇرلۇك توسقۇنلۇقلىرىغا ئۇچرىدى . ئۇ چاغلاردا جۇڭگو-لۇقلارنى رۇسىيىلىكلەر تىزگىنلەيتتى . شۇڭلاشقا ئېرىم جۇڭگولۇقلار بىلەن ئوبدان مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ ، بىر مەزگىل رۇس-يىلىكلەرنىڭ رول ئويناشى سەۋەبلىك ئېرىمنىڭ ئورنى تازا ئىسسىمغان . چۈنكى رۇسىيىلىكلەر جۇڭگو تەرەپنى ئېرىمنىڭ بۇ دۆلەتتىن قوغلاپ چىقىرىشقا قىستىغان . ئەگەر ئېرىمنىڭ دادىسى جۇڭگونىڭ لوندوندا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ كاتىپى بولمىغان ، ئۇ ئۆزى قەشقەر دوتىيى ۋە جۇڭگونىڭ لوندوندا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ خەۋەندە - خالىق قىلىشىغا ئېرىشمىگەن بولسا ، بۇ دۆلەتتىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن ئىدى .

1907 - يىلى ئېرىمنىڭ قەشقەردىكى ئورنىدا توپ ئۆزگىرىش بولدى . شۇ يىلى ، باشتا سېر ئارتور نىككېلسون ، ئارقىدىنلا لورد كار-نوك - شۇچاغدا ئۇ ئەنگلىيىنىڭ سان پېتېربورگتا تۇرۇشلۇق باش ئەل-چىسى ئىدى — رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن پارس ، ئافغانىستان ۋە شىمالىي قاتارلىق جايلارغا مۇناسىۋەتلىك بىرقاتار مەسىلىلەردە بىر كېلىشىم تۈزدى . بۇ كېلىشىم ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا ياخشىلىدى . مۇشۇ مەزگىلدە ئەنگلىيىلىكلەر ئاسىيادا مەيلى نېمە ئىشلارنى قىلسۇن ، رۇسىيىلىكلەر ئىلگىرىكىگە ئوخشاش زورلۇق بىلەن ئارىلاشمايدىغان بولدى . سىر نىككېلسون ئۇ كېلىشىمنى تۈزگەندە ، قەشقەرنى كۆزدە تۇتمىغان بولۇشى مۇمكىن . لېكىن بۇ يەر-دىكى ئەنگلىيە ۋەكىلى ئۇنىڭ پايدىسىنى ئوبدان كۆردى . رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى توساتتىن ئېرىمگە دۈشمەنلىك قە-لىشنى توختاتتى . 1908 - يىلىغا كەلگەندە ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى يەنە بىر ئامالار بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ ئېرىمنىڭ ئور-نىنى كۆتۈرۈپ ئۇنى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى قىل-دى . ئىككى يىلدىن كېيىن ، يەنە باش كونسۇل قىلىپ ئۆستۈردى . بۇ-نىڭدىن ئىلگىرى ئەنگلىيىنىڭ مۇشۇنداق قىلىش نىيىتى بولغان بولسىمۇ ، رۇسىيىلىكلەرنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن ۋۇجۇتقا چىقىرالمىغانىدى .

بەشىنچى باب

قەشقەر كونا شەھەر

قەشقەردە ئىككى شەھەر بولۇپ ، بىرى كونا شەھەر (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى ـ ت)، 40 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە بار ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇسۇلمان . جۇڭگونىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى مۇشۇ يەردە . دوتەي دېگەننىڭ ئەمەل دەرىجىسى ھىندىستاندىكى يەرلىك ئەمەلدارلىرىڭ كىسىگە ئاز ـ تولا ئوخشايدۇ . ئۇ مەمۇرىي باشلىق . ئۇنىڭ رايون ئەمەلدارلىرىدىن بىر يارىمچىسى بار ، ئۇنى ئامبال دەيدۇ . كونا شەھەردە رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ، دوتەينىڭ قول ئاستىدا يەنە بىر مەسلىھەتچى بار . ئۇ كونسۇللار بىلەن ئالاقىلىشىدىغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ .

تىتەي (ياساۋۇل بېگى) يەرلىك ھەربىي ئەمەلدار . ئۇ بېگى شەھەر[1] دە تۇرىدۇ . بېگى شەھەردە ئاساسىي قىسىم تۇرىدۇ . قىسمىنىڭ ئاز بىر قىسمى كونا شەھەردە تۇرىدۇ ، يانداش دوتەي قوماندانلىق قىلىدۇ .

قەشقەر بېگى شەھەر كونا شەھەرنىڭ جەنۇبىدا ، يەتتە ئىنگلىز مىلى يىراقتا ، كۆلىمى كونا شەھەردىن كىچىك . ئۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى خەنزۇ ، ئىككىلا شەھەرنى ئاياپتى قىلىن سېپىل قوغداپ تۇرىدۇ . ھەر بىر شەھەرنىڭ تۆتتىن غايەت يوغان تۆمۇر دەرۋازىسى بار . شەھەر دەرۋازىلىرى كۈن ئولتۇرۇشى بىلەن تەڭ ئېتىلىدۇ ، كۈن چىققاندا ئېچىۋېتىلىدۇ . شەھەرلەرنىڭ تېشىدا كەڭ سېپىل خەندىكى

---

① قەشقەردىكى بېگى شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى « لەينىڭ » ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭ پىللىرىدا ئۇرۇلغان ، خىتاي شەھىرى دەپتىگە كونا نامىمۇ بار .

بار . ناھايىتى ھەيۋەت كۆرۈنىدۇ . لېكىن بۇ خەندەكلەرگە سۇ توشقۇ. زۇلامدۇ يوق ، بۇنىڭدىن گۇمانىم بار . نېمىشقا دېگەندە ، سېپىل ئۇلى توپا ياكى خام كېسەك بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئەگەر سۇ توشقۇزۇلسا ، سې- پىل ئۇلى بوشاپ كېتىدۇ .

ئىككى كونسۇلخانا بىلەن كېيىن قۇرۇلغان رۇس ئاسىيا بانكىسى① ، شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆسكى تۇرۇشلۇق جايلارنىڭ ھەممىسى سېپىلنىڭ تېشىدا . كېيىن شۇبتسىيلىكلەر يېڭى شەھەردە بىر دىن تارقىتىش پونكىتى قۇرۇپ ، خەنزۇلار ئاربسىدا دىن تارقىتىش پائا- لىيىتى بىلەن بولدى .

قەشقەر كونا شەھەرنىڭ كوچىلىرى تار ، ئوي ـ دۆڭ ۋە ناھا- يىتى مەينەت ، يەنە كېلىپ ھەر كۈنى سۇ توشۇيدىغان ھارۋىلار ۋە ئې- شەكلەرگە ئارتىلغان سوغىلاردىكى سۇ تۆكۈلۈپ تۇرغانلىقتىن پاتقاق . پولنىڭ ئىككى قاسىنقىدا قاتار كەتكەن قاراڭغۇ دۇكانلار بار . بولنىڭ بەزى بۆلەكلىرىدە كىشىلەر بورا بىلەن سايىۋەن قىلىۋالغانلىق- تىن ، كوچا ـ دۇكانلار تېخىمۇ قاراڭغۇ بولۇپ كېتىدۇ . دۇكاندارلار خېرىدار كەلمىگىنىگە پەرۋا قىلمىغاندەك مالليرى ئاربسىدا ئولتۇرۇشىدۇ .

شەھەر دەرۋازىسى ئېچىدە ، يەنى بازارغا ماڭىدىغان ئاساسىي كوچىلاردا دىۋانىلار كۆپ . ئۇلارنىڭ نۇرغۇنىغا قارىسا ئادەمنىڭ يۇرىكى ئېچىشىدۇ . سەۋەب ، قورقۇنچلۇق كېسەل ئۇلارنى يا پۈت ـ قولىدىن ئايرىغان ، يا چىرايىنى بۇزۇۋەتكەن ، ياكى بولمىسا تۇرقىنى غەلىتە قى- لىپ قويغانلىقى ئۈچۈن ، چىرايى ناھايىتى سۇنۇق ۋە مىسكىن .

تار بازار كوچىلىرىدا ئادەم كۆپ . بولۇپمۇ يەكشەنبە كۈنلىرى ئادەمنىڭ كۆپلىكىدىن قىستاڭچىلىق بولۇپ كېتىدۇ . چۈنكى بۇ كۈنى بازار بولىدۇ . بازارغا كەلگەنلەر مىڭ ـ مىڭ ئادەملەر توپى ئېچىدىن تە- لىكتە يول ئېچىپ ئاران ماڭىدۇ . شۇ تىقما ـ تىقماق ئادەملەرنىڭ بەز- لىرى پالاڭ ئاياغ ، بەزىلىرى ئات ، قېچىر مىنگەن ؛ ئۇلارغا ئوت ـ چۆپ ،

---

① يەنى داۋشېك بانكىسى . ئۇ رۇسىيىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى ئاساسلىق پۇل مۇئامىلە ئورگىنى ئىدى . «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» دىن كېيىن ، ئۇنى سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇنتۇزۇۋالدى .

مال ناھايىتى جىق ئارتىلغان . كىشىلەر ئۇلاغلارنىڭ تۆت پۇتى ۋە ئېغىز ـ بۇرنىنى ئاران كۆرەلەيدۇ . چىڭ باغلانغان پاختىلار ئارتىلغان ئات ـ تۆگە كارۋانلىرىمۇ ئادەملەر تويىنى يېرىپ ئۆتىدۇ . تۆگە لەرنىڭ قوڭغۇراقلىرىنىڭ زىل ، يېقىملىق ئاۋازى ھەمىشە ماڭا ئەنگلىيىدە يەكشەنبە كۈنى سەھەردە چېركاۋلاردا چېلىنىدىغان قوڭغۇراق ئاۋازىنى ئەسلىتىدۇ . مەن دەرھال كۆزۈمنى يۇمۇپ ، ئۆزۈمنى ئەنگلىيىدىكى ئۆز ئۆيۈمدە تۇرۇۋاتقاندەك ، قوڭغۇراق ئاۋازى ماڭا چېركاۋغا باردىغان ۋاقىت بولغانلىقىنى ئۇقتۇرۇۋاتقاندەك ھېس ـ تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ .

كونا شەھەرنىڭ ئاساسلىق كوچىلىرىنىڭ ھەممىسى ھېيتگاھقا تۇتىشىدۇ . ھېيتگاھنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ بىر مەسچىت (جامە) قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . جۈمە كۈنى سەھەردە شەھەردىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى پاكىزە ، رەتلىك كىيىنىپ شۇ مەسچىتكە نامازغا كېلىدۇ . موللىلارنىڭ ۋەزىنى ئاڭلايدۇ . بىزنىڭ ئۆيلىرىمىزگىمۇ موللىنىڭ مەسچىت ئۆگزىسىگە چىقىپ ، جامائەتنى نامازغا چاقىرىپ تۇۋلىغان ئەزان[1] ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ . موللا ھەر كۈنى بىر قانچە قېتىم ئەزان ئېيتىدۇ . مەن ئۇنىڭ مۇزىكىدەك ياڭراق ۋە يېقىملىق ئاۋازىدا « ئاللاھۇ ئەكبەر » دەپ تۇۋلىشىنى ئاڭلاشقا بەك ئامراق . قەلبىمنى ئەڭ لەرزىگە سالىدىغىنى موللىنىڭ سەھەردە تۇۋلىغان ئەزان ئاۋازى . ھاۋا ساپ ۋە ئوچۇق يازنىڭ سەھەر ۋاقتىدا ، مەن دائىم ئەزان ئاۋازىدىن ئۆيغىنىپ كېتىمەن . جامائەتنى ئاللاغا سادىق بولۇشقا ئۈندىگەن ياڭراق ئاۋازنىڭ جىمجىت ، سۈزۈك ھاۋاغا تارقىلىپ ، كەڭ دالىلاردىن قايتۇرغان ئەكس ساداسىغا قۇلاق سالىمەن .

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ پەلەمپىيىدە تۇرۇپ ، مەيداندىكى ئىنتايىن قاينىق بازار مەنزىرىسىگە نەزەر سالسام ، بۇ يەردىكى ئۆزگىچە ، يارقىن ، ئاجايىپ قاينام ـ تاشقىن كۆرۈنۈشنى شۇ پېتى تەسۋىرلىيەلىسەم ئىكەن ،

---

① ئادەتتە بۇ يەردە خاتالاشقان ، جامائەتنى نامازغا چاقىرىپ ئەزان تۇۋلايدىغان ئادەم موللا ئەمەس ، مەزىن . ئۇ ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ ئەمەس ، بەلكى مەخسۇس ياسالغان مۇنارغا چىقىپ ئەزان ئېيتىدۇ .

دەپ ئارزۇ قىلمەن. كەڭرى مەيدانلىق ئوتتۇرىسىدا قاتار تىزىلىپ كەتكەن مېۋە ـ چېۋە يايمىلىرى، ياز كۈنلىرى بۇ يايمىلاردا ئاق ـ قارا مارجانلاردەك يالتىراپ تۇرغان ئۈجمىلەر، قارىسا ئادەمنىڭ ئاغزىغا سۇ كەلتۈرىدىغان قىزىل ياقۇتتەك ئۈزۈكلەر، ھەر يوغان، قىزغۇچ تاۋلىنىپ تۇرغان توغاچلار، ۋاكىدا يارسا سۇيسۈزۈك، بەكمۇ شېرىن، سۇيى چاچراپ نەپسىنى تاقىلدىتىدىغان شاپتۇللار، مەرۋايىتتەك دانە ـ دانە، كىرىستالدەك سۈزۈك، ئاق، كۆكۈش ۋە قارامتۇل رەڭلىك ئۈزۈملەر، ساپسېرىق، مەي باغلاپ پىشقان ئەنجۈرلەر سېتىلىدۇ. بىر خىل ئاق ئۈزۈم بار، قۇرۇتۇلسا بارماقتەك تومۇقتا، ئىككى ئىنگىلىز سۈگى ئۈزۈملۈقتا كىشمىش بولىدۇ. قوغۇنلارنىڭ تۈرلىرىمۇ تولا. قوغۇنچىلار قوغۇنلارنى تىلىپمۇ ساتىدۇ. كۆرسە ئادەمنىڭ ئاغزىغا غۇرۇرىدە سېرىق سۇ كېپلىدۇ. رەڭگى ئاق، كۆكۈش، تۇخۇمنىڭ سېرىقىدەك سېرىق ۋە قىزىل، چۈرۈك، يۇمشاق كېپلىدۇ. تاۋۇزلىرى ئاجايىپ يوغان، بەزىلىرىنى ئادەم يەردىن ئۈزۈپ ئالالمايدۇ، ئېتى قىزىل، ئۈرۈقى قاپقارا. بۇ مېۋىلەرنىڭ ئەرزانلىقى ئادەمنى ھەيرەتتە قالدۇرىدۇ ۋە تولىمۇ سۆيۈندۈرىدۇ. ئىككى پېنسىغا يوغان بىر قوغۇن، يېرىم پېنسىغا بىر قاداق شاپتۇل ياكى ئۈرۈك، بىر شىللىڭغا لىق بىر سېۋەت ئۈزۈم سېتىۋالغىلى بولىدۇ. بەك ئەرزان ۋە ئادەتتىكى نەرسىلەر ھېسابلىنىدىغان بۇ مېۋىلەر زىيادە تەلەپپۇزدا داستىخانغا قويۇلمايدۇ.

دوپپا بازىرىغا كىرىپ قالىدىغان بولسىڭىز، رەڭگا ـ رەڭ، ھەر خىل، ھەر ياشقا دوپپىلاردىن كۆزىڭىز ئالىچەكمەن بولۇپ كېتىدۇ. دوپپىلار شۇنچىلىك چىرايلىقكى، بىراقتىن قارىسىڭىز بەئەينى رەڭمۇرەڭ گۈللەر تەڭلا ئېچىلىپ كەتكەن چىمەنزارغا ئوخشايدۇ، بۇ يەردە قىشتا كىيىلىدىغان ھەر خىل پاسۇندىكى قۇلاقچا، تۇماق، يازدا كىيىلىدىغان ھەر خىل رەڭلىك تاۋار، دۇخاۋا، مەخمەلدىن تىكىلگەن دوپپىلار؛ توي ـ تۆكۈندەك مۇراسىملاردا كىيىلىدىغان، ئۈستىگە سەللە ئورىغىلى بولىدىغان يۇمىلاق دوپپىلار؛ ئاق ۋە سېرىق كالۇۋتۇن يېپتا ھەر خىل شەكىللەر چىقىرىپ تىكىلگەن ئايالار ھېيت ـ ئايەم، توي ـ تۆكۈنلەردە

كىيىدىغان دوپپىلار بار .

ئەنگلىيە شەھەر ، بازارلىرىدا كىشىلەرنىڭ كىيىدىغان كىيىملىرىگە سېلىشتۇرغاندا ، قەشقەر كىشىلىرىنىڭ بازار كۈنلىرى كىيىدىغان كىيىمى ئاجايىپ رەڭدار ، خىلمۇخىل ۋە چىرايلىق . ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بۇنداق رەڭدارلىق ئۆزلىرىگە ۋە ئەتراپتىكى مۇھىتقا تولىمۇ ماس كېلىدۇ ۋە بەك ياراشىدۇ .

ئادەتتىكى كىچىكرەك كوچىلاردا كۆپىنچە ئالاھىدە مەھسۇلاتلار بازىرى بولىدۇ . شۇڭا سىز ياختا بازىرى ، خام ماتا بازارلىرىغا بارسىڭىز ، ئۇ يەرلەردە رۇسىيىنىڭ گۈللۈك ماتالىرى سېتىلىدۇ . يەنە تۆمۈر - تەسەك بازىرى ، زەرگەر بازىرى ، ئۈن - گۈرۈچ بازىرى قاتارلىق بازارلار بار . يەنە تېخى نامى ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشتۇرىدىغان پىت بازىرى دېگەن بازارمۇ بار . بۇ بازاردا كونا كىيىم - كېچەكلەر سېتىلغاچقا ، شۇنداق دېيىلىدىكەن . بۇ بازارنىڭ نامى چوقۇم سەۋەبسىزلا بۇنداق بولۇپ قىلمىغان .

ئەلۋەتتە ، چايخانىلارمۇ بۇ بازارلاردا كەم بولسا بولمايدۇ . كىشىلەر بۇ چايخانىلاردا مەززىلىك چايلارنى ئىچىشكەچ يېقىملىق مۇزىكىلارنى ئاڭلىشىدۇ . سازچىلار ناھايىتى ئۆزۈن ، تارىخى ماندالىنىنىڭكىگە ئوخشايدىغان سازنى چالىدىغان بىر - ئىككى ئادەم ، بىر داپچىدىن تەشكىل تاپىدىكەن . ئۇلار ئاجايىپ ساز ، مۇڭلۇق ۋە يېقىملىق كۈيلەرگە چالىدىكەن . كىشىلەر يەنە چاي ئىچكەچ مەدداھلارنىڭ ھېكايىلىرىنى ئاڭلايدىكەن . مەدداھلار بەكمۇ تەسىرلىك ئاۋازدا سۆزلەپ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ پۈتۈن دىققىتىنى ئۆزىگە قارىتىدىكەن . كۆپ ھاللاردا ئۆزىمۇ ئۆزى سۆزلەۋاتقان ھېكايىگە كىرىپلا كېتىدىكەن . ھېكايە ۋەقەلىكىگە ماس تۇرلۇك ھەرىكەتلەرنى قىلىپ تىڭشىغۇچىلارنى ھاياجانغا سالىدىكەن ۋە تەسىرلەندۈرىدىكەن . شۇڭا مەن دائىم ئۇلارنىڭ نېمە سۆزلەيدىغانلىقىنى ئاڭلىيالمىغان بولسام قانداق ياخشى بولاتتى - ھە ! دەيمەن .

ئىچىمدە ، بەلكىم « مىڭ بىر كېچە » دىكى مۇھەببەت ھېكايىلىرىمۇ دەسلەپتە مانا مۇشۇ شەكىلدە سۆزلەنگەن بولغىيدى ، دەپمۇ

قالمەن .

تۇرغۇن دۇكانلارغا تال چۈشتىن توقۇلغان قەپەسلەر ئېسىلغان . قەپەسلەردە ئورمان كەكلىكى ــ يەرلىك كىشىلەر ئۇنى كەكلىك دەيدۇ ــ ۋە بوز تورغايلار سەكرىشىپ ، خۇش ناۋا قىلىشىدۇ . بۇلارغا قاراپ مەن ، ئەگەر ئاھايىتى تالانتلىق بىرەر مۇزىكانت ، مۇشۇ شەھەردە ، مۇشۇنداق كەيپىيات ئىچىدە تۇرسا ، شەھەردىكى تۇرلۇك ــ تۇمەن ئاجايىپ ئۆزگىچە ئاۋازلارنىڭ ئىلھامى بىلەن ئۇ بەكمۇ ياخشى بىر سىمفونىيە ئىجاد قىلغان بولار ئىدى ، دەپ ئويلايمەن . بۇ گېپىمگە ئىشەنمىسىڭىز ، قېنى قۇلاق سېلىپ بېقىڭ : كوچا ــ كويلاردا گەپلىشىۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئاۋازلىرى ، شەھەرنىڭ ھەممە يېرىدىن ئاڭلىنىۋاتقان ئات ــ ئېشەكلەرنىڭ تۇياق ئاۋازى ، يوغان ياغاچ چاقلىق كۆتەك ھارۋىلارنىڭ مېڭىشىدىن چىقىۋاتقان ، خۇددى ئورکىستىرغا ئوخشايدىغان گۈلدۈر ــ گۈلدۈر ، تاراق ــ تۇرۇق ، غىچىر ــ غىچىر ئاۋازلار ، تۆگىلەرنىڭ بويىنىدىكى قوڭغۇراقلارنىڭ زىل ، جاراڭلىق جىرىڭلاشلىرى ، قەپەسلەردىكى قۇشلارنىڭ يېقىملىق سايراشلىرى قوشۇلۇپ ، ئاجايىپ رېتىملىق ، يېقىملىق ۋە ئۆزۈلمەس ياڭراق بىر كۈي ھاسىل قىلمامدۇ ؟

قەشقەر كىشىلىرىنىڭ تەقى ــ تۇرقى ، چىراي ــ رۇخسارى ھەم خىلمۇ خىل . ياۋروپالىقلارغا خاس ئالاھىدە بەلگىلەر ئاز ــ تولا بار . ئەر ــ ئاياللار قاۋۇل ، بەستلىك ، كېلىشكەن ، چىرايلىق بولۇپ ، چىرايىدىن بىرخىل ئېسىل سۈپەتلىك چىقىپ تۇراتتى . قىرغىزلارنىڭ يۈزى يېپىلاق ، مەڭزى قىپقىزىل ؛ يانىدىن قاراشقا ئافغانلارنىڭ يۈز كۆپىتى سوزۇق ۋە ئېنىق كۆرۈنەتتى ؛ يەنە ھىندى دىنىدىكى ۋە مۇسۇلمان دىنىدىكى ھىندىستانلىقلارمۇ ، خەنزۇلارمۇ بار ئىدى . ئالتۇن چاچلىق ، دېڭىز سۈيىدەك يېشىل كۆزلۈكلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى . ئۇلار ئارىيان قېنىدىكىلەر بولۇشى مۇمكىن . قەشقەردە كىشىلەر قەشقەرلىكلەرنىڭ زادى قايسى ئىرقتا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئاسانلىقچە دەپ بېرەلمەيدۇ . چۈنكى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ، كىشىلەرنىڭ تەرەپ ــ تەرەپتىن كىرىشى بىلەن بۇ يەردىكى ئىرقلارنىڭ ئالغۇتلىشىشى خېلىلا ئېغىر . بۇ يەردىكى

قىز ـ چوكانلار ناھايىتى چىرايلىق ، جازىبلىك ، بەزى ئوغۇل بالىلارمۇ بەك كېلىشكەن . بولۇپمۇ ئورا كۆزرەك كەلگەن 12 ياشلاردىكى ئوغۇل ـ قىزلار ناھايىتى گۈزەل . ئۇلار دۇخاۋا ، چىت رەختلەردىن كىيىم ، يارـ شىملىق تۇماق ، دوپپىلارنى كىيىسە ، ئىتالىيانلارغا ياكى ئىسپانلارغا ئوخـ شاپ كېتىدۇ .

قەشقەر پۇقرالىرى ئاق كۆڭۈل ، خۇشخۇي ، مۇلايىم ، ياۋاش كېلىدۇ . شۇكۇر ـ قانائەت بىلەن خۇشال ، غەمسىز ياشاۋاتقاندەك كۆـ رۈنىدۇ . ئارتۇقچە ئارزۇ ـ تامالاردا بولماستىن ، ئاددىي ـ سادىدا ياشايدۇ . كىشىلەرنىڭ مىجەزى مۇلايىم ، ئىللىق بولغاچقا ، ئاسانلىقچە ئۇرۇش ـ جېدەل قىلمايدۇ . باھا تالاشقاندا ياكى باشقىلار بىلەن بىرەر ئايالنى ياكى يەر سۇغۇرىدىغاندا سۇ تالىشىپ قالسا ، ئاندىن جېدەللىشىدۇ . بۇنداق چاغلاردىمۇ قارشى تەرەپكە ئۆزىنىڭ قانداق ئادەملىكىنى تونۇتۇپ قويىدۇ ۋە ئۇياقنى سەن ئوبدان مۇسۇلمانغا پەقەت ئوخشمايدىكەنسەن ، دەپ ئەيىبلەيدۇ .

كونا شەھەردە ئەرلەر كۆپىنچە ئاق كۆڭلەك ، تاغاردەك كەلگ تام ـ بال ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يازلىقى ئۇزۇن ، نېپىز تون ، قىشلىقى قېلىن (پاختىلىق) تون كىيىدۇ . بۇ كىيىملەر يەرلىك قىزىل يىپ رەختتىن (يەرلىك تىلدا خام دېيىلىدۇ) ۋە رۇسىيىنىڭ گۈللۈك رەختى ۋە تۈركىت رەختتىدىن تىكىلىدۇ . ھاۋا سوغۇق كۈنلىرى سىرتلارغا بارماقچى (سە ـ يەرگە چىقماقچى) بولسا ، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا كىيىۋالىدۇ . بۇ جۇۋا كۆرۈمسىز ، مەينەت كۆرۈنسىمۇ ، ناھايىتى ئىسسىق بولىدۇ . ئەرلەر بىلەن ئوغۇل بالىلار چاج قويمايدۇ ، دائىم چېچىنى چۇشۇرۈپ تۇرىدۇ ۋە يۇقىرىدا ئېيتقاندەك ھەر خىل تۇماقلارنى ، دوپپىلارنى كـ ىيۋالىدۇ . ئەرلەرنىڭ يالاڭ ئاياغ يۈرۈشى بەك سەت تۇرىدىغان چوڭ ئىش ھېسابلىنىدۇ . ئەرلەر ، ئايالار ، بالىلار ، ھەتتا بوۋاقلار كېچىسى تۇماق ، بۆك كىيىپ ياتىدۇ . تۇماق ، دوپپىلار ئادەتتە رەختتىن تىكىلىدۇ . قىشـ لىقى ئۇلار ھەرخىل تۇماق كىيىدۇ ، يازلىقى گۈل تىكىلگەن دوپپىلارنى كىيىدۇ . موللىلار ۋە بايلار مەخسۇس سەللە ئورايدۇ . لېكىن روزى

ھېيتتا مەيلى باي ، كەمبەغەل بولسۇن ، ئەرلەرنىڭ ھەممىسى سەللە ئورايدۇ . ھەتتا ئوغۇل بالىلارمۇ تون كىيىپ ، سەللە ئوراپ ، كېرىلگەن ھالدا بازار چوڭىلەپ تاماشا قىلىدۇ .

پوتا باغلىغان ئەرلەرنى پەقەتلا چىلىقتۇرمىدىم . ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇزۇن تاسما ياكى رەخت بىلەن بېلىنى باغلايدۇ . ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىگە رەڭدار ، چاسا ياغلىقتىن پوتا باغلايدۇ . پوتىلارنىڭ تۆت بۇرجىكىگە كەشتە تىكىلگەن بولىدۇ . پوتا ئۇچ بۇرجەك قىلىنىپ ، ئىككى ئۇچى ئالدىدىن چىگىلىدۇ . گۈللۈك بىر بۇرجەك كەلگە قىلىپ كەينىدە ساڭگىلاپ تۇرىدۇ ؛ ياكى كەلگ ، يوغان كۈمۈش توقا بىلەن ئېتىلىدۇ . پوتا ـ بەلۋاغلىرىغا ناس قاپىقى ياكى غىلاپلىق پىچاق ئېسىۋالىدۇ . كىيىم بەلدىن چىلگ باغلانغانلىقى ئۈچۈن ، بازاردا سودا قىلىدىغان چاغدا ئەسقاتىدىغان « ئامبار » ھاسىل بولىدۇ . ئەرلەر سېتىۋالغان گۆش ، يېمەكلىك قاتارلىق نەرسىلەرنى قوينىغا سېلىۋالىدۇ .

بىر كۈنى ئاشپىزسىز بازاردىن قايتىپ كەلدى . ئۇ خۇددى يوغان ئىدىشقىلا ئوخشاپ قاپتۇ ، ئىرغاڭلاپ ئاران ـ ئاران ماڭىدۇ . ئۇ ئاشخانىغا كىرگەندە ، قوينىدىن شۇنداق جىق نەرسىلەرنى ئالدىكى ، ھەيران قىلمقتىن ئاغزىم ئېچىلىپ قالدى . بۇ ئىش ماڭا سېرىكچىلەرنىڭ سېھرىگەرلىك ئويۇنىنى ئەسلەتتى . ھەممىمىز بىر كۈن يېگۈدەك نان ، كۆكتات ۋە گۆش ، ھەر تۈرلۈك قەغەز بولاقلار ، ئاخىرىدا ئالتە دانە تىرىك غاز ئۇنىڭ قوينىدىن چىقتى .

چاكارلىرىمىز ئېرىم كىيىملىرىنى كونا كىيىملەرنى سورىدى ، ئالغاندىن كېيىن قارىسام ، كۆگلەكنى شىمنىڭ ئىچىگە تىقىۋەتمەي ، چاپىنى بىلەن تەڭ ساڭگىلىتىپ كىيىپ يۈردى . شۇنىڭ بىلەن كېيىن ئۆلارنى ئۆي ئىچىدە يەرلىك كىشىلەرنىڭ كىيىمىنى كىيىپ يۈرۈشكە بۇيرۇدۇم .

بۇ يەردە ئەرلەر قونچى تىزىغا كەلگۈدەك ئۇزۇن ئۆتۈك كىيىدىكەن . ئۆتۈكنىڭ باشلىقى ۋە قونچى يۇمشاق كۆنىدىن قىلىنىدىكەن . تالا ـ تۈزگە چىققاندا ئۆتۈك ئۈستىگە كالاچ كىيىۋالىدىكەن ، ئۆيگە

كىرسە بوسۇغا تۇۋنگە سىلىپ قويىدىكەن . ئۆتۈك ئىچىگە كىگىز پايپاق كىيىدىكەن .

ئايالالارنىڭ كىيىمى ئەرلەرنىڭكىگە ئانچە ئوخشمايدىكەن . ئايالالار رەڭدار رەختلەردىن كۆڭلەك ، تامبال كىيىدىكەن . پۇلدار ئايالالار كەشتە تىكىلگەن يىپەك كىيىم كىيىدىكەن . ئۆي ئىچىدە چاققان ، ئوچۇق رەڭ لىك چىرايلىق جىلىتكە كىيىدىكەن ، جىلىتكىنىڭ پەشلىرىگە زەر يىپتا گۈل تىكىدىكەن . جىلىتكە ئوستىگە يەنە ۋال - ۋۈل رەختلەردىن كەمزۈل كىيىدىكەن . سىرتقا چىققاندا ، ئوشۇقنى ياپقۇدەك ئۇزۇن نىمچا كىيىدىكەن . بۇ نىمچا ماتادىن ، يىپەك رەختتىن ، گۈللۈك رەختلەردىن تىكىلىدىكەن . ئىشقىلىپ ، ھەر كىم ئەھۋالىغا يارىشا كىيىدىكەن . بۇ-نىمچا ئەرلەرنىڭ تونىغا ئوخشاپ كېتىدىكەن . بىرلا پەرقى ، ئەرلەرنىڭ-كىدىن ئۇزۇن بولىدىكەن ، مەيدىسىگە تاۋاردىن قىيىپ گۈل تىكىلىدى-كەن . بۇ گۈللەرنىڭ ئاز كۆپلۈكى شۇ ئايالنىڭ نىكاھلىنىش ئەھۋالىنى بىلدۈرىدىكەن . يەنى ئۇنىڭ تۇل ياكى يېڭى توي قىلغانلىقى ، ياكى چاكار ئىكەنلىكى دېگەندەك . ئەمما ئايالالار سەت تۇرىدۇ ، دەپ بېلىنى باغلىمايدىكەن . ئايالالارنىڭ باش كىيىمىمۇ ئەرلەرنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدىكەن . ياشتا چوڭراق ئايالالار تالا - تۇزگە چىقسا يوغان تۇماق كىيىدىكەن ۋە يۈقىرىغا ئازراق ئۆرۈۋالىدىكەن . ئايالالار دائىم كىيىم ئۇستىگە ئاق نېپىز رەختتىن كەلگە ، ئۇزۇن چاپان (ئاق پەرەنجە - ت) كىيىۋالىدىكەن . بۇ كىيىمنىڭ يېڭى بولمىسىمۇ ، قولىنى ساپمىغاچقا ، ئىككى ياندا پۇلاڭلاپ تۇرىدىكەن . يۇزىگە قېلىن چۈمبەل تارتىۋالىدى-كەن . چۈمبەل يىپ رەختتىن تالالىرى زىچ ، ناھايىتى نەپىس توقۇلىدى-كەن . رومالنى تۇماق ياكى دوپپا ئۇستىگە ئارتىۋالىدىغان ئايالالارمۇ بار ئىكەن . بەزى ئايالالار يۈزىنى چۈمبەل بىلەن چىگىپ ئورۇۋالىدىكەن . مې-نىڭ گۇمانىم بۇنداق ئايالالارنىڭ چىرايى ئادەتتىكىچە بولسا كېرەك . چۈنكى گۈزەل ئايالالار يۈز - كۆزىنى ئۇنداق چۈمكۈۋلىشىنى خالىمايدۇ . نۇرغۇن قىز - چوكانلار ھەقىقەتەن بەك گۈزەل ، جەلپىكار ئىكەن . ئۇلارنىڭ چېكىسىگە قىسۋالغان تىرناقگۈل ، خېنىگۈل ياكى ئانار گۈل-

لىرى مۇسىنگە مۇسن قوشۇپ ، تېخىمۇ چىرايلىق قىلىۋېتىدىكەن . ياش چوكانلار كەشتىلەرنى كۆزگە ئاسان چۈشىدىغان ئوچۇق ، شوخ رەڭلەر بىلەن تىكىپ ئۆزىنى بېزەيدىكەن . رەڭلەرنىڭ ماسلىقىغمۇ ئېتىبار قىلماي دىكەن ۋە پەرقلەندۈرۈپ كەتمەيدىكەن .ئەمما تېگىدىن تەبىئەتلىك گۈزەل ئاياللار بولسا كۆز چاقنىتىدىغان بۇ رەڭلەرنى ناھايىتى ماسلاشتۇرىدىكەن .

ئاياللارمۇ ئادەتتە ئەرلەرنىڭكىگە ئوخشاش ئۆتۈك كىيىدىكەن . لېكىن ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل تەن تۈزۈلۈشى (پىگۇرىسىنى) نامايان قىلىش ئۈچۈن بولسا كېرەك ، ئۆتۈكنىڭ پاشنىسىنى بەكلا ئېگىز قىلىدىكەن ، بەزى ئۆتۈكلەر ھەر خىل رەڭدىكى خۇرۇمدىن تۇرلۈك گۈللەر چېكىلىپ تىكىلىدىكەن .

ئاياللارنىڭ ھەممىسى چاچنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ياما ئايرىيدىكەن ، سۈمبۈل چاچلىرى قاغىنىڭ قانىتىدەك قارا ، پارقىراق بولىدىكەن . ئالتۇن چاچ ، كۈك كۆزلەرگە كىشىلەر ئۇنچە قىلىپ كەتمەيدىكەن . ئاياللار چاچلىرىنى ئۇشتاق ، تال ـ تال قىلىپ ئۆرۈۋالىدىكەن . چېچىنى نەچچە تال ئۆرۈشمۇ ئۇلارنىڭ نىكاھلىنىش ئادىتىنى چۈشەندۈرىدىكەن . قىزلارنىڭ چاچ ئۆرۈمى كۆپ ، ئىنچىكە بولىدىكەن ؛ ياشنىڭ چوڭىيىشى بىلەن چاچ شالاڭلايدىكەن ، لېكىن ئۆرۈمى تولايدىكەن . سېمىز ئاياللار ئىككى تالالا ئۆرۈۋالىدىكەن . ئۇلارنىڭ چېچى قۇندۇزدەك قارا ، يىپەكتىن يالتىراق ۋە ناھايىتى چىرايلىق بولىدىكەن . چاچ ئاسان چۈۋۈلمايدۇ ، پارقىراپ تۇرىدۇ ، دەپ ، ئۇلار چاچلىرىغا يېپىشقاق بىر نەرسىنى چېپىۋالىدىكەن . سەۋەب ، قەشقەردە ئاياللار توي ـ تۆكۈن ، ئۆلۈم ـ يېتىم مەرىكىلىرىدە ، ئاندىن يۇيۇنۇپ ، تارىنىپ چىرايلىق كىيىنىدىكەن . شۇڭا چېچىنى چىلىك چىمداپ ئۆزۈن تۇرىدىغان قىلىپ ئۆرۈش بەكمۇ زۆرۈر ئىكەن . ئاشۇنداق ئۇزۇن ۋاقىتتا تارالغان بولغاچقا ، بەكمۇ چىرايلىق ، پارقىراق كۆرۈنىدىغان سۈمبۈل چاچلار ئەمەلىيەتتە بەك مەينەت ئىكەن ، پۈرايدىكەن .مېنىڭ يەرلىك ئاياللاردىن خاس خىزمەتكار ئالماسلىقمىدىكى بىر سەۋەب مۇشۇ .

ئەرلەر ، ئايالار كىيىمنىڭ يېڭىنى بەك ئۇزۇن قىلىدىكەن . شۇڭا بىرەر ئىش قىلماقچى بولسا ، قولىنى « ئازادە » قىلىش ئۈچۈن ، يېڭىنى تۇرۇۋۈۋېتىدىكەن .

سىز بازار ياكى باشقا جايدا ئىككى ئەر كىشىنىڭ ئات ـ كالا ياكى پۇلغا يارىغۇدەك نەرسىلەرنى سودا قىلغانلىكى ئىشلىرىنى كۆرسىڭىز ، ئاجايىپ قىزىق بولىدىكەن . ئىككىيلەن ئاۋۋال بىللە ماڭىدىكەن ـ دە ، ئوڭ قولىنى قارشى تەرەپنىڭ يېڭى ئىچىگە تىقىپ سىرلىق ھەرىكەتلەرنى قىلىشىدىكەن . مەسىلەن ، نەچچە بارماقنى چىقارسا ، باھا شۇنچە پۇل بولىدۇ ، دېگەنگە ئوخشاش ، ياكى بولمىسا ھەر كىم ئۆز قولىغا نەچچە قېتىم ئۇرسا ، باھا شۇنچە بولىدىكەن . مەن ئۇلارنىڭ زادى قانداق شەكىلدە پۇتۇشىدىغانلىقىنى زادىلا بىلەلمىدىم . پەقەت ئىككى ئادەمنىڭ چاپلىشىپ دېگۈدەك تۇرغانلىقىنى ، قارشى تەرەپنىڭ يۈزىگە تىكىلگىنى ، باش چايقىغىنى ياكى باش لىڭشىتقىنىنى ، تۇرقىنىڭ سالاپەتلىك تۇس ئالغىنى ، ئاخىرىدا باھانى بېكىتكىنىنى ، ئارقىدىنلا بىر ـ بىرىدىن قولىنى ئاجرىتىۋېلىپ ، ساقلىنىڭ سىلىغانلىقىنى ، پۇلنى ساتقۇچىغا تاپشۇرغانلىقىنىلا كۆردۈم . سودا مانا مۇشۇ تەرىقىدە پۈتىدىكەن . يەنىدا بىر مۇنچە ئادەم بۇلارغا قاراپ تۇرسىمۇ ، سودا ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدىلا ، مەخپىي ئېلىپ بېرىلىدىكەن .

ئۇزۇن يەڭنىڭ ئىشلىتىش ئورنى كۆپ ئىكەن . سوغۇق كۈنلەردە قولىنى ئىسسىتقىلى ، قول يانغىلىق ئورنىدا ئىشلەتكىلى ، شۇنداقلا قاققۇچى ياكى دەسمال قىلغىلى بولىدىكەن . قەشقەرلىكلەر كەمىستىش ياكى سىزارلىقىنى ئىپادىلىمەكچى بولسا ، بۇرنىنى يېڭىدە ئېتىۋالىدىكەن . بەزى ئايالار يېنىمدىن ئۆتكەندە ، بىر ئىككى قېتىم مۇشۇنداق قىلدى . ئەمما بۇ سەۋال كۆپ كۆرۈلمىدى . بۇنىڭدىن خۇشالمەن ! كۆپ هاللاردا ئۇلار سوختاپ بىز بىلەن سالاملىشىدۇ .ئەرلەر ئاتلىق ياكى ئېشەكلىك يېنىمىزدىن ئۆتۈپ قالسا ، دەرھال ئات ياكى ئېشەكتىن چۈشۈپ بىزگە سالام بېرىدۇ . ناۋادا پىيادە ماڭغان بولساق مىنۈۋېلىڭلار دەپ ئاتلارنى ئالدىمىزغا ئەكىلىدۇ . ئۇلار ئات ـ ئېشەك سېتىۋېلىشقا قۇربى يەتمەيدىغان ئا-

دەملارلا پیادە ماڭمدۇ ، دەپ ئويلىغاچقا ، بازاردىكى ئاتخانىلاردا شۇنچە ئات بىكار تۇرسا نېمىشقا پىيادە ماڭىدىكلار ، دەپ ئىچى پۇشىدۇ .

قولنى يوشۇرۇش بۇ يەردە بىر خىل ھۆرمەتنى بىلدۈرىدۇ . ئەگەر بىرەر ئادەم ئۆزىدىن چوڭ ، پۇلدار ، مەرتىۋىلىك ئادەملەرنى كۆرۈپ قالسا ، ھەرگىز قولىنى كۆرسەتمەيدۇ . شۇ چاغدا ئىككى قولى بوش بولماي قالسا ئۇ باشقا گەپ .

قەشقەرگە يېڭى بارغان چېغىمدا ، بازاردا چەت ئەل مالىلىرى يوق دېيەرلىك ئىدى . ئىنتايىن بايلار ئېسىل كىيىنگەنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئادەملەرنىڭ كۆپى شۇ جايدا توقۇلغان قىل ماتادىن كىيىم كېيەتتى . ئۇ چاغلاردا رۇسىيىدە ئىشلەنگەن كۇندىلىك بۇيۇملار تېپىلمايتتى . قەنتمۇ كەمچىل ئىدى . شۇڭا بۇ شەھەرنىڭ ئەسرلەردىن بۇيان كونا قېلىپنى ساقلاپ كەلگەنلىكى ، كوچىلىرى ، بازارلىرى ، ئۆرپ ـ ئادىتىنىڭ كونا پېتى تۇرغانلىقىنى ئويلىسا ، ئادەمگە تولىمۇ قىزىق تۇيۇلىدۇ ؛ ئادەملىرىنىڭ كىيىنىشى ، يېمەك ـ ئىچمىكى ، تۇرالغۇ ئۈيلىرى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭكىدىن ھېچقانداق پەرق قىلمايتتى . بىزنىڭ بۇ يەرگە كەلگەندىكى سايامەت شەكلىمزمۇ مارکو پولونىڭ 8 ـ ئەسىردە قۇبلاي خانىنىڭ ئورىدىسىغا كەلگۈچە بۇ جايلاردىن ئۆتكىنىگە ئوخشاپ كېتىدۇ . مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا ئادەمگە ئاجايىپ تۇيۇلىدىغانلىقىمۇ گەپ كەتمەيدۇ .

ئەسا ، مەن كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ شەھەردە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى . توپ ـ توپ سودا كارۋانلىرى رۇسىيە ۋە ھىندىستاندىن رەخت ، كۇندىلىك بۇيۇم ، تۇرلۇك سايمان ، ئەسۋاب ، ئۆي جابدۇقلىرى ، ئۆيلەرگە تىزىدىغان نەرسىلەر ، قەنت ، ئۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى ئەكەلدى . شۇنىڭ بىلەن بايى سودىگەرلەر ياۋروپا پاسونىدا ئۆي ـ ئىمارەت سېلىپ ، شەرە ، ئورۇندۇق ئىشلىتىشكە باشلىدى ؛ ئادەتتىكى ئادەملەرمۇ رۇسىيىدە توقۇلغان قوپالراق چىت رەختلەردىن كىيىم كىيىدىغان بولدى . بۇ رەختلەرنىڭ كۆپىگە شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يوغان ـ يوغان ئەتىر گۈللەرنىڭ نۇسخىسى بېسىلغاچقا ، ئادەمنىڭ كۆ-

زىگە تازا سىغمايتتى . قەشقەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، بىر ئىش مېنى قاتتىق ھەيران قالدۇردى . مەن بىر چاكارنى بىر باغلام ئاق يىپ ئەكـ لىشكە بۇيرۇسام ، بىر ئورام ئەكەپتۇ . مارکسىغا قارسام رۇسچە بىزگە تونۇش « coats » دېگەن خەت تۇرىدۇ . بۇ يەردىكى تىككۈچىلەرمۇ سىنىگېر مارکىلىق كىيىم تىكىش ماشىنىسىنى ئىشلىتىشكە باشلىدى . لې كىن قارامغۇ ، تار بازار كوچىلىرىدىكى دۇكانلاردا بىرەرسى ئۇخلىـ يىم تىكىش ماشىنىسىنى ئىشلەتسە غەلىتە كۆرۈنىدىكەن .

مەن كونا شەھەر كوچىلىرىنى بىرىنچى قېتىم پىيادە ئارىلىغان چاغدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىمنى زادىلا ئۇنتۇمايمەن . بىز چىنىباغقا ئەڭ يېقىن شەھەر دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگىنىمىزدە ، يولنىڭ ئوتتۇرىسىغا سۇ يىغىلىپ قالغانىكەن . مەن ئاتلاپ ئۆتمەكچى بولغانىدىم ، قورايدەك ئو ـ رۇق ، سېۋەت يۈدۈڭالغان بىر خەنزۇ بوۋاي كېلىپ قالدى . ئۇ سېۋەتنى سۇغا كۆمتۇرۈپ قويدى ـ دە ، سەممىيلىك بىلەن ماڭا قولىنى ئۇزاتتى ۋە مېنى سېۋەتكە دەسسىتىپ ئۆتكۈرۈپ قويۇق يەرگە چىقىرىپ قويدى . ئۇنىڭ شۇنچىلىك ئەتراپلىق ئويلىغىنى ۋە بۇنى قىلغاندىكى ئىسىل پەز ـ لىتىدىن قاتتىق تەسىرلەندىم . مېنى يەنمۇ تەسىرلەندۇرگىنى ، ئۇ قول ئىشارىسى بىلەن ماڭا بۇنى مىننەتدارلىق ياكى ھەق ئېلىش ئۈچۈن قىلـ مىغانلىقىنى ئۇقتۇردى .

شۇ كۈنى مەن بازارغا كەلگەندە ، قاينام مەنزىرە كۆز ئالدىمدا پەيدا بولدى : ئەتراپىمىزغا توپ ـ توپ ئادەملەر ئولاشتى ؛ ئايالار ۋە با ـ لىلار مېنىڭ كىيىملىرىمنى تۇتۇپ بېقىشتى ۋە ماڭا قىزىقسىنىش نەزىرىدە قاراشتى ، كېيىن بىزنى شۇنداق زىچ ئورۇۋالدىكى ، بىر قەدەممۇ ماڭالماي قالدۇق . ئۇلار بىزگە دۇشمەنلىك قىلمايتتى ، پەقەت قىزىقاتتى .

شۇ قېتىمقى بازار ئايلىنىشتىن خېلى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندە ، مەن يەنە بىر قېتىم بازار ئايلاندىم . ئەلۋەتتە ، مەن قەشقەردىن پۇتۇنلەي ئايرىلىدىغان ۋاقتىچە ، بازارنى ئۇزۇم يالغۇز ئايلىنىدىغان ، كىشىلەر ئانچە ئارقامغا كىرىۋالمايدىغان بولدى . سەۋەب ، ئۇنىڭغىچە ئۇلار چەت ئەللىكلەرنى خېلى كۆپ كۆرۈپ كۆنۈپ قالدى ۋە ئۇنچە دىققەت قىلىپ

كەتمەيدىغان بولدى .

بىر كۈنى بىز ئېتىز ئارىلاپ سەيلە قىلىۋاتقاندا ، ئىككى ئەر كىشى ئارقىمىزغا كىرىۋالدى ۋە مېنىڭ كىملىكىمنى قىياس قىلىپ سۆزلىشىپ كېتىشتى . بىرى ، ئۇ بېلىنى باغلىۋاپتۇ ، ئايال ئەمەس ، دېسە ، يەنە بىرى بەلكىم ئۇ ئەر بولۇشى مۇمكىن . ئۇنىڭ شىمى كۆرۈنمەيدۇ ، لېكىن چەپ چىسۇ يوق تۇرىدۇ ، دېدى . ئاخىردا ھەر ئىككىسى ،ئۇنىڭ ساقلىق يوق ئىكەن ، ئايال كىشىدەك قىلىدۇ ، دېگەن يەرگە كېلىشتى ، دېمەك ، ئۇلار مېنىڭ كىمىنىشىمدىن قايمۇقۇپ قالغانىدى .

بىر كۈنى بىر كەپسىز بالا يۈگۈرۈپ ئالدىمغا ئۆتۈپ يۈزۈمگە ئۈزۈن قاراپ تۇرۇپ ، ئاندىن : « مايمۇنغا ئوخشايدىكەن ! » دەپلا يۈگۈرۈپ كېتىپ قالدى .

ئالتىنچى باب

قەشقەر يېڭى شەھەر ، يېڭى شەھەردە خەنزۇلارنىڭدە تۇنجى قېتىم مېھمان بولۇش

بىر كۈنى تىتەي بىلەن خانىمى بىزنى يېڭى شەھەردە ئۆتكۈزۈۋ-لىدىغان بىر زىيافەتكە چاقىرىپ ئېرىم ۋە ماڭا ئايرىم ـ ئايرىم باغاق ئە-ۋەتىپتۇ .

بۇ قارلىغاچ چاڭگىسى ۋە چوشقا كۈچۈكى كاۋاپلىرىدىن تارتىپ ھەممە نەرسە بار ئالىي دەرىجىلىك زىيافەت ئىدى .

تىتەي ئەر ـ ئايال ئەۋەتكەن باغاق ئىككى ئىنگلىزچىسى ئۇزۇن-لۇقتىكى ، ئالتە ئىنگلىز سۈڭى كەڭلىكتىكى ئۇزۇن قىزىل قەغەزگە يې-زىلغان ، ئۇچ قاتلىنىپ يوغان قىزىل لىپاپىغا سېلىنغانىدى . باغاق خەت-زۇچە يېزىلغان . ئىنگلىزچە مەنىسى ئاساسەن مۇنداق :

« مۆھتەرەم ئالىيلىرى خانىم ، 1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى چۈشتە خا-نىمىزغا مەرھەمەت قىلۇرلا . خىزمەتلىرىدە بولغايمىز . » ئادەت بويىچە ئەگەر بىز تەكلىپنى قوبۇل قىلساق ، باغاقنى ئېپقالاتتۇق .

ئەگەر بىزنى 2 ـ دەرىجىلىك زىيافەتكە چاقىرسا ، ئۇنىڭدا چوشقا كۈچۈكى كاۋىپلا بولاتتى ، قارلىغاچ چاڭگىسى شورپىسى قويۇلمايتتى . تەكلىپنامە قىزىل باغاققلا يېزىلاتتى ھەمدە زىيافەتكە قاتنىشىدىغان مې-مانلارنىڭمۇ ئىسىملىكى بولاتتى . چاقىرىلغان مېھمان تەكلىپنى قوبۇل قىلغان ـ قىلمىغانلىقىنى ئۇز ئىسمى يېنىغا ناھايىتى چىرايلىق سۆزلەر بە-لەن يېزىپ قويىاتتى ـ دە ، باغاقنى باغاق ئەكەلگۈچىگە بېرىۋېتەتتى .

زىيارەت چۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن ، بىز ئەتىگەندە-
رەك يولغا چىقىشىمىز لازىم ئىدى . يەنە كېلىپ مېنىڭ يېڭى شەھەرنى
ئوبدانراق كۆرۈۋالغۇم بار ئىدى . مەن بەكمۇ ساددىلىق بىلەن كونا
شەھەر بىلەن يېڭى شەھەرنىڭ ئارىلىقى ھېچقانچە يىراق ئەمەس ، ئاتقا
قارىغاندا جاپالىقراق بولسىمۇ جۈگگولۈقلارنىڭ مەپىسىگە چۈشۈپ
بارايلى ، دەپ ئويلىدىم . سەۋەب تىنەيمىنىڭ يامۇلىغا بارغاندا ، ئۇلارنىڭ
بىزنى قارشى ئېلىپ پوجاگىزا ئاتىدىغانلىقى ماڭا مەلۇم ئىدى . شۇڭا
بۇنداق سورۇندا ئات مىنىشنى خالىمايتتىم . مەن پوجاگىزا ئېتىلغان
چاغدا ، قېچىر ئانچە بەك ئۆركىمەيدۇ ، دېگەن قاراش بىلەن ، خەن-
زۇلارنىڭ بىر مەپىسنى ياللىۋالدۇق . مەپە خېلى پاكىز ئىدى ، مەپىچمۇ
مەپىنى سىلىق ھەيدەيتتى . مەپە ساندۇق شەكلىدە بولۇپ ، ئۈستى يۇ-
مىلاق ئىدى ؛ تۆت ئەتراپى ھەر خىل ئىلمەكلەر بىلەن بېكىتىلگەن ،
ئۈستى گۈل چىقىرىلغان قارا رەختلەر بىلەن بېزەلگەن كۆك رەخت يې-
پىلغان . نۆمۈسچان دۈرۈس ساھىپجامالارنى نامەھرەمدىن قاچۇرۇش
ئۈچۈن ، ئالدى تەرەپكە مەخسۇس پەردە تارتىلغانىدى . قەشقەردە
بۇنداق مەپىلەر كۆپ بولۇپ ، بۇلار خەنزۇلارنىڭ كىرا مەپىسى ئىدى .
بۇنداق مەپىلەردە پۇرۇنا يوق . مەپە ساندۇقى بىۋاستە يوغان ياغاچ
چاقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوققىلا بېكىتىلەتتى . خەنزۇلار قىزىل رەڭنى
ياخشىلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قارىغاچقا ، باشقا نەرسىلەرگە ئوخشاش مەپە
چاقىنىمۇ قىزىل رەڭدە بويىۋەتكەنىدى .

چاكارلىرىمىز مەپىگە بىر مۇنچە ئەدىيال سالدى ۋە سىلكىنىپ
كەتمىسۇن دەپ بىر قانچە ياستۇق قويدى . مەن مەپىگە چىقتىم - دە ،
ئەمدى بىز زىيارەتكە بۇ مەپىدە راھەت ئولتۇرۇپ بارىدىغان بولدۇق ،
دەپ ئويلىدىم . ئەمما چوڭ يولنى چىقىپلا ، ئۆزۈمنىڭ قاتتىق خاتالاشقا-
لىقىمنى بىلدىم . چوڭ يول ئوي - دۆڭ ئىدى . بىر مۇنچە ئېرىقمۇ چوڭ
يولنى كېسىپ ئۆتەتتى . مەپىچى ھېلىدىن - ھېلى يەرگە سەكرەپ
چۈشۈپە قېچىر بىلەن تەڭ يۇگۇرگەچ ، تىنماي قېچىرنى قامچىلايتتى .
قېچىر بار كۈچى بىلەن چېپىپ كېچىكرەك بىر دۆڭدىن ، ئاندىن قىيپاش

كەتكەن بىر ئېرىقتىن ئۆتتى . ئېرىقتىن ئۆتكۈچە مەيە قاتتىق چاپقىلىپ ، مەن ھېلى ئالدىمغا ، ھېلى كەينىمگە ئۇچۇپ بەك بىئارام بولدۇم . ئارقىدىن مەيكەش چاقماقلىق بىلەن لىككىدە مەيە شوتىسىغا چىقىۋالدى ، مەيە دۆگدىن چۈشۈشكە باشلىدى . شىلەپەمنى رۇسلاپ كىيىۋالدىم ، پۈتۈن ئۈستىخانلىرىم چېقىلىپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتىم . شەھەر سىپىلىدىن چىققاندىن كېيىن ، مەيە ئەگرى ـ بۈگرى يولدا ئالغا ئىلگىرىلىدى . قېچىرنىڭ بوينىدىكى كولدۇرمىنىڭ جىرىڭلىشى مەيكەشنىڭ مۇزىكىدەك رىتىملىق ھايت ـ ھۇيتلىرىغا تەڭكەش بولاتتى . مەيكەشنىڭ قامچا ئوينىتىپ تىنماي توۋلىشى قېچىرغا نىشان كۆرسىتىش ۋە ئۇنى تېتىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى . قېچىردا يا بويۇنتۇرۇق ، يا ئېغىز دۇرۇق يوق ، بوينىغا ئارغامچىلا چېگىلگەچكە ، مەيچى ئۇنى ھايت ـ ھۇيت بىلەنلا باشقۇراتتى .مەيە ناھايىتىمۇ ۋەيرانە ، مېڭىش تەس بىر يولغا كەلگەندە ، مەيچى ئازراقمۇ ئاستىلىماي چېپىپ كېتىۋاتقان مەيدىن خۇددى سېرىك ئارتىسلىرىدەك چەبدەسلىك بىلەن سەكرەپ چۈشتى . قەشقەر رايونىنىڭ يوللىرى ئوي ـ دۆڭ ، ئېگىز ـ پەس ، ئوشۇققا كەلگىچە توپا بولغاچقا ، پۈرۈنىسى يوق مەيدە ئولتۇرۇپ ، بۇ يولدا ھېچقانداق ماڭمايلا جۇلقىمىز چىقىپ كەتتى .

كونا شەھەر ئاستا ـ ئاستا كەينىمىزدە قالدى . مەيە شۇ چاپقانچە ئېگىشىپ تۇرغان ، تۆشۈك ـ تۆشۈك بىر كۆۋرۈككە كەلدى . كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ ، بىز يېڭى شەھەرگە بارىدىغان كەڭ ، تۈز يولغا چىقتۇق . يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تېرەكلەر ئاسمانغا بوي تارتقان ، سۆگەتلەر جىلۋە بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشكەنىدى . يولدا ئادەم كۆپ . كىشىلەر ئاتلىق ، ئېشەكلىك ، ھارۋىلىق يېڭى شەھەرگە قاراپ ئاققاقتا .

خەنزۇلارنىڭ ئۆيلىرى ، ئېتىزدا ئىشلەۋاتقانلارنى كۆرگىنىمىزدە ، ئىن يېنىكلەپ قالدىم . كۆپ ئۆتمەي ، شەھەر سىپىلى ، سىپىل ئۈستىدىكى مۇنار شەكىللىك راۋاق كۆزگە چۈشتى . بىز بىر تىنما ـ تىنماق زارغا كەلدۇق . بازاردىن ئۆتۈپ شەھەر دەرۋازىسىغا ، دەرۋازىدىن كىرىپ يېڭى شەھەرگە يېتىپ كەلدۇق . ئەسكەرلەر ئىككى چەتكە تىزىلىپ

بىزنى قارشى ئالدى .

يېڭى شەھەر كونا شەھەرگە ئوخشمايدىكەن . ئۇنىڭدىن كىچىك ئەمما يېڭىراق ئىكەن . كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قاتار كەتكەن دۇكانلار بار . ئاشپۇزۇللار ئانچە ياخشى بولمىسمۇ ، بېشىغا قارا ياغلىق چېگىۋالغان ئەسكەرلەر بىلەن تولۇپ كېتىپتۇ .

مەپە ناھايىتى يوغان بىر دۇكان ئالدىدا توختىدى ، دۇكاندار دەرھال چىقىپ بىزنى ئىنتايىن قىزغىن كۇتۇۋالدى . ئۇزۇنىڭ خاس ھۇجرىسىغا باشلاپ ، ئۇنىمىغىنىمىزغا قويماي چاي راسلىدى . ئۇ توپ - توپ تاۋار - دۇردۇنلارنى ئاچىقتى . بۇ رەختلەر بەك يۇمشاق ، سىلىق ، پارقىراق ، گۈللىرى ، نۇسخىلىرى خىلمۇ خىل بولۇپ ، بەك چىرايلىق ئىدى . ئۇ يەنە ئاجايىپ نەپىس قۇتىلارغا قاچىلانغان قاشتېشىدىن ياسالغان تۇرلۇك نەرسىلەرنى ئاچىقتى ؛ يەنە بەزى ئۇششاق - چۈششەك بېزەكلەر ۋە كۆكتارغاقنىڭ پەيلىرىدىن قىلىنغان چاچ بېزەكلىرى ، مارجان ، مەرۋايىت ، قار قور بۇيۇملار ، ناھايىتى چوڭ ۋە بەكمۇ چىرايلىق لوگقا ، چىنە - چەينەك قاتارلىق نەرسىلەرنى تۆكۈۋەتتى . بۇ نەرسىلەر بەكمۇ نەپىس ، نۇسخىلىرى چىرايلىق ئىدى . ئەمما باھاسىنى ئاڭلىسا قىممەتلىكىدىن ئادەمنىڭ ئىختىيارسىز دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كېتەتتى .

قەشقەرگە بۇ خەنزۇ سودىگەرلەر تېەنجىندىن كەلگەنىكەن ، سودا - سېتىق قىلغان ، دۇكان ئاچقاندىن سىرت ، سەرراپچىلىق ، جازا - نىخورلۇق ئىشى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدىكەن . مەيلى كىم بىلەن سودا قىلسۇن قاتتىق سودىلىشىدىكەن . ھازىر تۇغقاندەك يېقىنچىلىق قىلغان ئادەم ، بىردەمدىلا بار كۆچىنى ئىشقا سېلىپ سىزنى قارماققا ئىلىندۇرماي قالمايدىكەن . ئەمما بۇنى خۇش تەبەسسۇم بىلەن ، سىزنى ماڭا ئەجەپ يېقىنچىلىق قىلدى ، دېگەن ھېسسىياتقا كەلتۈرۈپ تۇرۇپ قىلىدىكەن .

بىزمۇ ئەنە شۇنداق دوستانە ئاساستا خېلى ئۇزۇن ۋاقىت باھا تالىشىپ كېچىكتۈك بىر نەچچە نەرسە سېتىۋالدۇق . بۇ نەرسىلەرنىڭ مۇڭاپىق باھاسىنى بىلەلمەسلىك ئادەمنى تەڭلىكتە قويماتتى . بىراق ھەممىلا مالدا ئەھۋال شۇنداق ئىدى . ھەتتا يېمەك - ئىچمەك ، ئائىلىنىڭ كېـ

رەكلىك كۈندىلىك بۇيۇملارنىمۇ ئادەم قانائەتلەنمەيدىغان مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا سېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى. چۈنكى بۇ يەردە ھېچقانداق نەرسىنىڭ مۇقىم باھاسى يوق ئىدى. شۇڭا مەن قەشقەردە ئۆيگە لازىملىق ھېچقانداق نەرسىنى ئۆزۈم سېتىۋالماي، چاكارلارنى ئەۋەتىپ ئەكەلدۈرەتتىم. سەۋەبى، مەنلا چىقسام ماللارنىڭ باھاسى ئاسمانغا چىقىپ كېتەتتى.

ۋاقىت تېز ئۆتۈۋاتاتتى، بۇ چىرايلىق، ئېسىل ماللارنىڭ ئارىسىدا يۈرسەك، تەتەينىڭ ئۆيىگە زىيادە باشلانغۇچە ببرىپ بولالمايتتۇق.

مەپىمىز تار، ئەگرى - بۈگرى كوچىدا كېتىۋاتاتتى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە خەنزۇ ئەسكەرلەر، ھەر خىل كىيىنگەن يەرلىك ئاياللار بىزگە قاراپ تۇراتتى. بىز شەھەردىكى بىردىنبىر بۇتخانىدىن (بېيجىڭ شەھەر تېياتىر خانىسىمۇ شۇ بۇتخانا ئىچىدە ئىدى) تېتەي يامۇلنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلدۇق. يول بويى مەن بۇ شەھەرنىڭ شۇنچىلىك ۋەيرانە، خارابىلىقىنى، پۈتۈن شەھەردە كۆزگە چۈشكۈدەك تۈزۈكرەك بىرمۇ ئىمارەت يوقلۇقىنى، بىردىنبىر بۇتخانا بىلەن تېياتىر خانىسىنىڭمۇ بەك كونا، خاراب ھالدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ بەكمۇ ھەيران بولدۇم. چۈنكى مەن بۇ شەھەرنى بۇ ھالەتتە دەپ زادىلا ئويلىمىغانىدىم.

تېتەي بىزنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتكەن ئادەملەر دەرۋازا ئالدىدا تۇرغانىكەن. بىزنى كۆرۈپلا يۈگۈرۈپ ئىچكىرىگە كىرىپ كەلگىنىمىزنى خەۋەر قىلدى. پوجاگزىنى تەييار قىلىپ تۇرغانلار دەرھال پوجاگزىنغا ئوت يېقتى. قورۇغا كىرىشىمىز بىلەن پاراس - پۇرۇس ئېتىلغان، قۇلاقنى پاڭ قىلغۇدەك پوجاگزا ئاۋازى بىزنى قارشى ئالدى. قورۇدىكى نۇرغۇن ئات ئۈركۈپ چاپچىپ كەتتى. بىراق مەپىمىزنىڭ قېچىرى خېلى پىشقان، بۇنداق سورۇنلارغىمۇ خېلى كۆنۈك ئىكەن، غېمىدە يوق بىر-خىلدا كېتىۋەردى.

ئۆيىنىڭ ئۈدۈلىدىكى بىر تامغا ۋەھشىي بىر ئەجدىھانىڭ رەسىمى سىزىلغانىكەن. خەنزۇلارنىڭ قورۇلىرى ئىشكى ۋە بۇتخانا ئىشىكلىرى ئالدىدا جىن - ئالۋاستىلارنىڭ ئۆيگە كىرىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن

قىلىنغان مۇشۇنىڭدەك توسۇق تام بولىدىكەن . جەن ـ ئالۋاستىلار ئە-گىپ مېڭىشنى بىلمەي ئۇدۇللا ماڭىدىغان بولغاچقا ، شامال توسىدىغانغا ئوخشاش بۇنداق تاملار ئۇنى توسۇالمايدىكەن . بىز بۇ تامدىن « ئامان ـ ئېسەن » ئايلىنىپ ئۆتۈپ ، چوڭ قورۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلدۇق . تىتەي بىلەن خانىمى چەقىپ بىزنى كۈتۈۋالدى . ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن ، بىزنى قوللىرىدىن تۇتۇپ تۆر ئۆيگە باشلىدى .

قائىدە بويىچە ئېرىم بىلەن مەن ئايرىم ـ ئايرىم ئۆيگە كىرىپ ئولتۇراتتۇق ، زىيادەت تۇغقۇچ ، يامۇلدىن كېتىدىغان چاغقىچە بىر ـ بى-رىمىزنى كۆرمەيتتۇق . ئۆيگە كىرىپ شۇھىتسىيىلىك ئىككى دىن تارقاتـ قۇچىنىڭ خانىملىرىنىڭمۇ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ سەل يېنىكلەشتىم . بەل-كىم ئۇلار بۇ يەردىكى چاكارلار بىلەن ئۇيغۇرچە سۆزلىشىشى مۇمكىن ، ئېھتىمال بۇ يەردىكى خانىملارمۇ ئۇيغۇرچىنى ئازدۇر ـ كۆپتۇر بىلىدـ غاندۇ . ئۇلاردىن باشقا بىرنەچچە جۇڭگولۇق مېھمانلارمۇ ئولتۇراتتى .

كېيىن ئۇلار بىزنى يوغان ، كەڭ ئەمما جاھازىلىرى ئاددىيلا بىر ئۆيگە باشلىدى . ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىدە يەردىن ئۆچ ئىنگلىز چىسى كۆتۈرۈلگەن كاڭ بار ئىدى . ئايال ساھىبخان مېنى كاڭغا باشلىدى . كاڭ تاشتىن قويۇرۇلغان بولۇپ ، بەئەينى يوغان بىر ئوچاققا ئوخشايتتى . قىش كۈنى ئوت قالانسا ئىسسىق بولاتتى . كاڭغا قىزىل كىگىز سېلىنـ غان ، يۆلىنىدىغانغا بىرقانچە ياستۇق شەكىللىك نەرسە قويۇلغانىدى . كىشىلەر كاڭدا كېچىسى ياتاتتى ، كۈندۈزى مېھمانلارنى كۈتۈۋالاتتى . كاڭنىڭ لېۋىگىرەك بىر ئىنگلىزچىسى ئېگىزلىكتە بىر شىرە قويۇلغانىدى . ساھىبخان بىلەن ئولتۇردۇم . ئىككىمىز شىرەنىڭ ئىككى تەرىپىدە ، مەن ساھىبخاننىڭ سول تەرىپىدە ئولتۇردۇم . شىرەدە چاي چىنىلىرى بىلەن چەينەك تۇراتتى ، كاڭ شۇنداق ئىسسىق ئىدى .

ئۆينىڭ يەنە بىر تەرىپىدە ناھايىتى ئېگىز بىرنەچچە چاسا جوزا ، جوزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرسا ئادەمگە تازا ھۇزۇر بېرەلمەيدىغان چاسا ئو-رۇندۇق بار ئىدى ، ئورۇندۇقلارغا كىچىك كۆرپىچىلەر سېلىنغانىدى ، بۇ ئۆيدە ھەممىلا نەرسە ـــ ئۆي جاھازىلىرى قېنىق قىزىل رەڭدە ، كۆرپە-

لەر ئوچۇق قىزىل رەڭدە ئىدى . تامغا ئۇچ پارچە ھۆسنىخەت ئېسىلغان ، جوزىلارغا چىرايلىق بىر قانچە لوڭقا قويۇلغان . دېرىزە ناھايىتى نەپىس روجەكلەرگە بۆلۈنۈپ قەغەز چاپلانغانىدى .

مەن يېڭى كەلگەنلىكىم ئۈچۈن ، مېھمانلارنىڭ ھەممىسى مېنى ئوراپ ئولتۇرۇشتى ۋە ماڭا ئوچۇق ، ئىللىق مۇئامىلە قىلدى . كېيىم - كېچەكلىرىمنى بەكمۇ كۆرگۈسى كەلدى . ئۇلار تېرە پەلتوىۇمنى قايرىپ ئېچىمدىكى كېيىملىرىمنى كۆرۈپ ، ئۇتۇپ ببقىشتى ، شىلەپەمدىكى ئۇ- قىنى چېكىپ كۆردى ، مەن كېيگەن ، ئۆزۈمگە بەكلا ياراشقان قىشلىق كېيىمىمگە قىزىقىپ قالغاندەك قىلاتتى . قارا ئايىغىم بىلەن ئۈزۈن پايپە- قىمغا ئاجايىپلا ھەۋەس قىلىشتى . لېكىن ئۇنچە ئالقىشلاپ كەتمىدى . ياش ، ئورۇق ، ۋېجىك ئاياللار ئۇچلۇق ، كېچىككىنە تاۋار ئاياغلىرىنى سېلىپ پۇتىنى ئايىغىمغا سېلىشتۇرۇپ ببقىپ قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشتى . ئۇلارنىڭ ئايىغىنى شاڭخو قىلىپ كۈلگەنلىكىنى بىلىپ دەرھال كۆڭلە- كىم بىلەن ئايىغىمنى يېيىۋالدىم ۋە ئۇلارنىڭ بۇ سەت ، قارا نەرسىنى ئۇنتۇپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلدىم . مەن تازا بىئارام بولۇپ تۇرغاندا ، چا- كار كىرىپ زىيادەت تەبىيار بولغانلىقىنى خەۋەر قىلىۋېدى ، كۆڭلۈم ئارا- مىغا چۈشۈپ ئۆھ دېدىم .

ئايال ساھىبخان مېنى شىرەگە باشلىدى ۋە سول تەرىپىدىكى باش ئورۇندا تۇردى . چاكارنىڭ قولىدىكى كىچىك رومكىنى ئېلىپ ، پېشانىسىگىچە كۆتۈرۈپ قويۇپ ، شىرەنىڭ ماڭا يېقىنراق يېرىگە قويدى . ئاندىن بىر جۇپ چوكىنى ئېلىپ ، بايىقى ھەرىكىتىنى قايتىلىدى . مېنى كۆتۈرەلمەدۇ ، يوق دېگەندەك ئورۇندۇقنى مىدىرلىتىپ ببقىپ ، ئاندىن ئۇستىدىكى توپا - چاڭنى يېڭى بىلەن سۈرتىۋەتتى . بىز ھەممىمىز ئور- نىمىزدا ئولتۇرۇپ بولغۇچە ئۇ بايىقىدەك قائىدىنى بىرمۇبىر ئورۇنداپ چىقتى .

بىز چاسا شىرەنى چۆرىدەپ ئولتۇردۇق . شىرەگە كىچىك تەخ- سىلەر تىزىلغان ، ئۇنىڭغا ھەر خىل تەم تەڭشىگۈچلەر قويۇلغانىدى . قورۇمىلار چىقىشقا باشلىدى . بىرىنچى بولۇپ سۇڭخۇادەن (ھاك بىلەن

پىشۇرۇلغان توخۇم) تارتىلدى . بۇ تۇخۇم ھاكقا ئۇزۇن ۋاقىت چىلاپ پىشۇرۇلاتتى ، تەمى بىز تەسەۋۋۇر قىلغاندىن ياخشى ئىدى . ناۋادا بۇ زادى نېمىگە ئوخشايدىغاندۇ ، تەمى قانداقتۇر ، دەپ باش قاتۇرىدىغانلار بولسا ، جاۋابىم شۇكى ، ئۇ گېگىن زولانىڭ ئاق پىشلىقىغا[1] ئوخشايدۇ ، يېگىلى بولىدۇ ، تەمى خېلى ياخشى . ئۇ ھەرگىز بۇزۇلۇپ قالغان تۇخۇم ئەمەس . ئارقىدىن 40 خىلدەك قورۇما ، تاماق كەلتۈرۈلدى ـــ گۆشلۈك تاماق ، كۆكتات قورۇمىسى ، توخۇ ، ھەرخىل قۇرۇتۇلغان بېلىق ، دېڭىز ئادەمگىياھى ، غاز ، بېلىق قانىتى ، خەيدەي ، نىلۇپەر غولى ، ھەر تۈرلۈك موگۇ ، تاتلىق يېمەكلىكلەر ، يەنە ھەرخىل ، بەكمۇ تەملىك غىزالار ، چوشقا كۆچۈكى كاۋىپى . بۇ بەك چۈرۈك ، مەززىلىك بولىدىكەن . ئەڭ ئاخىرىدا قارلىغاچ چاڭگىسى شورپىسى قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى . چوكىغا ئاسان چىقىدۇ ، دېدىمۇ ، ھەممىلا قورۇما ـ سەيلەر ئۇشتاق توغرالغا- نىدى .

قارلىغاچ چاڭگىسى شورپىسىنى زور قىزىقىش بىلەن تېتىپ باق- تىم . ئىلگىرى كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتە ماختاپ قىلغان گەپ ـ سۆزىنى كۆپ ئاڭلىغانىدىم . بىراق ئىچىپ كۆرۈپ لەككىدە بولدۇق . ئۇنىڭ تەمى ماڭا مەززىلىك تېتىمسىدى . بۇنداق شورپا قارلىغاچ چاڭگىسىدىكى بىرخىل گېلىسمان ماددا بىلەن تەييارلىنىدىكەن . بۇنداق قارلىغاچلار جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا ياشايدىكەن ۋە كىشىلەر ئاسانلىقچە چىقالمايدىغان ئېگىز قىيالارنىڭ ئۈستىگە چاڭگا تىزىدىكەن . قارلىغاچ چاڭگىسىدا ھا- سىل بولغان گېلىسمان ماددا تاماق ئۈسۈيدىغان چۆمۈچنىڭ يېرىمىدەك بولىدىكەن ، بىر تەرىپى قىياغا چاپلىشىپ تۇرىدىكەن . كىشىلەر ئۇنى كېسىۋالغاندا ، ئۇنىڭ شەكلى قاپ ئوتتۇرىدىن ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن چۆمۈچتەك بولىدىكەن . قارلىغاچ چاڭگىسى ناھايىتى نەپىس بولۇپ ، خۇددى بىر كىچىك سېۋەتچەكنى گېل بىلەن سۇۋاپ قويغاندەك كۆرۈنىدىكەن . مەن يۇقىرىقىدەك تەسۋىرلەش تازا توغرا بولماسلىقى

---

① گېگىن زولا ئاق پىشلىقى ـــ ئىتالىيىنىڭ گېگىن زولا كەنتىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاق پىشلاق . يەنى قەدىمكى نامى .

مۇمكىن ، دەپ قارايمەن . لېكىن قارلىغاچلار ئۆزىنىڭ تۇپرۇكىدىن بۇ خىل گېلىسمان ماددىنى ياساپ ، كىچىككىنە چاڭگىسىنى شۇنىڭ بىلەن سۇۋاپ مۇستەھكەملەيدىغاندەك قىلاتتى .

ئەرلەرنىڭ زىياپىتىدە ، بۇنىڭ كەم تېپىلىدىغان ، قىممەت باھا نەرسىلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، ئەرلەر ئۇنى دوپپا ، شىلەپە كىيىپ تۇرۇپ ئىچىشى ، بۇ شورپا چىقىش ئالدىدا ، ھەربىر مېھماننىڭ چاكىرى چوقۇم خوجايىنلىرىنىڭ باش كىيىمىنى قولىغا ئېلىپ بېرىشى لازىم ئىكەن . بىز ئايال مېھمانلار باش كىيىممىزنى بېشىمىزدىن ئايرىمايدىغان بولغاچقا ، بۇ رەسمىيەت ئۆتەلمەيدىكەن . بەلكىم بۇ خىل قائىدىنىڭ نامۇۋاپىق تەرەپلىرىنى ئايالالارغا كۆرسىتىشنى خالىمايدىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن .

ئۇزۇن ۋاقىت داۋاملاشقان زىياپەت جەريانىدا ، بىر چاكار ئىستىلغان ھاراقنى كۆتۈرۈۋېلىپ ، شىرەنى ئايلىنىپ يۈرۈپ قۇيۇپ تۇردى . ياۋروپالىق بىر نەچچىمىز ھاراق ئىچمىدۇق . بۇ ئىش ساھىبخانىنىڭ كۆڭلىگە كەلدىمىكىن ، دەپ ئەندىشىدە بولدۇم .

يەنە بىر چاكار مايلىق ، ھۆل لاتىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ ، قولىنى ياكى يۈزىنى سۈرتمەكچى بولغانلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى . مەن ئۇنى بىر قېتىممۇ ئىشلەتمىدىم .

ئۇنىڭدىن باشقا ، تاماق شىرەسىنىڭ تۆت ئەتراپىغا ئازراق قىر چىقىرىلغانىكەن . سەۋەب ، تاماق ، قورۇمىلارنىڭ كۆپىدە شورپا ، سۇ ، شىرنە بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئېقىپ كەتسە كىيىمگە چۈشمەيدىكەن .

ياۋروپالىق بىرنەچچىمىز بىزگە يېقىن جايغا (شىرەدە) چوكىدىن باشقا ۋېلكا ، پىچاق ، قوشۇقمۇ تىزىلغانلىقىنى بايقىدۇق . مەن ئالدىمغىراق قويۇلغان پىچاق ، ۋېلكا ، قوشۇقنى قولۇمغا ئېلىپ قاراپ قاتتىق ھەيران بولدۇم . چۈنكى بۇلار ئۆيۈمدە ئىشلىتىۋاتقان مېنىڭ نەرسىلىرىم ئىدى . بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالغاندۇ ، دەپ ئويلىدىم . كېيىن بىلسەم ، تىتەي زىياپەتتىن بۇرۇن ناھايىتى ئىنچىكە ئويلاپ بۇ ئىشنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ ، چىنىباغقا مەخسۇس چاكار ئەۋەتىپ ، جاپپار ئەلگە

ياخشىسى مەخسۇس ئىشلىتىدىغان تاماق سايمانلىرىنى ئالغاچ بېرىشنى ئېيتقۇزغان . جاپپار ئەلى بۇ گەپنى ناھايىتى ئوبدان چۈشىنىپ ، ھەتتا بىزنىڭ تېتىتقۇلىرىمىزدىن تارتىپ ئېلىپ بارغانىكەن ! مەن چوكا تۇ- تۇشنى ئۆگىنەي دەپ خېلى ھەپىلەشتىمۇ ، پەقەت قاملاشتۇرالمىدىم . مېنىڭ بۇ ئىشىم خانىملارنى كۈلدۈردى ۋە چاقچاقلىرىغا تېما بولدى . چۈنكى ئاران تەسلىكتە چوكىغا ئالغان نەرسە ئاغزىمغا ئاپارغۇچىلا شە- رەگە چۈشۈپ كېتەتتى .

نۇرغۇن نەرسىلەر جۈگگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن كەلتۈرۈل- گەنلىكى ، ئىنتايىن قىممەت ، ئېسىل بولغانلىقى ئۈچۈن ، جۈگگولۇق مېھمانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بۇ زىياپەت كەم ئۇچرايدىغان ، ئېسىل نازۇنېمەتلەر مول بىر كاتتا زىياپەت بولدى . لېكىن ماگا بىر جازا بول- دى . ئەگەر جاپپار ئەكەلگەن قىچا تالقىنى بىلەن تۇز بولمىغان بولسا ، مەن زادىلا يۇتالمىغان بولاتتىم . ھەربىر قورۇما چىققاندا ، ساھىبخان تەخسە ، چىنىلەردىن چوكىدا ئېلىپ ئاغزىمغا سېلىپ قويۇاتتى . خېلى كۆپىنى بىر نېمىلەر قىلىپ يېدىم . بىراق دېگىز ئادەمگىياھىغا كەلگەندە بەكلا قىينالدىم . ئەگەر ئۇنى پارچە - پارچە قىلمۇەتكەن بولسا بىر گەپ ئىدى . لېكىن ئۇنى پۈتۈن پېتى پىشۇرغانىدى . بۇدور - غودۇر ، قاپقارا ، يوغان بۇ نەرسىنى ئالدىمغا ئەكېلىپ زورلىغاندا ، بۇ نەرسىنى قانداقمۇ يۇتارمەن ، دەپ ئويلاپ ئىچ - ئىچىمدىن تىترەپ كەتتىم . لېكىن ئامال- سىزلىق يوقىدىن ئۇستىگە بىرمۇنچە قىچا تالقىنى سېلىپ ، كۆزۈمنى چىڭ يۇمۇپ تۇرۇپ بىر پارچىنى چاينسايلا يۇتۇۋەتتىم . ئۇنى يېمىسەم سا- ھىبخانلار خاپا بولۇپ قالاتتى . مەن يېگەندىن كېيىن ئۇلار خۇش بولۇپ كەتتى ۋە كەينى - كەينىدىن زورلاۋەردى . زىياپەت ئاخىرلاشقىچە بۇ ئازابنى نەچچە رەت تارتىشقا توغرا كەلدى . نەچچە كۈنلەر ئۆتۈپ كەت- كەندىمۇ ، شىلىمشىق ، پارقىرىمايدىغان ، پۈتۈن پىشۇرۇلغان دېگىز ئا- دەمگىياھى يېگىنىمنى زادىلا ئېسىمدىن چىقمىرالمىدىم . ئۇ يادىمغا كەلسىلا تۇكلىرىم تەتۇر ئۆرۈلۈپ ، كۆڭلۈم ئېلىشاتتى .

ياش خانىم مېنىڭ قىچا تالقىنىنى مەززە قىلىپ يېگىنىمنى كۆرۈپ

يەپ باقاي دەپ تۇرۇۋالدى . مەن ئازراق يەك دېدىم . ئەما ئۇ لىق بىر قوشۇقنى كاپلا قىلىپ يەۋەتتى . ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ھالىنى يېزىپ ئولتۇرماي ، ئۆزۈڭلار تەسەۋۋۇر قىلىۋېلىڭلار .

مەن ھەيران كەتتىم ، شۇنچىلىك چاي ئىچكۈم كېلىپ كەتتى . خەنزۇلارنىڭ ئادىتىدە چاي كەلتۈرگەنلىك ، مېھمانلارغا كېتىشنى ئىما قىلغانلىق بولىدىكەن . بىز ساقەت ئون ئىككىدىن تارتىپ تاكى ساقەت بەشتىن ئاشقۇچە مىدىر ـ مىدىر قىلماي ئولتۇردۇق . بېشىم قاتتىق ئاغرىپ كەتتى .

بىزنى تىنەي بىلەن خانىمى دەرۋازا ئالدىغىچە ئۇزىتىپ چىقتى . بىز ناھايىتى تەكەللۇپ بىلەن خوشلاشتۇق . ئادەمنى قورقۇتۇپ جېنىنى ئالىدىغان پوجاگىرلار يەنە ئېتىلدى . قايتقۇچە ،مەن ھېلىقى قېچىر مەپىدە كەلگەندىكىگە ئوخشاش قىينالدىم .

بۇ يەردە ، بىرى سىزنى چاقىرىپ مېھمان قىلغان بولسا ، كېيىن ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قالسىڭىز ، قائىدە بويىچە : « جانابلىرىنىڭكىدە يېگەن غىزالارنىڭ تەمى ھېلىغىچە ئاغزىمدىن كەتمىدى ! » دەپ قويۇڭ . مەنمۇ شۇنداق دېمەكچىمەن . چۈنكى بۇ تاماقنى يېگۈچە مېنىڭ تەسىراتىم ناھايىتى چوڭقۇر بولدى . بۇنىسى يۈزدە ـ يۈز ھەقىقەت .

يەتتىنچى باب

ئۆي ئىشلىرىنى قىلماقنىڭ تەسلىكى

مەن بۇ يات زېمىنغا تېزلا ئۆزلىشىپ ، يېڭى تۇرمۇشنى باشلىۋەتتىم . بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، ئۆي ئىشلىرىنى قىلىشتىكى بۇرۇنقى ئۇي - خىياللىرىم پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كەتتى ، ھەممىنى باشتىن ئۆگىنىشىمگە ، بۇ يەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى چۈشىنىشىمگە توغرا كەلدى .

قەشقەردە تۇرغان دەسلەپكى تۆت يىلدا ، مەن يۇرتۇمنى سېغىنىش ۋە غېرىبلىقنىڭ تەمىنى خېلىلا ئوبدان تېتىدىم . باشتا ، تىل جەھەتتىكى ئايرىمىچىلىق سەۋەبلىك مەن ئۆزۈمنى يېتىمسىراپ قالغان مۇساپىرەك ، دۇنيادىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ ياشاۋاتقاندەك ھېس قىلدىم . ھېچ ئىشقا قول تىقماسلىق ۋە باش قاتۇرماسلىق مېنى ھەممىدىن بەك مەيۈسلەندۈردى . كىيىملىرىمىز يېڭى ، ئالماشتۇرۇش ھاجەتسىز ئىدى . لېكىن مېنىڭ ئۇلارنى يامىشقا باھانە تېپىش ئۈچۈن ، ئۇ يەر - بۇ يېرىنى يىرتىپ ياكى كېسىپ قويغۇم كېلەتتى . كىتابلىرىم ناھايىتى ئاز ئىدى . ئۇنى - بۇنى كۆچۈرۈپ رەتلەشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى . شۇنداق ئىش بولغان بولسا ، قىزىقىپ قىلاتتىم . مەن قىلىدىغان ھېچقانداق ئىش بولمىغاچقا ، روھىم چۈشۈپ ، بوشىشىپلا كەتتىم . ئېرىمنىڭ خىزمىتى ناھايىتى ئالدىراش ئىدى . بىز پەقەت تاماق ۋاقتىدىلا كۆرۈشەلەيتۇق . كۆپ بولسا ، بەزەن چۈشتىن كېيىنكى ۋاقتلاردا سەيلە قىلىپ سۆزلىشەلەيتىۇق . شۇڭا ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئېرىمنى ئىش بىلەن ئىزدەپ كېلىدىغان ، ھال - ئەھۋال ئېيتىدىغانلارغا ئۆچ بولۇپ كەتتىم . چۈنكى ئۇلار كەلمىسىلا ، ئېرىم ئۇلار بىلەن بىللە بولمىسا بولمايتتى . مۇشۇنداق بىر

ئەھۋالدا ، ھىندىستان تەۋەلىكىدىكى ئاسپىرىنمىز ئۆيىگە بېرىپ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى يوقلاپ كېلىشنى سورىغانىدى ، مەن دەرھال ماقۇل بولدۇم . چۈنكى ئۇ كەتسە قەشقەردە ئىنگلىزچە تاماق ئېتەلەيدىغان مەندىن باشقا ئادەم يوق بولاتتى .

مەن دەرھال بىر ئېغىز ئۆينى ئاشخانا قىلىپ ئۆزگەرتتىم ، ئۇنىڭغا يورۇق ئوبدان چۈشىدىغان ، خالىغان چاغدا ئېچىپ ـ ياپقىلى بولىدىغان دېرىزە ، ئادەم ئېگىشمەيلا بىمالال كىرەلەيدىغان يوغان ، ئېگىز ئىشك بېكىتكۈزدۈم . ئاندىن ئاشخانىنى ئاقارتىپ ئاپئاق قىلىۋەتتىم . خاۋگېبرگ ئەپەندى كونا كىرىسىن تۆشكىدا چىرايلىق ئوچاق ياساپ بەردى . شۇنداق قىلىپ مەن ئاشپەز بولدۇم . ئەيسا ئاخۇننى يارەمچىم ۋە ئوقۇغۇچۇم قىلىۋالدىم .

ئەيسا ئاخۇن قەشقەرلىك ئىدى ، ماڭا ئوخشاش ھىندىچىنى ئازراق بىلەتتى . ئىككىمىز ئۆزىمىز بىلىدىغان ئۇيغۇرچە ، ئىنگلىزچە ، ھىندىچە سۆزلەرنى قول ئىشارىلىرى بىلەن قوشۇپ ئارىلاشما تىل قىلىپ سۆزلىشەتتۇق . گېپىمىزنى ئۇقۇشاتتۇق . مەن بۇنىڭدىن ياخشىراق ئالاقە تىلىنى نەدىن تاپىمەن ؟

مەن دەسلەپ خېمىر تۇرۇچ سېلىپ بولكا پىشۇردۇم . بىز ئىلگىرى دائىم ئېچىتقۇ تالقىنى بىلەن پىشۇرۇلغان بولكا يېگەچكە ، ئۇنىڭدىن چىقىلا كەتكەنىدۇق . بىز قايتا ـ قايتا تەجرىبە قىلىپ ، مەغلۇب بولۇپ دېگەندەك ، ئاخىر كۆگلۈمدىكىدەك يۇمشاق ، تەملىك بولكا پىشۇرالىدۇق . بۇنىڭدىن مەن بەكمۇ تەسىرلەندىم . ئەيسا ئاخۇن خېمىر يۇغۇرۇشنى تېزلا ئۆگىنىۋالدى . بولكىنىڭ خېمىرىنى يۇغۇرۇش ، ئادەمنى بەك ھارغۇزىدىغان ئىش ئىدى .

مەن بازاردىن قايماق ئەكەلدۇردۇم ، دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى دوختۇرخانىنىڭ يارەمچى دوختۇرغا يېلىنىپ ، يالۇرۇپ ، ئۇنىڭدىن ئاغزى يوغان ششىدىن بىرنى ئالدىم ، ئاندىن قايماقنى شۇنىڭغا سېلىپ راسا چالغىتىپ سېرىق مايى ياسىدىم . ئەيسا ئاخۇن دېگەن بۇ يېگىت ئىشنى پۇختا قىلاتتى . باش قاتۇرىدىغان ئىش چىقسىلا ، ئۇ جىممىدە ئۆز

ئىشنى قىلاتتى ، ئۇزۇن ۋاقىت ئىشلىسىمۇ ۋايسىمايتتى . ئۇ قىش كۈنـ
لىرى مەشىنىڭ ئالدىدا ، ياز كۈنلىرى بوسۇغىدا ئولتۇرۇپ ، زىرىكمەي ـ
تىرىكمەي ھېلىقى بوتۇلكىنى قايماق سېرىق مايغا ئايلانغۇچە چالغىتاتتى .
سېرىق ماي چىقارغاندىن كېيىن ، بىز تورت ۋە پېچىنە پىشۇرىدىغان
بولدۇق .

مەن ئۇيغۇرچە ۋە ھىندىچە سۆزلەشنى ئۆگىنىپ ماڭدىم ۋە
پۈرسەت بولسلا ئىشلەتتىم . چاكارلىرىمز ھەر قايسى جايدىن بولۇپ ،
ئۇلار ئىچىدە قەشقەرلىكلەر ، پەنجاپلىقلار ، كەشمىرلىكلەر ، لاداقلىقلار ،
تىبەتلىكلەر ، يەنە سىنگاللىقلار بار ئىدى . لېكىن ھەممىسلا ھىندىچە
سۆزلىشەتتى . بىر مەزگىل بىز خەنزۇ ياللىدۇق ، لېكىن ئۇ تۇزۇك ئىش
لىمىدى . سەۋەب ، قەشقەردە خەنزۇلار ئۆزلىرىنى « خوجايىن » ھېـ
سابلاپ ، يۇقۇر ـ پېتىم ئىشلىرىنى قىلىشتىن نومۇس قىلىدىكەن ، خىز ـ
مەتكارلىقنى قىلىدىغانلاردىن ئەمەسكەن . بىز ياللىغان خەنزۇ غەلىتىلا
ئادەم ئىدى . مېنى ئاشخانا ئىشلىرىنى قىلىدىكەن ، دەپ پەقەتلا ھۆرمەتـ
لىمىدى . ئۇ مەن بىلەن مۇنازىرە قىلىپ ، بۇ يەرنىڭ ئايال خوجايىنى
ئېسىل سۈپەت خانىم بولۇشى ، ئوقۇشنى ، يېزىشنى بىلگەندىكەن ، كۈنـ
بويى بالىلىرىغا خەت يېزىشنى ئۆگىتىشى ، كىتاب ئوقۇشنى ئۆگىتىشى
كېرەك . لېكىن سىز ئاش ـ تاماقنى ئۆزىڭىز ئېتىدىكەنسىز ، شۇڭا خو ـ
جايىن خانىم ھېسابلانمايسىز ، دېدى . بىز تاماق پىگەنده ، ئاۋۇال مېنىڭ
خىزمىتىمنى قىلىشنى خالىمىدى . ھەر قانداق ئىشقا بۇيرۇسامۇ قىلغىلى
ئۇنىمىدى . مەن چىنىباغدىكى ئەر چاكارلار بىلەن ناھايىتىمۇ ئوبدان
ئۆتتۈم . ئۇلارنىڭ چاتاق چىقىرىدىغان ئىشىمۇ يوق دېيەرلىك ئىدى .
ماڭا ئۇلارنى باشقۇرۇش بالىلارنى باشقۇرۇشقا ئوخشايدىغاندەك بىلىنەـ
تى . باشتا ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ تىلى بىلەن تەنبىھ بەرمەكچى بولغانىدىم ،
قىلالماشتۇرالمىدىم . شۇڭا بۇ ئىشنى خېلى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كې ـ
يىن قىلالىدىم . ئۇلارغا ئۆز تىلى بىلەن تەنبىھ بېرىۋاتقاندا ، بىردىنلا
ئاچچىقىم كېلەتتى ـ دە ، ئاۋازىمنى چىڭ چىقاتتى . بىردەمدىن كېيىن
ئۆزۈمنى سالماڭمۇ مەن ، دەپ قالاتتىم . چۈنكى گەپنى قىلىۋېتىپ تازا

هالقىلىق جايغا كەلگەندە ، دەيدىغان سۆزۈمنى تاپالماي شاپپىدە توختاپ قالاتتىم . مەندىن تەنبىھ ئاڭلاۋاتقان ئادەم كۈلۈپ ، ماڭا دەيدىغان گەپنى ئۆگىتەتتى . شۇڭا ، كېيىن ئاچچىقىم بەك كەلگەندە ئىنگلىزچە سۆزلە-ۋېرىدىغان بولدۇم ۋە بۇنىڭ ئۈنۈمى ياخشى بولغانلىقىنى بايقىدىم . بۇنداق بولۇشى ، تەنبىھ ئاڭلىغۇچىلارغا ئىنگلىزچە سۆزلىرىم ، ئۆز تە-لىدىكى سۆزلەردىن قاتتىقراق ئاڭلىنىدىكەن . قەشقەردە تۇرغان بىر دىن تارقاتقۇچى يازغان بىر ماقالىنى ئوقۇغانىدىم . ئۇنىڭدا ئۇ ، ئېلىببەنى بە-شىدىن ئايىغىغا ، ئاياغدىن بېشىغا ، تېز- تېز ، بەزى ھەرپلەرنى ئۇرغۇلۇق ئوقۇپ بەرسە ئادەمنىڭ ئاچچىقى خېلىلا بېسىلىدۇ ، دەپ يازغانىكەن . مەن بۇنىمۇ سىناپ كۆردۈم . لېكىن بۇ ئادەمگە بەكمۇ قىزىق ، كۈلكىلىك ئاڭلىنىدىكەن - دە ، ئىختىيارسىز كۈلۈپ تاشلايدىكەنمەن . شۇنىڭ بە-لەن ئۇنىڭ سېھرى كۈچىمۇ شۇئان يوقلىدىكەن .

قەشقەرنىڭ تاماقلىرى بىلەن بىزنىڭ تاماقلىرىمىزدا پەرق ناھايىتى چوڭ بولغاچقا ، بىچارە ئەيسا ئاخۇن ناھايىتى بەك كۈچەپ ۋە تىرىشىپ بىزنىڭكىچە تاماق ئېتىشنى ئۆگەندى . لېكىن بۇ ئۇنىڭغا تاغقا چىقىشتىنمۇ قىيىن بولدى . شۇنچە يىل تەربىيىلىگەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ئۆگەنگەن ھۈنىرى گاڭپەن بىلەن بۇدىن ئېتىشتىن نېرىغا بارمىدى . ئەگەر ئۇنىڭ-دىن قانداق تاتلىق يېمەكلىك قىلىسىز ، دەپ سورىسىڭىز ، ئۇ گويا ئۆ-زىنىڭ تاماق رىسالىسىدىكى خىلمۇخىل تاماقلار ئىچىدە ئاجايىپ ئۆزگە-چە ، بىز زادىلا يەپ باقمىغان بىرەر تاماقنى ئىزدەپ تاپماقچى بولغاندەك ، تۇرۇسقا قارايتتى ، يەرگە باقاتتى ، ئاندىن ئۆينىڭ ھەممە يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىقاتتى - دە ، تەنتەنە بىلەن گاڭپەن ، بۇدىن دەپ جا-كارلايتتى . بۇ ، بىز ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىقىدۇ ، دەپ ئويلىغان سۆز ئىدى . قەشقەردە يەرلىك كىشىلەر ئىنگلىزچە سۆزلىگەندە ، بەزى سۆز-لەرنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلالماي ، ئۇنىڭ ئالدىغا سوزۇق تاۋۇش قوشۇۋالاتتى . شۇڭا ئۇلار « sponge – cake » نى (تورت) esponge cake دەپ ، « firying – pan » (قازان) نى « erfrilly – pan » دەپ ، « plum pudding » (قۇرۇق ئۈزۈم سېلىنغان

بۇدىن) نى « pullumpud – ding » دەپ ، « champagne » (شامپان) نى « esimpkin » دەپ ، « fritters » (چاناپ قېيما قىلماق) نى « perlitters » دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ . بىزمۇ مۇشۇ كۆلكىلىك تەلەپپۇزدا سۆزلىگەچكە ، بىز ئوبدانلا تەسىرگە ئۇچرىدۇق ، دەپ ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدىم .

قەشقەردە تاماق ئېتىشكە ئەنگلىيىگە قارىغاندا ۋاقىت ۋە زېھىن كۆپ كېتىدۇ . چۈنكى ، سىز تاماققا كېرەكلىك بارلىق نەرسىنى باشتىلا تەييارلۇپلىشىڭىز كېرەك . تورت پىشۇرۇشنى ئالايلى ، قايماق سېتىۋېلىش ، ئۇنىڭدىن سېرىق ماي چىقىرىش ، ئۇننى ئاۋۋال تاسقاش ، ئاندىن قۇرۇتۇش ، قەنتنى ھاۋانچىدا سوقۇپ ئۇنىدەك قىلىش ۋە تاسقاش ، ئۇرۇك ئۇچىكسىنى چېقىپ مېغىزىنى ئايرىش ، ئازراق قورۇپ مېغىز پوستىنى ئايرىپ سوقۇش ۋەھاكازا . بۇ ئىشلارنى تۈگەتكەندە ، ئاندىن تورت پىشۇرۇشقا كىرىشىڭىز بولىدۇ . ھەرقانداق يېمەكلىكنى ئەنە شۇنداق قىلىش كېرەك .

مەن ياڭيۇدا ئېچىتقۇ (خېمىر تۇرۇچ) ياساشنى ئۆگىنىۋالدىم . ئۇنى ئىشلىتىپ بولدۇرغان خېمىردىن ئازراق ئېلىپ قويۇپ ، كېيىن بولكا پىشۇرغاندا ئىشلەتتۇق . بۇ ئۇسۇل بەك بەلەن بولدى . لېكىن بىز ھىندىستاندىن كەلگەن تۇنجى مېھمانلىق ــ گۇۋرخاپىيادىلار پولكىنىك پولكوۋنىكى پوۋېلنى (ھازىرقى سېرخېنر) كۆتۈۋالغاندا ، چاتاق چىقتى . ئىش مۇنداق بولدى : مەن بولكىنى ئوخشىتىپ قىلاي دەپ ئويلىدىم . ئەمما ، ئېلىپ قويغان خېمىر تۇرۇچ نەچچە كۈن تۇرۇپ قالغاچقا ، كۆپىمەك كەتكەنىكەن ، خېمىرىم بولماي ، بولكا قاتتىق بولۇپ قالدى . پولكوۋنىك پوۋېل ئۈي ئىشلىرىغا ئۈستا ئىكەن . ئۇ ماڭا گۇرۇچ ئۇنى ، قەنت ، ئىسسىق سۇ بىلەن خېمىر تۇرۇچ ياساشنى ئۆگىتىپ قويماقچى بولدى . ئۇ بۇ نەرسىلەردىن خېمىر قىلىپ ، ئۇنى شامپان شېشىسىنىڭ ئىچىگە سېلىپ ، ئاغزىنى يۇمشاق ياغاچ پۇرۇپكىدا چىڭ ئەتتى . ئاندىن بىز بۇ شېشىنى تاماقخانىدىكى رۇس پاسۇنىدىكى چوڭ ئوچاقنىڭ يېنىدىكى تەكچىدە قويۇپ قويدۇق . ئىككى كۈندىن كېيىن ئۇ ئېچىپ خېمىر

تۇرۇچ بولىدىكەن . مەن بىر داس خېمىر يۇغۇرۇپ قويدۇم . ئەتىسى كەچقۇرۇن ، پولكوۋنىك يوۋېل شېشىنىك ئاغزىنى ئېچىپ ، خېمىر تۇ-رۇچ بولدىمۇ ، يوق كۆرۈپ باقاي دېدى . ئۇ شېشىنىك ئاغزىنى چىگگەن شوينىنى ئۇزۇشىگە « پوك » قىلىپ پۈرۈپكا ئېتىلىپ تورۇسقا تەگدى ، ئارقىدىنلا خېمىر تۇرۇچمۇ ئېتىلىپ باش - كۆزىمىزگە يامغۇر كەبى چۈشتى . تەڭرىم ! جىمى يېرىمىز خېمىر بىلەن بۇلغاندى ! بىز ئۇنى تا-زىلىۋەتتۇق ، لېكىن تولا كۈلۈپ ھالىمىزدىن كەتتۇق . كېيىن ئۇ يەنە ئېچىتقۇ ياسىدى . لېكىن ئۇنى سالقىنراق جايدا ئىككى كۈن قويدى .

بازاردىن ئەكەلگەن سۈتنىك تەمى بەك يامان ئىدى . يەرلىك كىشىلەر قوي سۈتى بىلەن كالا سۈتىنى ئارىلاشتۇرۇپ ساتىدىكەن بول-ماچقا ، ئۇنى ھەرقانچە قېنىق چاي ياكى قەھۋە بىلەن دەملىسىمۇ قوي سۈتىنىك تەمى يوقالمايتتى . شۇڭا مەن بىر سىير بېقىشنىك زۆرۈرلۈ-كىنى ھېس قىلدىم - دە ، بىر سىير باقتىم . جان سانىمىزنىك كۆپە-يىشى بىلەن سىيرلىرىمىزمۇ كۆپەيىپ ئۇچ بولدى . قەشقەردە بىر سىير كۇنىگە ئەك كۆپ بولغاندىمۇ ، 10 - 12 پىنت[1] سۈت بېرەتتى ، ئەمما بىزگە ھەر كۈنى سېرىق ماي چىقىرىپ يېيىش ئۈچۈن ، خېلى چىق سۈت كېرەك بولاتتى .

ئەيسا ئاخۇن ئۆزىنىك قالتىس بىر سۈت ساغقۇچى ئىكەنلىكىنى ھەربىرىمىز بىلەن بىلدۈردى .ئەمما ، ئۇ سۈت سېغىشتىن بۇرۇن سىيرنى قانداق بەزلەشنى مەخسۇس ئۆگەنمەكچى ئىدى . كېيىن بىز ئۇنى ئۆستۇرۇپ خەۋەرچى قىلىپ ، سىيىر سېغىشقا بۇ ھۈنەرنى ئۆگەنگەن بىر ئادەم يال-لىدۇق . ئۇ ئادەم سىيرنىك يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇپلا ، غىڭشىپ ئەللەي ناخشىسى ئېيتاتتى ، ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى ، ئۇنىك بۇ ئۇسۇلى بىلەن سىيرنىك سۈتى كۆپەيدى ۋە سۈتىنىك سۈپىتىمۇ ئۆستى .

قەشقەردە سىيرلار موزايلىرى يېنىدا بولمىسا ، پەقەتلا سۈت بەر-

---

① پىنت (pint) — ئامېرىكا . ئەنگلىيىنىك سىستىما بىرلىكى . ئەنگلىيىدە بىر پىنت 0.5683 لىترغا تەڭ . ئامېرىكىدا سۈيۇغلۇقنىك بىر پىنتى 0.4732 لىترغا ، قۇرۇتۇلغانىنىك بىر پىنتى 0.5506 لىترغا تەڭ — ت .

مەيتتى . ئاۋۋال موزاينى ئازراق ئىمتىۋېتىپ ، ئاندىن ساغسا ، سىيىردىن سۈت چىقاتتى . بولمسا ، بىر تېمىمۇ سۈت چىقمايتتى . سۈت ساغىدىغان چاغدا ، موزاي سىيىرنىڭ قېشىدا تۇراتتى ـ دە ، سۈتىنى ساغقۇچە سىيىر موزىيىنى يالاپ ئەركىلىتەتتى ، ئوينىتاتتى . سۈت سېغىلىپ بولغاندىن كېيىن ، بىر قېتىم سۈتى قالمىغان سىيىر موزىيى بىلەن بىر ئىككى سائەت بىللە بولاتتى . قەشقەرلىكلەر سىيىر بىلەن موزاينى ئايرىۋېتىش گۇناھ ، تەبىئەتكە خىلاپ ، دەپ قارايتتى . بۇ خىل پىكىرمۇ ئەقلگە مۇۋاپىقتۇر . ئەمما ، بەزىدە بۇنداق چۈشەندۈرۈشمۇ ئىشنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋېتىدىكەن . مەسىلەن ، ئەگەر موزاي ئۆلۈپ قالسا ، سىيىرنىڭ سۈتى توختاپ كېتىدىكەن .

بەزىنىڭ بىر موزىيىمىز تۇغۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلۈپ قالغانىدى ، سىيىردىن سۈت ئالالمىدۇق . بەزىنىڭ بىر چاكىرىمىز بىر چارە تاپتى ـ دە ، بىچارە موزاينى سويۇپ تېرىسىنى ئېلىپ ئىچىگە بىر نېمە لەرنى تىقتى . ئالدىراش ـ تېنەشلا قىلغاچقا ، ئۇ قورقۇنچلۇق ، بۆلەكچىلا بىر نەرسىگە ئوخشاپ قالدى . ئۇلار موزايغا ياغاچتىن پۇت ياسىدى ، كۆز بۆرىنىمۇ بىر نېمىلەر تىقىپ چىقاردى . ئەمما ، بۇ بىر نېمىگە قارىغۇمۇ كەلمىدى ۋە قاراشقىمۇ ئۆچ بولدۇم ، بىچارە سىيىر بۇ غەلىتە مەخلۇققا چوقۇم قارايمۇ قويمايدۇ ، دەپ ئويلىدىم . لېكىن ، ئويلىمىغان يەردىن سىيىر « موزىيى » نىڭ قايتىپ كەلگىنىنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ كەتتى ۋە موزاينىڭ جىسمى يېرىنى پۈراپ ، يالاپ چىقتى . « قايتا ئۇچرىشىش » خۇشاللىقىدا سۈت بەردى . بۇ ئەھۋال خېلى كۈنلەر داۋام قىلدى . يەنى بۇ سىيىر ئالداندى . بىر قېتىم ئەيسا ئاخۇن بۇ نەرسىنى بىر يەرگە تاشلاپ قويغانىكەن ، سىيىر « بالام » غا ئوبدان قارىماپسەن ، دېگەندەك قىلىپ ، ئەيسانى كۆرۈپلا ئۈسۈشكە ئېتىلدى . شۇنىڭغا قاراپ ، بۇ ئىشنى مىزمۇ بوپتۇ ، دەپ قانائەتلەندۇق .

بۇ ، يازنىڭ تومۇز كۈنلىرىدىكى ئىش ئىدى . موزاينىڭ تېرىسىنى شۇنداقلا شىلۈالغان ۋە ھېچقانداق ئىش قوشمىغان بولغاچقا ، تېرە تېزلا پۈراپ كەتتى . چاكارلارغا ئۇنى ئىشلەتمىگەن چاغدا ، بۇ تېرىنى ئوتۇن

دۆڭسىگە يېيىپ قۇرۇتۇشنى ئېيتتىم . ئەتسى ئەتىگەندە ئەيسا قېشىمغا تەرى تۇرۇلگەن ، ئۆگى ئۆچكەن ھالدا كېلىپ ، بۇ نەس باسقان « موزاي » نى ئىت ئېپقاچقانلىقى ، شۇنچە ئىزدەپ ھېچ يەردىن تاپالمىغانلىقىنى ئېيتتى . ئەتىجدە سىيىردىن زادىلا سۆت چىقمىدى . كىشىلەرنىڭ سۆتى يوق سىيىر كېرەككە كەلمەيدۇ ، دېگىنىمۇ راستكەن . بىز ناشلاج ئۇنى قاسساپقا سېتىۋەتتۇق .

سىيىرلىرىمىزدىن بىرى ناھايىتى كۆپ سۆت بېرەتتى ، نېمىشقىدۇر ئۇنىڭ سۆتى توساتتىن يوقلىپ كەتتى . بىز بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمەي ، چاكارلاردىن بىرەرسى سېغىۋاتقان بولسا كېرەك ، دەپ گۇمان قىلدۇق . بۇنى پۈرىتىۋىدۇق ، ئۇلار خاپا بولۇپ كەتتى . بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن ، بىز ئۆينىڭ كەينىدىكى ئېتىزلىقتىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتۇق ، ھېلىقى سىيىر شۇ يەردە ئوتلاۋاتقانىكەن . قارىساق ئىككى قىز بالا كالىنى ئارغامچىسىدىن تۇتۇۋاپتۇ . سىيىر بەخىرامان تۇرىدۇ ، قورسىقى ئاستىدا بىر ئوغۇل بالا بىر قولىدا نان ، موزاينى دوراپ ئاندا ـ ساندا مۆرەپ قويۇپ ، سىيىرنى مەزە قىلىپ ئېمىۋاتىدۇ ! بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدۇق . ئەلۋەتتە ، ئۇ ئۇچ بالا بىرىنى كۆرۈپلا قورقۇپ قاچتى . ئېرىم قوغلاپ بېرىپ ئوغۇل بالىنى تۇتۇۋېلىپ تازا قورقۇتتى (مېنىڭچە ئۇ بۇنى ئۆمرىدە ئۇنتۇمايدۇ) . بۇمۇ ئۆزىنىڭ شورى . چۈنكى ، ئۇ بىزگە تەئەللۇق سۆتنى مۇشۇ ئوسۇلدا نەچچە كۈن ئىچىۋاپتۇ ئەمەسمۇ ! چاكارلىرىمىز بۇنى ئاڭلاپ ئۆزلىرىنىڭ ئاقلاتقانلىقىدىن بەكمۇ خۇشال بولدى . ئادەتتە يات ئادەملەرنى كۆرسىلا ئېتىلىدىغان ، ئەلپازى يامان بۇ سىيىرنىڭ كىچىككىنە شۇمتەكلەر ئەخمەق قىلىپ سۆتىنى ئىمىۋالسا ، ياۋاشلىق بىلەن تۇرۇپ بەرگىنىنى ئويلىسام توۋا دەيمەن .

بىر كۈنى ، بىر ھىندىستانلىق چىنباغقا كېلىپ ، سىلەر باققان ئالا سىيىرغا ھۆرمىتىمنى بىلدۈرۈۋالسام بولامدۇ ، يوق ، دەپ مەندىن سورىدى . ھىندىلار كالىنى مۇقەددەس ھايۋان دەپ بىلەتتى . شۇڭا ئۇ ھىندىستانلىق ، بۇ سىيىرنى ئۆز قولۇم بىلەن بىر قېتىم بېقىۋالسام ، يېـ

قىندا ئۆلۈپ كەتكەن ئانام ئۇچۇن ساۋابلىق ئىش قىلغان بولاتتىم . ئالا سىيىرنىڭ پېشانىسى ئاق بولغاچقا ، مەن سىلەرنىڭ ئالا سىيىرنى تاللىدىم ، دېگەندەك بىر مۇنچە گەپلەرنى قىلدى . ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان چاكارلار ماڭا ، بۇ بىر نېمىنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولمالا ، ئۇ سېرغا ياماق كۆزدە قاراپ سالسا ، سىيىر ئۆلۈپ قالىدۇ ، دېدى . مەن ئۇلارغا ،ھىندىلار بۇ سىيىرغا زىيانكەشلىك قىلمايدۇ . ئەگەر ئۇ بۇ سېرغا قارىش بىلەن تەسەللى تاپىدىغان بولسا ، قاراۋەرسۇن ، دېدىم . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئۇ سىيىرنى كۆرگىلى كېلىدىغان بولدى . ئۇ كەلگەندىن كېيىن ، ئاۋۋال سىيىرغا تەزىم قىلىپ ، ئۇنىڭدىن ئەھۋال سورايتتى . ئاندىن ئۇنىڭغا گۈرۈچ ۋە قايماق بىلەن پىشۇرۇلغان پېمەكلىك بېرەتتى . سىيىر بۇ نەرسىگە ئامراق ئىدى . سېر ھىندىستانلىق ئۆزى بەرگەن نەزىر تامىقىنى يەپ بولغاندىن كېيىن ، گۈل كەشتىلەنگەن ياغلىق بىلەن سىيىرنىڭ ئاغزىنى سۈرتەتتى ـ دە ، ئۇنىڭغا تازا ئېگىلىپ تەزىم قىلىۋېتىپ ، ئاندىن كېتەتتى .

بۇ ئىش خېلى كۈنلەرگىچە تەكرارلاندى . كېيىن بۇ ئەخمەق سىيىر قالتىسكەنمەن دەپ ئۆزىگە تەمانا قويىدىمۇ ، ياكى ئۇ ئادەم بەرگەن نەرسە زىيان قىلدىمۇ ، ئەيتاۋۇر سۈت بەرمەي قويدى . شۇنىڭ بىلەن چاكارلىرىمىزنىڭ ئاغزى ئېچىلدى .

ـــ قارالا ، سىزگە مۇشۇنداق ئىش بولدۇ ، دېمىگەنمۇ بىز ؟

مەن ئۇ ھىندىستانلىققا سىز ئەمدى باشقا سىيىر تېپىڭ دېيىشكە مەجبۇر بولدۇم . بىر مەزگىل ئۆتكەندە ، ئۇ خۇشال ھالدا كېلىپ ، ماڭا ، مەن ناھايىتى مۇۋاپىق بىر سىيىر تېپىۋالدىم ، ئۇنىڭمۇ بېشى ئاقكەن ، دېدى . چاكارلار نەچچە كۈن ئوبدان باققاندىن كېيىن ، ئالا سىيىردىن يەنە سۈت چىقتى .

قەشقەردە گۈش ناھايىتى تۇم بولۇپ ، چاناپ قىيما قىلمىسا ، چاينىاپ يۇمشاتمىغۇ بىر گەپ ئىكەن ، قوي گۈشى ئەجەب بىر خىل پۇرايتتى . بىز كالا گۈشىنىڭمۇ دۇمبە گۈشىنىلا يېيەلەيتتۇق . قىش كۈنلىرى ، باشقا گۈشلەردىن تەملىكرەك ، دەپ موزاي گۈشى ئېلىپ

يەيتتۇق . ياۋا غاز ۋە باشقا ياۋا قۇشلارنىڭمۇ گۆشىنى يەيتتۇق . ئەما ، تاماقنى ئېغىزغا تېتىتقۇدەك ئېتىش ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى .

چىنىباغدا چاكارلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ئىدى . توگگۆز گۆشىدە تاماق ئېتىدىغان بولساق ، پۇتۇنلەي ئۆزۈم قىلاتتىم . چاكارلار يېگى توگگۆز گۆشىنى سۇرلىگەن گۆشتىن مەينەت دەپ قارايدىكەن ، سۇرلىگەن گۆشلەر قۇتىلارغا قاچىلىنىپ ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغان بولغاچقا ، بىز ئاساسەن سۇرلەنگەن توگگۆز گۆشى يەيتتۇق . قىشتا بىز دائىم يوشۇرۇنچە خەنزۇلاردىن چوشقا گۆشى سېتىۋېلىپ ئۆيدىكى ئىدىشتا تۈزلايتتۇق . مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندە ، بۇ گۆشلەر سۇر گۆش دېگەن نام بىلەن ئاشخانىدا پەيدا بولاتتى . بۇنى چاكارلار پەقەت بىلمەيتتى !

ھەر يىلى سوغۇق بولۇشى بىلەنلا ، بىز بالدۇرلا سېتىۋېلىپ بېقىپ سەمرىتكەن ئىككى - ئۈچ موزاي ، بىر نەچچە قوينى سويۇۋالاتتۇق - دە ، قىشچە ئوبدان - ئوبدان تاماقلارنى ئېتىپ يەيتتۇق . كالا - قويلارنى قاسساپ چاقىرىپ سويغۇزاتتۇق . ئەما مەن بېشىدا نازارەت قىلىپ تۇرۇپ ، گۆشلەرنى ئۇششاق قىلىپ پارچىلىتاتتىم ، يەنى كالا - قويلارنىڭ بۇرەك ،ئۆپكە - ئۈچەيلىرىگە ھېزى بولمىسام بولمايتتى . سەللا دىققەت قىلمىسام ، ئۇ نەرسىلەر يوقلىپ كېتەتتى . بۇ كىشىلەر بولسا قەسەم قىلىپ ، مۇنداق گەپ ، بۇ كالا - قويلار بەكمۇ غەلىتە ئىكەن . نېمىشقا دېسىڭىز ، ئۇلارنىڭ يا بۆرىكى ، يا جىگىرى يوقكەن ، دەپ تۇرۇۋالاتتى . قاسساپلار بىلەن ئەزەلدىن ئېپىم كېلىشمەيدىغان بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئىشىغا نارازەت قىلىشنى خالىمايتتىم ۋە بۇنى قورقۇنچلۇق بىر ئىش دەپ قارايتتىم . لېكىن گۆشنى تولۇق ئېلىش ئۈچۈن ، شۇنداق قىلماي ئامالىم قانچە ؟ كالا - قويلار سويۇلۇپ ئەتىسى ، ئىش تېخىمۇ ئېغىر ۋە كۆپ بولاتتى . يەنى كالا - قوي باشلىرىنى ئۆكلەپ ، تازىلاپ ، ئىدىشقا سېلىپ تۈزلايتتۇق . مايلىرىنى كۆيدۈرەتتۇق . مەن ئاش - قورۇمىلارغا كالا - قوينىڭ كۆيدۈرۈلگەن مايلىرىنى ئىشلىتەتتىم . قەشقەرنىڭ قويلىرى چوڭ قۇيرۇقلۇق بولۇپ ، قۇيرۇقى ساپ ماي

بولاتتى . كۆيدۈرۈپ ئېرىتسە ، كۆپ ھاللاردا بىر قويدىن 20 قاداقچە ماي چىقاتتى . سۈزۈك ، ئاپئاق بۇ مايلارنى كۆپ يېمەكلىكلەرنى ئېتىشكە ئىشلەتسە بولاتتى .

بىز ئىشلىتىۋاتقان سۇ ناھايىتى بەك دۇغ ، قېتىق قەھۋە رەڭگىدە ئىدى . سۈنى يەرلىك كۆپكە تولدۇرۇپ بىر كۈن تۇرغۇزۇپ سۈزۈلدۈرۈپ ، ئاندىن پاكىز ، كىچىكرەك كۆپلەرگە ئېلىپ ، يەنە نەچچە سائەت تۇرغۇزۇپ ، ئاندىن قاينىتىپ ، كىچىك خۇمدانلارغا قۇيۇپ سوۋۇتۇپ ۋە سۈزۈلدۈرۈپ ، ئاندىن ئىچىشكە بولاتتى . شۇ تەرىقىدە شىرەگە كەلتۈرۈلگەن چاي سۈپىسۈزۈك ، ئىچىشلىك بولاتتى . تەمىدىمۇ مەسلە يوق ئىدى .

پوقاق قەشقەردە ناھايىتى ئومۇمىي ئەھۋال ئىدى . بولۇپمۇ يەكەن شەھىرىدە تېخىمۇ ئېغىر ئىدى . بۇ ئىككى جايدا گېلىدىن قورسىقىغىچە قاتمۇ قات پوقىقى بار ئادەملەرنى دائىم كۆرگىلى بولاتتى . بۇ يەردىكى خەنزۇلار پەقەت خام سۇ ئىچمەيتتى . سۈنى تازا ۋاراقشىتىپ قاينىتىپ ، چاي سېلىپ دەملەپ ئىچەتتى . شۇڭا خەنزۇلاردا پوقاق يوق ئىدى . شۇنىڭدىن قارىغاندا ، كىشىلەرنى بۇ كېسەلگە گىرىپتار قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم سەۋەب ، مۇشۇ يەرنىڭ سۈيى بولسا كېرەك . قەشقەردە تۇرۇۋاتقان بىزدەك ياۋروپالىقلار ، سۈنى داۋاملىق قاينىتىپ ئىچكەچكىمكىن ، بۇ كېسەلنى يۇقتۇرۇۋالمىدۇق .

ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ تۇغۇلغان كۈنى ، يېڭى يىل دېگەندەك چوڭ بايراملاردا ، بىز كاتتا سورۇن تۈزۈپ جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ۋە ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى مۇھاجىرلارنى كۈتۈۋالاتتۇق . بۇنداق سورۇنلاردا ، تەبرىكلەش پائالىيىتىنى ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى مۇھاجىرلار ئۈزلىرى ئورۇنلاشتۇراتتى . بىز پەقەت چىقىمنى كۆتۈرەتتۇق ۋە بېغىمىزنى ئۇلارنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرەتتۇق . مۇھاجىرلار ئىچىدىكى ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغانلار باغنىڭ تۆۋەنرەك تەرىپىدە ئۆزلىرى تەبرىكلەش پائالىيىتى قىلاتتى . ئۇلار دەرەخ تۈۋىلىرىگە گىلەملەرنى سېلىپ ئولتۇراتتى ، قازان ئاساتتى ، تاماق پېگەن چاغدا تۆت كىشىلىك مۇزىكا

ئەترىتىنىڭ مۇزىكىلىرىنى ئاڭلايتتى . زىياپەتتىن كېيىن ، بىز بېرىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشەتتۇق ۋە ئۇلارنىڭ ئۇسسۇللىرىنى كۆرەتتۇق . بىز-نىڭ بىر پوچتكىشىمىز لاداقلىق بولۇپ ، ئۇسسۇلغا ئاچايىپ ئۇستا ئە-دى . شۇڭا كۆپچىلىك دائىم ئۇنى چاقىرىپ ، ناھايىتى قوپال بىر-غان « قىلىچ ئۇسسۇلى » ئويناتاتتى . ئۇ ئويناۋاتقىنىدا قىلىچ بىلەن تاما-شىبىنلارنى چېپىپ قەھر ـ غەزىپىنى ئىپادىلەيتتى ، ئەلپازى قورقۇنچ-لۇق ، ياۋۇز تۇس ئالاتتى . ئۇنىڭ ئويۇنىغا تاماشىبىنلار ئاپىرىن ئو-قۇيتتى ھەم قەھرىدىن شۇركۇنۇپ كېتەتتى .

بىز ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان مۇھاجىرلار ئارىسىدا بىر يەس ئولتۇرغاندىن كېيىن ، باغىنىڭ ئېگىزرەك جايىدا سورۇن تۈزگەن ھىندى دىنىغا ئىشىنىدىغان مۇھاجىرلار قېشىغا باراتتۇق . بۇنداق سورۇن تۈز-گەندە ، چىنباغدىكى باغ چېدىرلار بىلەن بىر نەچچە بۆلەككە بۆلۈ-نەتتى . بۇنداق بولغاندا ، ئېتىقادى ئوخشاشمايدىغان مۇھاجىرلار ۋە مېھ-مانلار ئايرىم ـ ئايرىم ئولتۇرۇپ ، تاماق يەيتتى ۋە بىر ـ بىرىنى كۆر-مەيتتى . ھىندى دىنىغا ئىشىنىدىغان مۇھاجىرلار مىس داسنى دۇم كۆم-تۇرۇپ ، شۇنى مۇزىكا ئورنىدا بارماقلىرى بىلەن چالاتتى . ئۇلارنى بۇ مۇزىكا ناھايىتى ھاياجانغا سالاتتى . ناخشىچى مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ، گويا ئۆزىنىڭ ناخشىسىغا ئۆزى مەست بولۇپ كېتىۋاتقاندەك ، ئاسمانغا قاراپ بار ئاۋازى بىلەن ناخشا ئېيتاتتى ، يەنە بىر ئادەم كىچىكرەك داس-تىخانىنى (يوغان قوليانغلىقچىلىك) پۇلاڭلىتىپ شوخ ئۇسسۇل ئويناياتتى . مېھمانلار باغدا مۇشۇ تەرىقىدە بىرىم كېچىگىچە ئويناياتتى . ئەلۋەتتە ، قىش كۈنلىرى بۇنداق كۈتۈۋېلىشلار ئۆي ئىچىدە بولاتتى .

ماڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرىغا زىياپەت بېرىش باشقا بىر ئىش ئىدى . بەزىدە تۇرلۇك سەۋەبلەر ۋەجىدىن ، بىر جوزىغا 12 خىل تاماق ـ قورۇما تەييارلاشنى كۆڭلۈم تارتماي قالاتتى ـ دە ، ئاز ساز قىلىپ بىر ۋاقىلىق ھەۋەسكە جۇڭگو تامىقى تەييارلايتتۇق . ئەمما ئۇلار بۇنداق تاماقنى ياقتۇرمايتتى . شۇڭا بىز ئاشلاچ خەنزۇچە زىياپەت كۆ-تۈرە ئالغۇچى تەكلىپ قىلىدىغان بولدۇق . بىز ئەھۋالغا ۋە مېھ-

مانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ ، ئۇلارغا زىياپەتنىڭ 1 ـ دەرىجىلىك ياكى 2 ـ دەرىجىلىك زىياپەت قىلىدىغانلىقىمىزنى ئېيتاتتۇق . ئۇلار تەلەپىمىزنى دەرھال چۈشىنىپ ، نېمىلەرنى ئېيتىش لازىملىقىنى بىلۈالاتتى . ئۇلار بىزنى تاماق شىرەسى ، ئورۇندۇق ، چىنە ـ تەخسە ، چوكا ـ چۆمۈچ ۋەھاكازا بىلەن تەمىنلەيتتى ھەمدە قازان ، قاسقانلىرىنى ھەم ئېلىپ كېلەتتى ۋە بۇ نەرسىلەرنى سىرتقا ئورۇنلاشتۇراتتى ، چۈنكى خەنزۇلارنىڭ ئورغۇن تاماق ـ سەيلىرىگە مۇشۇ نەرسىلەر لازىم بولاتتى . بىز تاماقخانىدىكى ئائىلە سايمانلىرىنى بىكارلاپ ئېلىپ چىقساق ۋە ئۇلارغا پۇل تۆلىسەكلا ئىش پۈتەتتى . ئەگەر مېھمانلارنىڭ سانى 12 دىن ئاشسا ۋە قارلىغاچ چاڭگىسى شورپىسى قىلىنسا ، خىراجەت 30 فوندستېرلىڭ ، ئەگەر قارلىغاچ چاڭگىسى شورپىسى قىلىنماي ، چوشقا كۆچۈكى كاۋېبى قىلىنسا ، خىراجەت 20 فوندستېرلىڭ بولاتتى . شۇڭا خەنزۇلارنى مېھمان قىلىشقا پۇل جىق كېتەتتى . لېكىن ، مېھمانلىرىمىزنىڭ ئەنگلىيە تاماقلىرىنى يېيەلمىدۇق ، دەپ كۆڭلى يېرىم بولغانلىقىنى كۆرگىنىمىزدە ، خەجلىگەن پۇلىمىزغا بەك ئېچىمىز ئېچىشاتتى .

ئەگەر زىياپەت تاماقلىرىنى ئۆزۈم قىلىدىغان بولسام ، بىر قانچە كۈن تەييارلىق قىلىشقا توغرا كېلەتتى . مېھمانلار ئۇچ سائەت يېيىشكە يەتكۈدەك قانداق تاماق ـ قورۇمىلارنى قىلسام بولار ، دەپ ئالدى بىلەن تاماق رېسالىسىنى تەتقىق قىلىشىم كېرەك ئىدى . تۇنجى قېتىمدىلا مېھمانلارغا ياخشى تەسىرات بېرىش ئۈچۈن ھەر خىل تاتلىق ـ تۇرۇم يېمەكلىكلەر قەنت ـ گېزەك تەييارلىشىم ، ئاندىن شورپا تارتىشىم ، ئارقىدىن بېلىق ، گۆش ، تۇخۇم ، توخۇ ، كۆكتات ، چىلىغان گۆشلەردە خىلمۇ خىل تاماق ـ قورۇما ، سەيلەرنى بىر ـ بىرىدىن ئۆزگىچە تەم بېرىلەن راسا ئوخشىتىپ قىلىشىم كېرەك ئىدى . بىر خىل قورۇمىنى مېھمانلار بەك ئوخشاپتۇ ، ناھايىتى يېيىشلىك ئىكەن ، دەپ ماختىشاتتى ، ئەمما بۇنىڭ نېمە بىلەن تەييارلىنىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى . بۇ ئەھۋالنى سۈرلەنگەن گۆش بىلەن قۇلۇلە قوشۇپ قورۇلاتتى . بۇنىڭ نامىنى ئىنگلىزچە دەپ بېرىسەم ، جۇگگولۇقلارغا بەكمۇ قىزىق

تۇيۇلدى .[1] يەنى تېرىكا بېلىقى كونسېرۋاسى بىلەن پىشلاقنى قوشۇپ تۇرمەللەپ تۇزلۇق گۆشنى ئارىسىغا ئېلىپ ، ئاندىن يۇمۇلاق يوغان تو- قاچنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ ، ئەكىرەتتىم . بۇ تاماق ئاجايىپ سىرلىق ۋە ئا- جايىپتەك كۆرۈنەتتى ھەم ناھايىتى تەملىك ، يېيىشلىك ئىدى . ئان- دىن سوغۇق ، ئىسسىق ، تاتلىق سەي ـ قورۇمىلار كىرەتتى . ئەڭ ئاخىرىدا قۇرۇق ئۈزۈم قوشۇپ قىلىنغان بۇدىن شامىلار يېقىلغان پەت- نۇسلاردا جوزىغا چىقاتتى . مېھمانلارغا بۇ بەك ياراپ كېتەتتى ، ئۇلار بۇنى كاتتا رېستۇرانلا ر سەۋىيىسىدىكى ئېسىل تائام دەيتتى ، ئۇ- نىڭغا « ئوت قويۇش »[2] دەپ ئىسىم قويۇشتى . بىز مانا شۇ يوسۇندا ، تاكى مېھمانلاردىن بىرەرسى چاكارلار ئارقىلىق بىزگە بولدى قىلىڭلار ، تويۇپ كەتتۇق دېگۈچە ھېلى ئۇ ، ھېلى بۇ تاماق ، قورۇمىلارنى ئۈزۈل- دۈرمەي شىرەگە تىزىپ تۇراتتۇق . شۇ گەپتىن كېيىن مەن چاكارلارنى قەھۋەگە بۇيرۇتتىم . بۇ ئەڭ ئاخىرقىسى بولغاچقا ، قەھۋەمۇ تارتىلغاندا ، ئاندىن ئۇھ دەيتتىم ، كۆڭلۈم ئارامىغا چۈشەتتى . چۈنكى ئىش شۇنىڭ بىلەن تامام بولاتتى . مېھمانلار قەھۋەنى ئالدىراش ـ تېنەش ئىچىپ ، ئورنىدىن تۇراتتى ـ دە ، « جىق يەپ قورسىقىم ناغرىدەك بولۇپ كەت- تى ، يېرىلغۇدەك بولۇپ كەتتى » دېگەندەك گەپلەرنى قىلىپ ، كۆپ رەھمەت ئېيتىپ خوشلىشاتتى . ئۇلارنىڭ بۇ گېپى ئېسىل نازۇ نېمەتلە- رىمىزگە بەرگەن ئەڭ يۇقىرى باھاسى ئىدى .

مەن ئەنگلىيىدىن يوغان بىر يېشىك كەمپۇت ئەكەلگەنىدىم ۋە ئالاھىدە بىر ئەھۋاللاردا ئىشلىتىمەن ، دەپ ئويلىغانىدىم . جۇڭگولۇقلارنى تۇنجى قېتىم چاقىرغاندا ، مېھمانلار ھەرقانچە بولسىمۇ ئازراق يەر ، قالغە- نىنى كېيىن مېھمانغا قويارمەن دەپ ئويلاپ ، بىرقانچە تەخسىنى لىق ـ لىق توشقۇزۇپ ھەممە شىرەگە كەمپۇت تىزىپتىمەن . كېيىن قارىسام تەخسىلەردە بىر تالمۇ كەمپۇت قالماپتىكەن ، ھەيران بولۇپ تۇرۇپلا قال-

---

① بۇ قورۇمىنىڭ ئىنگلىزچە نامىنى تۇزلا تەرجىمە قىلسا « ئات ئۈستىدىكى پەرىشتە » دېگەن سۆز بولاتتى .

② « ئوت قويۇش » ـ يانچۇق بار بىر خىل سالبوت . ئۇ ئوت بېقىلسىلا ئاسانغا تىككىدە ئۈزلەيدۇ . بۇ يەردە ، شامنى كۆزگەندە خىيالىغا كەلگەن بۇ سالبوت كۆزدە تۇتۇلدۇ .

دىم . بۇ چاغدا ئېرىم كىرىپ ، تەتەي يوغان ياغلىقىنى شىرەگە يېيىپ ، ھەممە شىرەدىكى كەمپۈتلەرنى تۆكۈپ ، ئاپىرىپ بالىلارغا بەرگىن ، دەپ چاكىرىغا كۆتۈرتۈپ ئەكەتتى ، دېدى . شۇنىڭدىن كېيىن مېھمان چاقىرسام كەمپۈتنى مېھمانلارغا يەتكۈدەكلا تىزدىدىغان بولدۇم .

ھەر قېتىم زىياپەتتىن كېلىپ ، قاتتىق چارچاپ كېتەتتىم ـ دە ، ئۇدۇل ھۇجرامغا كىرىپ كارىۋاتقا ئۆزۈمنى ئاتاتتىم . يەيدىغان ھەرقانداق نەرسىگە قارىغۇمۇ ، يېگۈمۇ كەلمەيتتى . بىراق يەرلىك زاتلارنى مېھمانغا چاقىرىپ ، زىياپەت بېرىپ تۇرۇش خىزمىتىمىزنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر قىسمى ئىدى .

زىياپەتلەردە ئۆزۈم تاماق ئېتىش ماڭا يېنىكرەك چۈشەتتى . سەۋەب ، مەن مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىقمايتىم . لېكىن رۇسىيلىكلەرگە زىياپەت بەرگەندە ، مەن ھەممىنى ئالدىن تەييار قىلىۋېلىپ ، باشتىكى شىرەدە ، ھېچ ئىشقا ئارىلاشمايدىغان ، غەمسىز قىياپەتتە ئولتۇراتتىم ، مېھمانلارغا چاي ، ھاراقنى چاكارلار قۇيىاتتى ، تاماقلارنىمۇ شۇلار تارىتاتتى . بىراق مەن ئۆزۈم شىرە يېنىدا بولغان بىلەن كۆڭلۈم ئاشخانىدا بولاتتى ، ئاشخانىدا بىرەر چاتاق ئىش يۈز بېرەرمۇ دەپ ئەندىشە قىلاتتىم .

بىرقېتىم ، دۇخاپكا كاۋاپنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرسام ، سىڭگاللىق ئەر چاكار ـــ ئۇ ئىنگلىزچە بىلەتتى ـــ سەھىنلەرگە خاس جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن (ئۇنىڭچە بوش ئاۋاز) ماڭا : « خانىم ، گۆش ھېلىقىدەك پۈراۋاتىدۇ » دېدى . مەن دەرھال ئاشخانىغا چاپتىم . راست دېگەندەك گۆش پۈراپ قاپتۇ . نەچچە كۈندىن بۇيان ئىسسىق بەك بولۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن ، گۆش دۇخوپكىنىڭ ئىسسىقىدىمۇ سېسىپ قاپتۇ . كىشىلەر ئاچ قورساق ، ئېسىل تاماملارنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشاتتى . قانداق قىلىش كېرەك ؟ مەن دەرھال ئامبارغا كىرىپ بىرقانچە قۇتا كونسېرۋا ئېلىپ چىقتىم ـ دە ، تېزلىكتە ئاچقۇزۇپ ، ئىچىدىكى گۆشلەرنى قازانغا تۆكۈپ قىزىتتىم ، ئاندىن تەخسىلەرگە تۆكۈپ ، ئەتراپىغا توغراپ مايدا پىشۇرۇپ قويغان ياڭيۇلارنى قويۇپ چىرايلىق

تىزىپ مېھمانلارغا ئاچقتۇردۇم . مېھمانلار مېنىڭ بايا قانچىلىك تىپىرلاپ كەتكەنلىكىمنى بىلەلمەي قالدى .

قەشقەرگە كەلگەن بىرىنچى يىلىم ، يېڭى يىلدا جۇڭگولۇق مېھمانلانى چاقىرغاندا ، ئۇلارغا ئاتاپ پىشۇرغان بۇدىننى ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئاچقالمىدىم . ئىش مۇنداق بولدى : مەن راسلىغان بۇدىننى قازانغا سېلىپ ، گۈگۈم ۋاقتىغىچە قاينىتتىم . ئەيسا قازانغا قاراپ تۇردى . مەن ئۇنىڭغا ئاشخانىدىكى ئىشلىرىنى تۈگىتىپ بولۇپ ، بۇدىننى قازاندىن ئېلىپ ، سۈيىنى ساقىتىش ئۈچۈن تاندا ئوبدان چېگىپ ئېسىپ قويۇشنى تاپشۇردۇم . بىز كەچلىك تاماقتىن كېيىن ،راھەتلىنىپ ئارام ئېلىپ ئولتۇراتتۇق ، ئەيسا قورقۇپ كەتكەن بىر قىياپەتتە كىرىپ :

ـــ خانىم ، مېنىڭچە بۇدىننىڭ ئەھۋالى چاتاق تۇرىدۇ ، چىقىپ بىر كۆرۈپ باقسىڭىز قانداق ؟ ـــ دېدى .

مەن ئېتىلىپ دېگۈدەك ئاشخانىغا كىردىم . چىرايلىق بۇدىننىڭ مىسچىدە بولۇپ يەردە يانقىنىغا كۆزۈم چۈشتى . ئەيسا ئۇنى ئېسىپ قويۇشتىن ئىلگىرى چىڭ ياكى بوش چىگىلگەنلىكىگە دىققەت قىلمىغان . شۇڭا بىچارە بۇدىننىڭ ئەھۋالى ھەقىقەتەن چاتاق بولغانىدى ! ئۇ چاغدىكى كەيپىياتىمنى ئىنچىكە تەسۋىرلەپ ئولتۇرمايمەن . ئەمما بۇدىن يايسايدىغان ماتېرىيالنىڭ بوقلۇقىنى ئويلىساملا ، ماڭا بۇ بىر دەھشەتلىك پاجىئەدەك تۇيۇلدى . ئەگەر مەن بۇ نەرسىنى دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ ماگىزىنلاردىن ئەكىلەلەيدىغان بولسام ، بۇنچىلىك زىيانغا ئۇنچە قىلىپ كەتمەيتتىم . لېكىن ئاران تەسلىكتە ساقلاپ كەلگەن نەرسىنى بىكاردىن ـ بىكار زايا بولغىنى ، ئۇنىڭغا ئېرىنىش ئۈچۈن يەنە نەچچە ئاي ساقلايدىغىنىمزغا ھەقىقەتەن ئادەمنىڭ ئىچى ئېچىشاتتى . بىچارە ئەيسا بۇ ئىشقا ماڭا ئوخشاشلا ئېچىنىپ ، بىئارام بولۇپ تۇرغاچقا ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق گەپ ـ سۆز قىلالمىدىم .

ھىندىستان تەۋەلىكىدىكى بىرىنچى ئاشپەزنىڭ قەشقەردىن كەتكەندىن كېيىن ، مەن ئوبدانراق ئاشپەز تاپالمىدىم . ئەمەلىيەتتە ئۇ كەتكەندىن كېيىن ، بىز قەشقەردە تۇرغان خېلى ئۇزۇن ۋاقىت جەريانىدا

تاماقنى ئۆزۈم ئەتتىم . كېيىن ئەيسامۇ ئاشخانىدىن چىقىپ كەتتى . مەن لاسۇ ئىسىملىك بىر زاگزۇنى (سۇت ساغقۇچە ناخشا ئېيتىدىغان ھېلىقى ئادەمنى) تاپتىم ۋە ئۇنى توپتوغرا بەش يىل تەربىيىلىدىم . ئۇ خېلى ئە- قىللىق ئىدى . ھەر ھالدا مېنى ئاشخانىنىڭ كۆپلىگەن ئېغىر ئىشلىرىدىن ئازاد قىلدى .

پادىشاھ گېئورگې تاج كىيگەن كۈنى ، بىز يەنە جۇڭگو ئە- مەلدارلىرى ، ياۋروپالىقلار ، ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى مۇھاجىرلار ، قەش- قەرنىڭ بىر مۇنچە يەرلىك كاتتا كىشىلىرىنى چاقىرىپ كاتتا زىياپەت بەردۇق . ئۇ چاغدا كىچىك ئوغلۇم روبىنىڭ تۇغۇلغىنىغا ئاران بىر ئاي بولغانىدى . ئامالسىز تاماقلارنى لاسۇ قىلدى . ئۇ شۇنداق ئوخشىتىپ ، ئوبدان قىلدىكى ، ئېرىم ئۈنى ماختاپ كەتتى ۋە لايىقەتلىك ئاشپەز بولا- لىغۇدەكسىز ، دېدى . ئەمما شۇ ئىشتىن 14 كۈن كېيىن ، ئۇ ئۆلۈپ كەتتى . مەن يەنە ئېغىر ئاشخانا ئىشلىرىغا چۆكۈپلا كەتتىم . ئۇ ئىشەنچ- لىك ، سادىق چاكار ئىدى ، ئۈنى ياخشى كۆرۈپ كەلگەنىدۇق . شۇڭا ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە بەك قايغۇردۇق .

لاسۇ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ، مەن ھەقىقەتەن نېمە قىلارىمنى بىلەلمەي قالدىم . بوۋاقنى باقمسام ، چوگراق ئىككى بالامغا قارىمسام بولمايتتى ، ھېلىمۇ ياخشى ، بىر ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى ئۇ ئىككىسىنى ئوقۇ- تاتتى . مەن باشتىلا بوۋداق جىق جاپا ـ مۇشەققەت ۋە قىينىچىلىق تار- تىدىغانلىقىمنى بىلگەن بولسام ، ئۆزۈمنى بەك تەلەيلىك ھېسابلىمىغان بولار كەنمەن .

بىز ھىندىستاندىن ئاشپەز ئەكەلدۈرۈشكە خېلى تىرىشىپ كۆر- دۇق . ئەمما ئاخىرقى ھېسابتا بەك ماھىر ، چاققان بولمىسىمۇ ، ئاشپەزنى قەشقەردىن تېپىشنى لايىق كۆردۇق . چۈنكى ، ھىندىستاندىن ئەكەل- دۈرگەن ئاشپەزلەر قەشقەرگە كېلىشكە جان دەپ ئۇنايدىكەن . لېكىن ئۇنداقلار مەلۇم مىجەز ـ خۇلقى سەۋەبلىك ھىندىستاندا تۇرۇشقا ئامالسىز قالغانلار بولىدىكەن . شۇنداقلاردىن بىر ـ ئىككىسى بىزگە ئاشپەز بو- لۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى . لېكىن ئۇلار غەلىتە ئىشلارنى قىلغا-

لىقى ، چاكارلار بىلەن چىقىشالمىغانلىقى ئۈچۈن ، ئىشلىتەلمەي كەتكۈ-
زۈۋەتتۇق . بىرى تاماقنى ئوبدان ئېتەتتى ، لېكىن بىزنى دائىم ئالدايتتى .
شۇنىڭدەك ھەر قېتىم مېھمان چاقىرىپ ئاش ـ تاماق قىلىۋاتقاندا ئىچىپ
غەرق مەست بولۇۋالاتتى . شۇڭا مەن ، ئاش ـ تاماقنى ئۆزۈملا ئەتسەم ،
گەپ ـ سۆز ، باش ئاغرىقى ئاز بولۇپ ، خاتىرجەم ئۆتىدىكەنمىز ، دېگەن
يەرگە كەلدىم .

سەككىزىنچى باب

تۆنجى قېتىم دۆلىتىمىزگە قايتىپ دەم ئېلىش جان سانىمىزنىڭ كۆپىيىشى قەشقەرگە قايتىش

مېنىڭ چەت دۆلەتكە كەلگىنىمگە تۆت يىلدىن ئاشتى . ئېرىم دۆلەتكە قايتىپ ئۇزۇنراق ۋاقىت دەم ئېلىشقا ئىلتىماس سۇندى ھەمدە چوقۇم تەستىقلىنىدۇ ، دەپ قاتتىق ئىشەندى . شۇنىڭ بىلەن مەن تەيياردلىققا كىرىشتىم ۋە مەدەنىيەتلىك دۆلەتكە قايتقاندىن كېيىن قىلىدىغان بىرىنچى ئىشلىرىمىزنى پىلانلاشقا باشلىدىم .

ئونىغانغا يونىغاندەك ، ھىندىستان تەۋەلىكىدىكى كاتىپىمىزمۇ دۆلىتىگە قايتىپ تۇغقان يوقلاشنى ئىلتىماس قىلدى . ھەر ئىككى ئىلتىماس تەستىقلىنىپ ، ئېرىم بىلەن كاتىپقا دەم ئېلىش بېرىلدى . بىراق ، تەستىقنا ھەر ئىككىلار قەشقەردىن تەگلا كەتسەگلار بولمايدۇ ، دېيىلگەن ۋە كىم ئاۋۋال مېڭىشنى ئېرىمنىڭ بەلگىلىشىگە تاپشۇرغانىدى . بىز كېتىشكە ئالدىراپتۇق ، مەن تېخى ، ئانامغا خەت يېزىپ پات ئاردا يېتىپ بارىمىز دېگەنىدىم . يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ھىندىستانلىق كاتىپىنىڭ ئائىلىسى ھىندىستاندا ئىدى . ئۇنىڭ بالدۇرراق قايتىپ ئائىلىسى بىلەن جەم بولۇش تەقەززالىقى مېنىڭ ئۆيۈمدىكىلەرنى كۆرۈش تەقەززالىقىمغا ئوخشاشلا كۈچلۈك ئىدى . شۇڭلاشقا كىمنىڭ ئاۋۋال مېڭىشنى بېكىتىش ھەقىقەتەن قىيىن بولدى . ئاخىر كاتىپ غەلبە قىلدى . ئۇ ئاۋۋال ماڭىدىغان ، بىز بېرىم يىلدىن كېيىن قەشقەردىن قوزغىلىدىغان بولدۇق . 1902 ـ يىلى ئىيۇندا j . p مايرس (ئۇ ھازىر گېنېرال) ھىند-

دىستاندىن قەشقەرگە كېلىپ ، ئېرىمنىڭ ۋەزىپىسىنى ۋاقتىلىق ئۈتەپ تۇرىدىغان بولدى . بىز خوشال هالدا قەشقەردىن قوزغالدۇق . بىز يولغا چىققان كۈنى ، بىزنى ئۇزاتقىلى كەلگەنلەر ناهايىتى كۆپ بولدى . يەر-لىك ئادەملەرنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا « گىلەملەرنىڭ چۆرىلىرىمۇ ئا-دەم بىلەن لىق تولدى . » ئەلۋەتتە ئۇزىتىش گىلەم ئۈستىدە ئەمەس ، بوستانلىقنىڭ چېتىدە بولدى .

قەشقەردە تۇرغان ۋاقتىمدا ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئەنگلىيىگە ئۈچ قېتىم قايتتىم . شۇڭا بۇ قېتىم قەشقەردىن قوزغالغان چاغدىكى ئەھۋاللارنى بىرمۇ بىر بايان قىلىپ ئولتۇرمايمەن . شۇنىڭدەك بۇ قېتىم ئەنگلىيىگە قايتقۇچە ئۈتكەن جايلار ، كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىمنى قەـ قەرگە تۇنجى قېتىم كەلگەندىكىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ . ئوخشـ ـايدىغان بىرنەرسە يېرى ، بىز بۇ قېتىم تەگرىتاغ تىزمىلىرىدىن ئۈتكەچە ماڭغان يول ئېغىزى تەلكە داۋىنى ئەمەس تالدىك (Taldik) ئېغىزى بولدى . قار گۈمۈرۈلۈپ چۈشىدىغان بولغاچقا ، يار پەسلەدە تەلكە ئې-غىزى تاقىلاتتى ـ دە ، كارۋانلار تالدىك لېنىسىدە مېڭىش كېرەك ئىدى . سەۋەب ، بۇ يەرلەردە بىرقانچە ئاي قار بولمايتتى ، يوللىرى كەڭ ۋە مېڭىش ئاسانراق ئىدى . ئەمما بۇ يول تەلكە تەرەپتىن يىراقراق ئى-دى .

تەگرىتاغ ئارىلىرىدا يازلىقى سەپەر قىلسا ، جىرا ـ جىلغىلار كەلكۈن سۈيى بىلەن توشۇپ ، مېڭىش قولايسىز بولغان بىلەن ، كۆكۈل ئېچىلىپ كەيپىمىز چاغ بولىدىكەن . رۇسىيە چېگرىسى ئېچىگە كىرىشـ ـمىز بىلەنلا دەريا بويلىرى ، جىرالار ، تاغ ـ دالىلار يېشىللىققا پۈركەنـ ـگەن ، ھەرخىل ، ھەر رەڭدىكى گۈللەر ئېچىلىپ ، كائىنات گويا رەڭدار يېشىل گىلەم سېلىنغاندەك ئاجايىپ جەلپكار تۇس ئالغان . بۇ گۈل ـ گىياھ ، ئوت ـ چۆپلەرنىڭ بەزىلىرى تاغ ـ قىيالارغا يامىشىپ چىقىپ كەتكەن ، بەزىلىرى قىيا ۋە تاش ئارىلىرىدا بېغىرلاپ ئۈزۈنلارغا سوزۇـ ـۋۇپ بارغانىدى . قۇشلارنىڭ خۇش ناۋاسى ئادەمگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى .

بىز يولغا چىققان چاغلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى رۇسىيلىكلەر ئەنگـ

لمسيلىكلەرنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇشىدىن تارتا گۈمانلىنىۋاتقان پەيتكە توغرا كەپتۇ . شۇڭ ئەر ـ ئاياللىرىنىڭ بىر ئوغۇشىدا ۋە ئۇچ كىشىلىك ئەسكىرىنىڭ بىزنى ساقلاپ تۇرغانلىقىنى كۆردۈق . ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى بىزنى رۇسىيە زېمىنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاپىرىپ قويۇش ئىدى . بىز ئۇلارنىڭ بۇنچە قىلىپ كېتىشلىرىنى ياقتۇرمىسەقمۇ ، گەپ ـ سۆز قىلمىدۇق ـ دە ، ئاغزىمىزنىڭ ئۇچىدا رۇسىيە دائىرىلىرىنىڭ سەپـ رىمىزنىڭ بىخەتەر ۋە ئارامبەخش بولۇشى ئۈچۈن باش قاتۇرۇپ ئەتراپـ لىق ئورۇنلاشتۇرغانلىقىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرگەن بولدۇق . رۇسىيە ئوفىتسېرى بىلەن بىر كارىكات ئەسكەر بىز بىلەن ، ئىككى كارىكات چاكارلـ رىمىز بىلەن ماڭدى . بۇلار يول بويى بىزگە قاتتىق كۆز قۇلاق بولدى . مەيلى نەگىلا بېرىپ قونمايلى ، ئۇلارنىڭ ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانـ لىسىقى ، شارائىت ، مۇھىتنىڭ ئىنتايىن ياخشى ، ئازادە ئىكەنلىكىنى بايقـ ىغان بولساقمۇ ، بىز خۇددى ئەزەر بەنت قىلىنغان كىشىلەردەك ئاھايىتى سەقىلىپ كەتتۇق . بۇ ئادەملەرنىڭ ئاتلىق بەزىدە ئالدىمىزدا ، بەزىدە كەينىمىزدە مېڭىپ ، ھەربىر سۆز ـ ھەرىكەتلىرىمىزگە دىققەت قىلىۋاتـ قانلىقىنى كۆرگىنىمىزدە بەكمۇ نەپرەتلىنەتتىم . ئۇلار رەسىم تارتىشىمىزغا ۋە بولدا ئۇچراشقانلار بىلەن گەپ قىلىشىمىزغا رۇخسەت قىلمىدى . رۇـ سىيە ئوفىتسېرى گېپىمىزنى ئاڭلاپ تۇرغان ئايرىم چاغلاردىلا ، بىز كـ شىلەر بىلەن سۆزلىشەتتۇق .

بىز سادىق ئىككى ئۇزاتقۇچىمىز ـــ جاپپار ئەلى بىلەن ئەيسانـ خۇن بىزنى ئوشقىچە ئۇزىتىپ كەلدى . ئايرىلىش ۋاقتىدا ئۇلار ئۇزلىرىنى تـۇتالماي يىغلىغانىدى ، مەنمۇ ئىختىيارسىز يىغلاپ تاشلىدىم . ئېرىم بىزنى خۇشال قىلىش ئۈچۈن :

ـــ ھەي ، نېمىلا دېگەنبىلەن بىز بولمىساقمۇ ، سىلەرنىڭ يەنە كۆتىدىغان ئاھايىتى دىلكەش خوجايىنىڭلار بار ئەمەسمۇ ! ـــ دېدى .

ـــ ئۇغۇ شۇنداق ، ـــ دېدى جاپپار ئەلى يىغلامسىراپ ، ـــ ئەمما سىلەرنىڭ ئەڭ يامان تەرەپلىرىڭلارنى ئوبدان بىلەتتۇق . ئۇنىڭغا كەلـ گەندە ، ئەڭ ياخشى ئارتۇقچىلىقلىرىنى تېپىشقا توغرا كېلىدۇ .

بىز ئوشتا ناھايىتى يوغان مەپىگە ئولتۇرۇپ ئەنجانغا ماڭدۇق . بۇ مەپىنىڭ پۇرۇنىسى بار ھەم ياخشى بولغاچقا ، يۈمشاق ، راھەت ئىكەن . رۇسىيە ئوفىتسېرى توغرىراقى بىزنىڭ « غوجىدار » نىمز بىز بىلەن بىللە ئولتۇردى . بۇ مەپىنى ئۇ بىزنى دەپ قاتتىق تۇرۇپ ئالغانىدى . لېكىن بۇ مەپىدە بىز جېنىمىزدىن ئايرىلغىلى تاس قالدۇق . يولدا ئات ئالماشتۇردۇق . ئاتنى ئالماشتۇرۇپ بولۇشىمىزغا ئىچ ئات ئۇركۈپ كەتتى . بىز ئۇنى تەسلىكتە توسۇپ جايىغا كەلتۇرۇپ ، بېشىغا قاپ كىيگۈزۈپ قويدۇق . مەن ، بۇ ئاتنىڭ تۇرقى ماڭا پەقەت ياقمىدى ، دېۋىدىم ، باشقىلار مەپە مېڭىپ كەتسىلا ھېچ ئىش بولمايدۇ ، دېدى . بىر ۋاقىتلارغىچە بۇ ئات جىم ماڭماي تاقلاپ ، يۇرغىلاپ ماڭدى ، كېيىن بېسىقىپ قالدى ـ دە ، ناھايىتى مەزمۇت ماڭدى . كەلكۈن سۇيى بىلەن ئۇركەشلەپ ئېقىۋاتقان بىر دەريا بويىغا كەلدۇق ، دەريادا ياغاچ كۆۋرۈك بار ئىكەن . مەپە كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋاتقاندا ، كۆۋرۈكنىڭ ياغچى لىڭشىپ كەتكەنىدى ، ئىچ ئات يەنە ئۇركۈپ ، ئۆزىنى ئوڭ تەرەپكە ئاتتى ۋە باشقا ئاتلارنىمۇ ئوڭ تەرەپكە تارتتى . مەپە كۆۋرۈك ياغچىغا قاتتىق ئۇرۇلۇپ ، كۆۋرۈك يان ياغچى بىلەن مەپىنىڭ ئوقى تەڭلا سۇنىدى ، مەپە سۇنغان كۆۋرۈك يان ياغچىدا ئېسىلىپ قالدى . مەن ھايلا ـ شايلا مەپىدىن چۈشۈۋالدىم . مەپىكەشلەر مەپىنى جىق كۈچەپ تەسلىكتە تارتىپ ئوڭشۇالدى . بۇ ئەتراپ قاقاسلىق بولۇپ ، بىرمۇ ئۆي كۆرۈنمەيتتى . ئەگەر ئۇركەشلەپ ئېقىۋاتقان سۇغا چۈشۈپ كەتكەن بولساق ، ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن بولاتتۇق . شۇڭا ئېرىم ئىككىمىز نايھايىتى بەك قورقۇپ كەتتۇق ۋە ئاغزىمىز گەپكە كەلمەي بىر ـ بىرىمىزگە قاراپ تۇرۇپلا قالدۇق . بۇ قورقۇنچلۇق ئىشتىن رۇسىيە ئوفىتسېرى ئاچچىقلاپ كەتتى . ئۇ يۈگۈرۈپ بېرىپ مەپىكەشنى ئۇرۇپ كەتتى . ئەگەر ئېرىم توسۇۋالمىغان بولسا ، ئۇ مەپىكەشنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتى . ئەمەلىيەتتە بولسا ، بۇ بىچارە مەپىكەشتە ھېچ گۇناھ يوق . ئۇ قانداق ئات بېرىلسە ، شۇنداق ئاتنى ئىشلىتىدۇ ـ دە . مەپىكەشلەر ئوقىنى ئارغامچىلاردا چىرماپ ، باغلاپ ئەپلەشتۈردى . ھېلىقى ئات يولدا

ئۇچرىغانلىكى ئەرسىدىن قورقۇپ ، ئۇركۈپ خاپا قىلدى . شۇڭا بىز ئەنجانغا قاراڭغۇ چۈشكەندە يېتىپ كەلدۇق . بىز پويىزغا چىقتۇق . ھەر لىقى « غوجىدار » پويىز خادىملىرىغا بىزنىڭ ئۆزى نازارەت قىلىپ ئېلىپ كېتىۋاتقان « خەۋپلىك جاسۇس » ئىكەنلىكىمىزنى ئېيتتى بولغاچ ، بىزنى بۆلۈنمە شەكلىدىكى ۋاگونغا ئورۇنلاشتۇردى . رۇسىيە ئوفتسېرى كاربىدوردىكى ۋاگونىمىز ئىشىكىنىڭ ئۈدۈلىدا ئولتۇردى . بىز ئاشخانىغا يارساق ۋاگونلاردا مېڭىپ يۈرسەك ، ئۇ كەينىمىزدىلا يۈردى . ھېچكىم بىلەن گەپلەشمىدۇق .

بىز ئولتۇرغان ۋاگون مەخسۇس ئايالالارنىڭ ، يېنىمىزدىكى ۋاگون مەخسۇس ئەرلەرنىڭ ۋاگونى ئىكەن . لېكىن ئۇ يەردە بىر ئايالمۇ ئولتۇراتتى . يېرىم كېچىدە پويىز ئاشخابادتا توختىدى . بۇ چوڭ بېكەت ئىكەن ، بىرمۇنچە ئادەم پويىزغا چىقتى . بىر ئەر ۋاگوندا ئولتۇرغۇدەك ئورۇن تاپالمىدى . بىز ۋاگوننىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرۈۋېتىپ جىمىدە ئولتۇردۇق . ئۇ ئادەمنى قانداق ئورۇنلاشتۇرارىكىن ، دەپ كۆزەتتۇق . پويىز كۈتكۈچىسى كېلىپ بىزنى نازارەت قىلىۋاتقان ھېلىقى ئوفتسېرغا ئىككى ئەنگلىيەلىكنى ئايرىۋېتىڭ ، ئايالى بۇ ۋاگوندىكى ئايال بىلەن ئولتۇرسۇن ، ئېرى بايا ۋاگونغا چىققان ئادەم بىلەن باشقا ۋاگوندا ئولتۇرسۇن ، دېگەنلىكىنى ئاڭلىدۇق . ئەمما ئوفتسېر ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمىدى . چۈنكى ئۇ ، ئەگەر بىز باشقىلار بىلەن بىللە ئولتۇرساق قانداق ئىشلار بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايتتى . ئىككىسى بىرپەس سۆزۈشتى . كېيىن ئوفتسېر ئۇنىڭغا پىچىرلاپ نېمىلەرنىدۇ دېدى . ناھايىتى روشەنكى ، ئۇنىڭغا ئۇ بىزنىڭ سالاھىيىتىمىزنى ، قانداق خەۋپلىك ئادەملەر ئىكەنلىكىمىزنى ئېيتتى . شۇڭا پويىز كۈتكۈچىسى يەنە بىر ۋاگونىنى ئېچىپ ھېلىقى ئەرنى كىرگۈزۈۋەتتى . ئۇ ۋاگوندا ھېلىقى ئايال كىيىملىرىنى سېلىپ ، چاچلىرىنى چاج قىستۇچلاردا قىسىپ ياتقانىدى . شۇئان شىددەتلىك جەڭ باشلاندى . ئۇ ئايال خوددى ساراڭلاردەك ۋاراقىراپ ، چىرقىراپ ، ئاغزىغا كەلگەنلىكى سەت تىل ـ ئاھانەتلەرنى ھېلىقى ئەرگە ياغدۇرۇۋەتتى . ئەرمۇ بوش كەلمەي تازا ھۆركىرىدى . ئاخىر

هەر ئىككىسى ۋارقىراپ ھالىدىن كەتكەندە ، ئاندىن بېسىقىشتى . ئەتىسى ئەتىگەندە ، ئۇ ئىككىيلەننى تاماق ۋاگونىدا ئۇچراتتۇق . ئاخشامقى بوران - چاپقۇنلار پۈتۈنلەي ئۇنتۇلغان . ئۇلار خۇددى يېقىن دوستلار-دەك بىللە ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشۋاتاتتى .

شۇنداق قىلىپ ، ھېلىقى ئوفىتسېر بىزدىن ئايرىلمىدى . بىز كاس-پىي دېگىزىنى كېسىپ ئۆتىدىغان پاراخوتقا ئامان - ئېسەن چىققاندا ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتۇق . بىز ئۇنى ئاخىرقى قېتىم كۆرگەندە ، ئۇ پرىستاندىكى بىر ساقچىغا بىزنى كۆرسىتىپ ، ئىشارەتلەر بىلەن بىر نېمىلەرنى دەۋاتاتتى .

بىز ئەسلى ئەنگلىيىدىكى ئۆيىمىزدە بىر يىل تۇرماقچى بولغان-دۇق . دەم ئېلىش ۋاقتىمىز توشۇشقا ئاز قالغاندا ، چوڭ ئوغلىمىز ئارايىك (تۇنجى بالىمىز) تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن ، دەم ئېلىش ۋاقتىمىزنى ئۈزارتى-تۇق .

شۇنىڭ ئۈچۈن ، بىز 1904 - يىلى 2 - ئايدا ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆيىمىزگە قايتىش سەپىرىمىزگە ئاتلاندۇق . بوۋاق بالا بولغاچقا ، بالا باققۇچى بولمىسا بولمايتتى . شۇنىڭ بىلەن جان سانىمىز بىر ھەسسە كۆپەيدى . بوۋاق بالىنى بۇنداق ئۇزاق سەپەرگە ئېلىپ مېڭىش خېلىلا خەتەرلىك ئىدى . بۇ بالىنى سەپەرگە لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ، بىز ئۇنى تۇغۇلغاندىن تارتىپلا چېنىقتۇردۇق . تالا - تۈزگە تولا ئاچقىپ ، ھەر-خىل ھاۋاغا ماسلاشتۇردۇق . سوغۇق يېمەكلىكلەرنىلا بېرىپ باقتۇق . شۇنداقتىمۇ ئۇ بىرەر قېتىم زۇكام بولماي ، بۇدرۇق ، ساغلام چوڭ بول-دى . بىز يولغا چىققاندا ، ئۇ ئاران بەش ئايلىق بولغانىدى . ئەمما بۇ مۇشكۈل سەپەردە ئۇ جاپا - مۇشەققەتلەرگە باشقا ھەرقانداق ئادەمدىن بەكرەك چىدىدى .

يولدا بالىغا نېمە بېرىپ بېقىش بىر گەپ بولدى . سۈت بېرەيلى ، دېسەك ، يوللاردا داۋاملىق سۈت تېپىلماسلىقىدىن ئەنسىرىدۇق . بەش - ئالتە ھەپتىلىك ئۈزۈن سەپەر جەريانىدا بالىغا كونسېرۋالا يېگۈزۈشنىمۇ خالىمايتتۇق . شۇڭا بىز پاراخوت بىلەن فرانسىيىنىڭ مارسېل دېگەن يې-

رىدىن يولغا چىقىپ ، ئاۋۋال باتۇئۇمغا بېرىشنى قارار قىلدۇق . چۈنكى بوۋاقنا پويىزغا قاچىغاندا پاراخوتقا ئولتۇرۇش بىخەتەرلىك ئىدى . بىز ئايلىسبۇرى سۇت مەھسۇلاتلىرى شىركىتىگە دەپ باتۇئۇمغا بارغۇچە يەتكۈدەك دېزىنفېكسىيە قىلىنغان بوتولكىلىق سۇت تەييارلاتتۇق ؛ بۇ سۇتلەرنى پېشكىلەرگە قاچىلاپ پاراخوتنىڭ سوغۇق ساقلاش خانىسىغا قويدۇق . باتۇئۇمدىن چىققاندىن كېيىنمۇ ئوغلىمىز ئارايلىك ئايلىسبۇرى شىركىتىنىڭ يېمەكلىكلىرىنى يەپ جان باقتى . بىز سۇنى قاينىتىپ يېمەكلىكنى سالاتتۇقتە ئارىلاشتۇراتتۇق ، سەل سوۋۇتۇپ بوۋاقنا بېرەتتۇق . بىز تاغ يوللىرىدا ماڭغاندا ، ئالدىن قاينىقسۇلارنى قاينىتىپ بوتۇلكىلارغا قاچىلايتتۇق ۋە بىر خالتىغا سالاتتۇق ، ئۇنى بىر ئەر يەم بىلەن كۆتۈرۈپ ماڭاتتى . بالىنىڭ قورسىقى ئاچقان ھامان ، ئۇنى تەڭشەپ بېرەتتۇق . بالىغا تامانى كالا قوتانلىرى ، زور قورام تاشنىڭ تۆۋىلىرى ۋە بوران توسىيالايدىغانلىكى بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلاردا بەردۇق ، ئويلىسام ئادەمنىڭ كۆلگۈسى كېلەتتى . بوۋاق ھارۋىسىنى ئېلىپ مېڭىپ ، كېچىلىرى بوۋاقنى شۇنىڭدا ئۇخلاتتۇق .

بالا باققۇچى قانىنى خېنىنمۇ كارامەت ئايال ئىدى . مەن كىچىك چاغلىرىمدىلا ئۇ ئائىلىمىزنىڭ خىزمەتكارى ئىدى . شۇڭا ئۇ يول بويى بىزنى ناھايىتى بېرىلىپ كۈتتى . ئۇ ياشىنىپ ، كۆچىدىن قالغان بولسىمۇ ، قەيسەر ئىرادە ۋە بوۋاقنا ئىچ كۆيەرلىكى بىلەن بولدا ئۇچرىغان جىمى جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى قىلچە ۋايسىماستىن يېڭىپ كەتتى .

قەشقەردىن ئەنجانغىچە ئۇزىتىپ قويغان ئىككى چاكىرىمىز بىزنى يەنە ئەنجاندا كۈتۈپ تۇرغانىكەن . ئەمما بىز بىچارە جاپىيار ئەلىنىڭ قاتمىق ئاغرىپ قالغانلىقىنى بايقىدۇق . بىز بىلەن تاغ ـ ئېدىرلاردىن ئۆتكىچە ئۇنىڭ جېنى ئاران ـ ئاران قالدى .

ئۇلار بىزنى بىز بىرىنچى قېتىم قونغان پاسكىنا سارايدىن تاپتى . جاپىيار ئەلىنىڭ « كىچىك خوجايىن » بىلەن كۆرۈشكەن چاغدىكى سەمىمىيلىكى ئادەمنى ھاياجانغا سالاتتى . ئۇ بالىنىڭ كارىۋىتى يېنىغا كەلدى . بالا ئۇخلاۋاتاتتى . ئۇ كارىۋات يېنىدا ھالسىزغىنا تىز چۆكۈپ

بالىدىن ھال ـ ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن ئۇن سېلىپ يىغلىۋەتتى . ئەسلى كاپىتان مايرس ئۇنى بىزنىڭ ئالدىمىزغا كېلىشتىن توسىغانىكەن . لېكىن ئۇ : « ئۆزۈم باراي ، خوجايىننى تونجى قېتىم قەشقەرگە ھېيدەپ تاندىن ئۆزۈم بىللە ئەكەلگەن ، خانىمنىمۇ ئەكەلدىم . ئەمدى كىچىك خوجايىننى ئەكەلمەسەم بولمايدۇ » دەپ تۇرۇۋاپتۇ . بۇ سائادا ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مېھىر ـ شەپقەت ۋە مۇھەببەت نەقەدەر چوڭقۇر ـ ھە !

تەگرىتاغ تىزمىلىرىدىكى سەپىرىمىز تېخى يېرىملاشمىغانىدى ، بىز بىرقەسەم قىرغىزلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، جاپپار ئەلنىي ئۇلارنىڭ كىندە بىرئاز ۋاقىت دەم ئالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇق . بىز قەشقەرگە بالا دۇراق كەلدۇق . ئۇ كەلگەندە ، ئىش قىلالمىغۇدەك ھالدا ئىكەن . ئېرىم (ئەنگلىيە ـ ھىندىستان) ھۆكۈمەتكە ئۇنىڭغا پېنسىيە پۇلى بېرىش ھەققىدە ئىلتىماس سۇنغانىدى ، تەستىقلاندى . ئەپسۇسكى ، ئۇنىڭ بۇ نىگدىن نەچچە ئايلا بەھرىمەن بولۇپ ، ئۇلۇپ كەتكەنلىكىگە ئادەمنىڭ ئىچى ئېچىشىدۇ . ئۇ ئۇلۇپ كېتىشتىن ئىلگىرى ، بىز قەشقەردە ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى قۇردۇق ، ئۇنى ئۆستۇرۇپ « كامادار » (يەنە مائاشنى ھىندىستان ھۆكۈمىتىدىن ئالىدىغان كونسۇلخانا ئاتىتا شېسى > ھەمراھ خادىملار > لىرىنىڭ باشلىقى) قىلىپ قويغان . ئۇ بۇنىڭدىن بەك مەمنۇن بولغانىدى .

بالىمىز بولغاچقا ، تۇرمۇشىمىز پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كەتتى . ما كۇنلەرنى قانداق ئۆتكۈزەرمەن ، دەپ غەم قىلىدىغان چولىمۇ چىقمايدى غان بولدى . بىز دائىم دېگۈدەك ھەر كۈنى قىلىدىغان ئىشلارنى قانداق قىلىپ رەتلىك ، جاي ـ جايىدا ئورۇنلارشتۇرۇشنىڭ باش ئاغرىتىدىغان ئىش ئىكەنلىكىنى ھېس قىلاتتۇق . بولۇپمۇ ئىككى يىل ئۆتۈپ قىزىمىز خىلۇيا تۇغۇلغاندىن كېيىن ، بۇ ئىش تېخىمۇ بىر باش ئاغرىقى بولدى ، بىز ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كەتتۇق .

بىز بالىلارنىڭ پۈتۈن كىيىمىنى ، ئۆزىمىزنىڭ كىيىمىنىڭ كۆپىنى ئۆزىمىز تىكەتتۇق . كىر يۇيىدىغان بىر ئايالنى يالالىغان بولساق مۇ ، ئۇنىڭغا كىيىملەرگە ئوبدان دەزمال سېلىشنى ئۆگىتەلمەي ، بۇ ئىش

نمۇ ئۆزىمىز قىلىدىغان بولدۇق .

پوچتىدىن بىرەر نەرسە ئېلىشمۇ ناھايىتى تەس بولۇپ ، خالتىسىنىڭ ئېغىرلىقى يەتتە قاداقتىن ئاشماسلىقى كېرەك ئىدى . بۇنداق چەكلىك خالتىغا نېمە سېلىپ ئەۋەتكىلى بولىدۇ ، دەپ ھەيران بولاتتۇق . بىرى ئېغىرىمگە قىشلىق ئۆتۈك ئەۋەتكەنىكەن ، ئۇنىمۇ بىر پايدىن قاچىلاپ ئىككى خالتا قىلىپ ئەۋەتىپتۇ !

ھىندىستاندىن ئېۋەتىلگەن خالتا قەشقەرگە ئىككى ئايلاردا ئاران كېلەتتى . ئەنگلىيەدىن ئەۋەتىلگىنى ئۇچ ئايلاردا ئاران قولغا تېگەتتى . شۇنداق بولغاندا ، بىز زاكاس تالونىنى ئەۋەتكەندىن تارتىپ ھېسابلىساق ، تۆت ـ بەش ئايدا ئاران مالنى تاپشۇرۇۋالاتتۇق . نەرسە ـ كېرەكلەر ، بولۇپمۇ كونسېرۋالار قەشقەرگە كەلگۈچە مىجىلىپ ، ماكچىيىپ بىرنېمە بولاتتى .

بىر يىلى يازدا ، ئانامغا قىشتا كىيىدىغان چىرايلىق بىر شەلەپە ئەۋەتىپ بېرىلگە ، قىشتا سوغۇقمۇ خېلى قاتتىق بولىدىكەن ، كىيىدىغىنىم يوق ، دەپ خەت يازدىم . خەت سېلىپ ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندە ، ئانامدىن خەت كەلدى . ئۇ شەلەپىنى ياغاچ ساندۇقچىغا سېلىپ ، قېلىن رەختلەن ئوراپ چىگىپ تىكىپ ئەۋەتتۇق دەپتۇ ۋە شەلەپىنى تەسۋىرلەپ ، قەھۋە رەڭ ئېسىل سوكنادىن تىكىلگەن ، چۆرىسىگە تۆگە قۇشىنىڭ پەيلىرى تىكىلگەن ، ھازىر تازا مودا بولۇۋاتقان شەلەپە ، دەپ يېزىپتۇ . ئۇنى كۆرۈپ بەك خۇش بولدۇق ۋە ئۇنى كىيىشكە ئالدىراپ كەتتىم . قەۋەت بىر كۇنى خالتىنى تاپشۇرۇۋالدىم . قارىسام ئۇ چىگىق ۋە يوغان بېزىغلا ئوخشايتتى ، تېشىدىن قېلىن رەخت بىلەن يۆگىلىپ ، ئۈستىگە ئىسىم مايماق ـ سايماق يېزىلغانمىدى . ئۇنى ئېچىپلا قېتىپ قالدىم . چۈنكى ئېچىدىكى نەرسىنىڭ بۇ قاتالىق بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى زادىلا خىيالىمغا كەلتۈرمىگەنىدىم ! چىرايلىق شەلەپە ، ئۇقلىرى ۋە چۆرىلىرى پۈختىراق بولسۇن ئۈچۈن چىگىق يۆگىلىپ مۇشۇنداق ئورالغانىدى . روشەنكى ، ساندۇقچە بىرەر جايدا بۈزۈلۈپ كەتكەن ، كۆگلى ياخشى ھىندىستانلىق پوچتا ئىدارىسى باشلىقى چىرايلىقراق بولسۇن ، دەپ ئوراپ

مۇشۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان گەپ . بۇ پوچتا ئىدارىسى باشلىقى تېخى چىرايلىق ۋە ئەپچىل قىلغان بۇ ئىشىدىن پەخىرلىنىپ يۈرسە كېرەك .

شۇ يىلى قىشتا ، بېشىمغا كىيىدىغان باشقا نەرسە بولمىغاچقا ، باشقىنى ئەكەلدۈرۈش ئىمكانىيىتى ھەم يوق بولغاچقى ئۇچۇن ، بۇ شەلپەينى بېسىپ ، دەزمالاپ ئاز - تولا ئىسكەتكە كەلتۈرۈپ كىيدىم . بىراق ئۇ چىرايلىقمۇ ، مودىمۇ شەلپە بولمىدى .

بۇ شەلپىگە تازىمۇ پىشكەللىك كەلدى . شۇ يىلى يازدا مەن ئۇنى ئوبدان ئوراپ ساندۇققا سېلىپ قويدۇم . ئىككىنچى يىلى قىشتا كىيەي دەپ ، ساندۇقتىن ئالسام ، ئىچىدىن بىر چاشقان يۈگۈرۈپ چىقتى . يەنە بىرمۇنچە بالىلىرىمۇ بار ! چاشقان شەلپەينىڭ چۆرىسىدىكى تۆگە قۇشى پەيلىرىنى يۇلۇپ پارچىلاپ راھەت ئۇۋا ياساپتۇ - دە ، تۇغۇبرىپتۇ . شەلپەيە چاشقان پۈراپ كەتكەنىكەن . شۇنچە يۇيۇپ ، ئاپتاپقا سالسامۇ پۈرىقى كەتمىدى . شۇنداقسىمۇ ، كىيىۋەردىم . نېمىشقا دېگەندە ، يەنە ئەكەلدۈرەي دېسەم ، بىرى ۋاقىت ئۆتكەنىدى ؛ يەنە بىرى ئۇنى ئەۋەتكەن تەقدىردىمۇ ، قەشقەرگە كەلگۈچە بىرنېچىسىگە ئوخشاشلا ھالغا چۈشەتتى .

بىر كۈنى كېچىسى ، ئامبىرىمىزغا ئوغرى كىرىپتۇ . ئۇ چالا سارالىق ئوخشايدۇ ، ئامباردىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوگىتەي - توگىتەي قىلىۋېتىپتۇ . سوپۇنلىرىم بىلەن كەمپۇتلىرىمنى تېرە پەلتوىۇمغا ئوراپ قويۇپتۇ ، بەزى نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتىپتۇ . بىز ئۇ ھېچقانچە نەرسىنى ئەكەتمەپتۇ ، دەپ ئولتۇرۇۋېتىۋ . كۆپ ئۆتمەي ، جۇگگو ھۆكۈمىتى ئۇنى تۇتۇپ ، كۆرۈپ باقسۇن دەپ ئالدىمىزغا ئەكەلدى . ئۇ ئېغىر بىر تۆمۈر بادرىغا باغلانغانىكەن . ئۇ بىزنى كۆرۈپلا كۈلدى ۋە بىزگە ئېھتىرام بىلدۈرۈپ سالاملاشتى . ئاندىن قوينىدىن يۆگەكلىك بىر نەرسىنى ئېلىپ ماڭا بەردى . بۇ مېنىڭ قىشتا كىيىدىغان ، يېڭى دېگۈدەكلا كىيىمىم ئىدى . ئەمما ئۇ بۇنى كېسىپ پارچە - پارچە قىلىۋەتكەنىدى . قىش كېلىپ قالغانىدى . مېنىڭ قىشلىق باشقا كىيىم قىلىشقىمۇ ئىمكانىيىتىم يوق

ئىدى . شۇڭا شۇنچە ئادەملەر ئالدىدا ئۆن سېلىپ يىغلىۋەتكىلى تاس قالدىم .

تۇرمۇش دېگەندە شۇنداق ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلار دائىم بو. لۇپ تۇرىدۇ . لېكىن بۇ جايدىن ماڭا لايىق كېيىم تېپىلمايتتى . شۇڭا بۇ ماڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، كىچىك ئىش ھېسابلانمايتتى .

كېيىملىرىمزنى كۆيە ۋە باشقا جانىۋارلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن قانداق ساقلاپ قېلىشمۇ مېنى غەمگە سالاتتى . چۈنكى بۇ نەرسىلەر ھەر. قانداق نەرسىنىڭ ئىچىگە كىرىۋېرەتتى ـ دە ، چىشلەپ ، چايناپ ، يوغان ـ يوغان تۆشۈك قىلىپ ، كېيىملەرنى كىيگۈسىزلا قىلىۋېتەتتى . كۆيە دورىسى ، چىرىشتىن ساقلاش دورىسىمۇ ئۇ نېمىلەرگە كار قىلا. مايتتى . كېيىن ، بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار ، تېرە كىيىم ۋە گىلەم قاتارلىق نەرسىلەرنى بىر ئىككى ھەپتىدە بىر قېتىم پۈتۈن بىر كۈن ئاپتاپقا سېلىش ئىكەنلىكىنى بايقىدىم . بۇنداق بولغاندا مېنىڭ ئىشىم يەنە كۆپىيەتتى . ئەمما ، قەشقەردە ئۆزىمىزگە مۇ. ناسىپ كېيىملەرنى ئاسانلىقچە سېتىۋالالمايدىغان بولغاچقا ، بار كېيىم. لەرنى بەكرەك ئايلاپ ئاسرىمىساق بولمايتتى .

ھىندىستاندىن قەشقەرگە كەلگۈچە بولغان يول ئەھۋالىنى ئويلا. سام ، پوچتىدىن ئەۋەتىلگەن نەرسىنىڭ بۇنچە « ريبازەت » چېكىپ ، بۇ. لەكچە ئىسكەتكە كىرىپ قېلىشىدىن ئادەم ھەيرانمۇ بولمايتتى . ئەنگلىيە دىن چىققان پوچتا بۇيۇملىرى دېگىز يولى بىلەن ھىندىستانغا ئېلىپ كېلىنەتتى . ھىندىستاندىن راۋاپىندىغا پويىز بىلەن توشۇلاتتى . ئۇ يەر. دىن پوچتا مەپلىرىگە سېلىنىپ سىرىناگارغا ، ئۇ يەردىن گىلگىت ۋە خۇنزا ئارقىلىق سارىقۇل (تاشقورغان) غا يەتكۈزۈلەتتى . بۇ يول ئې. گىز ، خەتەرلىك تاغ يولى بولغاچقا ئات ماڭالمايتتى . شۇڭا بۇ يەردىن پوچتا بۇيۇملىرىنىڭ ئېغىر ئەمگەك كۈچلىرى بولغان ئادەملەر يۈدۈپ ماڭاتتى . سارىقۇلغا كەلگەندە ، ئۇنى ئالغىلى ئادەم ئەۋەتەتتۇق ، ئۇلار خالتىنى ئاتلارغا ئارتىپ ئېلىپ كېلەتتى . بىزنىڭ سارىقۇل بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا يۈرۈپ مەخسۇس خەت ـ خالتىلارنى توشۇيدىغان تۆت ئادەم ،

تۆت ئېتىمىز بار ئىدى . بىر بېرىپ كېلىشىگە 14 كۈن كېتەتتى . يول بەك يامان بولۇپ ، ياز كۈنلىرى ئۇلار كەلكۈن يامرىغان دەريا ـ ئېقىنلاردا ۋاقىت ھېسابلاپ ئاۋارە بولاتتى . قىش كۈنلىرى بوران ـ چاپقۇن ، قار ـ شىۋىرغانىنىڭ سىنىقىغا بەرداشلىق بېرەتتى ۋە ئۇششۇپ قېلىش خەۋىپىگە تەۋەككۈل قىلاتتى . شۇڭا ئۇلار ئۇچۇن ، بۇ ئىنتايىن جاپالىق خىزمەت ئىدى .

شۇ سەۋەبتىن ، ھەر قېتىم پوچتا بۇيۇملىرىنىڭ ساق ، پۈتۈن پېتى كەلگىنىنى كۆرگىنىمدە ، بىز بىلەن ھىندىستان ئارىلىقىدىكى جاپا ـ مۇشەققەت ، خېپىم ـ خەتەرلەرنى ، يوللارنىڭ ئاشۇنداق ناچار ، بەك يامان ئىكەنلىكىنى ئويلاپ ، بۇ قالتىس ئىش بوپتۇ ، دەيمەن .

بىر قېتىم پوچتىكەش يولدا قار گۈمۈرۈلۈش سەۋەبىدىن قارغا كۆمۈلۈپ قالغاچقا ، خەت ـ خالتىسىزنى ئالالمىدۇق . بۇنداق ئادەملەر بەزىدە ئۇلار قولىدىكى يۈك بىلەن جۇدۇندا قارنىڭ ئاستىدا قېلىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ . بۇ بەكمۇ ئېچىنىشلىق .

يازلىق قار ئېرىگەندە ، يوقلىپ كەتكەن خەت ـ خالتىلارنى تېپىۋالغىلىمۇ بولىدۇ . بىزمۇ مۇشۇنداق تېپىۋالدۇق . لېكىن ئۇلار پۈتۈنلەي ئۆل بولۇپ كەتكەن ، خەتلەرنى ئوقۇغىلى بولمايتتى . خالتىسىكى نەرسىلەرمۇ بۇزۇلۇپ كېرەكتىن چىققانىدى .

قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار دېگىز يۈزىدىن 45 مىڭ ئىنگلىزچىسى ئېگىز ، ھاۋا ئادەمگە ياقمىدىغان بولغاچقا ، بىز باللارنى يېنىمىزدىن ئايرىمىدۇق .

بۇ يەردە ھاۋانىڭ ئۆزگىرىشى بەك زور بولۇپ ، قىشلىقى قار ياغىدۇ ، دېيىشكە بولاتتى . ئەمما تېمپېراتۇرا فارېنگېيت نۆلدىن تۆۋەن ـ ككىز گرادۇسقا چۈشەتتى . قۇرۇق سوغۇق بولغاچقا ، قۇياش نۇرى ق بولغان بىلەن ئادەم ئىللىقلىق ھېس قىلمايتتى . لېكىن ، بىز ناھا دىققەت قىلاتتۇق . سەۋەب ، ھەر يىلى قىشتا ئادەم توڭلاپ ئۆلۈپ دىغان ئىش بولۇپ تۇراتتى . ئۇستى يېپىق ھارۋىلاردا قەشقەرگە سانكە كېلىدىغانلاردىنمۇ پۈت ـ قولىنى ئۇششۇتىۋالىدىغانلار بار ئى

دى . ئاتلار تەسلىكتە ماڭىدىغان بولغاچقا ، ئۇلار شۇنىڭغا قاراپ ئولتۇ-
رۇپ ، پۇت ـ قولىنىڭ ئۇششۇپ قالغانلىقىنى سەزمەي قالاتتى . بۇنىڭدەك
ئىشلارنى كۆپ كۆردۇق .

قىش كېلىش بىلەنلا دېرىزىلەرگە قوش ئەينەك بېكىتكۈزەتتۇق .
ئۆيدە تورۇسقا تاقىشىدىغان رۇسچە تام مەش بولغاچقا ، ئۆي ئىچى ئىس-
سىق ، راھەت ئىدى . مەشكە كۈنىگە ئۈچ ۋاخ ئوتۇن قالايتتۇق . بىر قې-
تىم ئوتۇننى لىق قاچىلاپ قويساق ، ئۇ كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىپ بولغۇچە
قايتا ئوتۇن سالمايتتۇق ، ئەما مەش نەچچە سائەت ئىسسىقلىق بېرەتتى .

ھەر يىلى ھاۋا 3 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىسسيتتى . 4 ـ ئاينىڭ
ئوتتۇرىلىرىدا ، نېپىز يازلىق كىيىملەرنى كىيەتتۇق . كۈزدىمۇ تېمپېراتۇ-
رىنىڭ ئۆزگىرىشى مۇشۇنداق تېز بولىدۇ . 6 ـ ئايدا بەك ئىسسىق بو-
لىدۇ . 7 ـ 8 ـ ئايلاردا ئۆي ئىچىنىڭ تېمپېراتۇرىسى فارېنگېيت 100
گرادۇستىن يۇقىرى بولىدۇ . چۈش ۋاقتى ھويلىدىكى تاش پۇت ـ قولنى
كۆيدۈرگىدەك قىزىپ كېتىدۇ . ئاخشىمىمۇ ئۆيلەر قاينام چىدىغۇسىز
بولۇپ كېتىدۇ . شۇڭا بىز ياز كۈنلىرى باغقا چىدىر تىكتۇرۇپ ، چىدىردا
ياتىمىز . ئەما ھاۋا قۇرغاق ئىسسىق بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئوخشاشلا ئىس-
سىقتا چىدىماي قالمىز .

قەشقەر ھاۋاسى ئېلېكتىرستانتىك زەرەت بىلەن تولغان . شۇڭا ئا-
دەم چاچ تارسا زەرەتلىنىپ چارسلداپ كېتىدۇ ۋە دىك ـ دىك بولىدۇ .
يەنە بىر ياقتىن تىرناقمۇ ئاسان سۇنىدىغان ، يېرىلىدىغان بولۇپ كېتە-
دۇ .

بۇ يەردە يامغۇر مىقدارىمۇ ئاز . چاقماق ۋە گۈلدۈرماما بىلەن
ھەيۋە سالغان يامغۇر شارىردە بىر قۇيۇۋېتىدۇ ـ دە ، توختاپ قالىدۇ .
يەرلەر قېتىپ تاراڭشىپ كېتىدۇ . يامغۇر زىرائەتنى ۋەيران قىلغۇدەك
ياغمىسلا ، دېھقانلار ئېتىزلىك توپىسىنى چوقۇپ ۋە ئازراق ئاغدۇرۇپ
يۇمشىتىدۇ . دېھقانلار ئاساسلىقى سۇغۇرۇشقا تايىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن
يامغۇرغا ئۆچ .

قەشقەردە تېرىلغۇ يەرلەر مۇنبەت بولۇپ ، بىر يىلدا بىرقانچە خىل

زىرائەت تېرىلىدۇ . مال ـ ئۇلاغلارغا يەم ـ خەشەك قىلىش ئۈچۈن ، دېھقانلار بېدە تېرىيدۇ ۋە ئۇنى يىل بويى 4 ـ 5 قېتىم ئورۇۋالىدۇ . بېدە ئېگىز ئۆسىدۇ . قىزىق ئىش ، بېدە يەنە بىزنىڭ ئەتىيازدا تۇنجى قېتىم يەيدىغان يېشىل كۆكتېتىمىز . ھەر يىلى 3 ـ ئايدا ، يەرلىك بالىلار بېدە لىككە چىقىپ بېدە تېرىپ بازاردا ساتىدۇ . بىز ئۇنى سېتىۋېلىپ پالەككە ئوخشاش قورۇپ يەيمىز . تەمى ئوبدان بولىدۇ .

يازلىق قۇياش نۇرى يېتەرلىك ، يار ئۈزۈن ، زىرائەتلەرمۇ تازا ئوخشايدۇ . ھاۋا ئىسسىغانسېرى تاغلاردىكى مۇز ۋە قارلارنىڭ ئېرىشى تېز بولۇپ ، سۇغۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ كۆپىيىدۇ . يەنى ئېرىق ئۆسىمەكلەردە سۇ لىق ئاقىدۇ . نەچچە كۈن ھاۋا تۇتۇق بولسىلا ، سۇ سەل ئازىيىدۇ .

بىز ئەتىياز ۋە يار كۈنى چىقىدىغان چاڭ ـ توپىلىق بوراندىن بەك قورقىمىز . بۇنىڭغا بىر مىسال ئالاي . مەن بىر كۈنى يېراقتىكى قۇملۇق تەرەپتىكى ئۇچۇق ئاسماندىن غايەت زور تۇتۇرۇكتەك ئىككى نەرسە نىسبەتەن بىز تەرەپكە تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم . بۇ قاپقارا نەرسە نىسبەتەن ئىككى تەرەپىدە قۇياش پارلاپ تۇراتتى . بۇ نەرسە بارغانسېرى چوڭايدى ، قۇياش بارا ـ بارا قىپقىزىل شارغا ئايلىنىپ يوقىلىپ كېتەيلا دەپ قالدى . دەريا تەرەپتە دەرەخلەر شامالدىن ئېگىلىپ ، بىزنى قورقۇنچلۇق بىر جىمجىتلىق ئىلكىگە ئالدى . ئاسمان بارغانسېرى قاراڭغۇلاشتى . يېراقتىن گۈركىرىگەن شامالنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپلا ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى چىڭ يېپىپ ئېتىۋەتتىم . بۇ ئىشنى تۇڭىتىپ تۇرۇشۇمغا شاۋقۇنلۇق بىر گۈركىرەش بىلەن شامال كېلىپ ، چاڭ ـ توپا بىزگە ھۇجۇم قىلدى . ھويلىدىكى دەرەخلەر قاتتىق سىلكىنىپ ، شاخلىرى ھەممىلا سۇنۇپ كېتىدىغاندەك قاراسلىدى . ئاسمان گويا كېچە بولغاندەك قاپقاراڭغۇ بولۇپ كەتتى . ئىشىك ـ دېرىزىلەرنىڭ يوچۇقلىرىدىن كىرگەن چاڭ ـ توپىدىن نەپەسسىز سەگىلدى . بوران ئادەمنى ئۇچۇرتۇپ كەتكۈدەك قاتتىق چىقاتتى . بۇنداق چاغدا تالا ـ تۈزدە ياكى قۇملۇقتا يۈرگەن ئادەملەر دەرھال باش ـ كۆزىنى پۈركەپ ياكى بوران پەسەيـ

گۈچە يەردە يېتىۋالمسا ئىشى چاتاق ئىكەن . بۇنداق بوران ئادەتتە 24 سائەت چىقىپ ، ئاندىن شاپپىدە توختاپ ، پۈتۈن ئەتراپنى جىمجىتلىق باسىدىكەن . بۇنداق كۈنلەردە بىز لوندونىنىڭ تۇمانلىرى ئارىسىدا بولىمىز . ھەر بىلەن ، سارغۇچ چاڭ ـ توپا بىلەن تولغان ھاۋانىڭ ئىچىدە ياشايمىز . ھەر پارچە ئاق قەغەزنى ئېچىپ قويۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۈستىگە قونغان قېلىن بىر قەۋەت توپىدا ئىسىمگىزنى يازسىڭىز ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ . گېزى كېپىقالدى ، بەزى ئادەملەرنىڭ قەشقەر رايونىدىكى توپا مەققىدىكى قاراشلىرىنى سۆزلەپ ئۆتەي . ئۇلار ، تارىم رايونىنىڭ توپىسى سېرىق توپا تېپىگە كىرىدۇ . ئۇ ئاساسلىقى ھاۋادىن ياغقان توپىنىڭ جۇغلىنىشىدىن ھاسىل بولغان ، دەپ قارايدۇ . سۆزىنى ھېدىن قەشقەر-دىكى چاغدا ، شۇنىڭغا ئالاقىدار بەزى تەجرىبىلەرنى قىلغان . ئۇ بىرقانچە تاختا قەغەزنى يەرگە پېيىپ قويۇپ ، شۇنىڭغا مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە توپلانغان توپىنىڭ مىقدارىنى ھېسابلاش ئارقىلىق بىر ئەسىر يا كى ئۇ-نىڭدىن ئۇزۇنراق ۋاقىت ئىچىدە يەر يۈزىنىڭ قانچىلىك كۆتۈرۈلىدىغان-لىقىنى ھېسابلاپ باققان . مەن گېئولوگىيىنى پەقەت بىلمەيمەن . شۇڭا بىلمىگەننى بىلمەن ، دەپ مەمەدانلىق قىلىپ قەشقەرنىڭ تۈپرىقى جۇغلانما تېپىنكى يا كى توپا يېغىش تېپىدىكى تۈپراق ئىكەنلىكى ئۈس-تىدە گەپ ساتمايمەن . ئەما ماڭا قالتىنى تەسىر قىلغان نەرسە ، بۇ يەر-دىكى تۈپراقنىڭ توپا يېغىش تېپى دەپ ئېيتىش ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ تالاش ـ تارتىشلارنىڭ بولىدىغانلىقى بولدى .

بىر يىلى يازلىقى ، چىنباغدىكى بېغىمىزنىڭ ئېگىز بىر دۆڭىدە ئۆسكەن تېرەكتە بىر جۈپ قارچىغا ئۇۋا سالدى . ئۇلار بىزنى تازا ياقا-تۇرمايتتى . بىز باغقا كىرىپ سەيلە قىلساقلا ، بۇنىڭدىن نارازى بولغاندەك ئۇۋۇلىرىدىن چىقىپ بىزنى قاناتلىرى بىلەن باش ـ كۆزىمىزگە ئۇرۇپ قوغلايتتى . شۇنداقتىمۇ ، بىز تەگمىگەچكە ، ئۇلار بۇ يەردە تۇرۇپ قالدى . بىز ئۇلارنى ئىنچىكە كۆزەتتۇق .

بۇ بىر جۈپ قارچىغنىڭ ھەركۈنى ئۇچۇپ كېتىپ ، ئاغزىدا ئۇزۇقلۇق ئېلىپ كەلگىنىگە قاراپ ، يېگىدىن چۈجە چىقارغانلىقىنى بىل-

دۇق . بىر يەكشەنبە كۈنى چۈشتىن بۇرۇن قورقۇنچلۇق ، چاڭ ـ توپا بوراننىڭ ھۈجۇمى يەنە باشلاندى . قارچىغا ئۇۋىسى ئوچۇقچىلىقتا بولـ غاچقا ، ئۇلاردىن ناھايىتى ئەنسىرىدۇق . مەن بۇ بىر جۈپ قارچىغا بىلەن چۈجلىرى بۇ بورانغا قانداق تاقابىل تۇرارکىن ، بىر كۆرۈپ باقاي ، دەپ بوراندا باغقا چىقتىم . چىشى قارچىغا ئائىلىسى ۋە باللىرىنى قوغداپ قېـ لىشقا بار كۈچى بىلەن تىرىشىۋاتقاندەك ، ئۇۋىدا قاناتلىرىنى كېرىپ تۇراتتى . ئەركەك قارچىغا ئېچىنىشلىق سايراپ ، گويا باللار ئۈيناۋاتقان شاردەك دەرەخ ئەتراپىدا ئايلىنىپ ئۈچۈپ يۈرەتتى . بوران دەرەخنى قاتتىق سىلكىتەتتى . بىرقانچە سائەتتىن كېيىن بوران پەسەيدى . بىز ئۇلار قانداق بولدىكىن ، دەپ باغقا چىقتۇق . يەردە ئۇۋىنىڭ چۈۋۈقلىرى ۋە قىپقىزىل گۈش ئالتە چۈجىنىڭ ئۆلۈكى ياتاتتى . باللىرى ، ئائىلـ سىدىن ئايرىلىپ قايغۇ ـ ھەسرەتكە پاتقان بىر جۈپ قارچىغا خۇددى قايغۇرۇپ نالە قىلىۋاتقان ئىنسانلارغا ئوخشاش ، بىر تامدا قاتارلىشىپ تۇرۇپ بەكمۇ مۇڭلۇق ، ئېچىنىشلىق نالە بىلەن سايراۋاتاتتى . ئۇلار باـ لىلىرىنى قوغداپ قېلىشقا پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشقان بولسىمۇ ، تەبـ ئەتنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى ئالدىدا بەكمۇ ئاجىز كەلگەنىدى .

مەن قەشقەردە ئۆتكۈزگەن تۇنجى باھار ، تولىمۇ كۈتۈلمىگەن بىر باھار بولدى . يەرگە بەش ئايدىن بېرى باغرىنى يېقىپ ياتقان مۇز پارچىلىنىپ ، يەرنىڭ توڭى ئېرىشكە باشلىدى . دەل ـ دەرەخلەرگە سۇ يۈگۈرۈپ ، ھاياتلىقنىڭ ھاياتى كۈچىدىن دېرەك بېرىپ ، مېۋىلەر قىزىل كوس ، تېرەكلەر پوتلا بولدى . كۆڭۈللەر شادلىققا تولدى . قىزىل كوسلار ئىللىق قۇياش نۇرىدا كۈندىن ـ كۈنگە چوڭىيىپ ، رەڭ تۈزەپ بېرىۋاتاتتى . بىر كۈنى سەھەردە مەن توساتتىن كېچىچە قىزىل كوسلارنىڭ يېرىلىپ ئەتراپىنى ئۈچۈپ يۈرگەن ئاق پاختىدەك توزانلار قاپلىغانلىقىنى خۇشاللىق ئىچىدە بايقىدىم . ھاۋادىن ئاجايىپ ئىللىق خۇش پۇراق پۇراپ كېلەتتى .

باغدىن بوغۇق غۇڭۇلداش ئاڭلاندى . زادى نېمە ئىش بولغانلىـ قىنى كۆرەي ، دەپ باغقا كەلدىم . توساتتىن ، كۆز ئالدىمدا ئاجايىپ

گـۆزەل غايىۋى مەنزىرە پەيدا بولدى : گۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلىپ ، غۇچـ
چىدە چېچەكلەر ئاق ـ قىزغۇچ رەڭدە كۆز چاقنىتىپ تۇراتتى . سانسىز ـ
لىغان ھەرىلەر گۈل چېچەكلەر ئارىسىدا غۇگۈلداپ ئۇچۇپ شىرنە يـ
ىغۋاتاتتى . ئېرىقلاردا شىلدىرلاپ سۇ ئېقىۋاتاتتى . ئۇرۇقلار بىزنىڭ پا ـ
كار ، ۋىجىك گۈلچىمىزگە گويا قانچىلىك مۇشكۈل بولسىمۇ ، بىز ھامان
تۇپراقنى يېرىپ چىقىمىز ، دەپ پىچىرلاۋاتقاندەك قىلاتتى . كەچلىرى
باغنىڭ ھەممىلا يېرىدە يېقىملىق نەغمە ياڭرايدىغان بولدى . بۇ نەغمە
نەدىن كېلىدىغاندۇ ، كىم ئېيتىدىغاندۇ ، دەپ ھەيران بولدۇم . كېيىن
بۇنىڭ باغلاردا سەكرەپ يۈرگەن پاقىلارنىڭ يېقىملىق نەغمىسى ئىكەـ
لىكىنى بايقىدىم . بۇ پاقىلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ ئۇلارغا مەپتۇن
بولدۇم ۋە بەكمۇ ھاياجانلاندىم : پاقا ئەپەندىم بىر ـ ئىككى سەكرىۋېتىپ
« كۇرر ـ كۇرر ! » قىلىپ بەرگەن جاۋابى ئاڭلىنىدىكەن . پاقا ئەپەندىم
ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە سەكرەپ كۆركىرايدىكەن . ئۇياقتىكى پاقا خېنىمۇ
بۇياقتا سەكرەپ ـ سەكرەپ كېلىدىكەن . ئىككىسى ئۇچرىشىپ قاتار تۇـ
رىدىكەن ـ دە ، ئۇچ رەت كۇركىراپ قوش ئاۋازلىق ناخشا ئېيتىدىكەن .
ئۇلارنىڭ گېپىنى كىچىككىنە شارەك كۆبۈپ كېتىدىكەن . نەغمىسىنى
تۇگىتىپ تەگلا بىر پاقلارغا كېتىدىكەن . ئۇلارنىڭ نەغمىلىرى سۈزۈك
ۋە جىمجىت كېچە ئاسمىنىدا تولىمۇ جارانلىق ۋە سىر ئاڭلىنىدىكەن .
ھەر كېچە شۇنداق بولىدىكەن . بىز ھەر يىلى باھاردا پاقىلارنىڭ مۇزـ
كىسىنى بېرىلىپ ئاڭلايدىغان ، ئۇلارنىڭ بىزگە شادلىق بەخش ئېتىدـ
خان مۇزىكىسىنى ئاڭلاش پۈرستىنى ھەرگىز قولدىن بەرمەيدىغان بول ـ
دۇق . چۈنكى پاقىلارنىڭ نەغمىسى بىزگە مەنسىز زېرىكىشلىك ئۇزۇن
قىشنىڭ ئاخىر چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئۇقتۇراتتى .

قەشقەردە قۇشلارنىڭ تۈرى ئانچە كۆپ ئەمەس . ئەلۋەتتە قۇچقاچ
ھەمىشە كۆپ . ئۇنىڭدىن باشقا قاغا ، سېغىزخان ، سار ، باۋا كەپتەر ،
بوز تورغاي ، قورسىقى قىزىل كۆل رەڭ قۇچقاچ ، قارلىغاچ ۋە قارچىغىلار
بار . بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن چىرايلىقى سوپسوپىياڭ بىلەن ھۆپۈپ
ئىكەن .

بۇ يەردە گۈللەرنىڭ تۈرىمۇ ناھايىتى ئاز ئىكەن . شۇڭا بىز ئەنگلىيەدىن ماسلىشىچانلىقى ياخشى ، كۆچلۈك گۈللەرنى ئەكىلىپ تېرىدۇق . مېنىڭچە ، ئەنگلىيەدىن ئەكىلىنگەن گۈل ـ گىياھلار چوقۇم ئۆز يېرىنىڭ سۇلىرىنى ، باش ـ كۆزىنى يۇيۇپ تازىلايدىغان يامغۇرىنى سېغىنىدى . ھەممىدىن بەك ئۆز يېرىدىكى نەمخۇش ھاۋانى سېغىنىدى .

ئېرىقنىڭ ئىككى يانىسىغا تىككەن دەرەخلەرمۇ ئاينىپ ئاسمان ـ پەلەك بوي تارتتى . بېغىمىزدا سۆگەت ، قارىياغاچ ، شاپتۇل ، سورتى ئوخشىمايدىغان تېرەكلەر ۋە بىز ئەنگلىيەدىن ئۆرۈگىنى ئەكەلدۇرۇپ تېرىغان تۈخۈمەك دەرەخلىرى بار ئىدى . يەنە يەرلىك كىشىلەر جىگدە دەپ ئاتايدىغان دەرەخمۇ بار . ئۇسۇملۇكشۇناسلارنىڭ ئۇنى « Eligagnus » دەپ ئاتىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم . بۇ دەرەخنىڭ يوپۇرمىقىنىڭ بىر يۈزى زەيتۇن رەڭ ، بىر يۈزى كۈمۈش رەڭ ، چېچىكى سېرىق ، قۇڭغۇراق شەكىللىك ۋە ناھايىتى قويۇق . باھاردا ئۇنىڭ چېچىكى ئۆرۈك مېغىزى پۇرايدۇ . يۇرىقى كۆچلۈك ، مېۋىسى قىزىل ، يېيىشلىك ، ئۇرۇقى بەك قاتتىق . گۈشى قۇرۇقراق ئەمما تاتلىق . باھار ۋە باش ئەتىياز كۈنلىرى كەچقۇرۇن ھاۋادىن جىگدە ۋە ئۆزۈم چېچەكىنىڭ خۇش ھىدى كېلىدۇ . قارا ۋە ئاق ئۈجمىلەر سانجاق ـ سانجاق بولۇپ كەتكەن ، ئۈجمىلەر گويا ئاق ۋە قارا مەرۋايىتتەك يالتىراپ ، ئېغىزغا سېرىق سۇ كەلتۈرىدۇ . ئۈجمىلەرنى بىرگە گۈلچىمىز شاختا چىقىپ تېرىپ يېرىدۇ . قارا ئۈجمە ئاق كىيىمنى بۇلغۇۋېتىدىغان بولغاچقا ، گۈلچى كىيىمنى بۇلغىمايدىغان ئەپچىل چارە تېپىپتۇ . بىر كۈنى ئۇ ئۈجمە تەرگىلى چىقىپ كەتتى . مەن كەچتە ئۈجمە قوشۇپ پىچىنە پىشۇرماقچى ئىدىم . شۇڭا ئۇ ئۈجمىنى تېرىپ بولدىمۇ ـ قانداق ، دەپ چىقىپ قارىسام ، ئۇ ئانىدىن تۇغما ھالەتتە ئۈجمە تېرىۋېتىپتۇ . ئۇ ئەسلى كىيىمنى ئاياپ قېلىش ئۈچۈن ، سېلىۋېتىپ قىپيالىڭاچ بولۇپ ئۈجمە تېرىۋاتقانىكەن . ئۇ كىيىمنىڭ پاكىز تۇرۇشىنى ئويلاپ ، بەدىنىنىڭ ئۈجمە شىرنىسى ئېقىپ مەينەت بولۇشىغا پەرۋا قىلماپتۇ . كېيىن مەن ئامالسىز ئۇنىڭغا ، ئۈجمە تەرگىلى چىققاندا كونا كىيىم كىيىۋېلىڭ ، مەينەت بولۇپ كەتسىمۇ كېيى-

رەك يوق . مەن سىزگە يېڭى شىم ـ چاپان بېرىمەن ، دېدىم .
قىسقىسى ، مەن قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدىكى گۈگۈم پەيتلىرى ، قۇياش تاغ كەينىگە ئولتۇرۇۋاتقان ، پۈتۈن كائىناتنىڭ كەچكى شەپەقىنىڭ ئالتۇن رەڭ نۇرىدا ئېيتقۇسىز گۈزەل تۇسكە كىرىدىغان ئاجايىپ دەقىقىلىرى پەقەتمۇ ئېسىمدىن چىقمايدۇ . كەچكى قۇياش تولۇق پاتقان ، گۈگۈم ئۆتەي دېگەن چاغلاردا پۈتۈن ئاسمان سارغۇچ تۇس ئالىدۇ ـ دە ، تۈن پەردىسى تامام يېيىلغاندا ، ئاستا ـ ئاستا سارغۇچ رەڭ يوقىلىدۇ ؛ ھاۋادىن گۈل ـ گىياھ ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ خۇش ھىدى كېلىپ ، باقا ـ كۈمۈتىلارنىڭ نەغمىسى باشلىنىدۇ ؛ يىراقتىن بازاردا چېلىنىۋاتقان ساز ، ئېيتىلىۋاتقان ناخشىلارنىڭ ئاۋازى كېلىدۇ . سىز مانا مۇشۇنداق پەيتتە يېزا تۇرمۇشىنىڭ چىن مەنىسىنى ھېس قىلىسىز ۋە ئۇنى زادىلا ئۇنتۇيالمايسىز .

توققۇزىنچى باب

قەشقەر قىز ـ چوكانلىرى

مەن يەرلىك ئايالارنىڭ ئائىلىسىگە كۆپ بېرىپ مېھمان بولۇش ۋە ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى تېزلا بايقىدىم. ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىدە چاتاق ئىشلار ۋە ئاۋارىگەرچىلىكلەر بەك جىق ئىكەن. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئائىلىۋى تۇرمۇش ۋە مۇھەببەت ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈرمەسلىك كېرەك ئىكەن. ئەلۋەتتە، بىر ئەر بىرقانچە خوتۇن ئالغاندىكىن، ئۇلار بالا تۇغۇپ تۇرغاندىكىن، ئائىلىدە زىددىيەتلەرنىڭ بولۇپ تۇرۇشى، چاتاقلارنىڭ كۆپلەپ چىقىشى، سۈيقەستلەرنىڭمۇ بولۇشى مۇقەررەر. شۇنداق بولغاچقا، بەزى ئايالار ئەنگلىيە مۇھاجىرلىرى بىلەن بىرەر چاتاق چىقىرىپ قويسا، مېنىڭ تەسىرىمدىن پايدىلىنىپ، ئېرىم بىلەن بىللە ئۆزلىرىنى ئاۋارىچىلىق ۋە چاتاقلاردىن خالاس قىلىشىمنى ئۈمىد قىلىپ مېنىڭ قېشىمغا كېلەتتى.

مەن بەزى چاغلاردا يەرلىك ئايالارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ئۇلار نىڭ بايرامليق مېھماندارچىلىقلىرىغا قاتنىشاتتىم، ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىنى كۆرەتتىم. بۇنداق مېھماندارچىلىقلار ۋە ئۇنىڭغا قاتناشقان ئادەملەر ئا-دەتنى تولىمۇ مەپتۇن قىلاتتى. ماڭا بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ناھايىتى نەپىس تىكىلگەن ئاجايىپ كىيىملىرى بەك ياقاتتى. ئايالار ۋە بالىلارنىڭ چىرايلىق، رەڭدار كىيىملىرى بۇنداق سورۇنلارنىڭ خۇشال ـ خۇراملىق ۋە رەڭدارلىقىنى، جەلپكارلىقىنى ئاشۇراتتى.

بۇنداق سورۇنلارغا كەلگەندە، ئايالار قاشلىرىغا ئوسما قويۇپ ھەتتا ئىككى قاش ئوتتۇرىسىنى قوشۇپ قاپقارا قىلىۋالاتتى. كۆزلىرىگە تارتقان سۈرمىلەر كۆزلەرنى بۆلەكچە ئوتلۇق، نۇرلۇق قىلىۋېتەتتى.

شېشىدەك سۇزۇك ، ئاپئاق ، نازۇك بارماقلار ناھايىتى ئوبدان ئاسرالغان ، تىرناقلارغا قىپقىزىل خېنىلەر يېقىلغان بولاتتى . بويۇنلىرىغا مەرۋايىت ۋە مارجانلارنى بىرقانچە يېپتىن ئېسىۋالاتتى . بوستان چاچلىرىنىڭ ئۇرۇمىگە ئېسىۋالغان چاچ تەڭگىلەر ، مارجانلار ئۇلارنىڭ مېڭىشىغا ئەگىشىپ جىرىڭلاپ يېقىملىق ئاۋاز چىقىراتتى ؛ چاچلىرىنى ئۇلار يىلىم چېپىپ سىلىق ، پارقىراق قىلىۋالاتتى .

قەشقەردە ياش چوكانلار زىلۋا ، نازۇك ، پىگورىسى چىرايلىق بولۇشنى ياقتۇرىدىكەن . يېشى چوڭلىرى ، سېمىزلىك بايلىقنىڭ ، تۇنجىلىقى ئىش قىلماي بوش ـ بىكار يۈرۈشنىڭ ئالامىتى ، دەپ قاراپ ، ئامال بار سېمىزرەك بولسام ، دەيدىكەن .

بۇ ئايالالاردا بىرخىل تەبىئىي ئېسىل سالاپەت ، نازاكەت بارلىقىنى بايقىدىم . مەن ھەر قېتىم بىرەر سورۇنغا (ئايالالارنىڭ) بارسام ، بارلىق مېھمانلار دەرھال ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ، قوللىرىنى ئۇزۇن يەڭلىرى ئىچىگە سېلىپ قوۋۇشتۇرۇپ ئېگىلىپ سالام بېرەتتى . ساھىبخان ماڭا « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم » دەپ سالام بېرەتتى ۋە مېنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى . مەنمۇ قولايسىزراق بولسىمۇ ، ئۇلارنى دوراپ ئېگىلىپ سالام بېرەتتىم .

خوشلىشىدىغان چاغدا ، ئۇلار يەنە تەڭلا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ، ئېگىلىپ تەزىم قىلاتتى ۋە « خوش » دەپ خوشلىشاتتى .

بۇنداق سورۇنلاردا مەن ئورۇندۇقتا ئولتۇراتتىم . باشقا ئايالالار گىلەم ئۈستىدە ئولتۇراتتى . ئالدىغا سېلىنغان داستىخانلارغا چىنە ـ تەخسىلەردە قەنت ـ گېزەك ، قۇرۇق يەل ـ يېمىش ، مۇرابباالار تىزىلاتتى .

بۇنداق چاغلاردا ، يەنە بىر نەچچە كىشىلىك سازچىلارمۇ بولاتتى . ئۇلار قارنى يۇمىلاق ، ماندالىنغا ئوخشايدىغان ، ئەمما سېپى ئۇزۇن ، ئىنچىكە كەلگەن بىر ـ ئىككى خىل سازنى چالىدىكەن . بىرىنى چوڭ ئىسكىرىپكا چالغان پەدىدە چالىدىكەن ، قالغانلىرىنى ماندالىن چالغان پەدىدە چالىدىكەن . يەنە چىتراغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر ساز ۋە كە-

چىكرەك داپ بولىدىكەن . سازچىلار ساز چېلىش بىلەن تەڭ ناخشا ئېيتىدىكەن . ھەر يىلى باھاردا بىر كومپوزىتور شۇ يىلى كەڭ تارقىلىدىغان ناخشىلارنى ئىجاد قىلىدىكەن . مەن بۇ كومپوزىتورنى تېپىشقا خېلى ھەۋەسكەت قىلدىم ، ئەمما زادىلا تاپالمىدىم ، ئۇنىڭ كىملىكىنىمۇ بىلەلمىدىم . ئەمما ، قەشقەردە ئۇنىڭ ناخشىلىرىنى كىشىلەرنىڭ ئېيتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلايتتىڭىز . قەشقەردە ئېشەككە مىنىۋېلىپ ئايلىنىپ يۈرگەن ئوغۇل بالىلار بىلەن قىز بالىلار ئەڭ ياخشى ناخشىچىلار ھېسابلىناتتى . چۈنكى ئۇلار ئېشەكلىرىنىڭ مېڭىشىغا تەڭكەش قىلىپ ، ئاۋازىنى قويۇۋېتىپ ناخشا توۋلايتتى .

ساز چېلىنىشى بىلەن تەڭلا ، ئۇستا ئۇسسۇلچىدىن بىرى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئۇسسۇل باشلايتتى . ئارقىدىنلا مېھمانلار بىر - بىرلەپ چۈشۈپ ئويناياتتى . ئۇلار ئوڭ - سولغا بۇرۇلۇپ ، ئايلىنىپ ، قوللىرىنى ھەرخىل ھەرىكەتلەندۈرۈپ مۇزىكا رېتىمىغا كەلتۈرۈپ ئاجايىپ نەپىس ، لەززان ئويناياتتى . بەزىدە بەدىنىنى جىم تۇتۇپ ، پۇتلىرىنى سىلىق يۆتكەش بىلەنلا ئويناياتتى . جىمى ھەرىكىتى مۇزىكا رېتىمىغا شۇنچىلىك ماس كېلەتتىكى ، ئادەم مۇزىكىغا مەپتۇن بولۇشىنىمۇ ، ئۇسسۇلغا ئاپىرىن ئوقۇشىنىمۇ بىلمەي قالاتتى .

ئۇسسۇل ئويىنغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، مۇزىكانتلار بىلەن ئىۋاتقان مۇزىكا ئاجايىپ يېقىملىق ئاۋاز مەنبەسىلا بولۇپ ، ئۇلار بۇ ئاۋاز ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيىسى ، ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيتتى . مۇشۇ سەۋەبتىن مۇزىكا بىلەن ئۇسسۇل ھەرىكىتى شۇ قەدەر ماس ، تەڭ قەدەمدە ئورۇنلىناتتى . شۇڭا مەن ئىختىيارسىز بۇنداق ئۇسسۇل بىلەن مۇزىكا پۈتۈنلەي بىرلىشىپ كەتكەن ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر مىللەت روھى بىلەن تەربىيە ئالغان قەلبىنىڭ ئىجادىيىتى مەھسۇلى ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىمەن .

كىشىلەر ئۇسسۇل باشلىغۇچىغا بولغان مىننەتدارلىقىدىنمۇ ، ياكى نەپىس ئۇسسۇللار بەڭ ياراپ كەتكەنلىكتىنمۇ ، ئەيتاۋۇر بىر - بىرلەپ كېلىپ ، ئۇسسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن پۇل ئۇرۇپ ، ئۇنى سازچىلارنىڭ

ئالدىغا قويۇلغان پەتنۇسقا سېلىپ قويىدىكەن .ئۇسسۇل كىشىلەرگە قاتـ
چىلىك ياقسا ، سارچىلارنىڭ ئالدىغا يىغىلىدىغان پۇل شۇنچىلىك كۆپ
بولىدىكەن .

بۇنداق سورۇنلاردا بوۋاقلار ۋە كىچىك بالىلارمۇ كۆپ بولىدـ
كەن . ئۇلار مېنى ئاجايىپ بەك جەلپ قىلاتتى .بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ قاپقارا ،
يوغان كۆزلىرىگە تولىمۇ ئىچىم كۆيەتتى . ئۇلارنىڭ كىيىمى ئاتا ـ ئانـ
لىرىنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ ، كۆڭلەك ، چاپان ، دوپپا ، ئۆتۈك كـ
يەتتى . ئۇلار مەندىن قورقاتتى ۋە مېنىڭدىن ئىزا تارتاتتى .

قەشقەردە ، بېشى خۇسۇسەن بېشىنىڭ ئارقا تەرىپى يۇمىلاق
بولسا ، باش چىرايلىق بولىدۇ ، كىيگەن دوپپا ، تۇماق يارىشىدۇ ، دەپ
قارىلىدىكەن . شۇڭا بالىلارنى تۇغۇلۇشىدىن تارتىپلا ياغاچ بۆشۈككە
سېلىپ ، چىلىك تېڭىپ باغىدىكەن . بوۋاقلار كۆپ ۋاقىتلاردا شۇنداق يا ـ
تىدىكەن .

ئاتا ـ ئانىلار بالىلارنى بەك ۋاي دەپ ، ئارزۇلاپ ئەركە باغىدـ
كەن .بالىلارنى قانداق قىلىپ ئەدەپلىك ، تەرتىپلىك چوڭ قىلىشنى بىلـ
مەيدىكەن .بالىغا ھازىر بىر نەرسىنى بەرسە ، كەينىدىنلا ئۇلارنىڭ يەنە
بىر تەلىپىنى قاندۇرىدىكەن .

بۇ يەردە بوۋاقلار ۋە كىچىك بالىلارنى ھاۋا ئىسسىغان ھامان يا ـ
لىڭاچ قىلىپ قويىدىكەن .ھاۋانىڭ تازا ئىسسىق كۈنلىرى ئۇلار قىپيالىڭاچ
تالادا ئويناچقا ، كۆيۈپ ،نېگىر بالىلارغا ئوخشاپ قالىدىكەن .

بالىلىرى ئاغرىپ قالسىلا ، ئاتا ـ ئانىلىرى بىر تەرەپتىن نېمە
ئېسەل بولغانلىقىنى بىلەلمەي قالىدىكەن ، يەنە بىر تەرەپتىن خۇراپاتلىق
قىلىپ داخانغا يۈگۈرەيدىكەن . مەن قىش كۈنلىرىمۇ چېچەك چىققان با ـ
لىلارنىڭ كوچىدا يۈگۈرۈپ ئويناپ يۈرگەنلىكىنى كۆردۈم . شۇنداق قـ
لىپ يۈرۈپ بالىلىرى ئۆلۈپ كەتسە ، ئاتا ـ ئانىلار بەك قايغۇرىدىكەن .بۇ
يەردە چېچەك بىرخىل قورقۇنچلۇق كېسەل ئىكەن . ئەمما يەرلىك كىشـ
لەر ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ياكى تارقىلىپ كەتمەسلىكىنى توسۇشنىڭ
ھېچقانداق ئامالىنى قىلمايدىكەن . ئۇلار ، بىرەر ئادەم ياكى بالا ـ چاقـ

لىرىنىڭ بۇنداق كېسەلگە گىرىپتار بولۇشىنى بۇ خۇدانىڭ ئىرادىسى ، ئۇنى ھېچنېمە بىلەن توسۇپ قالغىلى بولمايدۇ . ئەگەر خۇدانىڭ ئىرادىسى بولمىسا ، ھېچكىم بۇنداق كېسەلگە گىرىپتار بولمايدۇ ، دەپ قارايتتى . بۇمۇ ئۇلارنىڭ ھەرقانداق بىر ئىشقا تۇتىدىغان پوزىتسىيىسى بولۇپ ، بۇمۇ بىر ھېسابتا كىشىلەرنى بىرمۇنچە ئاۋارىچىلىق ۋە قايغۇ ـ ھەسرەتتىن خالاس قىلىدىكەن . قەشقەرلىكلەر ئەقىل بىلەن ئىش كۆرمەيدىغان ، تەقدىرگە باش ئىگىدىغان كىشىلەر ئىكەن .

لېكىن بىز ، بىزەر چاكىرىمىز چېچەك يۇقتۇرۇۋالسا ، بىزدىن يىراق تۇرۇش ، بىزگە يېقىنلاشماسلىقى كېرەك ، دېگەن پرىنسىپتا چىڭ تۇرىدۇق . ئەمما ئۇلار بۇ كېسەلنى يۇقتۇرۇۋالغان تۇرۇپمۇ بىزنى بىلمەي قالىدىغۇ ، دەپ ئويلاپ چىنباغقا كېلىۋېرەتتى . بالىلىرىمىزغا ۋاكسىنا سېلىپ قويساقلار ، دەپ بەزى ئەرلەر بالىلىرىنى ئېلىپ كەلدى .

قەشقەردە ئەر ـ ئايالارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك تاناسىل ئەزا كېسەللىكى بار ئىكەن . بۇۋاقلارمۇ مۇشۇ قورقۇنچلۇق كېسەلنى ئۆزىگە يۇقتۇرۇپ بۇ دۇنياغا تۆرىلىدىكەن . نىكاھ ئىشلىرىدا چەكلىمە بولمىغانلىقتىن ، بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلۈپ تۇرىدىكەن .

قەشقەردە كىشىلەر يامان كۆزدىن (كۆز تېگىشتىن) بەك قورقىدىكەن . بولۇپمۇ بالىلارغا كۆز تېگىپ قېلىشتىن بەك قورقىدىكەن . شۇڭا بالا تۇغۇلىدىغان چاغدا تۇرلۈك خۇراپىي ئىشلارنى قىلىدىكەن . يەنى بالا تۇغۇلىدىغان چاغدا ئەتراپ جىمجىت بولۇشى ، مەخپىي بولۇپ ، ھېچكىم بىلمەسلىكى كېرەك ئىكەن . بالا تۇغۇلغان ئۆيگە كىم يېقىنلاشسا ، شۇ ئادەم بالىغا تۇنجى بولۇپ يېقىنلىشىدىكەن . شۇڭا دادا بولغۇچىلار بۇ جەھەتتە بەكمۇ ئېھتىياتچان بولىدىكەن . چۈنكى بالا تۇغۇلغان ئۆيگە يېقىنلاشقان ياكى بۇۋاقنا يېقىنلاشقان ئادەم بۇۋاقنىڭ مەجەز ـ خۇلقى ۋە تەقدىرىگە تەسىر قىلىدىكەن . شۇ سەۋەبتىن قەشقەردە تۇرۇۋاتقان شۇبتىسىيلىك دىن تارقاتقۇچىلار ، يەرلىك ئايالار تۇغىدىغان چاغدا بېرىپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ۋە ئۇلارنى تۇغدۇرۇشنىڭ ئىنتايىن مۇشكۈللۈكى ھەمدە كۆپىنچە رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقىنى بايقىغان .

ئۇلارنى كىشىلەر يەقەت ئايالالارنىڭ تۇغۇتىدا جىددىي ئەھۋال كۆرۈلـ گەندە ، ئاندىن چاقىرىدىكەن . ئەمما بۇ چاغدا ئىش ئۇنىكەن بولۇپ ، دىن تارقاتقۇچىلار ئانىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئامالسىز قالىدىكەن .

ئايالالار تۇغۇتىمىز ئاسان بولسۇن ، دەپ تۇغۇت ۋاقتى يېقىنلاشـ قان چاغدا ، داخانلارنىڭ قېشىغا بارىدىكەن . داخان ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر ياغاچنى تىكلەپ قويۇپ ، ھامىلدار ئايالنى شۇ مومىنى ئايلىنىپ چۆـ گىلەشكە بۇيرۇيدىكەن . ئاندىن ئۆزى شاگىرتى — ئوغۇل بالا ـ چال غان داپقا تەگكەش قىلىپ دۇرۇت ئوقۇيدىكەن . بۇ يەردە داخانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزلىرىدىن سېھرىگەرلىكنى ئۆگىنىدىغان شاگىرتلىرى بو ـ لىدىكەن . ھامىلدار ئايال تاكى بېشى قېيىپ ، كۆزى تورلىشىپ ، مادارـ دىن كېتىپ يىقىلىپ قالغۇچە چۆگىلەيدىكەن . ئەگەر داخان ئىچىگىز ـ دىكى جىن ـ شەيتانلارنى تېخى پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىپ بولمىدىم ، دېسە ، ھامىلدار ئايال ناۋلاج يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ چۆگىلەيدىكەن . داخان ،ئەمدى ئىش پۈتتى ، كېسىلىڭىز ساقايدى ، دېگەندە ، داخان تولۇق قانائەتلەنگەن چاغدا ، ئاندىن توختايدىكەن . ھامىلدار ئايال دا ـ خانغا پۇلنى بېرىپ ، يېنىكلەشكەن ھالدا ئۆيىگە قايتىدىكەن . ئۇ ئۆزى ۋە دۇنياغا كۆز ئېچىش ئالدىدا تۇرغان بالىسىنىڭ ئەمدى تىنچ ئامان بولۇشىغا تولۇق ئىشىنىدىكەن .

بۇ خىل جىن قوغلاش ئۇسۇلى بىلەن داخانلار كېسەلنى داۋالايـ دىكەن . بۇ خىل داۋالاش ئۇسۇلى بىزنىڭ بىر چاكىرىمىزنىڭ بېشىغا چىققتى .

ئۇ جىددىي خاراكتېرلىك ئۆپكە يالليۇغى بولۇپ قالغانىدى ، دوختۇرىمىز ئۇنى داۋالاۋاتاتتى . بىر كۈنى بىز بىر ئىش بىلەن سىرتقا چىقىپ كەتسەك ، ئۇ ئايالىغا دەپ داخان چاقىرتىپ كەپتۇ . بىز كەلـ گەندە ، ئۇنىڭ ئۆيى يېنىدىن ئۆتۈپ ، داخاننىڭ شاگىرتى چالغان داپ ۋە داخاننىڭ دۇرۇت ئوقۇغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتۇق ، ئە ـ تىسى ئۇ چاكار ئۆلۈپ كەتتى . بۇنداق ئىشلار ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى .

بىر كۈنى بىز بەك چىرايلىق بىر بالىنى كۆرۈپ قېلىپ ، سۈرەتكە تارتىۋالايلى ، دەپ فوتو ئاپپاراتىنى توغرىلاپ تۇرۇشىمىزغا ، ئانىسى كۆرۈپ قېلىپ ئېتىلىپ كەلدى ـ دە ، بالىسىنى كۆتۈرۈپ ئېلىپ كەتتى . شۇنىڭدەك ئاپپاراتىمىزنىڭ يامان « كۆزى » بالىغا قاراپ سالسا ، بالىسىنىڭ ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى .

قەشقەرگە يېڭى بارغان يىلى ، بۇ يەردىكى بالىلارنى بەكلا ياخشى كۆرۈپ قالدىم . شۇڭا ئانىلىرى خۇشال بولارمىكىن ، دەپ دائىم بالىلارنى ماختايتتىم . لېكىن مەن پاتلا بۇنداق قىلىشىمنىڭ دۆتلۈك ئىكەنلىكىنى ، بۇ چىرايلىق بالىلارغا بەكرەك سەپسالىلا ، ئاللانىڭ ئۇلارنى ئەكتىدىغانلىقىنى بايقاپ قالدىم . ئەگەر بىر ئائىلىدە ئارقا ـ ئارقىدىن بىر قانچە بالا ئۆلۈپ كەتسە (بۇنداق ئىشلار دائىم بولۇپ تۇرىدۇ) ، ئاتا ـ ئانىلار كېيىن تۇغۇلغان بالىلارغا ئانچە ياخشى بولمىغان « سۈپۈرگە » ، « تاش » ، « توختا » دېگەندەك ئىسىملارنى قويىدىكەن . بۇ ئارقىلىق ئاللانىڭ بۇ پەس ، ئىسمى ياخشى ئەمەس بالىلارنى يارىتىمايمىز ، ئۆزلىرى يېنىدا قويۇشنى تىلەيدىكەن .

بالىلار تۇغۇلغان چاغدىلا ، تىل ـ كۆز تەگمىسۇن ، دەپ بوينىغا تۇمار ئېسىپ قويىدىكەن . بەزىدە تۇمارلارغا قۇرئان سۈرىلىرىنى يېزىپ ئۇنى تېرە قاپچۇقىغا سېلىپ ئېسىپ قويىدىكەن ؛ بەزىدە قاشتېشىدىن نەپىس ياسالغان ھايۋانات ياكى بېلىق ، بىر خىل تاش ، بىرمۇ پارچە سۆگەك ، ياكى ياغاچ ، پارقىراق مارجانلارنى تۇمار قىلىپ ئېسىپ قويىدىكەن .

بۇ يەردە بالىلارنىڭ تىرىك قېلىشى ۋە چوڭ بولۇشى ماڭا بىر مۆجىزە بىلىنىدۇ . نېمىشقا دېگەندە ، بۇ يەرنىڭ ئادىتىدە بالا تۇغۇلۇپلا بىر قانچە ئايغىچە يۇيۇشقا بولمايدىكەن ؛ بەزىدە بۇ بوۋاقلارنىڭ پۈتۈن بەدىنى قاسماق بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمەن . ياز كۈنلىرى ئۇلارغا چۈشىن ئولىشىپ كېتىدۇ ، گايىلىرىنىڭ كۆزى ئاغرىغان ، گايىلىرىنىڭ بەدىنىگە جاراھەت چىقىپ كەتكەن . مېنىڭچە ، ئاتا ۋە بالىنىڭ ئىچىدە ماسلىشالمىغانلىرى ھايات قالمىدۇ ، دېگەن سۆزنىڭ دەللىلى مۇشۇ بولسا

كېرەك .

بىز قەشقەرگە يېڭى كەلگەندە ، ئەنگلىيەدىن يولغا چىققانچە ئۇ-زۇن يوللارنى بېسىپ كەلگەچكىمكىن ، يۈيمدىغان نەرسىلەر بەك كۆپ بولۇپ كېتىپ ، ئۇنى يۈيدۇرۇشقا ئادەم تېپىشقا توغرا كەلدى . ئېرىم قول ئاستىدىكى بىرىنى كىر يۈيمدىغان ئايال تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتتى . ئۇ بىرىدەمدىلا بىر ئايالنى باشلاپ كېلىۋىدى ، مەن ئاي كۆنى يېقىنلاپ قال-غان ئۇ ئايالنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتىم ۋە ھەيران بولدۇم . ئۇ ئايال كېسىلەرنى مەن يۈيۈپ بېرەي ، دېدى ـ دە ، بارلىق كىرلەرنى يېغىپ يوغان بىر باغلام قىلىپ چېگىپ يۇدۇپ كەتتى . بۇ ئىشقا ئەقلىم يەتمەي قالدى . ئەتىسى بىر ئوغۇل بالا قېشىمغا كېلىپ ، ئاپام : مەن كېچە ئۇ-غۇپ قېلىپ ، كىرلەرنى يۇيالماي بەك خىجىل بولۇپ قالدىم . ئەتە يۇيۇپ ئەكېلىپ بېرىمەن دەۋاتىدۇ ، دېدى . دېگەندەك ، ئەتىسى ئۇ ئايال يۇيۇ-لۇپ بولغان كېسىلەرنى ۋە بىر بوۋاقنى كۆتۈرۈپ كەپتۇ ! شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ھەر يەكشەنبە كېلىپ كىر يۇيۇپ بېرىدىغان بولدى . ئۇ كىر يۇيغىچە چاپىنىنى سالقىن جايغا سېلىپ بالىسىنى يانقۇزۇپ قوياتتى . ئانا ـ بالا ئىككىسى ناھايىتى ساغلام ۋە خۇشال ئىدى .

بىر كۈنى ، بىزنىڭ بىر چاكىرىمىز ھاياجانلانغان ھالدا قېشىمغا كەلدى . ئۇنىڭ قولىدا بىر بولاق نەرسە بولۇپ ، ئەسكى ـ تۈسكى نەر-سىلەر چېگىلگەن بوخچىغا ئوخشايتتى . ئوبدان زەن قويۇپ قارىسام ، ئۇ بىر بوۋاق ئىكەن . ئۇ ، مەن نامازغا بارغانىدىم ، مەسچىت ئالدىدىن كونا كېسىمگە ئورالغان بۇ بوۋاقنى تېپىۋالدىم . بۇ بوۋاقنى بىزگە ئاللا بەردى ، دېدى . ئۇنىڭ بالىسى يوق بولۇپ ، ئۇ ۋە ئايالى ئۇچۇن بۇ بەكمۇ ئەپ-سۇسلىنارلىق ئىش ۋە بەكمۇ بىر سەتچىلىك ئىدى . بوۋاق ئۇچ ئايلىقچە بولغان بىر قىز ئىدى ، لېكىن شۇنچىلىك قاسماق ئىدى . مەن ئۇنىڭغا ، بۇ بالىنى ئوبدان يۇيۇپ ، پاكىز كىيىم كىيگۈزۈپ (سىلەرگە پاكىز كى-يىم ـ كېچەك بېرىمەن) ئاندىن ئاپىرىپ خوتۇنىڭىزغا بېرىڭ دېدىم . ئۇ بەكمۇ خۇشال بولدى ۋە ھاياجانلاندى . تېپىۋالغان بالىسىنى ئايلىنىپ توختىماي ماڭدى ، ئۇنىڭغا ھېچكىمنى يېقىن كەلتۈرمىدى . مېنىڭ

كۆرسەتمەم بىلەن ئۇ چاكارلار ئۆيدە لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان مەش يېنىدا ئولتۇرۇپ بوۋاقنى يۇيدى ، پاكىز كىيىم كىيگۈزدى . بۇ بوۋاققا يۇيۇنۇش بەكمۇ ياققان چېغى ، تېپىچەكلەپ ئويناپ كەتتى . پاكىز كىيىملەرنىمۇ ئۇ بەكلا ياقتۇردى . بىز بىر سۇت بوتۇلكىسى تېپىپ كېلىپ ، ئۇنىڭغا سۇت بىلەن سۇنىڭ مىقدارىنى قانداق قىلىش ۋە تەڭشەشنى ئۆگىتىپ قويدۇق . بوۋاق ئاچ قالغاندەك قاتتىق شوراپ ، بىر بوتۇلكا سۈتنى بىر-دەمدىلا ئىچىپ بولدى . ئاندىن چاكار بوۋاقنى كۆتۈرۈپ ، خۇشاللىقتىن ئاغزى قۇلىقىغا يەتكەن ھالدا ئۆيگە كەتتى . نەچچە كۈندىن كېيىن ، ئۇ ساڭايغان ھالدا كېلىپ ماڭا بوۋاقنىڭ ئانىسى ئىزدەپ تېپىپ كېلىپ ، (مۇشۇنداق بولۇشنى بىز باشتىلا ئويلىغانىدۇق) بالىنى ئەكىتىمەن دەپ تۇرۇۋېلىۋاتىدۇ ، دېدى . ئەسلى ئايال ئېرى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالغان ، ئېرىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ، بالىنى مەسچىت ئالدىغا تاشلاپ قويغانىكەن . ئۇ بالىنىڭ ئۆز باغرىنى يېرىپ چىققانلىقىنى ئويلاپلا ، ئاچچىقىدىن يېنىپ ، يۈگۈرۈپ بارسا بوۋىقى ھېچنەدە يوق . بىرقانچە كۈن قاتتىق بىئارام بولۇپ ، جىق ئىزدەپ سوراپتۇ .ئەلۋەتتە ، ئېرىم چاكىرىمىزغا ، بالىنى ئانىسىغا بېرىۋېتىڭ ، دېدى . بۇنىڭدىن چاكار قاتتىق پەرىشان بولدى .

قەشقەردە ، توي بېشىدا تۇرۇپ نىكاھ ئوقۇغان موللا ۋاقتىنى تېجەش ئۈچۈن ، نىكاھ ئوقۇغان چاغدىلا ئاجرىشىش خېتىنىمۇ تەييارلاپ قويىدىكەن . چۈنكى بۇنداق ئىش قاچانلا بولمىسۇن يۇز بېرىپ تۇرىدىكەن . بىر ئەر بىرەر گۈزەلچىنىڭ ئالدىدا خوتۇنىغا ئۈچ قېتىم « تالاق » دېسە ، ئەر ـ خوتۇن ئاجراشقان بولىدىكەن . شۇڭا بۇنداق ئەھۋالدا ، نىكاھلىنىش ھېچقانچە چوڭ ئىش ھېسابلانمايدىكەن . نۇرغۇن ئەرلەر بىر-رىنىچى قېتىملىق سەپىرىدە ، مەلۇم جايدا بىرەر قىز بىلەن توي قىلىدىكەن ـ دە ، كۆپىنچە بىر ـ ئىككى كۈن ، بەزىدە نەچچە ھەپتە ، نەچچە ئاي ئۆتكەندە كېتىپ قالىدىكەن . كېتىشتىن بۇرۇن ئاجرىشىدىكەن .

يەكەندىن كەلگەن بىر ھىندىستانلىق سودىگەر بەك باي ، ئەمما ياشانغان ئادەم ئىدى . ئۇ قەشقەردە ناھايىتى چىرايلىق ياش بىر قىزنى

خوتۇنلۇققا ئالدى . ئۇلار ناھايىتى خۇشال ، ئوبدان ئۆتتى . بۇ قىز ھىند-دىستانلىق سودىگەرنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپ ، شۇ قەدەر ئامراق قى-لىۋالدى . شۇڭا سودىگەر ئۇنىڭ دېگىنىنى قىلىپ بەردى . ئاخىر ئۇنىڭ قايتىدىغان ۋاقتى بولغاندا ، ئۇ بۇ خوتۇنىنى يەكەنگە ئەكېتىپ ، بۇرۇنقى خوتۇنى ۋە بالا ـ چاقىلىرى بىلەن بىللە تۇرغۇزماقچى بولدى . لېكىن ، خوتۇنىنىڭ دادىسى « بۇ مۇمكىن ئەمەس ! » دەپ قوشۇلماي قاتتىق تۇرۇۋالدى . كېيىن ئىككى تەرەپ ، بۇ خوتۇنىنى يەنىلا سودىگەرنىڭ خوتۇنى بولىدىغان ، ئەما باشقا ھېچقانداق يەرگە بارماي قەشقەردىلا تۇرىدىغان قىلىپ كېتىشتى .

شۇ كۈنى ئاخشىمى بۇ ھىندىستانلىق سودىگەر ، خوتۇنىنى قورال كۈچى بىلەن بۇلاپ كەتمەكچى بولۇپ ، بىر توپ دوست ـ يارەنلىرىنى يىغىپ خوتۇنىنىڭ دادىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ جېدەل قىلدى . بۇ ئىش قەشقەردە ئەنسىزلىك پەيدا قىلدى . جۇڭگو ھۆكۈمەت تەرەپ ئىرىمگە ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇ پاشقۇرۇۋاتقان ئەنگلىيىگە تەۋە پۇقرالار يەرلىك ئا-دەملەرنىڭ ئۆيىگە بېرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى . بۇ ، تىنچ كەيپى-ياتنى بۇزغانلىقىمۇ ئەمەسمۇ ، دەپ بۇ ئىشنى سۈرۈشتۇرۇپ بېقىشنى تەلەپ قىلدى .

ئىرىم بۇ ئەرنى چاقىرىپ كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭغا قىز تەرەپ بىلەن ئىشنى ئۈرۈشمای چىرايلىق بىر تەرەپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى . ئۇنىڭ ئاچچىقى تېخى بېسىلمىغانىكەن . ئۇ تەسلىكتە ماقۇل بولدى . بىزمۇ بۇ ئادەمنىڭ ناھايىتى غەرەز ئۇقىدىغان ئادەملىكىنى ھېس قىلدۇق . بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ، مەن ئىرىم بىلەن يەكەنگە باردىم . بىز بې-رىپ ئەتىسىلا ، بۇ ھىندىستانلىق سودىگەر بىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى ھەمدە بىزگە ، قەشقەرلىك ياش خوتۇنۇم مېنىڭسىز ياشىيالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ ، مېنى ئىزدەپ يەكەنگە كەلدى . شۇنىڭ بىلەن جىمى ئىش ھەل بولۇپ كەتتى ، دېگەندەك ئۆزى توقۇپ چىققان گەپلەرنى قىلدى .

كېيىن ، بىز ھەقىقىي ئەھۋالنى سۈرۈشتۇرسەك ، مۇنداق ئىش ئىكەن : ئىرىم قەشقەردىن كېتىشى بىلەنلا ، ياش خوتۇنىنىڭ بىر دوستى

ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ ، سېنى يېزىدىكى بىر تويغا ئاپىرىپ كېلەي ، دەپ تۇ . ئۇلار چىرايلىق كىيىملىرىنى كىيىپ ، ھارۋىنىڭ كەينىگە تويلۇق سوۋغات دەپ بىر قوينى باغلاپ ئېلىپ مېڭىپتۇ . قىزنىڭ دادىسى قىزنىڭ بو دوستىنىڭ ھىندىستانلىق سودىگەرگە سېتىلىپ كەتكەنلىكىنى خىيال لىغىمۇ كەلتۈرمەي ماقۇل بوپتۇ . ياش چوكانمۇ دوستىغا ئىشىنىپ ئۇنىڭ بىلەن مېڭىپتۇ . شەھەردىن چىقىشى بىلەنلا ، ئۇنىڭ دوستى ھارۋىدىن چۈشۈۋاپتۇ ۋە قوينىمۇ ئېلىۋاپتۇ . ھارۋىكەش ھارۋىسىنى گۈلدۈرلىتىپ ھەيدەپ شۇ ماڭغانچە ئۇنى يەكەنگە ئېلىپ بېرىپتۇ . بۇ بەكمۇ قاملاشقان بىر بۇلاڭچىلىق بوپتۇ ! ياش چوكانىڭ دادىسى ئۆزىنىڭ ئەخمەق قىلىنغانلىقىنى بىلىپ قاتتىق غەزەپكە كەپتۇ ـ دە ، كۆيۈغلۇم بىلەن چوقۇم ھېسابلىشىمەن ، دەپ قەسەم ئىچىپتۇ . لېكىن ياش چوكان قەشقەرگە كەلمەي يەكەندە تۇرۇپ قاپتۇ . ئۇنىڭ يەكەندە ئۆزى خالاپ ياكى مەجبۇرى تۇرۇپ قالغانلىقىنى بولسا بىز بىلەلمىدۇق .

قەشقەردە قىزلار 12 يېشىدىلا توي قىلىدىغان ، كۆپ بالىلىق ياكى كۆپ نەۋرىلىك بولىدىغان بولغاچقا ، ئاسان قېرىپ ، 25 ياشلاردىلا قېرى چىراي بولۇپ كېتىدىكەن .

بۇ يەردىمۇ ئىسلام دۆلەتلىرىدىكىگە ئوخشاش ، ئەرلەر بىلەن ئاياللار مەرىكە ـ سورۇنلارغا بىرلىكتە قاتناشمايدىكەن . ئاياللارنىڭ ئۆزىگە لايىق كۆڭۈل ئېچىش ۋە باشقا پائالىيەتلىرى بار ئىكەن ؛ ئۇلار ھەر قانداق دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتناشمايدىكەن ، مەسچىتلەرگە بېرىپ ئىبادەت قىلمايدىكەن . ئەمما قەشقەردە ئەۋلىيا مازارلىرى كۆپكەن . ئاياللار بالا ياكى ئەر تەلەپ قىلماقچى بولسا ، بىرەر ئاۋارىچىلىق ياكى قىيىن ئىشقا يولۇقسا ، ئەۋلىيا مازارلىرىغا بېرىپ ، يېغلاپ ـ قاقشاپ دۇئا ـ تىلا ـ ۋەت قىلىدىكەن .

چىنىباغنىڭ يېنىدىلا دېگۈدەك يېراق ـ يېقىنغا مەشھۇر بىر مازار بار ئىكەن . بۇ بۇۋى ئانا دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئاياللىق مازارى ئىكەن . بىز سەھەردە بۇ مازارنى تاۋاپ قىلغۇچى ئاياللارنىڭ يېغا ـ زارىنى ئاڭلايمىز . مەن بۇ ئاياللىق (مازاردا ياتقان) ھايات ۋاقتىدا كىشىلەرگە

زادى تۆلـگەندىن كېيىنمۇ تېۋىنىپ دۇئا قىلغۇدەك زادى قانداق ئىشلارنى قىلىپ بەرگەنلىكىنى پەقەتمۇ بىلەلمىدىم . بەزىدە مەن ياش يىگىتلەرنىڭ مازار ئەتراپىدا يىغلاپ دۇئا قىلىۋاتقان ئاياللارنى ماراپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ، بۇ ئاياللارنىڭ دۇئاسى تۆرۈنغا قالمايلا ئىجابەت بولغۇدەك ، دەپ ئويلايمەن .

يەنـە بىر ئـەۋلىيا مـازارى بـار . ئـۇنىڭغا پارچە ـ پارچە لايلار ئۈسـت ـ ئۈستىلەپ چاپلانغان . تېرە كېسىلى بولۇپ قالغانلار ، شىپالىق تىلەپ شۇ مازارغا بېرىپ ، ئۇنىڭ يېنىدىكى بىر قۇدۇقتىن لاي ئېلىپ قەبرىگە چاپلاپ قويۇپ ، ئاندىن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدىكەن .

بۇ ئەۋلىيالار ھايات ۋاقتىدا سىراك قېتىش دىۋانىلەردىن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن . چۈنكى بۇنداق ئادەملەر قەشقەردە ناھايىتى كـۆپ . ئۇلار ئەرلەر ھەم ئاياللار ، ھەتتا يۈتۈن بىر ئائىلە كىشىلىرى شۇنداق بولۇپ ، بۇلار قەدىمىي قەبرىلەر ياكى ئەۋلىيا مازارلىرى ئەتراپىدا يۈرىدۇ ياكى ماكان تۇتىدىكەن . يەرلىك كىشىلەر بۇنداق ئادەملەرنى ئالاھىدە كارامەت كۆرسىتەلەيدىغان ئەۋلىيا ، دەپ قاراپ ، ئۇلارغا خەير ـ ساخاۋەتنى ئايىماي بېرىپ تۇرىدىكەن .

بىزمۇ بۇنداق ئادەملەر بىلەن بىر قېتىم ئادەم قاتتىق چۆچۈگىدەك بىر ئەھۋالدا ئۇچراشتۇق . بىر يىلى يېگى يىل ئەتىگىنى ئىدى . بىز ناشتا قىلىپ بولغاندۇق ، ئېرىم تاماكا چېكىپ ئولتۇراتتى . شۇ يىلى قاتتىق سوغۇق بولغاچقا ، بىز ئۆي ئىسسىقراق بولسۇن ، دەپ ، ئۆيىمىزنىڭ ئالدى ئىشىكىنى چىڭ تاقۇۋېتىپ ، كەينى ئىشىكىدىن كىرىپ ـ چىقاتتۇق . مەن : « بۇ يىل يېگى يىللىق تۇنجى مېھمىنىمىز كىم بولاركىن » دەپ تۇرۇشۇمغا ، توساتتىن كاردىۋاردىن ئاياغ تىۋىشى ئاڭلاندى ، ئارقىدىنلا ئالدى ئىشىك قاتتىق تۇرۇلغان ئاۋاز چىقىپ ، ئىشىكنىڭ گىرەچىسى ۋە قۇلۇپى ئاجراپ ، ئۆيگە ئاجايىپ غەلىتە ، سىراڭغا ئوخشايدىغان بىر دىۋانە كىرىپ كەلدى . ئۇ كىرىپلا ئېرىمنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ يىغلاپ :

ـــ ئـۇلار مېنى قـوغلاپ يۈرىـدۇ ، مېنى ئۆلتۈرمـەكچى بـو-

لۇۋاتىدۇ ! ــ دېدى .

ۋاراك ـ چۇرۇگنى ئاڭلاپ ، چاكىرىمىز يۇگۇرۇپ كىردى ـ دە ، ئۇ ئادەمنى يالىسىدىن تۇتۇپ ئولتۇرغۇزۇپ قويدى . ئېرىم ئۇنىڭدىن نېمە ئىش بولغانلىقىنى سۇرۇشتۇرۇپ بىلىشكە خېلى تىرىشىپ باقتى . لېكىن ئۇ باشقا گەپ قىلماي :

ــ ئۇلار مېنى ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى ، ــ دېدى . توساتتىن ئۇ ئۆزىنى تۇتۇپ تۇرغان چاكارنىڭ قولىدىن ئاجراپ چىقىپ ، شۇنداق چاقماقنىڭ بىلەن يۇگۇرۇپ شەھەر تەرەپكە ماڭدى ۋە ھەش ـ پەش دېگۈچىلا كۆزدىن غايىب بولدى .

ئەتىسى ، كىشىلەر ئۇنىڭ مازارلىقتىكى بىر مازار يېنىدا ئۆلۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈپتۇ . بىزنىڭ ئۆيگە كىرگەن چاغدا ، ئۇنىڭ ساراڭلىقى راسا تۇتقان ، ئۇ ئۆزىنى كونترول قىلالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغانىكەن .

قىياسىمچە ، ئىنجىل دەۋرىدە ، جىن ـ شايتانلار بېشىنى ئايلانـ دۇرۇۋالغان ، جىن چاپلاشقان كىشىلەرمۇ مۇشۇ يەردىكى ساراڭلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچىلارغا ئوخشاش بولغان بولۇشى مۇمكىن .

شۇ يىلى بىزنىڭ « يېڭى يىللىق زىيارەتچى » مىزنىڭ تۇنجىسى مانا شۇ نەس باسقۇر زىيارەتچى بولدى !

ئېسىمدە قېلىشچە ، بىر يىلى مىلاد بايرىمى كېچىسى ، بىر بېچارە ئايالنى قوتقۇزۇۋالغانىدۇق . ئۇنىڭ ھېكايىسىمۇ بەك غەلىتە بىزنىڭ ئۆيـ مىزگە يېقىنلا يەردە خەنزۇلارنىڭ قەبرىستانلىقى بار ئىدى . ئۇ يەرگە قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالغان بىر خەنزۇ بوۋاي قارايتتى . بوۋاي قەبرىـ ستانلىقنىڭ دەرۋازىسى يېنىدىكى ئۆيدە ئولتۇراتتى . قەشقەرلىك ئىنتايىن ئاۋاق بىر ئايال ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇراتتى .

بىر كۈنى ئەتىگەن ، مەن قەبرىستانلىق يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېـ تىپ ، بوۋاينىڭ ئۆيىدىن كىشىلەرنىڭ بىر گىرىنى كۆتۈرۈپ چىققانلىـ قىنى ، ھېلىقى ئايالنىڭ ئۆينىڭ يېنىدىراق بىر يەردە ئولتۇرغانلىقىنى كۆردۈم . ئۇنىڭ چىرايىدا غەلىتە بىر ئىپادە بار ئىدى . ئەتىسى بالىلار

ئۇنىڭ يەنىلا ھېلىقى جايدا ئولتۇرغانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى . ئىككى كۈن ئۆتكەندە ، بالىلار مەپە بىلەن سىرتقا چىققانىدى . قايتىپ كەلگەندە ، بىزگە ھېلىقى ئايالنىڭ شەھەر سىرتىدىكى قىغ دۆڭىسىدە بۇرۇنقى قىياپەتتە ئولتۇرغانلىقى ، مۇزلاپ قالغاندەك كۆرۈنگەنلىكى ، لې- كىن تېخى جېنى بارەكمۇ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى . شۇ كۈنلەردە سو- غۇق قاتتىق بولۇپ ، قار يېغىۋاتاتتى ، سىرتتا پۈتۈن بىر كىچە تۇرغان ئادەم تىرىك قالمايتتى . كەچلىك چاي ـ پايدىن كېيىن ، ئېرىم ئىككىمىز گازمۇاي چىراغنى كۆتۈرۈپ ئۇنى ئىزدەپ چىقتۇق . سىرت قاپقاراڭغۇ ئىدى . ئۇنى بىر قىغ دۆڭىسى ئۈستىدە مىدىر قىلماي ئولتۇرغان ھالەتتە تاپتۇق . گەپ سورىۇيدۇق ، ئۇنىڭدىن زۇۋان چىقمىدى . يەيدىغان نەرسە بەرسەك ، كىرپىكىنىمۇ مىت قىلىپ قويمىدى .

ئۇنىڭ چاپىنىنى ئېچىپ قاراپ ھەيران قالدىم . ئۇنىڭ يېنىدا يولدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر بەرگەن يېمەكلىك ۋە پۇل تۇراتتى ، لې- كىن ئۇ ھېچنەرسىنى يېمىگەن ، پۇل ۋە باشقا نەرسىلەرگىمۇ تەگمىگە- نىدى . ئۇ پۈتۈنلەي توڭلاپ قېتىپ قالغانىدى . لېكىن جېنى بارەك قىلاتتى . ئەگەر ئۇ قىغ دۆڭىسىدە ئولتۇرمىغان ، قىغنىڭ ئىسسىقلىقى ئۇ- نىڭغا تەسىر قىلمىغان بولسا ، ئۇ ئاللىقاچان مۇزلاپ ئۆلۈپ قالغان بولار ئىدى .

ئېشەكلىك بىرقانچە ئادەم ئۆتكەنىدى ، بىز ئۇلارنى توختىتىپ ، بۇ ئايالنى تونۇيدىغان ـ تونۇمايدىغانلىقى ، ئۇنىڭغا زادى نېمە ئىش بول- غانلىقىنى سورىدۇق . ئۇلارنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە ، بۇ ئايال ئۇزۇن يىل بىللە ئۆتكەن خەنزۇ بۇۋاينىڭ گرىبىغا ئوت قويۇپ ، ئۇنى كۆيدۈرۈ- ۋەتىپكچى بولغانلىقى ئۈچۈن ، خەنزۇلار ئۇنى جازالاپتۇ . كېيىن ، ئۇنى كىشىلەر سەت ھەم قېرى كۆرۈپ پەقەتلا ئىگە بولمايتۇ ۋە ئۆيدىن قوغ- لىۋېتىپتۇ . بۇ ئادەملەر بۇ ئىشنى بىر شاڭخو پاراڭغا ئايلاندۇرۇۋاپتۇ . ئېرىم ئۇلارغا ، بۇ ئايالنى ئېشىكىگلار بىلەن بىز تۇرغان يەرگە ئاپىرىپ قويۇڭلار ، دېگەنىدى ، ئۇلار ھەيران بولغان ھالدا كۆزلىرىنى يوغان ئې- چىپ بىزگە قارىدى ـ دە ، تەلىپىمىزنى رەت قىلدى ھەمدە ئالمان ـ تال-

مان ئېشەكلىرىگە مىنىپ قاچقاندەك كېتىپ قالدى .

بىز ئائىلاج ئۆيگە يېنىپ كېلىپ ، ئىككى چاكارغا جىرغىدەك بىر نەرسە ياساپ ئۇ ئايالنى ئەكېلىشكە بۇيرۇدۇق . لېكىن ئۇلار تۇرلۇك باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ بارغىلى ئۇنىمىدى . ئېرىمنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ، مۇشۇنچىلىك ياخشىلىق ـ ساۋابلىقنى قىلمىسالار ، سىلەر قانداقمۇ مۇسۇلمان ھېسابلىنىسىلەر ، دەپ ئۇلارنى ئەيىبلىدى .

شۇ كۈنلەردە ، كونسۇلخانىدىكى تۈتۈپ تۇرۇش ئۆيى بىكار ئىدى . بىز بىر ئۆيگە ئوت قالاپ ، ئۆينىڭ بىر تەرىپىگە يۇمشاق ۋە ئىسسىق پاخال تۆشەك راسلىدۇق . ئەمما چاكارلار كۆتۈرۈپ كىرگەندە قارىساق ، ئۇ قېتىم ياغاچتەك بولۇپ قالغانىكەن . شۇڭا ياتقۇزماي ، كۆتۈرۈپ كىرگەن پەدىدە ئولتۇرغۇزۇپ قويدۇق . ئۇ چوقۇم كېچىچە ئۆلۈپ قالىدۇ ، دەپ ئويلىدۇق .

ئەتىسى ، ئۇنىڭغا بىرەر قوشۇق ئىسسىقنا بىر نەرسە ئىچۈرەلمىدۇق . يەنە بىر كۈن ئۆتتى . ئۇ بىزدىن گۆش تەلەپ قىلدى . كۆپ ئۆتمەي پۈت ـ قولى يۇمشاپ ، ئۇ ياتالايدىغان بولدى . بۇ چاغدا ئۇنىڭ قەلبىدە پاھ ـ پاھ بولۇپ كەتكەنلىكىنى بىلدۇق .

ئاستا ـ ئاستا ئۇنىڭغا جان كىردى . ئۇششۇك يارىسىمۇ ساقىيىشقا باشلىدى . بىز ئۇنى قانداق ئورۇنلاشتۇرارمىز ، دەپ باش قاتۇردۇق . بۇ ئايال بىزدىن چەكسىز مىننەتدار بولدى . كونسۇلخانىدىن ، بۇ ئىللىق ، ئازادە ماكانىدىن ئايرىلغۇسى پەقەت كەلمىدى .

مەن ئويلىدىمكى ، ئۇ كونسۇلخانىنىڭ تۈتۈپ تۇرۇش ئۆيى قەلبىنىڭ ئۆيىدە تۇرغان بولسىمۇ ، ئەل ئۆمرىدە بۇنداق ئازادە ، راھەت جايدا تۇرۇپ باقمىغان ، بۇنچىلىك ئوبدان غىزالارنى يېمىگەن بولۇشى مۇمكىن . بىر ئادەمنىڭ مۇشۇنچىۋالا خارلانغاندىن كېيىنمۇ ھايات قېلىشى بەجايىكى بىر مۆجىزە ئىدى .

بۇ ئايال جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىغا مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن ، بىز ئۇنى چاكار قىلىپ بولسىمۇ ئېلىپ قالالمايتتۇق . شۇڭا ئېرىم جۇڭگو دائىرىلىرىدىن ئۇنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشنى تەلەپ قىل

دی . چۈنكى جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ كەمبەغەللەرگە بېرىدىغان ئۆيلىرى بار ئىدى .

جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۇ ئايالغا شۇنداق ئۆيدىن بىرنى بېرىشكە ماقۇل بولدى ھەمدە ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىپ ياخشى قىپسىلەر ، بىراق بۇ ئايال بەك قېرى ئىكەن ، كېرەككە كەلمەيدىكەن ، شۇڭا ئەگەر سىلەر بۇ ئىشقا ئارىلاشمىغان ، ئۇ ئۆلۈپ قالغان بولسا ياخشىراق بولاتتى . چۈنكى ، سىلەرنىڭ ئۇنى قۇتقۇزۇۋالغىنىڭلار ئۇنى تېخىمۇ ئازابلىق تەقدىرگە دۇچار قىلغىنىڭلار بولۇشىمۇ مۇمكىن ، دېدى . مەن بەزى چاغدا ، بۇ ئەمەلدارنىڭ گېپى ئورۇنلۇقمۇ ، قانداق ؟ دەپ ئويلاپ قالىمەن .

ئونىنچى باب

قىرغىزلار ماكانىدا سالقىنداش

باللىق بولۇشتىن ئىلگىرى ، ئېرىم سىرتقا ئىش بىلەن چىقسا مەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە باراتتىم . قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرسىلا ئادەم تۇرمۇشىنىڭ مەنىسىزلىكىدىن زېرىكەتتى . شۇڭا مەن سايامەتكە چىقىشنى ياخشى كۆرەتتىم . باللىق بولغاندىن كېيىن ، باللارنى ئېلىپ ئۆيـان ـ بۇيان بېرىش ئادەمنى چارچىتىدىغان بولغاچقا ، مەن باللار بىلەن قەشقەردە قالاتتىم . يەنە كېلىپ بۇ يەردە بىز قانداقلا بولمىسۇن باللارغا ئازادە ، كۆڭۈللۈك مۇھىتنى يارىتىپ بېرەلەيتتۇق . شۇنداقتىمۇ ، مەن باشقا جايلارغا بېرىش ، مۇھىت ئالماشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتىم . بىر يـىلى ياز ئاجايىپ ئىسسىق بولدى . بىز تاغدا بىر مەزگىل تۇرۇپ كەلـ كەكچى بولدۇق . ھەر تەرەپلىمە سۈرۈشتۇرۇش ئارقىلىق ، كىشىلەردىن بوستان تېرەك دەيدىغان ئىنتايىن مەنزىرىلىك ، ئوتلاقلىرى ، سۇيسۈزۈك سۇلىرى ، يەنە كىگىز ئۆيلەر بار بىر تاغ جىلغىسى بارلىقى ، پامىر ئېگىزـ لىكىگە ئۆچ كۈنلۈكلا يول ئىكەنلىكىنى بىلدۇقتە ، شۇ يەرگە بېرىپ ، قىرغىزلارنىڭ ئۆيلىرىدە تۇرۇپ دەم ئېلىپ كېلىش قارارىغا كەلدۇق .

باللىرىنى شۇبتىسىيگە ئاپىرىپ قويۇپ يېقىندىلا كەلگەن خاۋۇگـ بېرگ ئەپەندى بىلەن خانىمىمۇ بىز بىلەن بىللە بارماقچى بولدى . بىز بۇ سەپەر تەييارلىقىغا ئالدىراش كىرىشتۇق ، بىر نەچچە كۈندە ئارزان تەييارـ لىنىپ بولدۇق .

بىز بالدۇرراق يولغا چىقىپ ، ھاۋا بەك قىزىپ كەتكۈچە بىر كۈنلۈك يولنى مېڭىپ تۈگىتىش ئۈچۈن ، ئەتە يولغا چىقىمىز دېگەن كـۈنى كېچىچە ئېلىپ ماگىدىغان نەرسىلەرنىڭ جەمىسىنى تېڭىپ ،

باغلاپ تەخ قىلدۇق . ھاۋا بەك ئىسسىق ۋە تىنجىق بولغاچقا ئۇخلىيال-
مىدۇق . ئەتىسى سەھەر سائەت توققىتە ئورنىمىزدىن تۇرۇپ قارىسام ، ھاۋا
توتۇق ، تۇرۇپ ـ تۇرۇپ ھاۋا گۈلدۈرلەپ تۇراتتى .

خەنزۇلارنىڭ تۆت ئاتلىق مەپىسىدىن سەككىزنى يالليۇالدۇق .
ئۇلارمۇ تەخ بولۇپ تۇرغانىكەن . لېكىن ئەتىگەنرەك ماڭايلى دېگىنىمىز
نېمە بولدى ، يەنىلا سائەت سەككىز يېرىمدا ، كۈن ئىسسىقتا باشلىغاندا
ئاران يولغا چىقالىدۇق . سەۋەب ، مەپىكەشلەر قانچىلىك ئادەم ، قانچىلىك
يۈك ئېلىپ ماڭىدىكەنمىز دېيىشىپ ۋە ھەر كىم ئازراق ئادەم ، ئازراق يۈك
ئېلىپ مېڭىشنىڭ ئېپىنى قىلىش بىلەن ئۆزئارا تالىشىپ ، تاكاللىشىپ بىر
مۇنچە ۋاقىتنى زايا قىلدۇەتتى . ئاخىر جاپىيار بايىنىڭ (جاپپار ئەلىنىڭ
ۋارىسى) كېلىشتۇرۇشى بىلەن جېدەل بېسىقىپ ، مەپىلەر يولغا چىقتى .
مەن ئۆچ ياشلىق ئايرىك ، ئالتە ياشلىق خلوپا ۋە بالا باقۇچى بىلەن
ئۆزىمىزنىڭ رۇس پاسوندىكى مەپىمزدە ئولتۇردۇم : خاۋگىبرگ خانىم
خەنزۇ پاسوندىكى مەپىدە ئولتۇردى . ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئاتلىق
ماڭدى . ئارىمىزدا يەنە كونسۇلخانىنىڭ ھىندىستان تەۋەلىكىدىكى ۋە
جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى كاتىپلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ چاكارلىرىمۇ بار ئە-
دى . ئاتلىق ، مەپىلىك ئادەملەر ، قازان ـ قومۇش ، چىدىر ۋە باشقا لا-
زىمەتلىكلەرنى ئېلىپ ماڭغان بۇ كارۋىنىمىز بەئەينى سىگنالارنىڭ چوڭ
كارۋىنىغا ئوخشايتتى .

يولغا چىقىپ ، ھېچقانچە ماڭمايلا قاتتىق يامغۇر يېغىپ ، يوللار
پاتقاق بولۇپ كەتتى . ئاتلار تېپىلىپ تەسلىكتە ماڭاتتى . يېقىن ئەتراپتا
يامغۇردىن دالدىلانغۇدەك جاي يوق ئىدى . چىلىق ـ چىلىق ھۆل بولۇپ
كەتكىنىمىزگە قارىماي مېڭىۋەردۇق . بالىلارنى چاپان ، ئەدىيالـلارغـا
ئـوراپ قـۇچـاقلىـرغا ئېلىۋالغانىدۇق ، ئۇلار تاتلىق ئۇيقۇغا كەتتى .
بـوران ـ يامغۇر پەسلەپ قالغاندا ، بىزمۇ بىر يېزىغا كېلىپ ، بىر سارايغا
چۈشتۇق . ھەممىمىز تار بىر ئۆيگە تىقىلىپ كىرىۋالدۇق . ئاق كۆڭۈل
بىر ئايال ئىسسىق چاي ئەكەلدى . چاي پاخال پۈرايتتى . بىراق ئايالنىڭ
تەبەسسۇم يېغىپ تۇرغان ئىللىق چىرايىدا بىزنى قارشى ئالغانلىق ئىپا-

دىسى جىلۇىلىنىپ تۇراتتى . يامغۇردا قېلىپ مۇزلاپ كەتكىنىمىز ئۈچۈن ، بۇ كىچىككىنە ، مەينەت ئۆيى قۇرۇق ھەمدە يامغۇردىن دالدا بولغاچقا ، بىزگە تولىمۇ راھەت ، ئازادە بىلىنىدى ؛ئالدىمىزغا قويۇلغان چايىنىمۇ ئادەتتىكى چاغلار بولسا ھەرگىز ئىچمەيتتۇق . لېكىن چاي قۇيغۇچىنىڭ ھەقىقىي دوستلۇق كۆڭلى ، ئىللىق تەبەسسۇمى بىزگە شادلىق بېغىشلىغانلىقى ئۈچۈن ، ئىچىپ راھەتلەندۇق .

بوران ـ يامغۇر پاتلا توختىدى . بىز يەنە يولغا چىقتۇق . مەپە ـ ھارۇنلار يېزىنىڭ يوللىرىدا ئالغا ئىلگىرىلەيتتى . بىز قەشقەر بوستانلىقىنىڭ چېتىگە كەلدۇق . بىر موللا تېشىمۇ ئاجايىپ كۆركەم ، ئىچى بەكمۇ كاتتا جامەدۇلغان قورۇسىدا بىر نەچچە ئۆينى ئالايىتەن بىزگە راسلاپ يوللىمىزغا قاراپ تۇرغانىكەن . قەشقەرلىكلەر ئىنتايىن مېھماندوست ۋە مەرد كېلەتتى . ياۋروپالىق سایاھەتچىلەرنى ئۇلار ئۆزلىرى تۇرلۇك قولايسىزلىقلارغا چىداپ بولسىمۇ ئوبدان كۈتۈۋالىدۇ .

موللا بىزنى ھويلىدا كۈتۈۋالدى ۋە ئۆيگە باشلىدى . مېھمانخانىسىدا تۇۋرۇكلەر كۆپ ئىدى . تار ، ئۇزۇن كارىدورىدىن ئۆتۈپ مېھمانخانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا باراتتى . كارىدورنىڭ ئىككى تەرىپى سۇپا ، سۇپىغا زىلچا گىلەملەر ، كۆرپىلەر سېلىنغان ، ياستۇقلار قويۇلغانىدى . ئولتۇرۇپ تۇرۇشىمىزغا داستىخان سېلىنىپ ، ھەر خىل قەنت ـ گىزەك ، قۇرۇق مېۋە ـ چېۋىلەر بىلەن چاي كەلتۈرۈلدى . كەچلىك تاماقتىن كېيىن ، بىز خانىملار ، بالىلار ئوردا ـ قەسىردەك مۇشۇ مېھمانخانىدا ياتتۇق . ئەرلەر ئىچكىرىدىكى ئۆيلەردە ياتتى .

يەرلىك باشقا ئۆيلەرگە ئوخشاش ، بۇ ئۆيگىمۇ تۆگلۈكتىنلا يورۇق چۈشەتتى . كېچىسى تۆگلۈكتىن يامغۇر چۈشەتتى . لېكىن بىز پۈتۈنلەي تىنچ ، راھەت ئۇيقۇمىزنى ئوخلاۋەردۇق . چۈنكى بۇ ئۆي پاكىز بولۇپ ، باشقا ئۆيلەردىكىدەك ئادەمنى بىزار قىلىدىغان «مېھمان» بۇيەردە يوق ئىدى . بىر نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا سایاھەتكە چىققاندا ، ئىرىم بىلەن مۇشۇ يېزىدا باشقا بىر ئۆيدە قونغان ، بۇرگىنىڭ بىئارام قىلىشى بىلەن كېچىچە ئوخلىيالمىغانىدۇق . بۇ يەر بەك قورغاق بولغاچقا ، بۇر-

گىنىك كۆپىيىشىگە مۇۋاپىق كەلسە كېرەك . ئۆيدە ئادەم خاتىرجەم ئۇخلىسۇن دېسە ، بۇرگىنى جىق كۈچ سەرپ قىلىپ يوقىتىشقا توغرا كېلەتتى . بىز ئۆيىمىزدىكى چاغلاردا باغدا سەيلە قىلىۋاتقىنىمىزدا بۇر- گىلەر بەدىنىمىزدە سەكرەپ يۈرەتتى . بىز دائىم ئۆيلەرگە دورا چېچىپ تۇراتتۇق .

ئادەمنىڭ جېنىغا تېگىدىغان بۇرگە توغرىسىدا بېرىۋاتقىنىمدا ، ياشانغان بىر خانىم ئېسىمگە كېلىپ قالدى . مەن ئۇنىڭغا بىرنېمە قەش- قەرگە باردىغانلىقىمنى ئېيتقاندا ، ئۇ :

ــ بارمائ ، قەدىرلىكىم ، بۇرگىلەرنى ئويلىسىڭلا يالتىيىپ قا- لىسىز ! ــ دەپ توۋلاپ كەتتى . ئېرىم ئۇنىڭغا جاۋابەن تەمكىنلىك بە- لەن :

ــ ئەگەر ھەممىلا بېرىتانىيىلىك بۇرگىلەرنى ئويلىسا ، ئۇ چاغدا بىزنىڭ بۇيۇك ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىز قايسى تەرەققىدە بولۇشى كې- رەك ؟ ــ دېدى .

بىز ئەتىسى ئەتىگەندە يولغا چىقتۇق . بۇ يول قۇملۇق ئىدى . چۈش مەھەلدە ، قۇملۇقنىڭ چېتىدىكى بىر بېزىنغا كەلدۇق . بېزىنىڭ بېشىدا بىزنى بىر مۇنچە ئادەم كۈتۈۋالدى . يوغان دەرەخنىڭ سايىسىدا تۇرلۇك يېمەك ـ ئىچمەك بىلەن چاي قويدى . ئوپالىنىڭ مۇسۇلمان مەمۇ- رىي باشلىقى قازى بىزنى مېھمانغا چاقىرىپ ئادەم ئەۋەتىپتۇ . بىزنىڭ نە- يىتىمىز بېزىدا قونماي كۆپرەك يول مېڭىپ ، ئەتىكى يولنى قىسقارتىش ئىدى . بىز ئۇنىڭ تەكلىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ ئۆيگە بار- دۇق . ئۇنىڭ قورۇ ـ جايى ناھايىتى يوغان ، ئازادە ئىكەن ، بەرلىك ئۇسلۇبتا بولغىنى بىلەن دېرىزىلىرىگە ئەينەك قويۇلغان ، بېغى بار ئە- كەن .

قازى سالاپەتلىك ، نازۇك تەبىئەتلىك ، ئوبدان تەربىيە كۆرگەن مۇسۇلمان مۆتىۋىرى بولۇپ ، ئۇ ئورۇق ، ئېگىز ، چىرايلى ئاق ، سۇزۇك ، پاكىز ، ئاپئاق ساقالى ئۇزۇن ، بەكلا كېلىشكەن ئادەم ئىدى . بېشىدىكى ناھايىتى پاكىز ، ئاق چىرايلىق ئورالغان سەللىسىمۇ ئۇنى ئالاھىدە چوڭ

سۈيەت ، ئىززەت ـ ئابرويلۇق كۆرسىتەتتى . بىز ئۇنىڭ ئۆيىگە كەل-گەندە ، ئۇ ئىشىك ئالدىدا كۈتۈۋالدى ۋە ئەدەب ، تەكەللۇپ بىلەن ئۆيگە باشلىدى . بىز جاي ئېلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ،ئۇ بىزگە ئۆز قولى بى-لەن چاي تۇتتى . بۇ يەرنىڭ ئادىتىدە مېھمانىنى ساھىبخانىنىڭ ئۆزى كۈتەتتى . ئۇنىڭدەك ياشانغان ، سالاپەتلىك مۆتىۋەرنىڭ بۇقەدەر ئىز-زەتلىشىدىن بىز ئىختىيارسىز شەرەپ ھېس قىلدۇق .

ئالدىمىز تەرەپتىكى قونالغۇمىزغا چېدىرلارنى جايلاشتۇرۇپ تەييار قىلىشقا بىر نەچچە سائەت ۋاقىت كېتەتتى . شۇڭا بىز بالىلارنى ئۆخلە-تىپ قويۇپ ، قازىنىڭ قورۇ ـ جايلىرىدا ئوبدان ئارام ئېلىۋالدۇق . ئىرىم بولسا قازى بىلەن سوقا ـ سۆھبەتكە چۈشۈپ كەتتى .

خوشلىشايلى دەپ قوپساق ، قازى بىزنى كەچلىك تاماقنى يەپ كېتىڭلار دەپ تۇرۇۋالدى . بىز ئۇنىڭ تەكلىپىنى خۇشاللىق ئىچىدە قوبۇل قىلدۇق . بولۇپمۇ مېنىڭ ئويۇم بۇنداق كاتتا ئىمارەت ، ئازادە ، ياسىداق ئۆيلەردە مېھمانىنى قانداق ئېسىل تائاملار بىلەن كۈتىدىغانلىقىنى بىر كۆرۈپ بېقىش ئىدى . بىز چىنىلەردە شورپا ئىچتۇق ، كەررى سە-لىنغان تاماق ، ئارقىدىن يوغان چىنە تاۋاقلاردا پولو يېدۇق . پولوغا مايدا ئوبدان پىشۇرۇلغان توخۇ گۆشى بېسىلغانىدى . پولو يېگى مايدا ئېتىل-گەن ، قۇرۇق ئۈزۈم ، قارىئۇرۇك ، چىلان ۋە پىستە سېلىنغان ، بەكمۇ مەززىلىك ، تەملىك بولغانىدى . بۇرۇن مەن سەل پۇراپ قالغان قوي مې-يىنى سېلىپ پولو ئەتكەنىدە ، يېگۈم كەلمەي ئاران يېگەنىدىم . ئالدىمىزغا ئۇچ خىل نان ئەكەلدى . بىر خىلى كىچىك بولكىغا ئوخشاش بولۇپ ، يۇمىلاق ، ئوتتۇرىسى ئويمان ، كىچىك ئىدى ، يەنە بىر خىلى يۇمىلاق ، بەكمۇ يوغان ، ئەمما نېپىز ، بەكمۇ يېيىشلىك ئىدى . بۇنداق نانلارنىڭ ئارىسىغا پىياز ئارىلاشتۇرۇلاتتى . يۇزىگمۇ پىياز ، سىيادان ، كۈنجۈت سېپىلەتتى ، بۇغداي ئۇنىدا قىلىناتتى . ئۇچىنچى خىلى قوناق ئۇنىدا قە-لىنغان نان بولۇپ ، يېگى پىشقىنى (تونۇردىن چىققىنى) چۈچۈمەلەرەك ئەمما بەك تەملىك بولاتتى . يەرلىك كەمبەغەللەر ئاساسەن مۇشۇنداق نان يەيتتى . چۈنكى بۇنداق نانىنى يېسە قورساق ئاسان ئاچمايتتى .

ئادەتتىكىلەر ئائىلىلەرنىڭ ئاساسلىق تامىقى نان ، چاي بولۇپ ، ئۇلار ئۇنى يەپ سەپەر ۋە ئېغىر ئىشلارنى قىلغاندا ، ئاسانلىقچە چارچاپ ۋە قورسىقى ئېچىپ قالمايتتى .

بىز قازىنىڭ ئۆيىدە ، يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ، ۋېلكا ، قوشۇق يوق ئەھۋالدا قولىمىز بىلەن ئالدىمىزغا كەلگەن تاماقنى مەززە قىلىپ يېدۇق ۋە تاماقلاردىن ناھايىتى رازى بولدۇق .

شۇ كۈنى كېچىسى بىز چېدىردا يېتىپ ، ئۇزۇندىن بۇيان ئارزۇ قىلىپ كەلگەن دەم ئېلىشىمىزنى باشلىۋەتكەنلىكىمىزنى ھېس قىلىپ خۇشاللاندۇق .

ئەمما ئەتىسى ، ھاۋانىڭ تۇتۇق ۋە سوغۇقلىقى ، ھارۋىلارنىڭ يوغان تاشلارغا قويۇلغان پېتى تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ كۆڭلىمىز لەككىدە بولدى . ھاۋا بارغانسېرى سوۋۇپ كېتىۋاتاتتى ، چېكى يوق قاپقارا تۇمان بىز تەرەپكە سۈرۈلۈپ كېلىۋاتاتتى ، نەپسىمىز قىسىلىۋاتاتتى ، ئەمما تاغنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى .

چۈشلۈك تاماق مەھەلدە ، بىز يول بويىدا بىزنى كۈتۈپ تۇرغان چىرايى ، كۆرۈنۈشى غەلىتە قىرغىزنى كۆردۇق ، يول بويىدىكى ئوتۇن دۆۋىسى يېنىغا قارا قازان ئېسىلغانىدى ، ئۇنىڭدا پۈرۈقلاپ قوي گۆشى شورپىسى قاينىۋاتاتتى . ئۇ بىزگە تەييارلانغان چۈشلۈك تاماق ئىدى . مەپە ـ ھارۋىلار توختىدى . قىرغىزلار كېلىپ بىز بىلەن سالاملاشتى . بىز ھارۋىدىن چۈشتۇق . ئۇلار قاچا ـ قاچىلاردا سېمىز قوي گۆشلىرى بار شورپىلارنى ئەكەلدى . بىز ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى قايتۇرالمىدۇق . قولىمىز بىلەن قاچىدىكى گۆشلەرنى سۈزۈپ يېدۇق . شورپىغا تۇز سېلىنمىغانىدى . كېچىكمىدىن تارتىپ ، سۇدا پىشۇرۇلغان قوي گۆشى بىلەن پەقەت خوشۇم يوق ئىدى . ئەمما بىز بۇيەردە قىرغىزلارنىڭ ئادىتى بويىچە تۇزسىز پىشۇرۇلغان گۆشنى پەقەتلا يېگۈم كەلمىدى . لېكىن قىرغىزلار چاپا كۆرمەي شۇنچە يىراقلاردىن كېلىپ ، بىزنى دەپ گۆش پىشۇرۇپ تۇرغان تۇرسا بىز تۇزسىزنىڭ كۆڭلىنى بىر چەتكە قايرىپ قو-

يوپ ، خۇشال قىياپەتتە ، مەزرە قىلىپ يېگەن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ كۆڭلى ۋە ئەتراپىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرمەكە قاملىشامدۇ ؟

چۈشتىن قايتىلغاندا ، بىز بوستان تېرەك جىلغىسىنىڭ ئاغزىغا كەلدۇقتە ، تار ، ئۆزۈنچاق ، ياپيېشىل ئوتلاقتا تىكلەنگەن چېدىرلىرىمىزنى كۆردۇق . ئەتراپ تۈمان بولغانلىقتىن باشقا نەرسىلەرنى كۆرەلمىدۇق . بىز چېدىر ئىچىدە چاپان ، ئەدىياللارغا يۆگىنىپ ئولتۇرۇپ ، ئىچىمىزدە يىراقتىكى تۈزلەڭلىكنى ، قەشقەردىكى ئارامبەخىش ئۈيىمىزنى سېغىنىدۇق . ئەمما ، بۇ يەر ئاجايىپ ياخشىكەن ، بەكمۇ چىرايلىقكەن ، دېيىشىپ ئۆزئارا مەدەت بەردۇق .

ئەتىسى ، ھاۋادا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى . قويۇق تۈمان پۈتۈن جىلغىنى قاپلىغانىدى . ئەتىگەنلىك تاماق ۋاقتىدا كەيپىمىز ئۇچقانلىقتىن ، ھېچقايسىمىز گەپ قىلمىدۇق .

تۇساتتىن بۇلۇت تارقىلىپ كۈن چىقتى ، قويۇق تۈمانمۇ گويا ئاستا ـ ئاستا قايتىلغان پەردىلەردەك كۆتۈرۈلۈپ كەتتى . ياھ ! ئەتراپ تىنىكى كۆككە تاقاشقان ئېگىز تاغلار ، قونالغۇمىزغا يېقىنلا يەردىكى تاغ باغرىدىكى ئوت ـ چۆپلەر ، يېشىل تون كىيگەن جىلغا قۇيۇش نۇرىدا تاۋلىنىپ ، بۆلەكچە ھەيۋەت ۋە كۆركەم تۈس ئالدى .

شۇئان بىزمۇ جانلاندۇق ، كەيپىمىز كۆتۈرۈلۈپ ، قونالغۇدا كۈلكە ـ پاراڭ ئاگلىنىشقا باشلىندى . چېدىرنىڭ سىرتىدا باغلاقلىق تۇرغان ئات ـ ئېشەكلەرمۇ خۇشاللىقىمىزغا جور بولدى .

بىز ھاپىلا ـ شاپىلا نەرسە ـ كېرەكلەرنى يىغىشتۇرۇپ باغلاپ ، يولغا چىقىپ كەتتۇق . بەزىلەر ئاتلىق ، بەزىلەر پىيادە ماڭدى . بىز تار ، ئەگرى ـ بۈگرى يولنى بويلاپ مېڭىپ ، بېدىلىك ، بۇغدايلىقلاردىن ئۆتتۇق . بېدىلىك ۋە بۇغدايلىقلار تاغدىن ئېقىپ چۈشكەن بىر ئۆستەڭلىك بىر تەرىپىدە ئىدى . قۇشقاچلارنىڭ شادىيانە ناۋاسىنى ئاڭلىدۇق ، لېكىن ئۆزىنى كۆرمىدۇق . كىچىكرەك ياغاچ كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ ، قونالغۇمىزغا يېتىپ كەلدۇق .

بوستان تېرەك قىرغىز قەبىلىسىنىڭ قىشلىق چارۋىچىلىق مەيدانى ئىكەن . قىرغىزلار يازلىقى بۇ يەرنى ئىسسىق كۆرۈپ ، مال - چارۋىلىرىنى ھەيدەپ تاغنىڭ ئېگىزرەك يەرلىرىدە بېقىش ئۈچۈن كېتىدىكەن - دە ، بۇ يەردىكى كىسەكتىن سېلىنغان ئۆيلەر بوش قالىدىكەن . ئادەم ۋە مالالارنىڭ قىشلىق بېمەك - ئىچمىكى ، يەم - خەشەكىنى تەييارلاش ئۈچۈن بۇ قەبىلىدىن ھەر كۈنى بىر نەچچىدىن ئادەم ئاتلىق يازلىق مەيداندىن كېلىپ ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنى قىلىدىكەن .

بۇ يەردىكى قىرغىزلار بوستان تېرەكنى بەك ئىسسىق دېگەنبىلەن بىز بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى سالقىن ، ئادەمگە ياقىدىغان ، ئىنتايىن كۆكۈلدەكىدەك سالقىنداپ دەم ئېلىش جايى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇق . بۇ يەرنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىگى چوقۇم 7000 ئىنگلىز چىسىدىن ئارتۇق ، قەشقەرنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكىگە قارىغاندىمۇ 3000 ئىنگلىز چىسى ئېگىز كېلەتتى .

ئىنتايىن ئاددىي ، ئېپتىدائىي تۈزۈلگەن ئوخشاپراق كېتىدىغان بۇ ئۆيلەر ئىچىدىمۇ بالىلار تۇرىدىغانغا لايىق كېلىدىغان خېلى ئازادە بىر ئۆيى تاپتۇق . ئۇنىڭ يېنىدىلا چاققانغىنا ، خېلى چىرايلىق سېلىنغان مەسچىت بار ئىدى . بىز يوغان چېدىرنى ئۆزىمىز يېتىپ - قوپىدىغان قىلدۇق . بىر قانچە قىرغىز كىگىز ئۆيىنى ئاشخانا ۋە چاكارلارنىڭ ياتىقى قىلدۇق . خاۋگېبىرگ ئەر - ئايالالار جىلغىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئىچكىرى - تاشقىرى ئىككى خانىلىق بىر ئۆينى تاللىدى . بىز تۇرغان يەردىن بەش مىنۇت ماڭساقلا ، ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بارغىلى بولاتتى . بىز دەرھال ھەربىرىكەتكە كېلىپ ، بارلىق بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردىن بىرمۇ چايان تېپىلمايدىغان قىلىش ئۈچۈن ، ئۆيلەرنى ، چېدىرلارنى ، كىگىز ئۆيلەرنى پاكىز سۈپۈرۈپ تازىلىدۇق . ئاندىن يۇك - تاقلارنى يېشىپ ، ئورۇن - كۆرپە ، كىگىز - كېچەك قاتارلىق بارلىق لازىمەتلىكلەرنى جاي - جايىغا سېلىپ ۋە جايلاشتۇرۇپ ئارامسىزغا چۈشتۇق .

ئەمما ، كېچىسى بىزنىڭ چېدىرىمىزنىڭ ئەتراپىدىن شامال كىرىپ سوغۇققا چىدىيالمىدۇق . ئەتىسى قىرغىزلارنىڭ ماقۇللىقىنى ئالغاندىن

كېيىن ، مەسچىت تېمىغا يۆلەپ پۈختا قىلىپ كىگىز ئۆي ياساتتۇق . بۇ مۇقەددەس جاي بولغاچقىمىكىن ، بىز تۇرغان كۈنلەردە ئاخشىمى تىنچ ، راھەت ئۇخلىدۇق .

بىز بۇ يەردىكى قىرغىزلار كۆرگەن تۇنجى ياۋروپالىق بولساقمۇ ، ئۇلار بىزگە ناھايىتى دوستانە مۇئامىلە قىلدى ۋە خۇشاللىق بىلەن يارىدەم بەردى ، ئۇلار ئوبدان قويلىرىنى بىزگە سېتىپ بەرگەندىن سىرت ، قارچىغا بىلەن ئوۋلاپ كەلگەن تۇرلۇك ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى بەردى . بۇلارنىڭ ئىچىدە تاغ باغلىرىدا ئوينap يۈرىدىغان ، قىرغىزلار كەكلىك دەيدىغان قۇش ، ياۋا توشقان ، ئۇلا ، ياۋا ئۆچكە ، قوتاز ، بۆكەن بار ئىدى . قەشقەردە كۈندە قوي گۆشى ، ئورۇق توخۇ گۆشى يەپ زېرىكىپ كەتكەنىدۇق . بۇ يەردىكى ھەر تۇرلۇك ھايۋان ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ گۆشى بىزگە بەكمۇ ياقتى . بىز ھەپتىدە بىر قېتىم ئوپالغا ئادەم ئەۋەتىپ تۇخۇم ، ئۇن ، گۈرۈچ ، ياغنۇ ، كۆكتات ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى ئەكەلدۈردۇق .

ئەلۋەتتە ، قىرغىزلار بىز ياۋروپالىق ئايالالارغا بەكمۇ قىزىقتى ۋە ھەۋەس قىلدى . چۈنكى ئۇلار ئىلگىرى بىزدەك باشقىچە قىياپەتتىكى ئا-دەملەرنى كۆرمىگەنىدى . بەلكىم ئۇلار ھازىرمۇ بىر يازلىقى ئۆزلىرىنىڭ يايلىقىدا پەرەڭلەرنىڭ قانچە ۋاقىت تۇرغانلىقىنى ئەسلەپ تۇرىدىغاندۇ .

قىرغىزلار كۆچمەن مىللەت بولۇپ ، جۇغراپىيەۋى مۇھىتنىڭ ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى زور . تۇر-مۇشى جۇغراپىيەۋىلىك مۇھىتنىڭ تەسىرىگە قىرغىزلاردىنمۇ بەكرەك ئۆچرىغانلارنى تېپىش بەلكىم قىيىن بولۇشى مۇمكىن . ئۇلار ناھايىتىمۇ ئاددىي تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن . سىرتىنىڭ مەھسۇلاتىغىمۇ موھتاج ئە-مەسكەن . چۈنكى ئۇلار تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بىمەك - ئىچمەك ، كىيىم - كېچەك ، ھەتتا تۇرالغۇ شارائىتلىرىنى ئۆزلىرى بېقىۋاتقان مال - چارۋىلاردىن ئالىدىكەن . سىرتتىن ئالىدىغان بىرلا نەرسە تاغدىن كېـ سىپ ئېشلىتىدىغان ئوتۇن - ياغاچ ئىكەن .

ئۇلار قوي تېرىسىدىن كىيىم كىيىدىكەن ؛ ئاق ئۆينى چارۋىلار-

نسلك يۇگىدىن ئېتىلگەن قېلىن كىگىزلەردىن ياسايدىكەن . ئاق ئۇي يا-غاچلىرىنى خام كالا تېرىسىدىن تىلىنغان تاسمىلار بىلەن باغلايدىكەن ؛ ئارغامچىلارنىمۇ چارۋا يۇگىدىن ئېشىدىكەن . يەنە ئۇلاغلارنىڭ تېزەكلە-رىنى يېقىلغۇ قىلىپ ئاش ـ تاماق ئېتىدىكەن ۋە ئىسسىتىدىكەن .

قىرغىزلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى قوي گۆشى بولۇپ ، قوي گۆشىدە ھەرخىل تاماق قىلىپ يەيدىكەن . قويلىرىنىڭ سورتى يوغان قۇيرۇقلۇق قوي ئىكەن . تازا سەمرىگەن قويلارنىڭ قۇيرۇقى يەرگە تې-گەيلا دەيدىكەن . قۇيرۇقى پۈتۈنلەي چىكى ، ئاپئاق ماي بولىدىكەن .

قىرغىزلار يېگى سۈت ـ قايماق ئىچىدىكەن . ئۇلار كالا سۈتىدىن يەنە قېتىق ئۇيۇتىدىكەن . قېتىقنى ئۇيۇتۇش ئۇسۇلى مۇنداق ئىكەن : سۈتنى پىشۇرۇپ بىر قاچىغا ئېلىپ تاكى قېتىۋالغۇچە ھەرگىز مىدىرلاتـ ماي قويىدىكەن . قىرغىزلار « كۆكاش » دەپ قىمىز ئىچىدىكەن . قـ-مىزنى تۇلۇمغا سېلىپ ئېچىتىپ ئىچسە بەكمۇ ئوبدان بولىدىكەن . بـو-لۇپمۇ ئۇ سەپەرگە چىققاندا ناھايىتى ياخشى ئىچىملىك بولۇپ ، ئادەمنى تېتىكلەشتۇرىدىكەن . لېكىن جىق ئىچىۋەتسە ، ئادەمنى خۇش كەيپ قىلىدىكەن . پاقلانلارنىڭ تېرىسىنى پۈتۈن پېتى ئېلىپ ، پۇت ـ قوللـ-رىنى باغلىۋەتسە سۇيۇق نەرسە قاچىلايدىغان ئوبدانلا تۇڭ (تۇلۇم) بو-لىدىكەن . قوي تېرىسىنىڭ بوينى تۇگىنىڭ ئاغزى بولىدىكەن .

قىرغىز ئەرلەرنىڭ بايلىقى ئۇنىڭ قانچىلىك پۇلى بارلىقى بىلەن ئەمەس ، قانچىلىك مال ـ چارۋىسى بارلىقى بىلەن ئۆلچىنىدىكەن . ئەرلەر نەرسە ـ كېرەكلەرنى بىز پۇلغا سېتىۋالغانغا ئوخشاش ، مال ـ چارۋىغا سېتىۋالىدىكەن . خوتۇن ئالسىمۇ مال ـ چارۋىغا ئالىدىكەن . كەمبەغەللەر ئادەتتە 5 ـ 10 قويغا خوتۇن ئالالايدىكەن . قانچە ئات ، قانچە تۆگە بې-رىش ، قىزلارنىڭ پېشى ، ھۆسن ـ جامالىغا ، يەنە چىرايلىق ياكى ئادەت-تىكىچە بولۇشىغا قاراپ بەلگىلىنىدىكەن ، قىز مېلىغىمۇ مال ـ چارۋا ، ئۇنچە ـ مەرۋايىت بېرىلىدىكەن .

قىرغىزلار يۇزى كەڭ ، ياپىلاق ، مەگزىنىڭ سۆگىكى بۆرتۇپ چىققان ، قىسىق كۆز كېلىدىكەن . بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇلارنىڭ موگغۇل

ئىرقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ . ئەرلەرنىڭ ساقال ـ بۇرۇتى شالاڭ ياكى يوق بولىدىكەن . ئۇزۇن مۇددەت تاشقىرىدا قۇياش نۇرى ۋە بوران ـ يامغۇردا يۈرگەنلىكى ئۈچۈن يۈز ـ قول تېرىسىنىڭ بۈزۈلۈشى بەك ئېغىر ئىكەن . شۇڭا ئەرلەر ، ئاياللارنىڭ يۈزى كۆيۈپ پىشقان نان-دەك قىزىل ، پارقىراق كېلىدىكەن .

قىرغىز ئاياللىرى مۇسۇلمان بولغان بىلەن ناھايىتى ئەركىن ئىكەن ، يۈزىنى ياپمايدىكەن . ئاياللارنىڭ كىيىنىشلىرى تۇزلەكتىكى ئاياللارنىڭكىدىن ھېچقانچە پەرقلەنمەيدىكەن . ئەمما باش كىيىمى ئالاھىدە ئىكەن . ئۇلار بېشىغا ئاق نېپىز رەختنى قات ـ قات ، ئېگىز قىلىپ ئورالىدىكەن . ئۇ ناھايىتى يوغان پىلە غوزىسىغا ئوخشايدىكەن ۋە بەك چىرايلىق كۆرۈنىدىكەن . بەزى ئاياللارنىڭ بېشىدىكى بۆك تىنىق ئاق رەڭدە بولىدىكەن ، كۆمۈش بىزەكلەر قويۇلغانىكەن ، كەشتە ئىشلەنگەن چۆرىسى قۇلىقى ۋە مۈرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىكەن ؛ يەنە گاھى ئاياللار سۇس رەڭلىك نېپىز رەختتە ، ئەتراپىغا كەشتە تىكىپ كىيىدىكەن . ئايالارنىڭ پىلە غوزىسىغا ئوخشايدىغان بۇنداق بۆكلىرى قەبىلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلىدىكەن .

تەبىئىيكى ، قىرغىزلار كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايدىغان كۆچمەن خەلق بولغاچقا ، ئاياللارمۇ دۇنيادىن ئايرىلغان ھالدا بېكىنمە تۇرمۇش كەچۈرمەيدىكەن . شۇڭا ئۇلار مۇستەقىللىقى كۈچلۈك ، ئۆزىگە ئىشىنىدىغان ، ئېغىر ـ بېسىق كېلىدىكەن .

قىرغىز ئاياللار ياياقلاردىن يۆتكىلىدىغان چاغدا ، ئەڭ ياخشى كىيىملىرىنى كىيىدىكەن . بۇ كىيىملەر رەڭمۇرەڭ ، ناھايىتى چىرايلىق ، مارجان ۋە كۆمۈش زەنجىر ، تەڭگىلەر قويۇلغانىكەن . چاچلىرىغىمۇ ھەرخىل كۆمۈش بۇيۇملارنى قوشۇپ ئۆرىۋالىدىكەن . قوللىرىغا كۆمۈش ئۈزۈك سالىدىكەن . قىرغىزلارنىڭ ئەرلىرى يىل بويى ئېگىز تاغ ۋە دۆڭلۇكلەردىكى ياياقلاردا مال باقىدىكەن . ياكى ئېتىزدا ئىشلەيدىكەن . ياياقلارنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يىراق ، ئۇزۇن بولىدىكەن . شۇڭلاشقا قوناغلۇدىكى ئىشلارنىڭ جىمىسى ئاياللارغا قالىدىكەن . ئاياللار سۈت

سېغىش ، كېچىك ، ياش ماللارنى ، باللارنى بېقىش ، كىيىم ـ كېچەك تىكىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىدىكەن . يايلاق كۆچىدىغان چاغدا ئاق ئۆيلەرنى جۇۋۇپ ئېلىشىمۇ ئايالالارنىڭ ئىشى بولۇپ ، ئەرلەر بىر چەتتە ئۇلارنىڭ ئىشىغا قاراپ تۇرىدىكەن . ئاياللار يەنە شىرداق تىكىش ، تۇرلۇك كەشتىلەرنى تىكىش ، ئارغامچا ئېشىش ۋە ئاق ئۆينى بېزەشكە ئىشلىتىدىغان ھەرخىل نەرسىلەرنى توقۇش ئىشىنى قىلىدىكەن .

ئادەتتە قىرغىزلارنىڭ ئائىلىسى ئانچە چوڭ ، ئادەم كۆپ بولمايدىكەن . تاغلىق رايونلاردا قىش كۈنى سوغۇق قاتتىق ، شارائىت ناچار بولغانلىقى ، يەنە كېلىپ باللارنى بېقىش ۋە كېسەل ۋاقتىدا داۋالىتىش دېگەندەك ئىشلارغا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا سەل قاراش بولغانلىقتىن ، بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى بەك يۇقىرى ئىكەن . شۇڭا ھايات قېلىپ ، ئۆسۈپ چوڭ بولىدىغانلىرى ناھايىتى ساغلام ، كۆچلۈكلىرى ئىكەن . مەيلى ئەر ، مەيلى ئايال بولسۇن ئىشقا بەك پۇختا كېلىدىكەن .

قىرغىز ئاياللىرى ئات ۋە تۆگە مىنىشكە بەكمۇ ئۇستا بولۇپ ، ئەرلەردىن قېلىشمايدىكەن . بىز دائىم ئايالالارنىڭ ئات ياكى تۆگىگە مىنىپ ناھايىتى تېز ، خەتەرلىك ، تار تاغ يوللىرىدا مېڭىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرىدۇق . ئۇلار كۆپ ھاللاردا بوۋىقىنى قۇچاقلاپ ، چوگىراق بىر ـ ئىككى بالىنى كەينىگە مىنگەشتۇرۇپ ماڭىدىكەن . ئۇلار مىنگەن ئاتلار خۇددى جەرەندەك چاققان ، قەدەملىرى مەزمۇت ئىكەن . بۇ ئاتلار تاشلىق ساھىللار ، ئېگىز ـ پەس ، ئەگرى ـ بۈگرى ، ئوي ـ دۆڭ تاغ يوللىرىدىمۇ ناھايىتى پەم بىلەن يول تاللاپ ، ئاۋايلاپ ماڭىدىكەن . مەن ئادەم ماڭالمايدىغان تىك يوللاردا ئاتلىق مېڭىپ باقتىم . بۇنداق ئەھۋالدا ، مەن ئاتقا پول كۆرسىتىپ يۈرمەي ، ئاتنىڭ يولنى ئۆزى تاللاپ بەخۇدۇك ماڭالايدىغانلىقىغا تولۇق ئىشەنسەم بولىۋېرىدىكەن . مەن ئويلايمەنكى ، ئات كىچىكىدىن باشلاپلا مۇھىت ئامىلى ۋە مۇشۇنداق يوللارد ا مېڭىپ كۆندۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن ، مۇشۇنداق بىر ھالال ماڭالايدىغان بولغان بولۇشى مۇمكىن .

قىرغىزلارنىڭ ئوي جابدۇقلىرى ، چۈيۈن قازان ۋە ئوتنىڭ ئۈس-

تىگىلا قويۇپ چاي قاينىتىدىغان مىس چۆگۈندىن باشقىلىرى پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسالغانىكەن . ئادەتتە ئۆزلىرى شۇنى ئىشلىتىدىكەن . لېكىن مېھمانلار ئۈچۈن تەييارلانغان فارفۇر چىنە ـ پىيالىلەرمۇ بار ئىكەن . ئۇنىڭ ناھايىتى ئاۋايلاپ بەكمۇ نەپىس ، چىرايلىق ساندۇقلارغا سېلىپ ساقلايدىكەن .

بىز بىر كۈنى بىر ئايالنىڭ قىرغىزلارچە ئېمزگە بوتۇلكىدا بوۋاقنا سۈت ئەمگۈزۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدۇق . ئېمزگە بوتۇلكىنىڭ شەكلى بىزنى قاتتىق ھەيرەتتە قالدۇردى . ئېمزگە بوتۇلكا قوزا تېرىسىدىن ياسالغان بولۇپ ، ئۇنىڭغا ئۆچكە سۈتى قاچىلانغانىكەن . قوزا تېرىسىنىڭ بويۇن قىسمى بوۋاقنىڭ ئاغزىغا كىرگۈزۈلىدىكەن ، ئانا ئۇنى سەكىپ تۇرۇپ ، ئاز ـ ئازدىن چىقىرىپ بوۋاقنى ئېمىتىدىكەن . بوۋاقنى بۇنداق ئۇسۇلدا ئېمىتكەن ئانىسى ، كۆپ ھاللاردا بوۋاقنىڭ تۇغقىنى بولۇشى مۇمكىن ، چۈنكى بوۋاقنىڭ ئانىسى ئۆلۈپ كەتسە تۇغقانلىرى بېقىۋالىدىكەن .

قىرغىزلار كىگىز ئۆيىنى مۇنداق ياسايدىكەن : ئاۋۋال يۇمىلاق جازا تۇرغۇزىدىكەن ، جازىنىڭ مۇقىملاشتۇرۇلغان بېشىغا سەل ئەگمەچ تۇۋرۈك ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياغاچتىن ياسالغان يۇمىلاق چەمبەر ئورنىتىلىدىكەن . بۇ چەمبەر مورا ۋە تۆگلۈك رولىنى ئويناىدىكەن ، يەنە ئۆي ئىچىگە ئوت يېقىلسا ، ئىس شۇ يەردىن چىقىپ كېتىدىكەن . ئاندىن ياغاچتىن ياسالغان جازىنىڭ ئۈستىگە كىگىز يېپىلىپ ، ئارغامچىدا چىڭ تېڭىلىدىكەن . ئاخىرىدا تۆگلۈكمۇ كىگىز بىلەن يېپىلىدىكەن . كىگىز ئۆينىڭ بىر تەرىپىدىن ئىشىك قالدۇرۇپ ، ئۇنىڭغا كىگىز مەلەكۈزە تارتىلىدىكەن . ئۇلار جىلغىدا توساتتىن چىققان شامال ۋە بوران ئۇچۇرۇپ كەتمەسۇن ، دەپ ، كىگىز ئۆينىڭ ئەتراپىنى (كىگىزنى) تاش بىلەن پۇختا قىلىپ باسۇرۇپ قويىدىكەن .

بىر قېتىم ، بىز سەپەر ئۈستىدە تەكلىپكە ئاساسەن چۈشلۈك تاماق ئۈچۈن بىر قىرغىزنىڭ ئۆيىگە چۈشتۇق . توساتتىن قاتتىق بوران چىقىپ ، كىگىز ئۆينىڭ كىگىزلىرىنى قويماي ئۇچۇرۇپ كەتتى . ئەتراپ

پىسىزدا ياغاچ جازىلا قالدى . يەنە بىر قېتىم كۆرگىنىمىز ، بىر كىگىز ئۆيىنى كىشىلەر بەكمۇ ئېپەرۋالىق قىلىپ پۈختا ياسىماپتىكەن ، كېچىدە چىققان شامالدا ئۆرۈلۈپ كېتىپتۇ . كىگىز ئۆيدە بىر ئايال تۇرىدىكەن . ئەتىسى كىشىلەر قارىسا ئۇ ئايال تۇنجۇقۇپ ئۆلگەن ، بېشى تۈگۈلۈكتىن چىقىپ قالغانىكەن .

بىز قىرغىزلارنىڭ ئۆيىگە كىردۇق . ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا — يەرگە ئوت يېقىلغانىكەن . بىر تەرەپكە كىگىز سېلىقلىق ، يەنە ناھايىتى چىرايلىق ، ئوچۇق رەڭلىك ئورۇن ـ كۆرپىلەر بىر ـ بىرىنىڭ ئۈستىگە يىغىلغانىكەن . يەنە شەكلى ۋە رەڭگى ئۆزگىچە بىرنەچچە ساندۇق بار بولۇپ ، پۈلنى يارىتىدىغان نەرسە ـ كېرەكلەر شۇ ساندۇقتا ساقلىنىدىكەن . ساندۇقلارغا سېلىنغان قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچلىرىنى ئايالار چاچ ئۆرۈمىگە ئېسىۋالىدىكەن . ئۆينىڭ ئوڭ تەرىپى ئوچۇق رەڭلىك يۈڭ يېپتا توقۇلغان پەردىلەردە توسۇلغانىكەن . پەردىنىڭ ئۇ تەرىپى ئاشخانا بولۇپ ، قازان ـ چۆمۈچ ، ئاشلىق ۋە باشقا نەرسىلەرمۇ شۇ يەرگە قويۇلىدىكەن .

كىگىز ئۆيلەر چوڭ ۋە كىچىك بولىدىكەن . ئىچى كەڭ ، ئازادە بولۇپ ، بۇ يەردە ئادەم ئەركىن ـ بىمالال بولىدىكەن . سەل ئەگمە ياغاچلار ، كىگىز ئۈي جازىلىرى تۇتاشقان ۋە نەرسە ـ كېرەك ئېسىش ئۈچۈن جازىنىڭ مىخ قېقىلغان يەرلىرىدىن باشقا يەرلەردە ئادەم بەخۇدۇك ئۆرە تۇرالايدىكەن .

دەم ئېلىشىمىز ئاخىرلىشاي دېگەن چاغدا ، بىز بوستان تېرەك جىلغىسىدىكى بارلىق قىرغىزلارنى مېھمانغا چاقىردۇق . ئەرلەر تەكلىپ-مىزنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى . بىراق ، ئاياللىرىمىز كېلەلمەيدۇ ، چۈنكى ئۇلار ئۈي ئىشلىرىدىن بوشىيالمايدۇ ھەمدە ئوغرىلىقچە كېلىپ قويلارنى ئېلىپ قاچىدىغان بۆرىلەرنى قوغلىمىسا بولمايدۇ ! دېدى .

بىز ئەتە كېتىمىز دېگەن كۈنى ، بوستان تېرەك جىلغىسىدىكى 110 نەپەر قىرغىز ئەر ۋە ئوغۇل بالىلار ئات ، تۆگە ، بۇقا ، ھەتتا كالىلارغا مىنىپ ، مېھمان بولۇش ئۈچۈن ، بىز تۇرغان يەرگە كېلىشتى . ئۇلار

يېتىپ كېلىپلا مالالارنى ئوتلاشقا قويۇۋەتتى . شۇنان ئاتلارنىڭ كىشنەشـ لىرى ، كالىلارنىڭ مـۆرەشلىرى ، تـۆگىلەرنىڭ ئـادەتـتىكىدەك بوغۇق بوپ ـ بوپلاشلىرى بىلەن پۈتۈن جىلغىدا ئاجايىپ ياڭراق ئومۇمخور سادالىق ياڭرىدى .

بـىز قىرغىزلاردىن بەش قوي سېتىۋالدۇق . ئادەم ئەۋەتىپ ئوپالـ دىن بىر تاغار گۈرۈچ ، بىر تاغار سەۋزە ، بىر تاغار نان ، يوغان ئىككى سېۋەت ئۈرۈك ئەكەلدۈردۇق . تاماقنى ئۇلار ئۆزلىرى ئەتتى . داستىخانغا شورپا ، پولو ، ئۈرۈك قويۇلدى ، چايلار كەلتۈرۈلدى . بۇلار تاماقنى كارامەت يەيدىكەن ! ئۇلاردەك تاماق يەيدىغان باشقا ئادەملەرنى مەن كۆرۈپ باقمىدىم . ئۇلار يېنىدا ياكى ئۈدۈلىدا ئولتۇرغان ئادەمگە كۆگلـ مىگە يېقىنلىقىنى بىلدۈرمەكچى بولسا ، گۆشىنىڭ تازا لوق يەرلىرىنى پـارچىلاپ ، شۇ ئادەمنىڭ ئاغزىغا راسا تولدۇرۇپ سېلىپ قويىدىكەن . شـۇنداق قىلىپ ، داستىخانغا قويۇلغان نەرسىلەر پاك ـ پاكىز يېيىلىپ تۈگىدى . ئازراق كېرەكلىك نەرسىنى ھەرگىز تاشلىۋەتمەسلىك كېرەك ، دېگەن قاراش بىلەن سۆگەكلەرنىمۇ پاكىز غاجىلاشتى .

زىيادەت ئاخىرلاشقاندا ، ئۇلار تاماقنى ھەزىم قىلىش ئۈچۈن بـىزگە ئوغلاق تارتىش ئويۇنىنى كۆرسەتمەكچى بولدى . « ئوغلاق تار- تىش » قىرغىزلارنىڭ ئەڭ مۇھىم تەنتەربىيە پائالىيىتى ئىكەن . بۇنىڭغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى ئات مىنىپ بىرمۇ ئۆچكە ياكى موزاينى تالىشـ ىدىكەن . بىر ئادەم ئۆچكىنى ئالدىغا تۇغرا قويۇۋېلىپ ئاتنى چاپتۇرىدىـ كەن ـ دە ، ئۇنى باشقىلار ئاسانلىقچە تاپالمايدىغان يەرگە تاشلايدىكەن . باشقىلار ئۇنى قوغلايدىكەن ۋە قوغلاپ يېتىشكەندە ، ئوغلاقنى تالىشىدىـ كەن (ئاتتىن چۈشمەيلا) . ئوغلاقنى قولغا چۈشۈرگەن ئادەم يەڭگەن بولىدىكەن . ئۇنىڭغا ئوچۇق رەڭلىك يىپ ياكى يىپەك رەخت بېرىلىدىـ كەن . ئۇ بۇنى بېلىگە باغلاپ ، ئۆچكىنى ئېلىپ چېپىپ ، باشقا جايغا تـاشلايدىكەن . باشقىلار ئۆچكىنى يەنە قوغلايدىكەن ، تالىشىدىكەن . تا- لىشىش باشلانغان ھامان ، بارلىق ئاتلىقلار قولىنى بوشتىپ ئۆچكىنى تارتىۋېلىش مەقسىتىدە قامچا ياكى ئارغامچىنى چىشلەپ تۇرىدىكەن . بىز

ئاتىلىقلارنىڭ سوقۇۋېتىشىدىن ساقلىنىش ھەمدە جەمئى جەريانىنى ئېنىق كۆرۈش ئۈچۈن ، بىر ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە چىقىۋالدۇق . ئوغلاق تارتىش ئادەمنى ھاياجانغا سالىدىكەن ، بەكمۇ قىزىقتۇرىدىكەن . بىرەر ئادەم ئاتمەن يېقىلارمۇ ياكى ئات دەسسەپ ئۆلتۈرۈپ قويارمۇ دەپ جىددىيلىشىپ كېتىدىكەن . ئەگەر بىرەرسى ئاتتىن يېقىلىپ يارىلانغان بولسا خاۋىرىگە ئەپەندى جىددىي قۇتقۇزۇش ئېلىپ باراتتى . لېكىن بىزنى ھەيران قالدۇرغىنى ئىش شۇ بولدىكى ، يارىلانغانلار ناھايىتى ئاز بولدى . ئاتلار ئۆزلىرىنىڭ زادى نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى بىلمىدىغاندەك ، ئوغلاق تارتىش باشلىنىشى بىلەنلا ئاجايىپ روھلىنىپ ، ئۇچقۇر تۇلپاردەك تېز چاپىدىكەن .

ئەتىسى ھاۋا ئوچۇق بولۇپ ، پۈتۈن جىلغىنى قۇياشنىڭ چاقناپ تۇرغان نۇرى ئۆز قوينىغا ئالدى . لېكىن جىلغا ئىچى سالقىن ، جانغا ھوزۇر ئىدى . ئەگەر تۇزلەڭلىكتە بولسا ئادەم ئاپتاپنىڭ كۆيدۈرۈشىگە چىدىماي قالاتتى . بىز ئاستا كېتىۋاتاتتۇق ، ھاۋامۇ بارا - بارا ئىسسىپ كەتتى . بىز ھېلىدىن - ھېلى قايرىلىپ كەينىمىزدە قېلىۋاتقان جىلغىغا قارايتتۇق . ئېگىز تاغلار ، تىك چوققىلار ئارىسىدىكى بوستان تېرەك جىلغىسى گويا ئالتۇن ئۆزۈككە ئورنىتىلغان زۈمرەت كۆزدەك تاۋلىنىپ ، قۇياش نۇرىدا ئاجايىپ كۆركەم جۇلالىناتتى ؛ ۋەھالەنكى ، جىلغا بارغانسېرى كەڭىيىدى . ئاخىرقى قېتىم كەينىمىزگە قارىغاندا ، ھېچنېمىنى كۆرەلمىدۇق . قەلبىمىزدە قىرغىزلار ئارىسىدا ئۆتكەن گۈزەل ، كۆڭۈللۈك كۈنلەرنىڭ ئەسلىمىسىلا قالدى .

ئون بىرىنچى باب

نارىن ـ چىمكەنت ئارقىلىق ئەنگلىيىگە قايتىش

1908 ـ يىلى ، مەن ، ئىرىم ، بالام (ئايرىك بەش ياش ، خلۇيا ئىككى ياش ئىدى) ، بالا باققۇچى بىلەن دەم ئېلىش ئۈچۈن يەنە ئەنگلىيىگە قايتىۋق . بۇ قېتىم ئوش بىلەن ماڭماي ، باشقا بىر يولنى تالـ لىۋالدۇق . چۈنكى ، ئوش بىلەن ماڭساق ، كەلكۇن پامراپ ، سۇيى ئۇل غىيىپ كەتكەن بەش ـ ئالتە دەريادىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى . بۇ بىزگە ئېغىر چۈشەتتى . شىمالغا يېقىنراق يۆلىنىش بىلەن تاغ چوققىلار دىن ئۆتۈپ نارىنغا بېرىش ئۈچۈن ، بىرلا دەريادىن ئۆتسەك كۇپايە ئىدى .

بۇ لېنىيە كىشىلەر ئۈچۈن يېڭى ، ناتونۇش بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ، ئادەمدە بۆلەكچە قىزىقىش پەيدا قىلاتتى . ئويلايمەنكى بۇ قېتىمقى سەپـ رىمنى ئەڭ ياخشىسى شۇ چاغدىكى كۇندىلىك خاتىرەم ئاساسىدا بايان قىلسام ، بۇ يول بىلەن مېڭىشنى ئىختىيار قىلغۇچىلارنى قىزىقتۇرۇشى ۋە ئۇلارغا پايدىلىق بولۇشى مۇمكىن .

1908 ـ يىلى ئىيۇننىڭ ئاخىرىدا ، كاپىتان شېيترۇوس ئېرىمنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن ئالدىن ئۆقتۇرۇش قىلمايلا قەشقەرگە كەلدى . ئىيۇننىڭ كۆيدۈرگۈچى ئىسسىقىدا سەپەرگە چىقسا قىيىنچىلىق زور بولىسىمۇ ، بىز يەنىلا ئىمكانقەدەر تېزراق يولغا چىقىپ ، ئەنگلىيىگە تىراق بېرىش قارارىغا كەلدۇق . بۇ مەزگىلدە ئوش بىلەن ماڭساق ، ئولاردا كەلكۇن كۆپ ، مېڭىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . شۇڭا بىز نارىن

ئاتلىقلارنىڭ سوقۇۋېتىشىدىن ساقلىنىش ھەمدە جەمئى جەريانىنى ئېنىق كۆرۈش ئۈچۈن ، بىر ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە چىقىۋالدۇق . ئوغلاق تارتىش ئادەمنى ھايابجانغا سالىدىكەن ، بەكمۇ قىزىقتۇرىدىكەن . بىرىر ئادەم ئاتـ تىسىن يىقىلارمۇ ياكى ئات دەسسەپ ئۆلتۈرۈپ قويارمۇ دەپ جىددىيلىشىپ كېتىدىكەن . ئەگەر بىرەرسى ئاتتىن يىقىلىپ يارىلانغان بولسا خاۋگـ بېرگ ئەپەندى جىددىي قوتقۇزۇش ئېلىپ باراتتى . لېكىن بىزنى ھەيران قالدۇرغان ئىش شۇ بولدىكى ، يارىلانغانلار ناھايىتى ئاز بولدى . ئاتلار ئۆزلىرىنىڭ زادى نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى بىلمەيغاندەك ، ئوغلاق تار- تىش باشلىنىشى بىلەنلا ئاجايىپ روھلىنىپ ، ئۇچقۇر تۆلپاردەك تېز چا- پىدىكەن .

ئەتىسى ھاۋا ئوچۇق بولۇپ ، پۈتۈن جىلغىنى قۇياشنىڭ چاقناپ تۇرغان نۇرى ئۆز قوينىغا ئالدى . لېكىن جىلغا ئىچى سالقىن ، جانغا ھوزۇر ئىدى . ئەگەر تۆزلەڭلىكتە بولسا ئادەم ئاپتاپنىڭ كۆيدۈرۈشىگە چىدىماي قالاتتى . بىز ئاستا كېتىۋاتاتتۇق ، ھاۋامۇ بارا ـ بارا ئىسسىپ كەتتى . بىز ھېلىدىن ـ ھېلى قايرىلىپ كەينىمىزدە قېلىۋاتقان جىلغىغا قارايتتۇق . ئېگىز تاغلار ، تېك چوققىلار ئارىسىدىكى بوستان تېرەك جىلغىسى گويا ئالتۇن ئۆزۈككە ئورنىتىلغان زۈمرەت كۆزدەك تاۋلىنىپ ، قۇياش نۇرىدا ئاجايىپ كۆركەم جۇلالىناتتى ؛ ۋەھالەنكى ، جىلغا بارغانـ سېرى كېچىكلىدى . ئاخىرقى قېتىم كەينىمىزگە قارىغاندا ، ھېچنېمىنى كۆرەلمىدۇق . قەلبىمىزدە قىرغىزلار ئارىسىدا ئۆتكەن گۈزەل ، كۆڭۈللۈك كۈنلەرنىڭ ئەسلىمىسلا قالدى .

ئون بەرىنچى باب

نارىن ـ چىمكەنت ئارقىلىق ئەنگلىيىگە قايتىش

1908 ـ يىلى ، مەن ، ئىرىم ، بالام (ئايرىك بەش ياش ، خلۇيا ئىككى ياش ئىدى) ، بالا باققۇچى بىلەن دەم ئېلىش ئۈچۈن يەنە ئەنگلىيىگە قايتتۇق . بۇ قېتىم ئوش بىلەن ماڭماي ، باشقا بىر يولنى تالـلىۋالدۇق . چۈنكى ، ئوش بىلەن ماڭساق ، كەلكۇن يامراپ ، سۇيى ئۇل غىيىپ كەتكەن بەش ـ ئالتە دەريادىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى . بۇ بىزگە ئېغىر چۈشەتتى . شىمالغا يېقىنراق يۆلىنىش بىلەن تاغ چوققىلار-دىن ئۆتۈپ نارىنغا بېرىش ئۈچۈن ، بىرلا دەريادىن ئۆتسەك كۇپايە ئىدى .

بۇ لېنىيە كىشىلەر ئۈچۈن يېڭى ، ناتونۇش بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ، ئادەمدە بۆلەكچە قىزىقىش پەيدا قىلاتتى . ئويلايمەنكى بۇ قېتىمقى سەپـرىمنى ئەڭ ياخشىسى شۇ چاغدىكى كۇندىلىك خاتىرەم ئاساسىدا بايان قىلسام ، بۇ يول بىلەن مېڭىشنى ئىختىيار قىلغۇچىلارنى قىزىقتۇرۇشى ۋە ئۇلارغا پايدىلىق بولۇشى مۇمكىن .

1908 ـ يىلى ئىيۇننىڭ ئاخىرىدا ، كاپىتان شېيترۇوس ئېرىمنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن ئالدىن ئۇقتۇرۇش قىلمايلا قەشقەرگە كەلدى . ئىيۇننىڭ كۆيدۈرگۈچى ئىسسىقىدا سەپەرگە چىقسا قىينىچىلىق زور بولسىمۇ ، بىز يەنىلا ئىمكانقەدەر تېزراق يولغا چىقىپ ، ئەنگلىيىگە پاتراق بېرىش قارارىغا كەلدۇق . بۇ مەزگىلدە ئوش بىلەن ماڭساق ، يوللاردا كەلكۇن كۆپ ، مېڭىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . شۇڭا بىز نارىن

بىلەن ماڭىدىغان يولنى تاللىۋالدۇقتە ، رۇسىيىنىڭ تۆت چاقلىق پەيتۇ-نىغا ئولتۇرۇپ سىبىرتېچىيا تۆلكىسى ئارقىلىق مېڭىپ ئارىسىغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن ئورىنبۇرگنىڭ پويىزىغا ئولتۇرماقچى بولدۇق . ئارىس تاشكەنتتە يېقىن بىر كىچىك بازار ئىدى .

بىز تولۇق بىر ھەپتە ئىچىدە يۈك - تاقلارنى تېڭىپ ، يېغىشتۇ-رىدىغانىنى يېغىشتۇرۇپ جىمى تەييارلىقنى پۈتتۈردۇق . بۇ بىر ھەپتىدە بىز قاتتىق ھېرىپ چارچىدۇق ، ئەما بەكمۇ خۇشال ئىدۇق . يولغا چى-قىدىغان چاغدا بىزنى ئۇزاتقىلى توپ - توپ ئادەملەر كەلدى . سەپەرنىڭ دەسلەپكى ئۈچ كۈنىدە ، بىز يولنى بىلگەچكە ، بىزنىڭ رۇس شەكلى-دىكى چاقلانغىنە مەپىمىز ئارايىك ۋە بالا باققۇچىنى ئېلىپ ئالدىدا ماڭ-دى . شۇڭىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى دوستىمىز ئاندىرىن بىز بىلەن بىللە ماڭغانىدى . مەن خلوۋيانى ئېلىپ ئۇزۇنلىقى ، ناھايىتى را-ھەت پەيتۇنىدا ماڭدىم . بىز سەپىرىمىزنىڭ بىرىنچى بۆلىكىنى تومۇزنىڭ سەراتان ئىسسىقىدا مېڭىپ تۆگەتتۇق . بۇ يولدا بەكمۇ چارچاپ كەتمە-دۇق .

3 - ئىيۇل ، جۈمە

بىز بۈگۈن ئەتىگەن ئاندىرىن ئەپەندى ۋە بىزنىڭ مەپىمىزنى ھەيدىگەنلەر بىلەن خوشلىشىپ ، ئۇلارنىڭ قەشقەرگە قايتىش يولىغا ماڭغانلىقىغا قاراپ تۇردۇق . ئاندىن ئاتلارغا مىنىپ يولغا چىقتۇق . ئەيا-ئارايكىنى ئالدىغا ئېلىپ بىر ئاتقا مىندى . خلوۋيا سەيلۈنلۈق (سرىلانكا) چاكىرىمىز جون بىلەن بىر ئاتقا مىندى . بىز گىياھ ئۇنمەيدىغان ناھا-يىتى ئۇزۇن جىرا بىلەن مېڭىپ قاتمۇ قات تاغ ئارىسىغا كىرەتتۇق . بىز توپتوغرا يەتتە سائەت مېڭىپ قونالغۇغا يېتىپ كەلدۇق . بىزگە قىرغىزلار كىگىز ئۆي تەييارلاپ قويۇشقانىكەن .

لېكىن بۇ كۈنى ئاتنا ئۇزۇن ۋاقىت ئولتۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن ، بەدەنلىرىمىز قېتىپ كەتكەنىدى . شۇڭا ئاتتىن تەسلىكتە چۈشتۇق ، جا-يىمىزدا بىردەم تۇرۇۋېلىپ ، ئاندىن كىگىز ئۆيگە كىردۇق . بۇ جايىنىڭ ئىسمى بەكمۇ غەلىتە بولۇپ ، « ئاخاچ كولى » (قىزىنىڭ قولى) دەپ ئا-

تىلىدىكەن . بىز بۇگۈن ئاتلىق 24 ئىنگلىز مىلى يول باستۇق .

4 ـ ئىيۇل ، شەنبە

بۇگۈن ھاۋا ئاجايىپ ياخشى بولدى . بىز قارا تەكچە تاغ ئېغىزىدىن ئۆتتۇق . كۆك ئاسماندا بۇلۇتتىن ئەسەر يوق ، زۇمرەتتەك سۈزۈك ئىدى . قۇياش ئوتتەك قىزدۇرۇپ تۇرسىمۇ مەيىن شامال جانغا ھۇزۇر بېغىشلايتتى . شەكسىزكى ، بۇ تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈش خېلى مۇشكۈل ئىدى . چۈنكى ، بۇ تاغ ئېغىزى بىزگە بەكمۇ تىك تۇيۇلدى . يىراقتىن گويا غايەت يوغان ، ئېگىز ، تىك قىياغا سېلىنغان لاي ئىزىدەك كۆرۈنەتتى ، يول بىر نەچچە ئىنگلىز چىسى كەڭلىكتە بولسىمۇ ، شېغىللىق ئىدى . لېكىن ئاتلار تەمتىرىمەي چىلك ـ چىلك دەسسەپ ماڭدى . بىز تەسلىكتە چوققىغا چىقىپ ، ئالدىمىزغا نەزەر سالدۇق ، ئالدىمىزدىكى يولنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ چاتاق بولۇپ ، كۆزىمىزگە يول ئەمەس پارچە ـ پارچە ، ناھايىتى يوغان قورام تاشلار كۆرۈندى . ئەمما ئەتراپتىكى بەكمۇ ھەيۋەت مەنزىرە تاغ چوققىسىغا چىققۇچە تارتقان جاپايىمىزنى ئۇنتۇلدۇرۇپ كۆڭلى ـ قارنىمىزنى ئاچتى . يىراقلارغا سوزۇلغان ، ئېگىز ـ پەس تاغ چوققىلار قەلبىمىزدە ئىختىيارسىز ھۆرمەت تۇيغۇسى پەيدا قىلدى . تاغلارنىڭ ھەر خىل رەڭدە بولۇشى ، كىلىماتنىڭ ئۆلاردىكى تەسىرى ئادەمنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇراتتى . بەزى چوققىلار بىنەپشە رەڭدە بولۇپ ، ئارىلىقلىرىدا قارا رەڭلەرمۇ بار ئىدى ؛ قۇملارنىڭ جۇغلىنىشىدىن ھاسىل بولغان چوققىلار قىزىل رەڭدە تاۋلىنىپ ، ئەڭ ئۈستىدىكى يىل بويى ئېرىمەيدىغان قاردا تېخىمۇ ھەيۋەت ، كۆركەم ۋە گۈزەل تۇس ئالغانىدى . يىراقتىكى تاغلار تۇمان قوينىدا غۇۋا كۆرۈنۈپ ، ئاجايىپ سىرلىق ، لەيلەپ يۇرگەن قەسىرلەردەك تۇيغۇ بېرەتتى .

يۈك ـ تاقلىرىمىز ئارتىلغان ئاتلار ئاۋايلاپ ئەمما مەزمۇت قەدەملەر بىلەن چوققىدىن چۈشۈشكە باشلىدى . ئەرلەر مىنگەن ئاتلارنى ئارغامچا بىلەن ئۆزۈن قىلىپ باغلىدى . ئالدىمىزدىكى ئاتنىڭ قۇيرۇقىنى ئارقىدىكى ئاتنىڭ بويۇنتۇرۇقىغا چىگدى ، ئاندىن بىر قىرغىز ئاتلارنى يېتەلەپ تاغدىن چۈشتى .

بىز بالىلارنىڭ تاغدىن ئامان ـ ئېسەن چۈشۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ، بالىلارنى سەپەردە ئىسسىنىش ئۈچۈن ئۆيدىكى كونا يوتقانلارنى يۇختا قىلىپ تىكىۋالغان يوغان خالتىلارغا سېلىپ ، ئاتقا تاڭدۇق . خالتىدىن ئۇلارنىڭ بېشىلا چىقىپ تۇراتتى ۋە ئۇلار بەكمۇ كۈلكىلىك كۆرۈنەتتى . لېكىن ئۇلار بىزنىڭ بۇ قىزىقارلىق ئىشىمىزدىن مەمنۇن بولغاندەك ، ئەتراپقا قىزىقىش نەزىرىدە سەپسالاتتى .

بىز ئاستا ـ ئاستا مېڭىپ ئەمەس ، سىيرىلىپ دېگۈدەك تاغدىن چۈشتۇق ! جىراغا چۈشۈپ بولغاندىن كېيىن ، كەينىمىزگە قاراپ ، توۋا شۇنچە ئېگىز چوققىدىن يېقىلماي قانداقمۇ ساق ـ سالامەت چۈشكەندە. مىز ، دەپ ئويلىدۇق . بولۇپمۇ يۈك ـ تاقلار ئارتىلغان ئاتلارنىڭ دو. مىلاپ كەتمەي تىنچ ـ ئامان قانداق چۈشكەنلىكىگە ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيتتى ! تاغدىن چۈشكەندىن كېيىن ، مېڭىش خېلى ئاسان بولدى . بىز قايتىدىن ئاتقا مىنىدۇق . بىر سائەت ماڭغاندىن كېيىن ، بىردىنلا چاقماق دەرياسى بويىغا كېلىپ قالغانلىقىمىزنى بايقىدۇق . قارشى قىرغاق تىكى چۆپلۈككە بىزگە ئاتاپ قىرغىزلارنىڭ كېگىز ئۆيلىرى تىكىلگەنلە. كىنى كۆرۈپ تولىمۇ سۆيۈنۈپ كەتتۇق . سۇ ئانچە چوڭقۇر بولمىغاچقا ، دەريادىن تېزلا ئۆتتۇق . قونالغۇمىز رەڭگا ـ رەڭ ياۋا گۈل ـ چېچەكلەر ئېچىلغان ، پاپىشىللىققا پۈركەنگەن ئاجايىپ گۈزەل ئوتلاق ئىدى . بۇ. جاي دەريانىڭ نامى بىلەن چاقماق ، دەپ ئاتىلاتتى . بىز بۈگۈن 16.5 ئىنگلىز ملى يول يۈردۇق .

5 ـ ئىيۇل ، يەكشەنبە

بۈگۈنكى سەپىرىمىز ئۇزۇن ۋە ناھايىتى مۈشەققەتلىك بولدى . شامال بولغان بىلەن چىدىغۇسىز ئىسسىق ئىدى . بىز چاقماق دەريانىڭ بويلاپ بىر قانچە سائەت ماڭدۇق ، دەريا ئېقىنى ئەگرى ـ بۈگرى ئىدى . بىز ھېلى دەريادىن كېچىپ ئۆتۈپ قارشى قىرغاقتا ، ھېلى كەينىمىزگە قايتىپ يەنە بىر قىرغاقتا ماڭدۇق . ئاخىر دەريانى ئارقىمىزغا تاشلاپ تاغ ئېچىگە كىردۇق . بۇ تاغ ئاجايىپ قىزىق كۆرۈنۈشتە بولۇپ ، تاغ قىزىل رەڭدە ، چوققىسى قارا رەڭدە ئىدى . قىرغىزلار ئۇنى « قارا مالخاي »

دەپ ئاتايىتتى . ئانچە چوڭ بولمىغان تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ ، كىچىك بىر جىلغىغا كەلىدۇق . جىلغا تۆزلىكىگە ئولخايتتى ۋە كىچىك ئىدى . ئۇيغۇر - بۇيەردە ئېدىرلار بار ئىدى . ئەمەلىيەتتە بىز تەكرىتاغنىڭ ئىچىگە ئۇستىدە بولۇپ ،ئەتراپتىكى بۇ ئېگىز - پەس تاغ چوققىلار ، ئېدىرلار بىز مېڭىۋاتقان يولدىن ئېگىز ئىدى .

يول باشلىغۇچى بىزگە قونالغۇنىڭ يېقىنلا يەردىكى بىر تاغنىڭ كەينىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى . لېكىن بىز مېڭىپ - مېڭىپمۇ ئۇ يەرگە ھېچ يېتەلمەي كەتتۇق ، ئايلىنىپ مېڭىۋېرىپ ھالىمىزدىن كەتتۇق ، گەپمۇ خۇشياقمىدى . كېيىن بېرىپ ھېچكىم بىر ئېغىز گەپ قىلمىدى . تۇۋا ، بۇ يول ئادەمنى ئەجەپمۇ پەرىشان قىلدىغۇ ! بىر قېرىغىز ئاتلىق ئالدىمىزدا كېتىۋاتاتتى . ھەر قېتىم ئۇ بىر ئويمانداپ يوقلىپ كەتسە ، مەن سەل جانلىنىپ ، ئۇ چوقۇم باريدىغان يېرىمىزگە بېرىپ بىزنى كۈتۈپ تۇرىدۇ ، دەپ ئويلايتتىم . لېكىن كۆپ ئۆتمەي ئۇ يەنە پەيدا بولۇپ بىز خىلدا مېڭىپ كېتەتتى . ئۇ ھېچقانداق بىر خاتا ئىش قىلمىغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭغا ئۆچ بولۇپ كەتتىم . ھەي ، بۇگۈنكى بولمىز ئاخىر بىر باشقا چىقتى . توساتتىن ئالدىمىزدىكى يەرنىڭ كۆتۈرۈلگەن قىسمىدىكى ئويمانراق يەردە ئىككى كىگىز ئۆيگە كۆزىمىز چۈشتى . مەن مىنگەن ئات ئادەتتە ياۋاش ، تىنچ بولۇپ ، پۇشقۇرۇپ ، كىشنەپ يۈرمەيتتى . ئەمما ھازىر بىردىنلا ئۆزۈن كىشنىدى - دە ، يورغىلاشقا باشلىدى . دېمەك ، ئاتمۇ بۇگۈنكى سەپەرنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن ماڭا ئوخشاشلا خۇشال بولۇپ ، سەپەر ھارغىنلىقىنى ئۇنتۇغانىدى . بۇ قونالغۇنىگمۇ نامى غەلىتە بولۇپ ، قىرغىزلار ئۇنى تىئون - دېببا دەيدىكەن . بۇ ئەتراپتىكى بىر تاغ ئۇستىدە قىرغىزلارنىڭ ئەۋلىيا مازىرى بار ئىكەن . شۇڭا بۇ جايغا مۇشۇنداق ئىسىم قويۇلغانىكەن . بۇگۈن 23 ئىنگلىز چاقىرىم يول باستۇق .

ۋاھالەنكى ، بىز بۇگۈن ماڭغان يول بەكمۇ قاقاس ئىدى ! شامال ئۇچۇپلا تۇراتتى . گىياھ ئۇنمەيتتى . دېگىز يۈزىدىن بەك ئېگىز بولغاچقا ، كېسەل ئادەمدەك باشلىرىمىز قېيىپ ، كۆزلىرىمىز تورلىشىپ ، نا-ھايىتى تەسلىكتە ماڭدۇق . ئىيۇل بولۇشىغا قارىماي ، كۈن تاغ كەينى-

دىن ئورۇن ئالىش. بىلەنلا ھاۋا سوۋۇپ ، سوغۇق شامال جاندىن ئۆتە
تى . باللارنى بو- رىغا ئارام ئالدۇرۇش ئۈچۈن ، قىرغىزلارنىڭ كىگىز
ئۆيى ئىچىگە ئۆزىمىز ئەكەلگەن كىچىك چېدىرنى ئورناتتۇق . باللارنى
ئۇنىڭ ئىچىدە ياتقۇزۇپ ، ئۆزىمىز كىگىز ئۆي بىلەن چېدىر ئارىلىقىدىكى
تارچۇق يەردە ياتتۇق .

6 ـ ئىيۇل ، دۈشەنبە

بۈگۈن ئەتىگەن بىز يولغا چىقتۇقتە ، تاكى رۈسىيە قاراۋۇلخا-
نىسى چېدىرىنىڭ ئالدىغا بارغۇچە مۇشۇ تاغ جىلغىسى ئىچىدە ماڭدۇق .
قاراۋۇلخانا تورغات تاغ ئېغىزىنىڭ باغرىدا ئىكەن . قاراۋۇلخانا ئوفىت-
سېرى ، رۈسىيە تەۋەلىكىدىكى قىرغىز بىرگە ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن
چاي قويدى . بىز بىر ئاز دەم ئېلىۋېلىپلا يۈرۈپ كەتتۇق . رۈسىيىلىكلەر
بۇ تاغ ئېغىزىدىن ئۆتىدىغان يول ياسىغانىكەن . يول ئەگرى ـ بۈگرى
بولغان بىلەن تۈز ، خېلىلا ئوبدان ئىكەن . شۇڭا بىز ھېچقانچە كۆچە-
مەيلا ئېغىز چوققىسىغا چىقتۇق . بۇ يەردە جۈگگو ۋە رۈسىيە زېمىنىدىكى
ئوتتۇرا ئاسىيا چېگرىسىنى ئىپادىلەيدىغان بىر تاش ئابىدە بار ئىكەن .
مۇشۇ يەردە بىز جۈگگو زېمىنى بىلەن خوشلىشىپ ، چېگرىدىن ئۆتۈپ
رۈسىيە زېمىنىغا كىردۇق . شۇنىڭدەك تورغات ئېغىزىنى بويلاپ تەگرە-
تاغنىڭ چوققىسىدىن ئۆتتۇق . چوققىنىڭ بىر تەرىپىدە شەرققە ئېقىپ
لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغان چوڭ ـ كىچىك دەريا بار ئىكەن . يەنە بىر
تەرىپىدە غايەت زور بىر دەريانىڭ مەنبەسى بولۇپ ، بۇ ياشارتېس (سىر
دەريا) دەريىسى ئىكەن . بۇ دەريا رۈسىيە زېمىنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن
ئېقىپ ئۆتۈپ قارا دېڭىزغا قۇيۇلىدىكەن .

تاغدىن چۈشكىچە توپتوغرا ئۈچ ئىنگلىز مىلى يول باستۇق .
توساتتىن سول تەرىپىمىزدە بىر جىرا ، بىراقتا چار قۇل كۆلىگە كۆزىمىز
چۈشتى . سۇيى زۇمرەتتەك كۆك ، تىنىق ، ئاجايىپ چوڭ بۇ كۆل قار ـ
مۇز قاپلىغان تاغلارنىڭ باغرىدا ياتاتتى . كۆلگە ئانچە يىراق بولمىغان
بىر ئېرىق بويىدىكى پىنھان بىر جايغا بىز ئۈچۈن قونالغۇ تەييارلانغا-
نىدى . بىز تورغات ئېغىزىدىن چىققاندىن كېيىن ، ئىگىز ـ پەس ئوت ـ

چۆپلۇك ئارىسىدا ماگىدۇق . ئوت ـ چۆپلۇكلەردە سۇغۇر كولىغان كامار بەك تولا ئىدى . بۇ كامار ئىنتايىن خەتەرلىك بولۇپ ، ئاتلار سەللا دىققەت قىلمىسا ، پۇتى كامارغا كىرىپ كېتەتتى . سۇغۇر توشقانچىلىك ، پۇتۇن بەدىنى سارغۇچ جىگەررەڭ ، تۇرقى بەكمۇ كۆلكىلىك ئىدى . ئۇلار چۆپلۇكتە چېپىشاتتى ، ئۆزئارا سالاملىشاتتى . بۇ جانىۋارلار ئوماق بولۇپ ، ئادەمنىڭ ئامراقلىقىنى كەلتۈرەتتى . بولۇپمۇ سېمىز ، ئوماق بالىلىرى تېخىمۇ شۇنداق ئىدى . ئۇلار ئانىسىنىڭ ئۈستىگە سەكرەپ چىقىپ ، يەنە سىيرىلىپ چۈشۈپ ، خۇشال ئوينايتتى . ئەمما ئاتىلارنىڭ تۈياق ئاۋازى ياكى ئاياغ تىۋىشىنى ئاڭلىغان ھامان ئوتقا چۈشكەن چۈمۈلىدەك ھولۇقۇپ ھەر تەرەپكە قاچاتتى ۋە ئۇۋىلىرىغا كىرىۋالاتتى . ئانا سۇغۇر قورقۇپ ئالاقزادە بولۇپ كېتەتتى . بالىلىرى ئامان ـ ئېسەن كامارلارغا كىرىپ جايلاشقاندا ، ئاندىن سەل خاتىرجەم بولاتتى . لېكىن سۇغۇرلار توپىدىكى ئەركەك سۇغۇرغا ئوخشايدىغان بىر قانچىسى بىزدىن قورقمايتتى . ئۇلار ناھايىتى يۇرەكلىك بولۇپ ، كامار ئاغزىدا كۆكرەك كېرىپ مەغرۇر ئولتۇراتتى . ئۇلار يىراقتىن چۆپلۇكتىكى قوڭۇر رەڭ تاشلاردەك كۆرۈنەتتى . پېقىن بارغاندا ، ئاندىن سۇغۇر ئىكەنلىكىنى پەرق قىلغىلى بولاتتى . ئۇلار بىزنى كۆرگەندە ، ئاندىن قونچاق قۇتىسىدىكى قونچاقلاردەك كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە غايىب بولاتتى .

بۇگۈن بىز چوڭلار ئېگىز تاغ ھاۋاسىدىن بەكلا قىينالدۇق . ئەمما بالىلار نەچچە كۈندىكىگە قارىغاندا خېلىلا تېتىك ئىدى . بىز قونالغۇغا كېلىشىمىز بىلەنلا ، ئۇلار كىگىز ئۆيىدىكى بىزگە تەييارلانغان ياستۇق ، كۆرپىچەكلەرنى بىر ـ بىرىگە ئېتىپ « ياستۇق » جېڭىنى باشلىۋەتتى ، ئاندىن كامارغا مۆكۈنگەن سۇغۇر بولۇپ ، ئۇ يەر ، بۇ يەرگە مۆكۈنۈپ ئويناندى .

قىرغىزلار داستىخان سېلىپ چاقماق قەنت ، كەمپۇت ۋە بىر قۇتا بۆلجۇرگەن مۇرابباسى بىلەن چاي بەردى . بىز بۆلجۇرگەن مۇرابباسىنى كۆرۈپلا ئەنگلىيە مەكتەپلىرىدىكى ئوقۇغۇچى بالىلاردەك خۇشال بولۇپ كەتتۇق . بۇگۈن بىز ئاران 13 ئىنگلىز مىلى يول مېڭىپ ، رۇسىيە تە-

رەپتىكى تورغات ئېغىزى باغرىدا قوندۇق .

7 ـ ئىيۇل ، سەيشەنبە

بۇگۈنكى سەپىرىمىز ئاساسەن چادىر قۇل كۆلى بويىدا بولدى . ھاۋامۇ تۈتۈق . بىز سەھەر سائەت بەشتە ئورنىمىزدىن تۇردۇق . سوغۇق شامال جاندىن ئۆتەتتى . ئەتىگەنلىك تاماق ۋاقتىدا مۆلدۈر ياغدى . كېيىن ھاۋا ئېچىلدى . ئەمما شامال بار ئىدى . چادىر قۇل كۆلى تاغ ئېتىكىدىكى ئۈزۈن ، ئەمما تار بىر كۆل ئىدى . تېپتىنچ كۆرۈنەتتى ، مەۋجۇدلاردىن ئەسەر يوق . بېغىرىدىكى تاغ چوققىسى ۋە قار قاپلىغان چوققىلارنىڭ سايىسىدا كۆل سۈيى تولىمۇ كۆك كۆرۈنەتتى . ياپيېشىل چۆپلۈكلەر كۆلنىڭ ئەتراپىغا يېپىلىپ يېشىل ياقۇتتەك جۇلالىنىپ تۇراتتى . كۆكتە ئاپئاق بۇلۇتلار شامالدا ئۇيان ـ بۇيان سۈرۈلەتتى ۋە ھەر خىل شەكىلگە كىرەتتى . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاجايىپ گۈزەل ئەمما جانسىز بىر سۈرەتنى ھاسىل قىلغاندى . بۇ جايدىكى جىمجىتلىق ، غېرىبلىقتىن ئىچىم سىقىلغاندەك بولدى . كىشىلەر بىزگە ، بۇ كۆلدە غايەت زور ۋە غەلىتە ئەجدىھالار بار ئىكەن ، ئۇ كۆل بويىدىن ئادەم ئۆتسىلا ، ئېتىلىپ چىقىپ ھۇجۇم قىلىدىكەن ، دېگەن بىر رىۋايەت بارلىقىنى ئېيتىپ بەردى . ئەمما بىز ئۇنىڭ قارىسىنىمۇ كۆرمىدۇق .

بىز ئارام ئالىدىغان جايغا كەلگەندە ، بىر توپ ئاتلىق قىرغىز ئالدىمىزغا كېلىپ بىزنى كۈتۈۋالدى ۋە ئالايىتەن بىزگە ئاتاپ تىككەن كىگىز ئۆيلەرگە باشلىدى .

بۇ ئەتراپتىكى قىرغىزلار ناھايىتى باي بولسا كېرەك ، كىگىز ئۆيلىرى ناھايىتى يوغان ، قىممەتباھا تاۋار ـ دۇردۇنلار بىلەن بېزىلىپ ، شامال كىرمەيدىغان قىلىنغان ، كۆرپە ـ يوتقان ، ياستۇقلار ئۈست ـ ئۈستىلەپ تىزىۋېتىلگەن ، ئۈستىگە بەكمۇ رەڭدار تاۋار يېپىلغانىدى . ھالبۇكى ، بۇ باي ـ بايىاشاتلىقتا ئۇلار تۇرمۇشىنى پاكىز ، رەتلىك ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلەنمىگەنىدى . بولۇپمۇ ياتىدىغان يەر مەينەت بولۇپ ، تۇرلۇك قۇرت ـ قوڭغۇزلار مېڭىپ يۈرەتتى . بالىلار ئۇلاردىن قورقۇپ كەتتى . بۇ پارازىت قۇرتلار بەك كىچىك ئىدى . يۇلۇق كىيىملەر ئارىسىغا

كىرىۋالاتتى ، ئۇ نېمىلەرنى تۆتۈپ ياكى قوغلاپ تۇتۇشتىن مۇمكىن ئەمەس ئىدى . كىيىملەرنى ئىسسىق سۇدا يۇيۇش بىلەنمۇ يوقاتقىلى بولمايتتى .

بىزنى كۈتۈۋالغان ساھىبخانا ئېگىز ، قاۋۇل ، سېمىز بىر بەگ ئىدى . ئۇ بىزنى رۇس شەكلىدە ياسالغان چەينەككە دەملەنگەن چاي ، پېچىلا پىشۇرۇلغان بولكا بىلەن مېھمان قىلدى . بىز يوغان ياستۇقلارغا يۆلىنىپ شىرداقلاردا ئولتۇرۇپ (ئۇ چاغدا بۇ ياستۇقلارنىڭ ئېچىگە نېمىلەر يوشۇرۇنغانلىقىنى بىلمەيتتۇق) قىزىق چاي ئېچتۇق . بۇ چاي ئادەتتىكىدەك ئىس پۇرىمايتتى . بولكا يۇمشاق ، يېگى بولغاچقا چايغا چىلاپ ياكى تۆگۈرۈپ يېيىشمۇ ھاجەتسىز ئىدى . بۇ يەرنىڭ ھاۋاسىمۇ ئانچە شالاڭ ئەمەس ئىدى . بۇلارنىڭ ھەممىسىدىن بىز بەكمۇ راھەتلەندۇق ۋە ئىللىقلىق ھېس قىلدۇق . لېكىن بىزنى باشقا بىر ئازاب قىينىدى . ھەممىمىز يۇر ۋە قولىمىزغا قېلىن قىلىپ ماي ۋە كۆيدۈرۈشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئۇپا سۈرتكەن بولساقمۇ ، يەنە كۆيۈپ كەتتۇق . شۇڭا يۇز قولىمىزنى يۇساق ئېچىشىپ ، كۆلىمىك تارتىشىپ بىزنى بەك بىئارام قىلدى . بولۇپمۇ خلۇيا تولىمۇ كۆلكىلىك بولۇپ كەتتى ، يەنى ئۇنىڭ كىچىككىنە ئوماق يۇزى ئىششىپ ، كۆزلىرى ئېچىلمايلا قالدى . ئەمما ئۇنىڭ بۇنىڭغا پەرۋا قىلماسلىقى بىزنى ئاز تولا خۇشال ۋە مەمنۇن قىلدى . لېكىن ھە دېسە قورسىقىمىز ئېچىپ كەتتى ، دەپ غەلۋە قىلاتتى . بۇ ئەتراپقا رۇس پاسۇنىدا سېلىنغان بىر ئىمارەت بولۇپ ، ئۇ يەردە ئۇچ كىزاك تاموژنا ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . بۇ جايىنىڭ نامى قاراسۇ ئىدى . بۇگۈن بىز سەپەرگە چىققاندىن بۇيان ئەڭ كۆپ مېڭىپ 25 ئىنگلىز مىلى يۇردۇق . چۈنكى ، بۇ يول ياخشى ئىدى .

8 ـ ئىيۇل ، چارشەنبە

ئەتىسىگەندە ئويغانساق ، بىزنى يازنىڭ مەيىن شامال ، نۇرلۇق قۇياش جانغا ھۇزۇر بېغىشلىغان سەھىرى كۈتۈۋالدى . بىز سائەت يەتتىدە يولغا چىقتۇق . بۈگۈن تۆپتۈز ، ئوت ـ چۆپلەر ئۈسكەن يولدا ماڭدۇق . ئوت ـ چۆپلەر ئارىسىدا ياۋا گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەنىدى . بىز خېلى

ئۇزۇن ۋاقىت ناھايىتى كەلگ ، ئوت ـ چۆپلەر بەكمۇ بولۇق ئۆسكەن بىر ئوتلاق جىرادا ماڭدۇق . ئوتلاق ئىككى تەرىپىمىزدە يەلپۇنۇپ ، ئۇزاقلارغا سوزۇلۇپ ياتاتتى . چوققىلار چوققىلارغا تۇتىشاتتى . بەزىدە ئاتلار ياۋا ساماسانى دەسسەپ ماڭسا ، گۆپپىدە ياۋا سامساق ھىدى پۇرايتتى ؛ بەزىدە خۇشبۇي گۈل ھىدى ئادەمنى مەسخۇش قىلاتتى . مەنزىرە شۇنچىلىك گۈزەل ، ئەتراپ شۇنچىلىك تىنىتاس ئىدىكى ، ئادەم ئۆزىنى يازىنىڭ يارقىن گۈزەللىكى پارلىغان دېگىزدا تۇرغاندەك ھېس قىلاتتى . ئوتلاقتا توپ ـ توپ كالىلار ئوتلاۋاتاتتى . بىپايان يايلاقتا بۇ كالىلار يېشىل كىمخاپ ئۈستىگە چېكىلگەن قارا رەڭلىك مەرۋايىتتەك كۆرۈنەتتى . ئەتراپتىكى غايەت ئېگىز تاغ چوققىلارغا سىلىشتۇرغاندا ، بۇ كالىلار توپى كىچىككىنە بىر چېكىت ئىدى . كائىناتنىڭ بۇنداق بىپايان ، ھەيۋەت قوينىدا ئادەم ئۆزىنى بەكمۇ كىچىك سېزەتتى ۋە چەكسىز پايانسىز كۆركەملىكىگە ئىختىيارسىز ئېھتىرام بىلدۈرەتتى . قىرغىزلارنىڭ يازلىق قونالغۇسى بىر كىچىك جىلغىدا بولۇپ ، بىراقتىن كىگىز ئۆيلەر تاغ باغرىدا ئۇنۇپ چىققان سانسىز يوغان موگۈدەك كۆرۈنەتتى .

نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى بۇ يەردىكى قىرغىزلار بۇ يولدا شور پېشانە سايامەتچىلەر ۋە سودا كارۋانلىرىنى بۆلاپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى . شۇڭا ئۇلارنىڭ بۆلاڭچى ، دېگەن سېسىق نامى پۈر كەتكەنىدى . ھازىر بولسا ئۇلار مال ـ چارۋا بېقىپ تىنچ ياشايتتى . بۇ قىرغىزلار ناھايىتى مەرد ، مېھماندوست ، قىزغىن ئىكەن . بىز بۈگۈن 15 ئىنگلىز مىلى يول يۈرۈپ ئاق بايىرغا كەلدۇق .

9 ـ ئىيۇل ، پەيشەنبە

بۈگۈن تېپتىنچ تاغ باغرى بويلاپ ئالغا ئىلگىرىلىدۇق . يول ئۇزۇن ، ھاۋا ئىسسىق ئىدى . بىر جايغا بېرىشىمىز بىلەن تەڭ توپ ـ توپ ئاشقازان بۈگىلىكى ئاتلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، يول بويى ئاتلارنى ۋە بىزنى يەتكىچە قىينىدى . ئات ھېلى بېشى ، ھېلى بۇرنى ، پۇتى ۋە قۇيرۇقىغا ھۇجۇم قىلغان ئاشقازان بۈگىلىكى بىلەن ئېلىشىپ ، تىنىمسىز ھەرىكەت قىلىپ ماڭدى . مەن بولسام ئاتتىن يېقىلىپ چۈشەرمەنمىكىن دەپ تەشـ

ۇيشلەندىم .

بىز ئۇچۇن تەييارلانغان كىگىز ئۆيلەرگە چۈشۈپ ، ئادەتتىكى جاھازلاردىن بۆلەك بىر شىرە ، بىر قانچە ئورۇندۇق ۋە بىر ياغاچ كا- رىۋاتنى كۆرۈپ قەۋەتلا خۇشال بولدۇق . ئادەتتە قىرغىزلارنىڭ كىگىز ئۆيلىرىدە بۇنداق نەرسىلەر بولمايتتى . ئاز - تولا چۈشكۈنلىشۋاتقان بىزدەك ياۋروپالىقلارغا يەردە ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشكە قارىغاندا ئورۇن- دۇقلاردا ئولتۇرۇپ شىرەدە تاماق يېيىش ئاجايىپ ھۇزۇر ئىدى . يەردە ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە ، بەزىدە داستىخان ئۈتتۈرىسىغا قول سۇنسا چەتتىكى چىنە - تەخسىلەرگە ئۇزۇلىدىغان ، سۇركىلىدىغان ھەتتا ئۆلارنى چېقىپ قويىدىغان ئىشلار بولۇپ تۇراتتى . ئون كۈندىن بېرى بىز شۇ تەرزدە تاماق يەپ كەلگەنىدۇق .

بۈگۈن 22 ئىنگلىز مىلى يول مېڭىپ قارا قۇلاقتا قوندۇق .

10 - ئىيۇل ، جۈمە

بىز بۈگۈن ئاتباشىغا يېتىپ كېلىپ ، ئاتلىق سەپىرىمىزنى ئا- ياغلاشتۇردۇق . بۈگۈن بەكمۇ زېرىكىشلىك ، قاقاس تۇزلەكلىكتە ماڭ- دۇق . ئىسسىقمۇ تازا بولدى . يول بويى ئاتباشىغا قاچان بارارمىز ،دەپ تاقىتىم تاق بولدى . ماڭا - ماڭا ، ئاخىر ئاتباشى دەرياسى بويىغا كەل- دۇق . دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى كەنت ئېنىق كۆرۈنەتتى . تەڭرىم ! دەريادا سۇ ئۇلۇغ بولۇپ ، ئۆركەش ياساپ دولقۇنلاپ ئېقىۋاتاتتى . ئادەمنىڭ قورققۇسى كېلەتتى .

ئۇ قاتتىكى كەنت باشلىقى ، بىر قانچە ئادەمنى ئېلىپ بىزنى قارشى ئالغىلى كەلدى ۋە دەريادىن ئۆتۈشىمىزگە يارەملەشتى . يەرلىك ئۆرپ - ئادەت بويىچە ئۇ بىزگە كۈمۈش (سۇت شارابى) ئەكەلگەنىدى . ئېرىم ئۇ تۇتقان سۇت شارابىنى بىر كۆتۈرۈشتىلا ئىچىۋەتتى . ئاندىن بىز دەريادىن ئۆتۈشكە باشلىدۇق . باشتا تېيىزراق جايىنى تاپالماي ، كۆپچە- لىك ئاتقا مىنىپ ئۆزى بىلگەن جايدىن ئۆتمەكچى بولدى . لېكىن ئازراقلا ماڭغاندا ئات چۆكۈپ كەتكەنىدى ، دەرھال قىرغاققا قايتىپ چىقتى . كىشىلەر ئۇيان - بۇيان چېپىشىپ ، ئاخىر دەريانىڭ تېيىزراق

بىر جايىنى تاپتى . بىز 40 تەك ئادەم ئىدۇق . مەن ۋە بالا باققۇچىنى ئىككىدىن ئادەم ئېلىپ ماڭدى ، يەنە بىر ئادەم يەنە بىر تەرىپىمىزدە تۇ- رۇپ ئاتنى يېتىلىدى . سۇ ئاتنى ئېقىتىپ كېتەي دېسىلا ، ئىككى ئاتلىق ئىككى بېلىكىمدىن چىلك قىسىپ تۇتىۋالدى . ئاتلىقلارغا مەدەت بېرىپ ماڭدى . مىلك بىر مۇشەققەتتە قىرغاقتا چىقتۇق . ئىككى بالىمىز دەريادىن ئۆتكۈچە ناھايىتى باتۇرلۇق كۆرسەتتى . يەنى ئۇلار ئاتلارنىلك سۇ بىلەن كۈچ ئېلىشىپ كىشنەشلىرىدىنمۇ ، كىشىلەرنىلك چۈقان سۇرەنلىرىدىنمۇ قورقمىدى . لېكىن ، بۇ سۇدىن ئۆتكۈچە ھەقىقەتەن قورقۇپ چېنىمىز ئاران قالدى . ھەر بىر ئادەم سۇدىن ئامان - ئېسەن ئۆتكەندە ، بىز خۇداغا شۈكۈرلەر ئېيتتۇق ۋە بىزنى سۇدىن ئۆتكۈزگەنلەردىن تولىمۇ مىننەتدار بولدۇق . قارشى قىرغاقتا كىشىلەر توپ - توپ بولۇپ دەريا ياقىلاپ يۈگۈرۈپ ، بىزنىلك قانداق ئۆتىشىمىزنى تاماشا قىلدى . سۇدىن ئۆتكۈچە كاللامدا بۇنيانىلك ①خرىستىئان مۇرتلىرى كەلكۈن سۇدىن ئۆتۈپ قارشى قىرغاقتا چىققاندا ، كىشىلەرنىلك قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولغانلىقى ھەققىدىكى ئاجايىپ قالتىس تەسۈرى پەيدا بولدى . دەريانىلك بۇ قېتىمقا ئۆتىمىلك ، كەنت كوچىسىنىلك ئىككى قاسىنىدا نۇرغۇن ئادەم بىزگە قىزىقىپ قاراپ تۇرۇپتۇ . ئىككى كىچىك بالىنى كۆرۈپ ئۇلار چۆچۈپ كېتىشتى ۋە ھەيران بولۇشتى . مەن بىزنىلك كېلىشىمىز تۈپەيلى پەيدا بولغان بۇ چۈقان - سۇرەنگە ئىچىمدە كۈلۈپ كېتىۋاتاتتىم ، ئۇش- تۇمتۇت ئەيسا ماڭا قاراپ :

— دەرھال بايۋەچچىنى ئېلىۋېلىلىك ! يىقىلىپ كېتىدىغاندەك تۇ- رىمەن ، — دەپ ۋارقىرىدى . ئېرىم دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلارنىلك ئالدىغا چاپتى — شۇ چاغدا ئەيسا ئارايلىك بىلەن بىر ئاتقا مىنگەنىدى - دە ، بېرىپ ئەيسا ئاتتىن يىقىلىۋاتقان پەيتتە ئارايكىنى تۇتۇۋالدى . مەن قاتتىق چۆچۈپ كەتتىم ، ئەگەر دەريادىن ئۆتۈۋاتقاندا ، ئەيسانىلك بېشى قېيىپ كەتكەن بولسا ، قانداق قورقۇنچلۇق ئىش يۈز بېرەر ئىدى - ھە ،

---

① جون بۇنيان (1628 - 1688) — ئەنگلىيىلىك مەشھۇر يازغۇچى ، مەشھۇر دىنىي سا- رىلىك رومان « سامۇيولى سەپىرى » نىلىك ئاپتورى .

دەپ ئويلىدىم . كىشىلەر ئەيسانى دەرەخنىڭ سايىسىغا ئاپىرىپ ياتقۇزدى . ئۇ ئاستا ـ ئاستا هوشىغا كەلدى . مېنىڭچە ئۇ دوپپا بىلەنلا كۈن بويى ئاتىتا ماگىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا ئىسسىق ئۆتۈپ قالغان ۋە هوشىدىن كېتىپ ئاتتىن يىقىلغانىدى .

كەنت باشلىقىنىڭ قېينانىسى بىزنى دەريادىن ئۆتكۈزدى . بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلگىرىلا ئۇ بىزگە قورۇسىدىن ئىككى ئېغىز ئۈي تەيـ يارلاپ قويغانىكەن . ئۇ تاتار ، يەنى قازاندىن كەلگەن رۇسىيىلىك مۇـ سۇلمان ئىدى . ئۆيلىرى پۈتۈنلەي ياۋروپا ئۇسلۇبىدا بولۇپ ، پىژقىرىم ئاپتاپتا ئىسسىپ ۋە هېرىپ ئۇنىڭ سالقىن ئۆيىگە كىرگىنىمىزدە شۇنچـ لىك راهەتلەندۇقكى ، ئۆز ئۆيىمىزگە كەلگەندەك بولدۇق . مېنىڭ خىيـ لىمغا ئەنگلىيەدىكى ئىللىق ، جانغا هۇزۇر بېغىشلايدىغان يېزا داچىلىرى كەلدى .

چاي ئىچىۋاتقىنىمىزدا ، بىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەنلەرنىڭ ئا. يىغى ئۇزۇلمەي ، بىزدە هەقىقەتەن ئۆيىمىزگە قايتىپ كەلگەندەك بىر ئۆيغۇ پەيدا بولدى . بىز پۈتۈنلەي يات ئادەملەر بولساقمۇ ، كۆرگەنلەر بىزنى دوستانىلىق بىلەن ئىنتايىن سەمىمي ، قىزغىن قارشى ئالدى . كېيىن كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلدى بولغاي ، جىمى يەر جىمجىتلىققا چۆمدى . بىرنەچچە تاتار ئايال مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى . تاتارلار ئايالىرنى بەك قاتتىق تۇتىدىكەن ، يات كىشىلەر بىلەن كۆرۈشتۇرمەيـ دىكەن . بولۇپمۇ ياش ، هۆسن ـ جامالى گۈزەللەرنى يات ئەر كىشىلەرـ نىڭ كۆرۈشىگە يول قويمايدىكەن . مەن بىر توپ ياش ، چىرايلىق ، خۇش چاقچاق قىزلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرسام ، ئېرىم پەيدا بولۇپ قېـ لىۋېدى . ئۇلار ئۇرۇكىگەن قۇشلاردەك هەش ـ پەش دېگۈچىلا چىقىپ كېتىشتى . ئايال ساهىبخانا ئوتتۇرا ياشلىق ، سەتقىنا ئايال ئىدى . ئۇ قورۇنماي ئەركىن كىرىپ چىقاتتى . ئۇ ئېرىم بىلەن رۇسچە بىردەم سۆزلەشتى . ئۇ خېلى جېنى بار ۋە ئۆزىگە ئىشىنىدىغاندەك كۆرۈنەتتى .

ئەر ـ ئايال ساهىبخانىلار بەك ئاق كۆڭۈل ، سەمىمي ئىدى . چىرايىدىن بىزنى كۆڭلىدىكىدەك كۆتەلمەيۋاتقاندەك بىر ئىپادە ئەكس

ئېتەتتى ؛ ئۇلار داستىخانغا بارلىق ياخشى يېمەكلىكلەرنى تۆكۈۋەتتى . چۈشتىن قايىرىلغان چاغدا ، بوۋاي بىزگە پاتىغون قويۇپ بەردى .

بىز چىنىباغدىكى ئۆيىمىزدىن ئايرىلغاندىن بۇيان ، ئۇزۇن يول يۈرۈپ ، يول ئازابىنى يەتكۈچە تارتقانىدۇق .بۇگۈن بىر ئىللىق ئائىلىدە ئاغرىمىزغا تېتىغۇدەك تاماق يېدۇق ، يۈمشاق تۆشەكلەر سېلىنغان ، ما- مۇق ياستۇقلار قويۇلغان ، پاكىز كىرلىك سېلىنغان كارىۋاتلاردا ياتتۇق . بۇ قانچىلىك راھەت دېسىگىزچۇ !

بۈگۈن 5 .21 ئىنگلىز مىلى يول باستۇق . تورغاتتىن باشلانغان ئېگىز ـ پەس يولدا ھارۋا ماڭالمايتتى . بۇ يول ئاتباشىغا كېلىپ ، ياسا- لىنۋاتقان ھارۋا يولىغا تۇتاشقانىدى .

11 ـ ئىيۇل ، شەنبە

راھەت ، يۈمشاق كارىۋاتتا ھۇزۇرلىنىپ ئۇخلىدۇق . ئورنىمىزدىن تۇرغاندا ، خوجايىن بىزگە چوڭ بىر پەيتۇنىنى قېتىپ تەييارلاپ قويغانى- كەن . ناشتىدىن كېيىن ، بىز بۇ پەردىكى ئاق كۆگۈل دوستلار بىلەن خوشلاشتۇقتە ، قاۋۇل ئۈچ ئات قوشۇلغان پەيتۇندا يولغا چىقتۇق . ئاتقا مىنگەنلەر ئارقىمىزدىن ماڭدى . بىز ئىدىرلىق ئىچىدە تۆت يېرىم سائەت مېڭىپ 20 ئىنگلىز مىلى يول باستۇق . بول بويى پەيتۇن ئادەمنى قورقۇ- تۇپ ناھايىتى تېز ماڭدى . تار ھەم ئوي ـ دۆڭ بىر تاغ يولىدىن ئۆتە- تۇق ، يەنە بىر يەردە تاش جازىدىن ئۆتتۇق .ئۇنىڭ ئاستى تۇۋۈسىز بىر ھالۋ ئىدى . ئېغىر پەيتۇننىڭ بۇنداق يوللاردا مېڭىشى ئادەمنى قورقۇ- تۇپ ، جېنىنى ئېلىپ يېنىدا قويياتتى . چۈنكى تىك قىيا يوللاردىن چۈشكۈچە ئەگەر ئات قورقۇپ ماڭالمىسا ، ياكى پەيتۇن سەللا قىڭغىر بولۇپ كەتسە قىيا ئەتراپىدا بىرنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالايدىغان ھېچقانداق نەرسە يوق ئىدى . كېيىن پەيتۇن چوڭقۇر بىر جىراغا كىردى . يول ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى . پەيتۇن چاقىدا تورمۇز بولسىمۇ ، پەيتۇنچى ئاتنى پەقەت باشقۇرالمىدى ، ئاخىر نېمە ئاقىۋەت كېلىپ چىقىشىنىمۇ ئويلىماي ، ئاتنى ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى . ئاتلار بەكمۇ قابىل ، زېرەك بولۇپ ، بۇنداق ئەھۋاللاردا قانداق قىلىش كېرەك-

لمكتنى ئوبدان بىلمدىكەن . شۇڭا ئات چېپىپ پەسكە چۈشۈشكە باشلا-
ماندىلا يۈرىكىمىز ئاغزىمىزغا تىقىلغان بولسىمۇ ، ئۇزۇن ئۆتمەي بۇنداق
خەتەرلىك يولدا مۇشۇنداق پەيتۇندا ئولتۇرغانلىقىمىزدىن خۇشاللاندۇق .
پەيتۇن ئۇچقاندەك چاپتى ، بىزمۇ ھەيۋەت ۋە گۈزەل مەنزىرىلەردىن
قانغۇچە بەھرى ئالدۇق .

چۈشتىن كېيىن نارىنغا يېتىپ كەلدۇق . بىز ئۇچۇن ئوبدان ئۆي
ۋە ئېسىل تاماقلار تەييار قىلىنغانىدى . نارىن رايونىنىڭ ئەمەلدارلىرى
بىزدىن ھال - ئەھۋال سوراپ كەلدى . رۇسىيىلىكلەر بەكمۇ مېھمان-
دوست ، ئىنتايىن دوستانە ئىكەن . بىز رۇسىيە چېگرىسىغا كىرىشىمىز
بىلەنلا ، ئۇلار بىز ئۇچۇن بارلىق ئىشلارنى ئاھايىتى ئوبدان ، كۆڭۈلدە-
كىدەك ئورۇنلاشتۇردى . شۇڭا 30 ئىنگلىز مىلى يولنى باسقىنىمىزنىمۇ
تۇيماي قاپتۇق .

12 - ئىيۇل ، يەكشەنبە

شۇنچە كۈنلەر يول يۈرۈپ ، ئاخىر بۈگۈن بىر كۈن ئارام ئال-
دۇق . چۈشتىن كېيىن ، بىر پەيتۇنغا ئولتۇرۇپ نارىننى ئايلىنىپ ، ئاھا-
يىتى كۆڭۈللۈك تاماشا قىلدۇق .نارىننىڭ ئاجايىپ چوڭلۇقى بىزنى سەل
ھەيران قالدۇردى . شەھەرنىڭ بەزى ئىمارەتلىرى ئاھايىتى نەپىس ،
چىرايلىق سېلىنغان بولۇپ ، پاسونى رۇسچە ئىدى . بازارلىرىدا دۇكان
ئاچقان رۇسلارمۇ بار ئىدى . ئاھالىسى ھەر قايسى مىللەتتىن تەركىب
تاپقانىدى . ئاجايىپ غەيرىي كۆرۈنەتتى . ئۇلارنىڭ كىيىملىرىمۇ بىر -
بىرىگە ئوخشىمايتتى . بەكمۇ ئۆزگىچە ئىدى . چىرايلىق فورما كىيگەن
رۇسلار مودا كىيىملەرنى كىيگەن سەتەڭ ، گۈزەل خېنىملار بىلەن مۇ-
زىدىشىپ مېڭىپ سەيلە قىلىپ يۈرەتتى ؛ تاتارلار يارىشىملىق قارا پەلتو
ۋە قارا قوزا تېرىسىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا كىيىشىدىكەن ؛ يەرلىك
كىشىلەر بولسا ، رەڭلىك يول - يول رەختتىن چاپان كىيگە-
نىدى . تۈگگانلار[1] بىلەن قىرغىزلار كىيگەن يوغان تېرە تۇماقلار

① تۈگگانلار — بۇ يەردە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا رۇسىيە زېمىنىدىكى ئوتتۇرا
ئاسىيادا ياپرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان تۇڭگانلارنى كۆرسىتىدۇ .

ئالاهىده كۆزگه چۈشەتتى .

بىزنىڭ ئۇدۇلىمىزدىكى ئۆيده بىر جۈپ رۇس ياش ئەر ـ ئايال ئولتۇرىدىكەن . بىز ئۇلارنى يوقلىدۇق . ئۇلار ئىنتايىن مېھماندوست ئىكەن . بىزگه سۇت ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى ئەكىلىپ بەردى . ئۇلارنىڭ ئون ئايلىق بولغان بىرقىزى بار ئىكەن . قىزچاق بەك ئوماق ، تاتلىق ئىكەن ۋە قونچاققىلا ئوخشايدىكەن .

13 ـ ئىيۇل ، دۈشەنبە

بىز كېيىنكى سەپىرىمىزگه لازىملىق نەرسە ـ كېرەكلەرنى سېتىۋېلىش ئۈمىدىده ، چۈشتىن كېيىن بازارغا چىقتۇق . ئەپسۇسكى ھېچنېمە ئالالمايمىز تولىمۇ مەيۈسلەندۇق . ئەمما ئازراق ئۈمىدىمۇ يوق ئەمەس ئىدى . ئۇلار بىزگه ، بۇ كارۋان ساراىيىدىكى يەنه بىر ھارۋا ياۋروپاغا توشۇلىدىغان پوچتا بۈيۈملىرىنى ئەكەتكەن ، شۇڭا سىلەرگه بىرلا پەيتۈن بېرىلدى ،ئەتىگىچه كۈتسەڭلار يەنه بىر پەيتۈنمۇ تېپىلىدۇ ، دېدى .

14 ـ ئىيۇل ، سەيشەنبە

بۈگۈن سەھەردە ، يەنى سائەت بەشتە چاقلارنىڭ تاراقلىشى ، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى بىلەن تەڭ ئىككى پەيتۈن كېلىپ بىز چۈشكەن ئۆيىنىڭ ئالدىدا توختىدى . بىز يۈك ـ تاق ۋە لازىمەتلىكلەرنى تېزلا پەيتۈنغا سالدۇق ۋە ئۆزىمىزمۇ چىقىۋالدۇق . نارىندا قەشقەرگه قايتىپ كېتىدىغان ئەيسا بىلەن خوشلاشتۇق . بىز بۇ مۇشەققەتلىك يولنى بىرگه باسقانىدۇق . ئەمدى ئايرىلىۋاتقان چاغدا ، ئۇنىڭمۇ ، بىزنىڭمۇ كۆڭلىمىز يېرىم بولدى . بىز جوننى ئېلىپ ئارىس پويىز ئىستانسىسىغىچه بارماقچى بولدۇق .

بىز يولغا چىقتۇق . پەيتۈننىڭ چوڭ كوچىدا قانتىق تاراقلاپ مېڭىشى پۈتۈن نارىن شەھرى خەلقىنى شېرىن ئۇيقۇدىن ئويغىتىۋەتتى ! بىز ئولتۇرغان پەيتۈنغا خېلى ئۇزۇندا ئاران كۆنەلىدۇق . باشتا ئۇ بىزنى بەك تاسقاپ جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى .

پەيتۈن نارىن شەھىرىدىن چىقىپلا تاغ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى . يىلانباغرى ، ئېگىز ـ پەس تاغ يولىدا سىلكىنىپ ، چايقىلىپ ئۈچ سائەت

مېڭىپ ئون ئارچىدىكى سارايغا كىلىپ چۈشتۈق . ئازراق ئارام ئېلىپ ، چاي ـ پاي ئىچتۇق . بىز بۇ سارايغا ئاز قالغاندا پەيتۇن چاقىنىڭ تۆمۈر چەمبىرىكى چۈشۈپ كەتتى . ئارقىدىنلا چاقنىڭ ئازراق يېرى سۇنۇپ كەتتى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ پەيتۇندا ئولتۇرغان بالا باققۇچى بىلەن ئارايىك بىزنىڭ پەيتۇنغا چىقىۋالدى . ئۇ پەيتۇن بولسا بىچارە توكۇر ئادەمدەك ئاران مېڭىپ سارايغا كېلىۋالدى . ھېلىمۇ ياخشى چاق پۈتۈنلەي سۇنۇپ ۋەيران بولمىدى .

ئىككىنچى باسقۇچلۇق سەپىرىمىزدە باسمىغان رايونلار بەك مەنزىرىلىك ئىدى . پەيتۇن بۇككىدە ئورمانلىق ئىچىدە ئوبدان ياسالغان يولدا بىمالال چاپتى . ئورمانلىق يىراقتىكى تاغ باغرىغا تۇتاشقانىدى . يەر يۈزى ياپيېشىل ئوت ـ چۆپلەر ۋە رەڭمۇرەڭ ياۋا گۈللەر بىلەن تولۇپ ، بەئەينى ناھايىتى نەپىس توقۇلغان سۆسۈن رەڭلىك گىلەم سېلىنغاندەك گۈزەل تۇسكە كىرگەنىدى . يېنىمىزدىكى جىرادا ئېگىز تاغدىن چۈشكەن بىر ئېقىن ھاسىل قىلغان دەريا بولۇپ ، تېز چۈشكەن سۇ غايەت يوغان تاشقا ئۇرۇلۇپ ئۆركەش ياساپ ئېقىپ ، بۇ گۈزەل تاغ مەنزىرىسىگە تېخىمۇ يارقىن ، ھەيۋەت تۈس بېرىپ ، ئۇنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرغانىدى .

بىز سائەت ئىككى بولغاندا ، قارا ئۆگكۈرگە كەلدۇق . مەن ، ئەمدى بىر كۈنلۈك سەپىرىمىز ئاياغلاشتى ، بۇنداق مەنزىرىلىك ، ھاۋاسى ساپ جايدا توختاپ بۇلاردىن قانغۇچە ھۇزۇرلىنارمىز ، دەپ ئويلىدىم . بۇ سارايىنى بىر كۆچمەن رۇس بالا ـ چاقلىرى بىلەن باشقۇراتتى . سارايى قارىغايزارلىق يېنىغا جايلاشقان ئاددىيلا ئىمارەت ئىدى . بۇ يەردە ھەممىلا نەرسە ئاددىي بولغان بىلەن ھېسسىياتقا باي ۋە قىزىقارلىق ئىدى .

بىز سارايى ئالدىدىكى تاغقا چىقتۇق . تاغدا قارىغايلار ئاسمانغا تىككىدە بوي تارتقان ، ئارىلىرىدا ياۋا گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەنىدى . بۇ يەردىكى خىلى كۆپ رەڭگارەڭ گۈللەر بىزگە ئېرىلاندىيىدىكى ھەرخىل گۈللەر بىلەن تولغان چىمەنزارنى ئەسلەتتى . « مېنى ئۇنتۇماڭ » دېگەن گۈل مەن كۆرگەن بۇ خىلدىكى گۈللەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئېچىلىدىغىنى

ئىدى . بىر ئىنگلىز چىسى ئېگىزلىكتىكى پىلىكئوتنىڭ گۈلى ئاجايىپ يو-
غان بولۇپ ، زېمىنغا يېشىل مەخمەل سېلىنغاندەك كۆرۈنەتتى .
بىز ياۋا گۈللەردىن يوغان گۈلدەستە ياساپ كەينىمىزگە يانايلى ،
دەپ تۇرساق ، توساتتىن يەرلىك دېھقانلىنىڭ قىزى بۇگۈرۈپ كېلىپ ،
بىزنى ئانىسىنىڭ كېسىلىنى كۆرۈپ قويۇشقا تەكلىپ قىلدى . ئۇ بىزگە
ئانىسىنىڭ تۇيۇقسىز قاتتىق ئاغرىپ قالغانلىقىنى ، ئۆيدىكىلەرنىڭ ئۇنى
ساقيالماسلىكىنى ، دەۋاتقانلىقىنى ئېيتتى . مەن ئۇنىڭغا دوختۇر ئەمەس-
لىكىمنى ئېيتتىم . ئەمما ، ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمەيتتىم . شۇڭا رۇسچىنى
بىلىدىغان چاكىرىمىز جوننى تەرجىمانلىق قىلدۇردۇم . يەنە بىر تەرەپ-
تىن ، ئەگەر ئۇنىڭغا دورا بەرسەم ، دورامنى يېگەندىن كېيىن ئۇ ئۆلۈپ -
تارتىپ قالسا ، بۇ كىشىلەر ماڭا ئايالنى ئۆلتۈرۈۋەتتى دەپ ئېسىلۋالار-
مىكىن دەپمۇ قورقتۇم . ۋەھالەنكى بۇ قىزنىڭ يالۇۋرۇشلىرىغا قۇلاق يو-
پۇرۇپ تۇرۇشنىمۇ ۋىجدانىم كۆتۈرمىدى . شۇنىڭ بىلەن ئاددىي دورىلار
ۋە سۈرتىدىغان بىرخىل دورا سۈيۇقلۇقىنى ئېلىپ ئۇ ئاغرىق ئايالنى كۆ-
رۈشكە باردىم . بىچارە ئايالنىڭ ھالى ھەقىقەتەن ئېغىر ئىدى . ئاغرىق
ئازابىغا چىدىماي تولغىناتتى . ئۇنى يۈرەك كېسىلى بولۇپ قالدىمىكىن ،
دەپ ئويلىدىم . ئايال ئاشخانىدىكى كارىۋاتنا ياتاتتى . دېرىزىلەر مەھكەم
ئېتىۋېتىلگەنىدى . ئوچاقتا ئۇلۇغ ئوت كۆيۈۋاتاتتى . قازاندا نېمىدۇر قاي-
ناۋاتاتتى . دۇخوپكىدا بولكا پىشۇرۇلۇۋاتاتتى . ئۆيدە جىمى ئادەم ئۇنىڭ
ئەترابىدا تۇرۇپ بەزىلىرى ئۇن سېلىپ ، بەزىلىرى ئۇنسىز يىغلىشىۋا-
تاتتى . ئۆينىڭ ھاۋاسى يامان بولۇپ ، نەپەس بوغۇلاتتى . ئۇنىڭ ئۇس-
تىگە ئىسسىقتا چىدىغىلى بولمايتتى . مەن دەرھال ئايالنى ھاۋاسى ياخ-
شىراق يەنە بىر ئۆيگە ئاچقۇزدۇم ـ دە ، باشقىلارنى چىقىرىۋېتىپ ، ئۇ-
نىڭ يېنىدا ئېرىم بىلەن ئۆزۈملا قالدىم . ئازراق دورا ئىچكۈزسەم ئۇنۇمى
بولمىدى . بىرقانچە قېتىم ، ئۇ قولۇمدا جان ئۈزىدىغاندەكلا ئويلاپ كەتە-
تتىم . ئۇنىڭ بەدىنىگە ئايرىمان مارکىلىق سۈيۇق دورىنى سۈرتكەنىدىم .
بىردەمدىن كېيىن چىرايى سەل ئوڭشىلىپ ، نەپەس ئېلىشى نورمالاش-
تى . ئاندىن ئارام ئېلىپ ئۇخلىدى . مەن ئۇنىڭغا قاراشقا قىزىنى قېشىدا

قويۇپ ، ئاشخانىغا قايتىپ چىقتىم . ئۆيدىكىلەر بىر بۇلۇڭدىكى ئەيسا سۈرىتى ئالدىدا تۇرۇپ ، ئۆكسۈپ يىغلىغان هالدا ، ئەيسانىڭ سۈرىتىگە تەزىم قىلىپ ، مەيدىسىگە كرېست سىزىۋاتاتتى . ئۇلارغا ياخشى خەۋەر يەتكۈزگىنىم ئۈچۈن خۇداغا شۈكۈرلەر ئېيتتىم . بۇ يەردىكىلەر كېيىل كۆتۈشنى پەقەتمۇ بىلمەيدىكەن . ئۇلارنىڭ دۇنيادىن ئايرىلغان هالدا مۇشۇنداق چەت ـ ياقا جايدا قانداق ياشايدىغانلىقىغا هېچ ئەقلىم يەتمىدى . بۇ ئۆيدە 12 ياشلاردىكى بار بىر ئوغۇل بالا بار بولۇپ ، بىر پۈتى تېڭىلغان هالدا ئورۇندۇقتا ئولتۇرىدىكەن . بۇ بالىغا نېمە بولغانلىقىنى سورىۇپدىم ، ئۇلار ماڭا ، بىرنەچچە هەپتىنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ تاغدىن يىقىلىپ چۈشۈپ بىر پۈتى سۇنۇپ كەتكەنلىكىنى ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇنى ناۋىنغا ئاپىرىپ تاكدۇرۇشقا چولىسى تەگمەيدىغانلىقىنى ئېيتتى .

15 ـ ئىيۇل ، چارشەنبە

بۈگۈن تاڭ ئېتىشىغىلا ، خىيالىمىزغا تۇنۇگۈنكى كېسەل ئايال كەلدى . ئايال يەنىلا زەئىپ بولسىمۇ ، خېلى ياخشى بولۇپ قالغانىدى . بۇنىڭدىن خۇشال بولدۇق . بىز قىزغا ئانىسىنى قانداق كۆتۈش ، دەم ئالغۇزۇش ، يېمەك ـ ئىچمەكتە نېمىلەرگە دىققەت قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى تاپىلىغاندىن كېيىن ، يولغا چىقىپ كەتتۇق .

يولغا چىقىپلا دولان تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈشكە باشلىدۇق . بۇ يول ناهايىتى يامان بولۇپ ، تاغ ئېگىز ، يانتۇلۇقى تىك ئىدى ، يول بارغانسېرى تارىيىپ باراتتى . بىز بىر تاغ جىلغىسىغا كەلدۇق . جىلغىدا سۇيى شىددەت بىلەن ئاقىدىغان بىر دەريا بار ئىدى . تار ئېغىزدىكى يول ئوبدان بولغانلىقى ئۈچۈن ، هېچقانچە جاپا تارتماي ئۆتۈۋالدۇق . ئەمما بۇ يەر دېگىز يۈزىدىن بەكلا ئېگىز ئىكەن ، بىزنى خېلىلا پاراكەندە قىلدى . بىچارە ئاتلارمۇ نەپسى قىسىلىپ ، هاسىراپ ـ هۆمىدەپ ئاران ماڭدى . چوققىغا چىقىپ بولغاندىن كېيىن ، پەيتۇن بىزنى قورقۇتۇپ خۇددى پويىزدەك تېزلىك بىلەن تۆۋەنگە چۈشۈشكە باشلىدى . بۇ ئەهۋالغا بىز خېلى تەسلىكتە ئاران كۆندۇق ۋە تېخى بۇنىڭدىن كۆگلىمىز ئېچىلىپ قالدى . بولۇپمۇ بالىلار تاغقا چىقىش ، تاغدىن چۈشۈشلەردىكى قىزىقار-

لىق ھەربىكەتكە ئامراق بولۇپ قالدى . پەيتۇنچىلار ناھايىتى زېرەك ۋە قا-
بىل ئىدى ، ئاتلارمۇ ياخشى ئىدى . بىز ئات ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن
سارايغا چۈشكەندە ، بالىلار خۇددى قەپەستىن چىققان پىرتقۇچ ھايۋان
بالىلىرىدەك ئەركىن تاقلاپ يايراپ كەتتى .

بۇگۈن ئىككىنچى بېكەتتە ئالماشتۇرىدىغان ئات تاپالمىغاچقا ،
ئاران ئىككى بېكەتلا ماڭالىدۇق . بۇ يەردىكى ئادەملەر بەك بەغەرەز ،
كۆزى كىچىك ئىكەن . بىز ھەتتا چىشمۇ ئۆتمەيدىغان قېرى مېكىيانىنىڭ
باھاسىنى تالىشىپ ئۇلار بىلەن سوقۇشۇپ كەتتۇق . چۈنكى ئۇلار بۇ
توخۇغا ئادەتتىكىدىن بىر ھەسسە يۇقىرى باھا قويۇپ تۇرۇۋالدى .

16 ـ ئىيۇل ، پەيشەنبە

بىز بۇگۈن بالدۇررراق يولغا چىقايلى ، دەپ ئەتىگەن سائەت ئال-
تىدىلا يۇرۇپ كەتتۇق . لېكىن ئالدىرىغان يولدا قالار دېگەندەك ، يېرىم
سائەت ماڭا ـ ماڭمايلا بىر پەيتۇنىنىڭ چاقى بۇزۇلدى . شۇنىڭ بىلەن بىز
شۇ يەردە ساقلاپ تۇردۇق . بىر پەيتۇنچى پەيتۇننى چىقىرىۋېتىپ ئاتقا
مىندى ـ دە ، كەينىگە يېنىپ چاق ئەكەلدى . شۇنداق قىلىپ قىممەتلىك
بىر سائەت ۋاقتىمىز شۇ تەرزدە ئۆتۈپ كەتتى . يولدا بىر سايدا توختاپ
ئازراق دەم ئېلىۋالدۇق . سائەت ئىككىدە ئىسسىق كۆلىنىڭ بويىدىكى
كۆلتې مالدىغا يېتىپ كېلىشىمىزگە چېلەكلەپ قۇيغاندەك قاتتىق يامغۇر
يېغىپ كەتتى . بىز قەشقەردىن چىققاندىن بۇيان بىر تامچە يامغۇر كۆر-
مىگەنىدۇق . ئەمدى ھەتتا مۆلدۈرنىمۇ كۆردۇق . ھاۋا كەچقۇرۇن سال-
قىن ، كۈندۈزى مۆتىدىل ، تازىمۇ راھەت بولۇپ قالدى .

بىز پوچتىخانىدىن بىر بوش ئۆي تېپىپ ئورۇنلاشتۇق . ئەما ،
كەچلىكى ياتايلى دەپ تۇرساق ، بىر رۇسىيە ئوفىتسېرى خوتۇنى ،
ئىككى قىزى ۋە بىر بالا باققۇچىسى بىلەن بىللە كىرىپ قالدى . شۇلار
بىلەن تەڭلا دېگۈدەك ئىككى پولشالىقمۇ كەلدى . ئىككى ئېغىز ئۆيدە
بۇنچىۋالا ئادەم قانداقمۇ ياتارمىز ، دەپ غەم يەپ تۇرساق ، ئىككى پولشا-
لىق ئات يەڭگۈشلەپ مېڭىپ كەتتى . رۇسىيە ئوفىتسېرىمۇ باشقا جاي
تېپىپ ئورۇنلاشتى . شۇنىڭ بىلەن بىز ئەمدى ئارامخۇدا ياتىدىغان بول-

دۇق ، دەپ خاتىرجەم بولدۇق .

ئەتىسى ئەتىگەندە ، بىزگە رۇسىيە ئوفىتسېرى بىلەن بەيگىگە چۈشكەندەك بەسلىشىكە توغرا كېلەتتى . چۈنكى كىم ئەتىگەنرەك يولغا چىقالىسا ، شۇ كېيىنكى بېكەتلەردە ئات ئالماشتۇرۇپ بىمالال ماڭالايتتى .

17 ـ ئىيۇل ، جۈمە

بىز ئەتىسى سەھەردە ھاپىلا ـ شاپىلا ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ، تامـ قىمىزنى ئالدىراشلا يېدۇق . بىز تۇرغان ئۆينىڭ ئۈدۈلىدىكى ئۆيگە چۈشكەن رىقابەتچىلىرىمىزمۇ ئالدىراش ـ تېنەش ناشتا قىلىپ ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى يىغىشتۇرۇۋاتاتتى . بەختكە قارشى ، بىزنىڭ ئىشىمىز پۈتـ مەي كەتتى . جىمى ئىشنى تەخ قىلىپ بولغا چىقايلى دېگەندە ، ئۇلارنىڭ پەيتۇنى بىزدىن ئۆتۈپ كەتتى . ئۇلارنىڭ چىرايىدا مەغرۇرانە تەبەسسۇم جىلۋە قىلاتتى . پەيتۇنچىلىرىمىز كېينكى بېكەتكە كىم بۇرۇن يېتىپ بارالىسا ، ئاتلارنى يەڭگۈشلەپ توختىماي مېڭىپ كېتەلەيدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگەچكە ، بۇ مۇسابىقىدە چوقۇم ئۆتۈپ چىقىشقا بەل باغلاپ جىمى ھۈنىرىنى ئىشقا سالدى . بىزنىڭ پەيتۇنىمىز تاغ بولىدا گاھ يۇقـ رىغا چىقىپ ، گاھ تۆۋەنگە چۈشۈپ ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ ئىلگىرىلەيتتى . ئىنتايىن خەتەرلىك بىر جايدا ئۇلارغا يېتىشۋالدۇق . لېكىن يول بەك تار بولغاچقا ، ئالدىغا ئۆتەلمەي قالدۇق . تاغ ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن ، بىر مىنۇتمۇ توختىماستىن ، پەسكە قاراپ ئاتقان ئوقتەك تېز چۈشتۇق . ئاتلارمۇ بىزنىڭ مۇسابىقىگە چۈشكىنىمىزنى بىلـ گەندەك شۇنداق تېز ماڭدى . ئەپسۇسكى ، بارلىق تىرىشچانلىقىمىز بې‌ـ كەتكە كەلگەندە يوقلا بولدى . چۈنكى بېكەتتە بىرمۇ ئات يوق بولغانلىقى ئۈچۈن ، بىزمۇ ، ئۇلارمۇ ئامالسىز قالدۇق . بېكەتتىكىلەر چۈشتە ئۈچ ئات پەيدا بولىدۇ ، ئۇنى ياخشىسى ئۈچ ئات بولسىلا ماڭالايدىغان رۇسىيىلىكـ لەر ئېلىپ ماڭسۇن ، دېيىشتى . دەرۋەقە بىزگە توققۇز ئات بولمىسا بولـ مايتتى . شۇنىڭ بىلەن بىز ئۇ بېكەتتە رەقىبلىرىمىز بىلەن تونۇشۇپ ، دوستلىشىپ ۋاقىتنى ئەستىن چىقمايدىغان دەرىجىدە كۆڭۈللۈك ئۆتـ كۈزگەندىن كېيىن ، ئۇلار يولغا چىقتى . سائەت تۆتلەردە بىزمۇ ئاتلارنى

يەڭگۈشلەپ مېڭىپ كەتتۇق . بۇرمان جىلغىسىدىن ئۆتتۇق . بۇ ، چۈ دەريـاسى ئېقىپ ئۆتىدىغان ناھايىتى قاقاس بىر جىلغا ئىكەن . بىز بۇ يـەرگە كەلگۈن سۈيى بىلەن تولغان دەريا تازا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان بىر چاغدا كەپتۇق .

18 ـ ئىيۇل ، شەنبە

بۈگۈنكى بېكەتلەرنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يىراق ، يول تاشلىق ۋە ئىنتايىن ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل بولغانلىقى ئۈچۈن ، بەكمۇ ھېرىپ كەتتۇق . تاغ رايونىدىن ئايرىلغاندا ، ھاۋا بەكلا سالقىن ئىدى . لېكىن ئوتلاق ، دەپ ئاتىلىدىغان جايغا كەلگەندە ، ھاۋا ئىسسىپ تونۇردەك بولۇپ كـەتتى . توقاقنىڭ سالقىن ، دەرەخلىك بولىغا كەلگەندە ، ئاندىن ئۆھ ، دەپ راھەتكە چىقىپ قالدۇق .

19 ـ ئىيۇل ، يەكشەنبە

بـۈگۈن بىز ئىمكانقەدەر توختىماي مېڭىپ 55 ئىنگلىز مىلى يول يۈردۇق . چۈشكە قالماي رۇسىيىنىڭ چوڭ بىر بازىرى پىشپېككە كەلـ دۇق . ئۇ يەردە ئازراق ئارام ئېلىپ ، بازارلىرىنى بىر چۆرگىلىۋېتىپ يەنە يۈرۈپ كەتتۇق . ئاخشىمى كېيىنكى بېكەت بولغان سۈكالاك ناملىق كىچىك بىر يېزىغا كېلىپ قوندۇق . بۈگۈنكى ئوتلاق بويلاپ قىلغان سەپىرىمىز ناھايىتى كۆڭۈللۈك بولدى . بىز يول بويى كۆچمەن رۇسلار ئولتۇراقلاشقان نۇرغۇن كىچىك يېزىنى كۆردۇق .قارىغاندا بۇ كۆچمەنلەر بـۈرۈن قىرغىزلارغا تەئەللۇق زېمىننى ئىگىلىگەندەك قىلاتتى . قىر- غىزلارنى بولسا رۇسلار قوغلىۋەتكەندى . قىرغىزلارنىڭ شىكايەتلىرى- دىن ، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشتىن قاتتىق نەپرەتلىنىدىغانلىقىنى بىلدۇق . يە- زىلار تولىمۇ چىرايلىق ، يول بويىدىكى باراقسان ئۆسكەن دەل ـ دەرەخ- لەر يولغا سايە تاشلاپ تۇراتتى . ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگىمۇ ئوت ـ چۆپ ئۆسكەن . ھەممە ياقتا ئېگىز قۇرۇق ئوت ـ چۆپ دۆۋىلىرى ، توپ ـ توپ كالىلار ئوتلاپ ياكى ئاستا مېڭىپ يۈرەتتى . ئېچىلغان بوزىيەرلەردە زىرائەتلەر راسا ئوخشىغاندى ، كومبايىنلار جىددىي سۈرئەتتە زىرائەت- لەرنى يىغىۋاتاتتى . روشەنكى ، كۆچمەنلەرنىڭ بۇ يەرگە كەلگىنىگە ئۇ-

زۇن بولمىغان . چۈنكى كىشىلەر شاخ ـ يوپۇرماقلاردىن ياسىغان ئىپ-تىدائىي كەپىلەردە تۇرۇپ ، يېگىدىن ئۆي ـ ئىمارەتلەر سېلىۋاتاتتى . ئا-يالار ۋە قىزلار ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ ، گۈللۈك رەختلەردىن كۆگلەك كىيىپ ،رەڭدار ياغلىقلارنى چىگىۋالغانىدى . بۇ يەردە ئۆينى ئايالار سا-لىدىكەن ، ئەرلەر بولسا ئېتىز ـ ئېرىق ئىشىنى قىلىدىكەن .

20 ـ ئىيۇل ، دۈشەنبە

بۈگۈن ، يولىمىز پەقەت ئاۋۇمىدى . توپا ـ چاڭ ئىچىدىلا ماڭ-دۇق . بەزىدە توپا ـ چاڭدا ئەتراپىمىزدىكى نەرسىلەرنىمۇ كۆرەلمەيت-تۇق . ئات ۋە بىز توپىغا مىلىنىپ رەسۋا بولۇپ كەتتۇق . ئۆچ بېكەت يول مېڭىشنى پىلانلىغان بولساقمۇ ، ئىككىنچى بېكەتكە كەلگەندە ، جا-ھانىي قارىغۇ تۈن قوينىغا ئالدى . بىز ئائىلاج كارابالتى دېگەن جايدا قوندۇق . بۇ خېلى چىرايلىق ، ئەمما چۈشىنى مۈڭلىدايدىغان بىر يېرى ئى-كەن .

21 ـ ئىيۇل ، سەيشەنبە

بۈگۈن چاڭ ـ توپا شۇنچىلىك كۆپ ئىدىكى ، نەپەسنى بوغات-تى . يۈك ـ تاق ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە توپا كىرىپ رەسۋا بولدى . بىر چامادانىنى ئېچىپ قارىسام ، يېرىمدىن ئاشقۇچە توپىغا مىلە-نىپتۇ . ئۈيگە بارغاندا ، نەرسە ـ كېرەكلەرنى قايسى سۇرەتتە كۆرەرمىز-كىن ؟

ھازىر تاماق يېيىش بىر مەسىلە ئىدى . ئەگەر بىز يەيدىغان نۇر-غۇن نەرسە ئېلىۋالمىغان ، جۇن بىزگە تاماق قىلىپ بەرمىگەن بولسا ، قانداق قىلاتتۇقكىن ، ھېچ بىلمىدىم ! قائىدە بويىچە ھەر بىر بېكەتتە يو-لۇچىلارغا تاماق بېرىلىشى كېرەك ئىدى . لېكىن ، تاماق يەيلى دېگەندە يوق ئىدى . مىك بىر بالالىقتا تاپقان تۇخۇملارمۇ يېگى ئەمەس ئىدى . تېپىلىدىغان ۋە كۆپ بولغان بىردىنبىر نەرسە بولكا بولسىمۇ ، رۇسلار-نىڭ بولكىسى ئاچچىق ئىدى . باللارغا ئەمەس ، بىزگىمۇ پەقەت ياقـ-مىدى .

22 ـ ئىيۇل ، چارشەنبە

يەڭگۈشلەپ مېڭىپ كەتتۇق . بۇرمان جىلغىسىدىن ئۆتتۇق . بۇ ، چۈ دەريـاسى ئېقىپ ئۆتىدىغان ناھايىتى قاقاس بىر جىلغا ئىكەن . بىز بۇ يـەرگە كەلگۈن سۈيى بىلەن تولغان دەريا تازا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان بىر چاغدا كەپتۇق .

18 ـ ئىيۇل ، شەنبە

بۈگۈنكى بېكەتلەرنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يىراق ، يول تاشلىق ۋە ئىنتايىن ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل بولغانلىقى ئۈچۈن ، بەكمۇ ھېرىپ كەتتۇق . تاغ رايونىدىن ئايرىلغاندا ، ھاۋا بەكلا سالقىن ئىدى . لېكىن ئوتلاق ، دەپ ئاتىلىدىغان جايغا كەلگەندە ، ھاۋا ئىسسىپ تونۇردەك بولۇپ كـەتتى . توقماقنىڭ سالقىن ، دەرەخلىك يولىغا كەلگەندە ، ئاندىن ئۇھ ، دەپ راھەتكە چىقىپ قالدۇق .

19 ـ ئىيۇل ، يەكشەنبە

بـۈگۈن بىز ئىمكانقەدەر توختىماي مېڭىپ 55 ئىنگلىز مىلى يول يۈردۇق . چۈشكە قالماي رۇسىيىنىڭ چوڭ بىر بازىرى پىشپېككە كەلـ دۇق . ئۇ يەردە ئازراق ئارام ئېلىپ ، بازارلىرىنى بىر چۆرگىلىۋېتىپ يەنە يۈرۈپ كەتتۇق . ئاخشىمى كېيىنكى بېكەت بولغان سۈكالاك ناملىق كىچىك بىر يېزىغا كېلىپ قوندۇق . بۈگۈنكى ئوتلاق بويلاپ قىلغان سەپىرىمىز ناھايىتى كۆڭۈللۈك بولدى . بىز يول بويى كۆچمەن رۇسلار ئولتۇراقلاشقان نۇرغۇن كىچىك يېزىنى كۆردۇق .قارىغاندا بۇ كۆچمەنلەر بـۇرۇن قىرغىزلارغا تەئەللۇق زېمىننى ئىگىلىگەندەك قىلاتتى . قىرـ غىزلارنى بولسا رۇسلار قوغلىۋەتكەندى . قىرغىزلارنىڭ شىكايەتلىرـ دىـن ، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشتىن قانتىق نەپرەتلىنىدىغانلىقىنى بىلدۇق . يەـ زىلار تولىمۇ چىرايلىق ، يول بويىدىكى باراقسان ئۆسكەن دەل ـ دەرەخـ لەر يولغا سايە تاشلاپ تۇراتتى . ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگىمۇ ئوت ـ چۆپ ئۆسكـەن . ھەممە يافتا ئېگىز قۇرۇق ئوت ـ چۆپ دۆۋىلىرى ، توپ ـ تـوپ كالىلار ئوتلاپ ياكى ئاستا مېڭىپ يۈرەتتى . ئېچىلغان بوزىيەرلەردە زىرائەتلەر راسا ئوخشىغانىدى ، كومبايىنلار جىددىي سۈرئەتتە زىرائەتـ لەرنى يىغىۋاتاتتى . روشەنكى ، كۆچمەنلەرنىڭ بۇ يەرگە كەلگىنىگە ئۇـ

زۇن بولمىغان . چۈنكى كىشىلەر شاخ ـ يوپۇرماقلاردىن ياسىغان ئىپتىدائىي كەپىلەردە تۇرۇپ ، يېگىدىن ئۆي ـ ئىمارەتلەر سېلىۋاتاتتى . ئالىيالار ۋە قىزلار ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ ، گۈللۈك رەختلەردىن كۆگلەك كىيىپ ، رەڭدار ياغلىقلارنى چىگىۋالغانىدى . بۇ يەردە ئۆينى ئايالالار سالىدىكەن ، ئەرلەر بولسا ئېتىز ـ ئېرىق ئىشىنى قىلىدىكەن .

20 ـ ئىيۇل ، دۈشەنبە

بۈگۈن ، يولىمىز پەقەت ئاۋۇمىدى . توپا ـ چاڭ ئىچىدىلا ماڭىدۇق . بەزىدە توپا ـ چاڭدا ئەتراپىمىزدىكى نەرسىلەرنىمۇ كۆرەلمەيتتۇق . ئات ۋە بىز توپىغا مىلىنىپ رەسۋا بولۇپ كەتتۇق . ئۆچ بېكەت يول مېڭىشنى پىلانلىغان بولساقمۇ ، ئىككىنچى بېكەتكە كەلگەندە ، جانىنى قاراڭغۇ تۈن قوينىغا ئالدى . بىز نائىلاج كارابالتى دېگەن جايدا قوندۇق . بۇ خېلى چىرايلىق ، ئەمما چۈشىنى مۈرىلدايدىغان بىر يېزا ئىكەن .

21 ـ ئىيۇل ، سەيشەنبە

بۈگۈن چاڭ ـ توپا شۈنچىلىك كۆپ ئىدىكى ، نەپەسنى بوغاتتى . يۈك ـ تاق ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە توپا كىرىپ رەسۋا بولدى . بىر چامادانىنى ئېچىپ قارىسام ، يېرىمدىن ئاشقۇچە توپىغا مىلىنىپتۇ . ئۆيگە بارغاندا ، نەرسە ـ كېرەكلەرنى قايسى سۈرەتتە كۆرەرمىزكىن ؟

ھازىر تاماق يېيىش بىر مەسىلە ئىدى . ئەگەر بىز يەيدىغان نۇرغۇن نەرسە ئېلىۋالمىغان ، جون بىزگە تاماق قىلىپ بەرمىگەن بولسا ، قانداق قىلاتتۇقكىن ، ھېچ بىلمەيمىز ! قائىدە بويىچە ھەر بىر بېكەتتە يولۇچىلارغا تاماق بېرىلىشى كېرەك ئىدى . لېكىن ، تاماق يەيلى دېگەندە يوق ئىدى . مىلك بىر بالالىقتا تاپقان تۇخۇملارمۇ يېگۈلىمەس ئىدى . تېپىلىدىغان ۋە كۆپ بولغان بىردىنبىر نەرسە بولكا بولسىمۇ ، رۇسلارنىڭ بولكىسى ئاچچىق ئىدى . بالىلارغا ئەمەس ، بىزگىمۇ پەقەت ياقمىدى .

22 ـ ئىيۇل ، چارشەنبە

لىق ھەرىكەتكە ئامراق بولۇپ قالدى . پەيتۇنچىلار ناھايىتى زېرەك ۋە قا-
بىل ئىدى . ئاتلارمۇ ياخشى ئىدى . بىز ئات ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن
سارايغا چۈشكەندە ، بالىلار خۇددى قەپەستىن چىققان يىرتقۇچ ھايۋان
بالىلىرىدەك ئەركىن تاقلاپ يايراپ كەتتى .

بۇگۈن ئىككىنچى بېكەتتە ئالماشتۇرىدىغان ئات تاپالمىغاچقا ،
ئاران ئىككى بېكەتلا ماڭالىدۇق . بۇ يەردىكى ئادەملەر بەك بەغەرەز ،
كۆزى كىچىك ئىكەن . بىز ھەتتا چىشمۇ ئۆتمەيدىغان قېرى مېكىيانىنىڭ
ياھاسىنى تالىشىپ ئۇلار بىلەن سوقۇشۇپ كەتتۇق . چۈنكى ئۇلار بۇ
توخۇغا ئادەتتىكىدىن بىر ھەسسە يۇقىرى باھا قويۇپ تۇرۇۋالدى .

16 ـ ئىيۇل ، پەيشەنبە

بىز بۇگۈن بالدۇرراق يولغا چىقايلى ، دەپ ئەتىگەن سائەت ئال-
تىدىلا يۇرۇپ كەتتۇق . لېكىن ئالدىرىغان يولدا قالار دېگەندەك ، يېرىم
سائەت ماڭا ـ ماڭمايلا بىر پەيتۇنىنىڭ چاقى بۇزۇلدى . شۇنىڭ بىلەن بىز
شۇ يەردە ساقلاپ تۇردۇق . بىر پەيتۇنچى پەيتۇنىنى چىقىرىۋېتىپ ئاتقا
مىندى ـ دە ، كەينىگە يېنىپ چاق ئەكەلدى . شۇنداق قىلىپ قىممەتلىك
بىر سائەت ۋاقتىمىز شۇ تەرزدە ئۆتۈپ كەتتى . يولدا بىر سايدا توختاپ
ئازراق دەم ئېلىۋالدۇق . سائەت ئىككىدە ئىسسىق كۆلىنىڭ بويىدىكى
كۆلتې مالدىغا يېتىپ كېلىشىمىزگە چېلەكلەپ قۇيغاندەك قاتتىق يامغۇر
يېغىپ كەتتى . بىز قەشقەردىن چىققاندىن بۇيان بىر تامچە يامغۇر كۆر-
مىگەنىدۇق . ئەمدى ھەتتا مۆلدۈرنىمۇ كۆردۇق . ھاۋا كەچقۇرۇن سال-
قىن ، كۈندۈزى مۆتىدىل ، تازىمۇ راھەت بولۇپ قالدى .

بىز پوچتىخانىدىن بىر بوش ئۆي تېپىپ ئورۇنلاشتۇق . ئەما ،
كەچلىكى ياتايلى دەپ تۇرساق ، بىر رۇسىيە ئوفىتسېرى خوتۇنى ،
ئىككى قىزى ۋە بىر بالا باققۇچىسى بىلەن بىللە كىرىپ قالدى . شۇلار
بىلەن تەڭلا دېگۈدەك ئىككى پولشالىقمۇ كەلدى . ئىككى ئېغىز ئۆيدە
بۇنچىۋالا ئادەم قانداقمۇ ياتارمىز ، دەپ غەم يەپ تۇرساق ، ئىككى پولشا-
لىق ئەتىگەنلىكىنى ئوفىتسېرنىمۇ باشقا جاي
تېپىپ ئورۇنلاشتى . شۇنىڭ بىلەن بىز ئەمدى ئارامخۇدا ياتىدىغان بول-

دۇق ، دەپ خاتىرجەم بولدۇق .

ئەتىسى ئەتىگەندە ، بىزگە رۇسىيە ئوفتىسېرى بىلەن بەيگىگە چۈشكەندەك بەسلىششكە توغرا كېلەتتى . چۈنكى كىم ئەتىگەنرەك يولغا چىقالسا ، شۇ كېيىنكى بېكەتلەردە ئات ئالماشتۇرۇپ بىمالال ماڭالايتتى .

17 ـ ئىيۇل ، جۈمە

بىز ئەتىسى سەھەردە ھاپىلا ـ شاپىلا ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ، تامـ قىمىزنى ئالدىراشلا يېدۇق . بىز تۇرغان ئۆينىڭ ئۈدۈلىدىكى ئۆيگە چۈشكەن رىقابەتچىلىرىمىزمۇ ئالدىراش ـ تېنەش ناشتا قىلىپ ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى يىغىشتۇرۇۋاتاتتى . بەختكە قارشى ، بىزنىڭ ئىشىمىز پۈتـ مەي كەتتى . جىمى ئىشنى تەخ قىلىپ بولغا چىقايلى دېگەندە ، ئۇلارنىڭ پەيتۇنى بىزدىن ئۆتۈپ كەتتى . ئۇلارنىڭ چىرايىدا مەغرۇرانە تەبەسسۇم جىلۋە قىلاتتى . پەيتۇنچىلىرىمىز كېينكى بېكەتكە كىم بۇرۇن يېتىپ بارالىسا ، ئاتلارنى يەڭگۈشلەپ توختىماي مېڭىپ كېتەلەيدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگەچكە ، بۇ مۇسابىقىدە چوقۇم ئۈتۈپ چىقىشقا بەل باغلاپ جىمى ھۈنىرىنى ئىشقا سالدى . بىزنىڭ پەيتۇنىمىز تاغ يولىدا گاھ يۇقـ رىغا چىقىپ ، گاھ تۆۋەنگە چۈشۈپ ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ ئىلگىرىلەيتتى . ئىنتايىن خەتەرلىك بىر جايدا ئۇلارغا يېتىشۋالدۇق . لېكىن يول بەك تار بولغاچقا ، ئالدىغا ئۆتەلمەي قالدۇق . تاغ ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن ، بىر مىنۇتمۇ توختىماستىن ، پەسكە قاراپ ئاتقان ئوقتەك تېز چۈشتۇق . ئاتلارمۇ بىزنىڭ مۇسابىقىگە چۈشكىنىمىزنى بىلـ گەندەك شۇنداق تېز ماڭدى . ئەپسۇسكى ، بارلىق تىرىشچانلىقىمىز بې كەتكە كەلگەندە يوقلا بولدى . چۈنكى بېكەتتە بىرمۇ ئات يوق بولغانلىقى ئۈچۈن ، بىزمۇ ، ئۇلارمۇ ئامالسىز قالدۇق . بېكەتتىكىلەر چۈشتە ئۈچ ئات پەيدا بولىدۇ ، ئۇنى ياخشىسى ئۈچ ئات بولسىلا ماڭالايدىغان رۇسىيىلىك لەر ئېلىپ ماڭسۇن ، دېيىشتى . دەرۋەقە بىزگە توققۇز ئات بولمىسا بول مايتتى . شۇنىڭ بىلەن بىز ئۇ بېكەتتە رەقىبلىرىمىز بىلەن تونۇشۇپ ، دوستلىشىپ ۋاقىتنى ئەستىن چىقايدىغان دەرىجىدە كۆڭۈللۈك ئۆتـ كۈزگەندىن كېيىن ، ئۇلار يولغا چىقتى . سائەت توتلەردە بىزمۇ ئاتلارنى

يەكگۈشلەپ مېڭىپ كەتتۇق . بۇرمان جىلغىسىدىن ئۆتتۇق . بۇ ، چۇ دەريـاسى ئېقىپ ئۆتىدىغان ناھايىتى قاقاس بىر جىلغا ئىكەن . بىز بۇ يـەرگە كەلگۈن سۈيى بىلەن تولغان دەريا تازا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان بىر چاغدا كەپتۇق .

18 ـ ئىيۇل ، شەنبە

بۈگۈنكى بېكەتلەرنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يىراق ، يول تاشلىق ۋە ئىنتايىن ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل بولغانلىقى ئۈچۈن ، بەكمۇ ھېرىپ كەتتۇق . تاغ رايونىدىن ئايرىلغاندا ، ھاۋا بەكلا سالقىن ئىدى . لېكىن ئوتلاق ، دەپ ئاتىلىدىغان جايغا كەلگەندە ، ھاۋا ئىسسىپ تونۇردەك بولۇپ كـەتتى . توقماقنىڭ سالقىن ، دەرەخلىك بولىغا كەلگەندە ، ئاندىن ئۇھ ، دەپ راھەتكە چىقىپ قالدۇق .

19 ـ ئىيۇل ، يەكشەنبە

بـۈگۈن بىز ئىمكانقەدەر توختىماي مېڭىپ 55 ئىنگلىز مىلى يول يۈردۇق . چۈشكە قالماي رۇسىيىنىڭ چوڭ بىر بازىرى پىشپېككە كەلـ دۇق . ئۇ يەردە ئازراق ئارام ئېلىپ ، بازارلىرىنى بىر چۆرگىلىۋېتىپ يەنە يۈرۈپ كەتتۇق . ئاخشىمى كېيىنكى بېكەت بولغان سۈكالاك ناملىق كىچىك بىر يېزىغا كېلىپ قوندۇق . بۈگۈنكى ئوتلاق بويلاپ قىلغان سەپىرىمىز ناھايىتى كۆڭۈللۈك بولدى . بىز يول بويى كۆچمەن رۇسلار ئولتۇراقلاشقان ئۇرغۇن كىچىك يېزىنى كۆردۇق .قارىغاندا بۇ كۆچمەنلەر بـۈرۈن قىرغىزلارغا تەئەللۇق زېمىننى ئىگىلىگەندەك قىلاتتى . قىرـ غىزلارنى بولسا رۇسلار قوغلىۋەتكەندى . قىرغىزلارنىڭ شىكايەتلىرـ دىن ، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشتىن قاتتىق نەپرەتلىنىدىغانلىقىنى بىلدۇق . يېـ زىلار تولىمۇ چىرايلىق ، يول بويىدىكى باراقسان ئۆسكەن دەل ـ دەرەخـ لەر يولغا سايە تاشلاپ تۇراتتى . ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگىمۇ ئوت ـ چۆپ ئۆسكەن . ھەممە ياقتا ئېگىز قۇرۇق ئوت ـ چۆپ دۆۋىلىرى ، توپ ـ توپ كالىلار ئوتلاپ ياكى ئاستا مېڭىپ يۈرەتتى . ئېچىلغان بوزىيەرلەردە زىرائەتلەر راسا ئوخشىغانىدى ، كومبايىنلار جىددىي سۈرئەتتە زىرائەتـ لەرنى يىغىۋاتاتتى . روشەنكى ، كۆچمەنلەرنىڭ بۇ يەرگە كەلگىنىگە ئۇـ

زۇن بولمىغان . چۈنكى كىشىلەر شاخ ـ يوپۇرماقلاردىن ياسىغان ئىپ-تىدائىي كەپىلەردە تۇرۇپ ، يېگىدىن ئۆي ـ ئىمارەتلەر سېلىۋاتاتتى . ئا-يالار ۋە قىزلار ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ ، گۈللۈك رەختلەردىن كۆڭلەك كىيىپ ،رەڭدار ياغلىقلارنى چىگىۋالغانىدى . بۇ يەردە ئۆزىنى ئايالار سا-لىدىكەن ، ئەرلەر بولسا ئېتىز ـ ئېرىق ئىشىنى قىلىدىكەن .

20 ـ ئىيۇل ، دۈشەنبە

بۈگۈن ، يولىمىز پەقەت ئاۋۇمىدى . توپا ـ چاڭ ئىچىدىلا ماڭ-دۇق . بەزىدە توپا ـ چاڭدا ئەتراپىمىزدىكى نەرسىلەرنىمۇ كۆرەلمەيت-تۇق . ئات ۋە بىز توپىغا مىلىنىپ رەسۋا بولۇپ كەتتۇق . ئۆچ بېكەت يول مېڭىشنى پىلانلىغان بولساقمۇ ، ئىككىنچى بېكەتكە كەلگەندە ، جا-ھانىي قارائىغۇ تۇن قوينىغا ئالدى . بىز نائىلاج كارابالىتى دېگەن جايدا قوندۇق . بۇ خېلى چىرايلىق ، ئەمما چۈشىنى مىزىلدايدىغان بىر يېرا ئى-كەن .

21 ـ ئىيۇل ، سەيشەنبە

بۈگۈن چاڭ ـ توپا شۇنچىلىك كۆپ ئىدىكى ، نەپەسنى بوغات-تى . يۈك ـ تاق ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە توپا كىرىپ رەسۋا بولدى . بىر چامادانىنى ئېچىپ قارىسام ، يېرىمدىن ئاشقۇچە توپىغا مىلە-نىپتۇ . ئۆيگە بارغاندا ، نەرسە ـ كېرەكلەرنى قايسى سۈرەتتە كۆرەرمىز-كىن ؟

ھازىر تاماق يېيىش بىر مەسىلە ئىدى . ئەگەر بىز يەيدىغان نۇر-غۇن نەرسە ئېلىۋالمىغان ، جۇن بىزگە تاماق قىلىپ بەرمىگەن بولسا ، قانداق قىلاتتۇقكىن ، ھېچ بىلمەيدىم ! قائىدە بويىچە ھەر بىر بېكەتتە يو-لۇچىلارغا تاماق بېرىلىشى كېرەك ئىدى . لېكىن ، تاماق يەيلى دېگەندە يوق ئىدى . مىلك بىر بالالىقتا تاپقان تۇخۇملارمۇ يېگى ئەمەس ئىدى . تېپىلىدىغان ۋە كۆپ بولغان بىردىنبىر نەرسە بولكا بولسىمۇ ، رۇسلار-نىڭ بولكىسى ئاچچىق ئىدى . باللارغا ئەمەس ، بىزگىمۇ پەقەت ياقا-مىدى .

22 ـ ئىيۇل ، چارشەنبە

تالۀ سەھەر ، تالۀ بورۇماستىلا بىز تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ ئارانلا ئورنىمىزدىن تۇردۇق . بىز پەقەت بالدۇرراق يولغا چىقىپ ، كۈندۈزى بەك ئىسسىقتا ئۇزۇنراق ۋاقىت دەم ئېلىشنى ئويلايتتۇق . بىز يولغا چە- قايلى دەپ تۇرغاندا ، بىر خانىم ، بىر تۆرە ، بىر قىزچاق ئولتۇرغان بىر پەيتۇن كېلىپ قالدى ـ دە ، ئات تەلەپ قىلدى . بىز ئاتلارنى ئالماشتۇ- رۇپ بولغاندۇق . خانىم بىزنىڭ قېشىمىزغا كېلىپ ، ئېغىر كېسەل ئانا- سىنى يوقلاپ سان پېتېربورگقا ماڭغانلىقىنى ئېيتىپ ، بىزدىن ئات ئۆتۈ- نۈپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى . بىز بىر پەس ئىككىلەنگەندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلمۇەتتۇق . چۈنكى بىز يولغا چىقايلى دەپ تۇرغاندۇق . يەنە كېلىپ باللارنىڭ بىخەتەرلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ تېزرەك ماڭمىساق بولمايتتى . كېيىنكى بېكەتتە تاماق يەۋاتقىنىمىزدا ئۇلارمۇ يېتىپ كەلدى . لېكىن بىز يولغا چىققاندا ، ئات يەڭگۈشلەشنى ساقلاپ قالدى .

ئاخشىمى بىز ئۆتەڭدە تاماق يەۋەتساق ، ھېلىقى رۇسىيلىكلەر ئولتۇرغان بىر پەيتۇن ئۆتەڭگە كەلدى . بىزنىڭ كېچىلەپ مېڭىش ئو- يىمىز بولمىغاچقا ئۇلار دەرھال ئاتلارنى ئالماشتۇرۇشتى . قارىغاندا ئۇلار- نىڭ پەيتۇنىدا كېچىلەپ ماڭمىمۇ ، ئېگىز ـ پەس يوللاردا بەخىرامان ئۆخلىغىلى بولمىغاندەك قىلاتتى . مەن ئۇ خانىمنىڭ فرانسۇزچە بىلمە- غانلىقىنى بايقاپ ،ئاتلارنى ئالماشتۇرغۇچە ئارىلىقتا ئۇنىڭ بىلەن بىر پەس پاراڭلاشتىم . ئۇنىڭ ماڭا ئېيتىپ بەرگەنلىرىدىن بىلدىمكى ، ئۇنىڭ ئېرى پارتلاتقۇچ دورا پارتلاپ كېتىش ۋەقەسىدە ئۆلۈپ كېتىپتۇ . ئۇ ھازىر تۇل قاپتۇ . قىزىق ئىش ، ئۇ بۇ قېتىم ئانىسىنىڭ ئاغرىپ قالغانلە- قىنى ئېغىزغا ئالماي ، سان پېتېربورگقا قىزىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن قايتىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى . بۇنى ئاڭلاپ ۋىجدانىي ئازابتىن قۇتۇلۇپ ، كۆڭلىمىز ئارامغا چۈشتى . چۈنكى بۇگۈن ئەتىگەن ئۇ ھېلىقىدەك گەپلەرنى توقۇپ بىزنى گوللىغاندا ، مەن ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ قە- لىپ ، يولبويى ئاتلىرىمىزنى بەرمىگەنلىكىمىزدىن ئۆكۈنۈپ ، ئۆزۈمنى ئە- يىبلەپ كەلگەنىدىم .

ئەڭ ئاخىرقى بىر بېكەت بولدا بىزنى تازىمۇ پالاكەت باستى . بىزنىڭ پەيتونغا قوشۇلغان ئاتلار بەك شاش ئىدى . يولغا چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئاتلار ئۇركۈپ ، پەيتۇننى ئېلىپ قاچتى . پەيتۇنچى بار كۈچىنى ئىشقا سېلىپمۇ ئۇچقاندەك چېپىپ كېتىۋاتقاندەك ئاتلارنى پەقەت باشقۇرالمىدى . ئاخىر بىر چوڭقۇر ئارگال يەرگە كەلگەندە ، ئاندىن ئاتلار چىمپىدە توختىدى . شۇنىڭ بىلەن بىز ئاتنىڭ ئۇركۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ، پەيتۇنچىغا ناھايىتى دىققەت قىلىپ ، ئاستا مېڭىشنى ئېيتتۇق . ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي ، ئاتلار يەنە پېشىدىن گۈلدۇرلەپ ئۆتكەن بىر نەچچە ھارۋىدىن ئۇركۈپ قاچتى . ئاتلار پەيتۇننى سۆرەپ بىر ئايلىنىپ چىقتى . كۆتۈرۈلگەن توپا ـ چاڭدا بىز ھېچنەرسىنى كۆرەلمەي قالدۇق . بىر چاغدا بىر چاق چىقىپ كېتىپ ، پەيتۇننىڭ قىڭغىيىشى بىلەن بىز قۇتۇلۇپ قالدۇق . يەنى ئاتلار چاقتىن ئاجرالغان ئوقنىڭ يەردە سۆرۈلۈشىدىن توختاشقا مەجبۇر بولدى . پەيتۇنچى داتلىشىپ كەتكەن مىخلار بىلەن پەيتۇننىڭ چاقىنى چاپىغا سالدى . بىز يولنى پىيادىلەرنىڭ سۈرىتىدە ناھايىتى ئاستا مېڭىپ ئاران ئۆگەتتۇق . ھېرىپ ھالىمىزدىن كەتتۇق .

23 ـ ئىيۇل ، پەيشەنبە

بۈگۈن بىز رېكورتنى بۇزۇپ ، تۆت بېكەت يول ماڭدۇق ! چۈشتىن كېيىن سائەت ئۆتلەردە ئەۋلىيا ـ ئاتا دېگەن جايغا كەلدۇق . بىچارە ئوغلۇم ئارايلىك كۈنبويى قىزىپ ، ئاغرىپلا كەلدى . لېكىن ئوگۈل ـ دوگۈل بولدىمۇ ئۇخلاپلا ماڭغاچقا ئۇنچىۋالا ھەرەج تارتمىدى . بۈگۈن ئوت ـ چۆپ ، ياۋا گۈل ـ گىياھلار بولۇق ئوسكەن ۋە رەڭگارەڭ ئېچىلىپ كەتكەن ئوتلاقتا ماڭدۇق . شۇڭا توپا ـ چاڭنى ئانچە كۆرمىدۇق . ئەۋلىيا ـ ئاتا چوڭ بازار ئىكەن ، يەرلىك پۇراق قويۇق ، لېكىن رۇسلارغا خاس پۇراق ئانچە كۈچلۈك ئەمەس ئىكەن .

بۈگۈن ئەتىگەن يولغا چىقىپ ھېچقانچە ماڭمايلا ، پەيتۇننىڭ چاقى يەنە چىقىپ كېتىپ ، بىزنى پالاكەت باستى . لېكىن ئۇنۇگۈن پەيتۇنچى چاقىنى داتلاشقان مىخ بىلەنلا ئورناتقان . بۈگۈن يولغا چىقىش

تىن ئىلگىرى ئۇنى ئوبدانراق ياساپ قويۇش خىيالىغا كەلمىگەچكە ، بۇ- نىڭمۇ ئەجەبلىنىپ كەتمىدۇق . يەنە كېلىپ ،سەپەردە پەيتۇن چاقىنىڭ چىقىپ كېتىشى كىچىك ئىش بولغىنى ئۈچۈن ، بۇنداق ئىشلارغا كۆ- نۈپمۇ قالغاندۇق . بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلگىرى كىشىلەر بۇ ئەتراپتا چىدىغۇسىز ئىسسىق بولىدۇ ، دېيىشكەنىدى . ئەمما ھاۋا ئوبدان بولدى . بۇنىڭدىن ھەيران بولدۇق ۋە خۇشاللاندۇق .

24 ـ ئىيۇل ، جۈمە

بۈگۈن ئەتىگەن ئورنىمىزدىن تۇرۇپ قارىساق ، ئارايكىنىڭ كې- سىلى خېلىلا ياخشى بولۇپ قاپتۇ . بۇنى كۆرۈپ بىزمۇ خاتىرجەم بول- دۇق . مەن بۇ كېسەلنىڭ ئادەتتىكى زۇكام بولۇشىنى ئۈمىد قىلدىم . ئا- دەتتىكىدەك چوڭ ئۆتەگىلەردە ئات يەگۈشلەش ئىشى بەك ئاستا بول- ماقچا ، سائەت سەككىزلەردە ئارلان يولغا چىقالىدۇق . ھاۋا شۇنچىلىك ئوچۇق ، ئاسمان بۇلۇتسىز سۇپ ـ سۈزۈك ئىدى . يېراقتىكى قارلىق تاغ قۇيۇش نۇربىدا ئەينەكتەك يالتىراپ ئاجايىپ گۈزەل كۆرۈنەتتى . بىز چەكسىز ئوتلاقتا كېتىۋاتىمىز . دېھقانلار ئوت ئورۇۋاتىدۇ ۋە ئوتلارنى ئېگىز ـ ئېگىز دۆۋە قىلىۋاتىدۇ . بىز تەرەپتىكى يېزىلارغا ئوخشاش يول يېقىنىدىكى مەنزىرە ئادەمنىڭ كۆڭلىنى يايرىتاتتى . ئۇچ سائەت ماڭغاندىن كېيىن ھاردۇق ، قورساقمۇ ئاچتى . بۇ ئۆتەگىدە ئەتىگىنى ئات يەگۈشلەش قىيىن ، دەپ ئاڭلىغان بولساقمۇ ، ۋاقتىنىڭ كۆزىگە قارىماي ئوبدان بىر ئارام ئېلىۋالماقچى بولدۇق . بۇ ئۆتەگە قولىباستاي دەپ ئاتا- لىدىكەن .

25 ـ ئىيۇل ، شەنبە

بىز بىر كۈن تاسقىلىپ ـ چايقىلىپ ، توپا ـ چاڭغا مىلىنىپ يول ماڭدۇق . ھەممىمىزلا بۇنداق سەپەر تۇرمۇشىدىن جاق تويدۇق . شۇڭا پۈتۈن يولنى بېسىپ بولغاندا ، خۇداغا مىڭ بىر شۇكۇرلەر ئېيتتىمىز . بىز پوچتىكەشلەر كورنىلوۋسكى دەيدىغان جايدىن ئۆتتۇق .

26 ـ ئىيۇل ، يەكشەنبە

بۈگۈنكى سەپەر بىز ئۈچۈن تولىمۇ مۇشكۈل سەپەر بولدى . با-

لىلار بىر نەچچە كۈندىن بۇيان تاۋى يوق بولسا كېرەك ، سولىشىپ قالغاندى . بۇگۈن بىراقلا يېقىلدى ـ دە ، ھېچنەرسە يېمىدى . ھەممىدىن يامىنى ، مەن تۇيۇقسىز قىزىپ كەتتىم . بۇ ئۆلگەنلىك ئۈستىگە تەپكەندەك بىر ئىش بولدى . شۇڭا بىز ئىككىنچى بېكەتتىلا توختاپ ئارام ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇق . بۇ جايىنىڭ نامى بىلى ژولا ئىكەن . ئارايىك بىلەن مەن يېتىپلا قالدۇق . كېچىككىنە خلۇيانىڭمۇ ھالى خاراب ئىدى . ئۇ قاتتىق ئاغرىپ ، ئىنتايىن بىئارام بولۇۋاتىسمۇ ، جېنى ئېچىگە پاتمايۋاتقاندەك ، سىرتلارغا چىقىپ ئوينىغۇسى كېلەتتى . بىزنى ئايال مېھمانلار يانىدىغان كىچىككىنە بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرغىنى ، ئادەم كۆپ بولغىنى ئۈچۈن ھەممىمىزگىلا مۇنۇتمۇ ئارام‌لىق بولمىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈنبويى كېلىپ ـ كېتىۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى . ئۇلار يانىدىكى ئۆيلەردىلا چاي ئىچىشەتتى ، ۋاراق ـ چۆرۈك قىلىشاتتى . يولغا چىقىدىغان چاغدىكى تاراق ـ تۇرۇقلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى . ئاخشىمى يانىدىغان چاغدا ، ئۆزىمىزگە تېگىشلىك ئۆيلەرگە ئېگە بولۇپ ، كۆڭلىمىز كۆتۈرۈلۈپ قالدى .

كېچىسى مېنىڭ قىزىتمام يېنىپ ، خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم . لېكىن باللارنىڭ ئەھۋالى يامانلىشىۋاتاتتى . ئېرىم ئىككىمىز غەمدە قالدۇق .

بۇگۈنكى سەپىرىمىزدە بىز ئازراق پىشكەللىككە يولۇقتۇق ، بۇ پىشكەللىك پاجىئەگە ئايلانغىلى تاس قالدى . بىز تېمك تاغ يولىدا كېتىۋاتاتتۇق ، يۈك ـ تاق باسقان ھارۋىنىڭ ھارۋىنكىشى ھارۋىغا بېسىلغان نەرسىلەر بەك كۆپ ، ئېغىر بولغانلىقى ئۈچۈن ، بىردىنلا چېپىشقا چۈشكەن ئاتنى زادىلا باشقۇرالماي قالدى . ئەسەبىيلەرچە چېپىپ تاغدىن چۈشۈۋاتقان ئاتلار ئارايىك ۋە بالا باقۇچى ئولتۇرغان پەيتۇنىنى سوقۇپ ئۆرۈۋەتكىلى تاس ـ تاس قالدى ! ئاتلار تاغ باغرىدىكى تار بىر كۆۋرۈك بېشىغا كېلىپ ، كۆۋرۈككە چىقاي دەۋاتقاندا ، ئۇچ چاق چاچراپ چىقىپ ، ئاتلار توختاشقا مەجبۇر بولدى ـ دە ، چوڭ خەتەر يۈز بەرمىدى . روھىي جەھەتتىن تەييارلىقسىز تۇرغان ئادەم بۇنداق ئىشنى كۆرسە

قورقۇپ ئەرۋايى ئۇچۇپ كېتىدۇ .

27 ـ ئىيۇل ، دۈشەنبە

بالىلارنىڭ ئەھۋالى كېچىچە ياماناتلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ، بىز سۈبھى بىلەن تەڭ ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ، چىمكەنتكە قاراپ ئالدىراش يۈرۈپ كەتتۇق . ئاڭلىساق ، ئۇ يەردە بىر دوختۇر بارمىش ، بىز ئۇدۇل دوختۇرنىڭ ئۆيىگە باردۇق . بەختىمىزگە ئۇ دوختۇر ئۆيىدە بار ئىكەن . ئۇ بىزنىڭ بۇ يەردە بىر قانچە كۈن تۇرۇپ ، بالىلارنىڭ كېسىلى ياخشىلانغاندا ئاندىن سەپرىمىزنى داۋام قىلىشنى ئېيتتى ھەمدە ئۆيگە يېقىنلا يەردىكى بىر كىچىك سارايدىن ئۆي ئىجارە ئېلىپ بەردى . سارايغا كىرىپ ئولتۇرغاندا ، ئۇ ئۆينىڭ ئىگىسى بىزگە ئىسسىق سۇ ، ئوتۇن ، كۆمۈر قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ بەردى . بىز ئۇنىڭغا رەھمەت ئېيتىپ ، ئۇنىڭدىن ئۆينىڭ ئىجارە پۇلىنى سورىغىنىمىزدا ، ئۇ ئۇنداق پۇلنى ئالمايدىغانلىقىنى ئېيتتى . بىز ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت ئېيتىپ ، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ ، ئۆيگە كىرىپ ئولتۇردۇق . ئۆيدە ئىسسىق سۇ ، ئوتۇن ، كۆمۈر قاتارلىقلار بار ئىكەن . بىز ئۇلارنى ئىشلىتىپ ، ئۆيىمىزنى ئىسسىتىپ ، ئۇلارنى ئىشلىتىپ ئاۋۇپ ، ئۆزىمىزنى ۋە بالىلارنى يۇيۇندۇرۇپ ، پاكىز كىيىملىرىنى كىيگۈزۈپ ياتقۇزۇۋەتتىم . ئۇلار پاكىز ئورۇن ـ كۆرپىگە كىرىپلا ئۇخلاپ كەتتى ۋە قاتتىق ھېرىپ كەتكەچكە پۈتۈن بىر كۈن ئويغانماي ئۇخلىدى . بۇ يەرگە كەلگەندە مەن بالىلىرىمنىڭ قاساق كېسىم ـ كېچەكلىرى ۋە ئاغرىق دەردىدىن روھسىزلانغان ئەپتىنى كۆرۈپ يىغلىۋەتكۈم كەلدى . بۇ بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا ئۇلار خېلىلا تارتىلىپ قالغانىدى .

28 ـ ئىيۇلدىن 22 ـ ئاۋغۇستقىچە

بىز ئەسلى چىمكەنتتە ئىككى ـ ئۈچ كۈنلا تۇرارمىز ، دەپ ئويلىغانىدىم . كىم بىلىۋىن ، بىر ئايغا يېقىن تۇرۇپ قالدۇق ۋە غەم ـ ئەندىشە ، قورقۇنچتا جېنىمىز تۇمشۇقىمىزغا كېلىپ قالدى . بىر قانچە كۈن ئىچىدە بالىلارنىڭ كېسىلى ياخشىلانماقتا يوق ، تەرەققىي قىلىپ ئىچ سۇرۇش كېسىلىگە ئايلاندى . بالا كەلسە قوش كەپتۇ دېگەندەك ، بۇ كېسەل بالا باققۇچىنىمۇ يۇقتى . توپتوغرا ئۈچ ھەپتە بىز ئارايكىنىڭ جېنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جان تىكىپ ئېلىشتۇق . بەزىدە بىزگە بۇ بالىمىزدىن ئايرىلىپ قالىدىغاندەك تۇيۇلۇپ كېتەتتى . خىلۋىانىڭمۇ

ئەھۋالى ياماڭ ، لېكىن ئارايكىنىڭكىدەك قورقۇنچلۇق ئەمەس ئىدى . بالىلارغا سېلىشتۇرغاندا ، بالا باققۇچىنىڭ كېسىلى سەل يېنىك ئىدى . ئېرىم ئىككىمىز ئۈچ كېسەلنى باقتۇق . بۇ جەريانداا بىر قېتىمۇ كېيىم سېلىپ بەخرامان ئۇخلىمىدۇق . رۇسىيىلىك دوختۇر بىزگە ئىنتايىن كۆيۈندى . كۈندە ئۈچ ـ تۆت قېتىم كېلىپ بالىلارنىڭ كېسىلىنى كۆردى . ئەڭ زور تىرىشچانلىق بىلەن بىزگە ياردەم قىلدى . يېمەكلىكلەرنى تېپىپ بەردى ، تۇرمۇشتىكى قىيىنچىلىقلىرىمىزنى يەڭگىللەتتى . بىز تونۇمايدىغان نۇرغۇن ئادەملەرمۇ بىزنىڭ مۇساپىر ئىكەنلىكىمىز ، بېشىمىزغا كۈن چۈشكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ياردەم قولىنى سۇندى . قوي سۈتى ، پېچىنە ـ پىرەنىك ، مېۋە ـ چېۋە ۋە باشقا ئوبدان نەرسىلەرنى ئەكىلىپ بەردى . بىزدەك مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغان ئادەملەرلا ، دۇنيادا ياخشى ئادەملەرنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ . لېكىن تەشۋىش ، غەم ۋە تىت ـ تىتچىلىقتا ئۆتكەن ئاشۇ يىگىرمە نەچچە كۈن ئىچىدە ، مەن دائىم پەقەتلا تونۇمايدىغان كىشىلەرنىڭ بۇ خەيرخاھلىقى ۋە ئەمەلىي ياردىمىگە ئېرىشكەن بىزدىن باشقا ئادەم يوق بولسا كېرەك ، دەپ ئويلىدىم . بۇ يەردە ئاز جايا تارتمىدۇق . كارىۋات قويغۇدەكمۇ جاي يوق تارغىنا ئۆيلەردە تۇرغاچقا ، ئېرىم ئىككىمىزدىن بىرىمىز ئۈزۈن كۈرستا ، يەنە بىرىمىز يەردە ياتتۇق . كىشىلەر كېسەل يۇقتۇرۇۋلىشتىن قورقاچقا ، ئۆي ئىچارە ئالالمىدۇق . بىرلا سارايۇەن ئايال بىزنى قوغلىمىدى . شۇڭا ، بۇنداق ناچار مۇھىتتا ئېغىر كېسەلنى بېقىش ئاسانغا چۈشمىدى .

چىمكەنت كىچىككىنە جاي بولغىنى بىلەن ، بىزگە ياقتى . بۇ شەھەر رۇسىيىلىكلەر رايونى ۋە يەرلىك كىشىلەر رايونى دەپ ئىككى رايونغا بۆلۈنىدىكەن . شەھەردە رۇسىيىلىكلەر ئاچقان ئالتە ـ يەتتە دوكان ، ھەربىي گازەرما ، ھەربىي دوختۇرخانا ، تېخى بىر چېركاۋ بار ئىكەن . مەخسۇس ھاراقلار ساتىدىغان بىر نەچچە قاۋاقخانا بار ئىكەن ، رۇسلار ۋە يەرلىك ئادەملەر دائىم ئۇ يەرلەرگە بېرىپ تۇرىدىكەن . شەھەر ئەتراپىنى ئورمانلار ئوراپ تۇرىدىكەن ، ئېتىز ـ دالىلارنىڭ مەنزىرىسى ئاجايىپ گۈزەل ئىكەن . ئورمانزارلارنىڭ نېرىسى رۇسىيىنىڭ چەكسىز

كەتكەن يايلىقى بولۇپ ، يېشىل كىمخاپتەك كۆركەم يايلاقنىڭ چېتىگە كۆز يەتمەيدىكەن . يازنىڭ ئەڭ ئىسسىق كۈنلىرىمۇ غۇر ـ غۇر شامال ، سالقىن ھاۋا جانغا ھۇزۇر بەخش ئېتىدىكەن . 7 ـ ، 8 ـ ئايلاردا قەشقەردىن كۆپ سالقىن بۇنداق ھاۋاسى ياخشى جايدا تۇرغىنىمىزنىڭ ئۆزى تەلىيىمىزنىڭ ئوڭدىن كەلگىنى ئىدى .

ئاخىر بالىنىڭ كېسىلى ساقايدى . بىز يولغا چىقالايدىغان بولدۇق . ئەتە ئارىستىكى پويىز ئىستانسىسىغا بارىمىز . ئېغىر كېسەل تارتقاچقا بالىلىرىمىز يانداپ بىر تەرەپ ، بىر ئۇستىخان بولۇپ ئىنتايىن ئاجىزلاپ كەتكەنىدى . ئارايىك ھەتتا ئورنىدىنمۇ تۇرالمايتتى . شۇنداق بولسىمۇ ، تېزراق ئەنگلىيىگە قايتىۋالايلى ، دېگەن يەرگە كەلدۇق .

23 ـ ئاۋغۇست

بۈگۈن قاق سەھەردە ھاۋانىڭ سالقىنىدا مېڭىپ كۆزلىگەن جايغا تېزرەك بېرىۋېلىش مەقسىتىدە ، سۇبھى بىلەن تەڭ يولغا چىقىپ كېتىش ئۈچۈن سائەت ئىككى يېرىمدا ئورنىمىزدىن تۇرۇپ كەتتۇق . جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنىڭ يارقىمىدە يۈك ـ تاقلارنى ھارۋىلارغا بېسىپ ، ئۇيۇق سەل سۇرۇلگەن مەھەلدە يۇرۇپ كەتتۇق . شەھەرنىڭ چوڭ كوچىلىرىدا كېتىۋېتىپ ، ئۇيقۇدا ياتقان شەھەر چىمكەنت بىلەن خوشلاشتۇق . ساراي خوجايىنى ئۆزىنىڭ رۇس پاسونىدىكى چوڭ سەپەر پەيتىنى ھەيدىدى . ئۇنىڭدا ئېرىم ، مەن ، خلۇيا ئولتۇردۇق . بالا باققۇچى ، ئارايىك ۋە بىز بىلەن قىسقا ۋاقىتلىق دەم ئېلىشقا ماڭغان ئايال سارايۇەن ئولتۇرغان چاقنىراق پەيتۇننى ئۇلارنىڭ چاكىرى ھەيدىدى . چاكىرىمىز جون بىلەن پەيتۇنچى پەيتۇن ساندۇقىنىڭ ئالدىدا ئولتۇردى . بىرىنچى بېكەتكىچە ئوبدان ماڭدۇق . كېيىن كۈندۈزنىڭ ئىسسىقىدىن قېچىپ ، بىر دېھقانىنىڭ ئۆيىدە ئازراق ئارام ئالدۇق . بۇلار ئەمگەكچان ، ناھايىتى كەمبەغەل ئادەملەر ئىكەن . ئەمما ئاددىي جاھازلانغان ئۆيى ناھايىتى پاكىز ئىدى . ئۆيلەردىكى باھاسى ناھايىتى قىممەت ۋە بەكمۇ نەپىس سىزىلغان ئىسا پەيغەمبەرنىڭ ۋە ئىلاھلىرىنىڭ رەسىمى دىققىتىمىزنى تارتتى . رۇسلار دىنغا قاتتىق بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن ، ئاز يەپ ، ئاز كە-

يىپ بولسىمۇ ، پۇل تېجەپ ئىسا پەيغەمبەرنىڭ قىممەت باھالىق رەسىملەرنى سېتىۋالىدىكەن ، تۇرمۇشتا بىرەر قىيىنچىلىق ، مۇشكۈلاتقا تۇچرىسا ، ئىسا پەيغەمبەرنىڭ رەسمى ئالدىدا ئىبادەت قىلىپ ، ئۇنىڭدىن مەدەت تىلەيدىكەن .

ئالدىنقىزدا يەنە 20 ئىنگلىز ملى يول بولغانلىقى ئۈچۈن ، سائەت تۆت يېرىمدا يەنە يولغا چىقتۇق . يولدا بىرەر پالاكەتچىلىككە يولۇقۇپ قالمايلى ، دەپ بىز مېڭىشقا ئالدىرايتتۇق . لېكىن سارايۇەن بولسا ۋاقىت دېگەن كۆپ ! » دەپ غۇڭشۇپ ، يولغا چىقىشقا ئالدىرىمىدى . يولغا چىقىپ يېرىم سائەت ئۆتە ـ ئۆتمەيلا ، پەيتۇننىڭ بىر نېمىسى سۇندى . سارايۇەن ئۇنى بىر ئۇزۇندا ياساپ بولدى . ئارقىدىن ، يول بەكمۇ يامان بولغاچقا ، ئاستا مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇق . شۇڭا كائىناتقا تۇن پەردىسى يېيىلغاندا ، بىز تېخى ئوتلاقتا ئۇخلىغاندەك ئاستا مېڭىپ كېتىۋاتاتتۇق . يەنە كېلىپ بۇ يول بەكمۇ كاتاڭ بولۇپ ، بىر كاتاڭدا پەيتۇننىمىز ئۆرۈلۈپ كەتكىلى تاس قالدى . شۇنىڭ بىلەن سارايۇەن جىددىيلىشىپ ، بۇ مەپىنى چاكىرىمىز ھەيدىسۇن ، ئۇلارنىڭ مەپسىنى جون ھەيدىسۇن ، مەن ئالدىدا مېڭىپ يول باشلاي ، دەپ تۇرۇۋالدى . ئۇ ئالدىنقىزدا سەرەڭگە يېقىپ يوللارنى كۆرۈپ ماڭاتتى . ئەمما سەرەڭگە بىردەمدىلا ئۆچۈپ قالاتتى . قاپقاراڭغۇ ئاي دالا ، چىراغسىز ، ھېلى بىرەر ئورەكلىكە چۈشۈپ كېتەرمىزمىكىن ، دەپ پەيتۇنچىمۇ ناھايىتى دەككە ـ دۈككىدە ، بىزنىڭ جېنىمىزمۇ تۇمشۇقىمىزغىلا كېلىپ قالدى . ئۇلگەنىڭ ئۇستىگە تەپكەندەك ئارايكىنىڭ يەنە قىزىتمىسى ئۆرلەپ كەتتى . بىر يەردە بىز پەيتۇندىن چۈشۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدۇق . ئارايكىنى سوغۇق تەگكۈزۈپ قويماسلىق ئۈچۈن ، چىڭ ئوراپ يۈگەپ پەيتۇندا قالدۇرماقمۇ بولاتتى . لېكىن پەيتۇن بىر دۆگدىن چىقىپ چۈشكىچە ، قاراڭغۇدا بىرەر ئويمانغا چۈشۈپ كېتىپ ، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ ، تەۋەككۈل قىلىپ ، ئۇنىمۇ مەھكەم ئوراپ كۆتۈرۈپ ماڭدۇق . شۇ تەرزدە 20 ئىنگلىزملى يولنى ئالتە سائەتتىن كۆپرەپ ۋاقىتتا بېسىپ ، كېچە سائەت ئون يېرىمدا ئارىسىغا كەلدۇق . شۇئان بىز ئالدىن چۈ-

شۇشكه كېلىشىپ قويغان سىنكېللىد ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ خانىمى تۇرىدىغان ئۆيىنى ئىزدەپ باردۇق . ئۇلار ئىشكىلەرنى چىڭ تاقاپ ئۆخلاپ قالغانىكەن ، ئۇلارنى ئويغاتتۇق . ئۇلار ئالدىراپ ـ تېنەپ ، ئەمما قىزغىن هالدا بىزگە ئامال بار ئوبدان جاي راسلاپ بېرىشكە هەرىكەت قىلدى . تۇن يېرىمدا يېتىپ قالدۇق .

قەشقەردىن چىققاندىن بېرى بىز 800 ئىنگلىزمىلى يولنى ماڭدۇق .

24 ـ ئاۋغۇست

بىچارە بالام ئارايىك كۈن بويى قاتتىق ئاغرىپ ياتتى . قىزىتمىسى بەك ئۆرلەپ ، بۇرۇنقى كېسەللىك ئالامەتلىرى يەنە كۆرۈلۈشكە باشلىدى . ئەر ـ ئايال ساھىبخانىلار تولىمۇ ئوبدان ئادەملەر ئىكەن . بۇنداق قائىدە ـ يوسۇنلۇق ، ناھايىتى ئوبدان تەربىيە كۆرگەن ئائىلىدە تۇرغانلىقىغا خۇشال بولدۇق . ئۇلارنىڭ بەك ئوماق ئۈچ بالىسى بار ئىكەن . لېكىن كېسەل يۇقتۇرۇپ قۇيماسلىق ئۈچۈن ، ئۇلارنى بالىلىرىدىن يىراق قىلمىساق بولمايتتى . بۇ دۆلەتتە كىشىلەر بار ئامالنى قىلىپ تولىغاق كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئالىدىكەن .

سىنكېللېرنىڭ ئۆيى ـ ئىمارىتى ياۋروپا ئۇسلۇبىدا ، ناھايىتى چىرايلىق ، ئىچىگە ۋە نەپىس سەرەمجانلاشتۇرۇلغان ، سەنئەت تۇسى قويۇق ئىدى . رۇسىيىنىڭ بۇ رايونىدا بۇنداق ئۆيلەرنى كۆرۈش ئادەمنى ئەجەبلەندۈرەتتى . ئۇلارنىڭ گۈللۈكىدە رەڭگارەڭ گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەن ، بېغىدا بىرمۇنچە يەردە بامبۇك ، پالما دەرىخى ۋە باشقا كەم ئۇچرايدىغان ئېسىل دەرەخلەر بار ئىدى . گۈللۈكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر فونتان بولۇپ ، ئۇنىڭ سۈيى بىلەن گۈللەر سوغۇرۇلىدىكەن . ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە ، بۇ ئەترابتا دەريا ، قۇدۇق سۈيى يوق ئىكەن ، يامغۇرمۇ ئاز يېغىدىكەن . گۈللۈكلەرگە سۇ يىراقلاردىن پويىزدا ئېلىپ كېلىنىپ ، تۆمۈر يول بويىدىكى ئېگىز ، يوغان بىر ساندۇققا قاچىلىنىدىكەن . شۇ يەردىن ئېقىپ گۈللۈككە كېلىدىكەن . سىنكېللېر ئەپەندى موسكۋا ـ

تاشكەنت تۆمۈر يولىنىڭ مۇشۇ بۆلىكىدە ئىنژېنېر ۋە باش دېسپېتچېر ① بولۇپ ئىشلەيدىكەن .

ئارىسى كىچىككىنە ، مەخسۇس تۆمۈر يول خادىملىرى تۇرىدىغان ئازغىنا ئۆي بار جاي ئىكەن . يەرلىك كىشىلەرنىڭ بىر بازىرى ، ۋوگزاللا بار ، تۆت ئەتراپى قۇملۇق ئىكەن . بۇگۈن چۈشتىن كېيىن ، مەن بىلەن بالا باققۇچى خىلۇيانى ئېلىپ موسكۋاغا قاتنايدىغان پويىزنى كۈرۈپ كەلدۇق .بىرقانچە يىلدىن بېرى پويىز كۈرۈپ باقمىغاچقا ئۇنى كۈرگەندە خۇشاللىق ۋە ھاياجاندىن يىغلۇەتكىلى تاس قالدۇق . ئەما خلۇيا بۇ يوغان مەخلۇقتىن قورقتى .

25 ـ ئاۋغۇست

خەيرىيەت ، ئارايكىنىڭ قىزىتمىسى چۈشۈپ ، روھىي ھالىتىمۇ خېلى ئوبدان بولۇپ قالدى . شۇڭا مىنكېللېر خانىمنىڭ كۆپرەك تۇ- رۇڭلار ، دەپ قاتتىق تۇتقىنىغا قارىماي ، بۇگۈن چۈشتىن كېيىنكى پو- يىزدا كېتىۋېلىش قارارىغا كەلدۇق .

7 ـ سېنتەبىر

بىز ئۈزۈن سەپىرىمىزنى ئاخىر تاماملاپ ، ئامان ـ ئېسەن ھالە ئۆيگە كېلىۋالدۇق . قەشقەردىن ئايرىلىپ ئۇچ ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت يول يۈرۈپ مىڭ بىر مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ ، نۇرغۇن ئاجايىپ ـ غارايىب ئىشلارنى باشتىن كەچۈردۇق . ئارىستىن ئايرىلغاندىن كېيىن ، بالىلارنىڭ ئەھۋالى ياخشى بولۇپ كەتتى . كېسەل ئاسارىتى پۈتۈنلەي چىقىپ كەتـ مىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ھازىر ئۇلار ناھايىتى ساغلام .

بىز پويىزغا چىققاندىن كېيىن ،سامارادىن ئۆتۈپ پاتلا موسكۋاغا كەلدۇق . موسكۋادا بىر كۈنلا دەم ئېلىپ ، ۋارشاۋا ئارقىلىق بېرلىنغا باردۇق . ئۇ يەردە ، بىز قەشقەردە تونۇشقان قەدىردان دوستىمىز ، دوكـ تور ٨ فون لېكوك ، ئۇنىڭ خانىمى ۋە ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن تۆت كۈن خۇشال ـ خۇرام بىللە بولغاندىن كېيىن ، يەنە بېرلىندىن يولغا چىقىپ

① دېسپېتچېر ـــ ترانسپورت ۋاستىلىرىنى باشقۇرغۇچى ۋە ئورۇنلاشتۇرغۇچى خادىم .

كالايمس ، دوۋېر ئارقىلىق لوندونغا باردۇق . يول بويى بىز يىراقتىن خىرە ـ شىرە كۆرۈنگەن ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى دېڭىز يېقىسىدىن كۆز ئۈزمىدۇق . دېڭىز يېقىسى بارا ـ بارا يېقىنلاپ ، مەنزىرە ئېنىق كۆرۈندى . ئاخىر دوۋېر قەلئەسى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولدى . ئېڭىز ، تىك قىيادا پېشىللىقتا چۆمگەن دېڭىز يېقىسىغا باردىغان دۆگدىن قاتسا ، بۇ قەلئە ئاجايىپ ھەيۋەت كۆرۈنەتتى . ئۆزگە ئەللەردە ئۆزۈن يىللار يۈرگەن ، ناھايىتى ئۆزاق يوللارنى بېسىپ ، ئۆز يۇرتىغا كەلگەن بىزدەك ئادەملەر- نىڭ قەلبىدىلا ، بۇ قەلئىنى كۆرگەندە ئاجايىپ بىر خىل كۆڭۈل شادلىقى ۋە چەكسىز ھاياجان دولقۇنى كۆتۈرۈلىدۇ .

ئون ئىككىنچى باب

جۇڭگو ئىنقىلابى

1912 ـ يىلى ، قەشقەردە ئىنقىلاب ھەققىدە مىش ـ مىش گەپلەر پەيدا بولدى . جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر تارقالدى . شىنجاڭدا مالىمانچىلىق ئاۋۇال بىر جايدا ، كېيىن باشقا جايلاردا كېلىپ چىقتى . ئاخىر بۇ يەردىكى ئەمەلدارلارمۇ تىپىرلاپ قالدى . ئۇلار يامۇلنى چىڭ تاقاپ ئولتۇرىدىغان ، ھەتتا گەمىلەرگىمۇ كىرىۋالىدىغان بولدى . 5 ـ ماي ، يەكشەنبە ئىدى . ئېرىم يامۇلدىن چىقمىغىلى نەچچە ھەپتە بولغان يۇمەن دوتەينى يوقلاپ باردى . ئۇنى يامۇلدىكى بىر زىندانغا كىرىۋاپتۇ ، دېگەن مىش ـ مىشلار بار ئىدى . چۈنكى دوتەي ، ئەگەر ئىنقىلاب ئوتى قەشقەرگە تۇتىشىدىغان بولسا بىرىنچى بولۇپ ئۆزىنى نەس باسىدىغانلىقىنى ئويدان بىلەتتى .

ئېرىم يامۇلغا بېرىپ ھەيران قاپتۇ . چۈنكى يۇمەن دوتەي سۆز ـ چۆچەكلەردىكىدەك ئەمەس ، بەلكى ناھايىتى خۇشال ، ئەركىن يۈرگۈدەك . يۇمەن دوتەي ئېرىمگە ئۆزى ، خانىمى ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ ئىنقىلابچىلارغا نۇرغۇن پۇل ئەۋەتىپ بەرگەنلىكى ، ئۆزلىرىنىڭ شۇنىڭ بىلەن ئىشىنىڭ ھەل بولۇپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . ئېرىم بولسا كۆڭلىدە ، بۇنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئالدامچىلىق ۋە ۋاقتى ـ سوقتىنىڭ باشلىنىشى بولىدىغانلىقىنى سېزىپ ئويلىنىپ قاپتۇ .

يۇمەن دوتەي قولىدىكى بىر قاشتېشى بىلەيزۈكىنى ئېرىمغا كۆرسىتىپ :

ـــ قارا ، بۇ قاشتېشى نەقەدەر ئېسىل ۋە چىرايلىق ـ ھە ! ئۇ

ناھايىتى جىلك . بەكمۇ سۇزۈك ۋە نەپىس . بۇ بىلەيزۈك سۈنۈپ كەتمەي بىلىكمىدە تۇرسىلا ، جېنىمنۇ ئامان قالدۇ ، ـ دەپتۇ .

ئېرىم قايتىپ كەلدى . باغدا چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ ، ماڭا بۇ گەپلەرنى دەپ بېرىۋاتاتتى ، بىرى يۇگۈرۈپ كىرىپ ، بىزگە ئاقسۇدا ئىنقىلاب بولغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يەتكۈزدى ۋە ئۇ يەردىكى ئە- مەلدارلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتتى . ئاقسۇ قەشقەرنىڭ شىمالىدا بو- لۇپ ، قەشقەردىن ئازراقلا كىچىك ئىدى . بىز بوران ـ چاپقۇننىڭ پات ئارىدا قەشقەرگە يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلىپ ، ياشىنىپ قالغان دوتە- نىڭ قولىدىكى بىلەيزۈك نېمىمۇ قىلىپ بېرەلەر ، دەپ ئويلىدۇق .

ئىككى كۈندىن كېيىن ، يەنى 7 ـ ماي ، ھەممە ئائەت تۆت مەھەل ، بىز قاتتىق ئۈيقۇدا ئىدۇق . بىر خىزمەتكارىمىز بىزنى ئويغاتتى . ئۇ ، رۇسىيە كونسۇلخانىسىدىن رۇسىيە كونسۇلى سۇكوفنىڭ بۇ يەرگە كېلىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلىپ ، بىر كازاك كەپتۇ ، دېدى .ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنچە سەھەردە بىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىنى ئۇقۇپ چۈشەندۇق . سەۋەب ، ئالدىنقى كۈنى ئاخشىمى ، ئىشخانىدىكى بىخەتەر ئامبارنى ساقلاشقا مەسئۇل چاكار كۈندۈزى شەھەردە خەلقنىڭ ھاياجاندا تەۋرەپ قالغانلىقىنى ، ئىنقىلاب ئۈستىدىلا گەپ بولۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن ، چاكارلارنىڭمۇ جىددىيلىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ ، ئۇنىڭدىن ئۆزىگە يەنە بىر ئادەم قوشۇپ بېرىشنى ۋە قورال ئېلىۋېلىشنى ئېيتىپ يولىۋۇرۇق سورىغانىدى .

ئېرىم ئورنىدىن چاچراپ تۇردى ـ دە ، ھاپىلا ـ شاپىلا كىيىن- دى ، ماڭا كۆرسەتمەي تاپانچىنى يانچۇقىغا سېلىۋالدى . ئاندىن ماڭا دەرھال كىيىملىرىڭنى كىيىڭ ، بالىلارنىمۇ كىيىندۈرۈڭ ،دېدى . ئۇ چىقىپ كونسۇلخانىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئويغاتتى .ئۇ چاغدا سائەلىم- نىڭ ئېرى دوناڭدا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگو ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا تۇ- رۇۋاتقان دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى خوتۇنىغا ئەپەندىمۇ چىنباغدا تۇ- رۇۋاتاتتى .

ھايال ئۆتمەي سۇكوف بىر قانچە ئوفىتسېر بىلەن يېتىپ كەلدى .

ئۇلار ، شەھەردە ھازىر ئېتىشىش بولۇۋاتىدۇ ، شەھەر دەرۋازىلىرى ئېتىك بولغاچقا ، زادى نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلەلمىدۇق . دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ كەلگەنىدى .

بۇ جىددىي پەيتتە مەن بەكمۇ ئەخمىقانە بىر ئىش قىلىپ كۆل كىگە قالدىم . شۇ چاغدا كاللامغا ئەگەر بىرەرسى بىزگە زىيانكەشلىك قىلىدىغان بولسا ، مەن ۋە بالىلار پاكىز رەتلىك كىيىمدە بولۇشىمىز كېرەك ، دېگەن بىر ئوي كەلدى . شۇڭا سائەت تۆت يېرىم بولغاندا بالىلىرىم بىلەن مەن خۇددى باغ سەيلىسىگە بارىدىغاندەك سۈتتەك ئاق كىيىم كىيىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىققاندا ، رۇسىيە كونسۇلى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەنلەر ھەيران بولۇپ ئاغزىنى ئېچىپ قالدى .

بىر نەچچە پاي ئوق ئاۋازىدىن كېيىن ، پۈتۈن جاھان تىنىمىس بولۇپ كەتتى . بۇنداق تىنىمىس ، تىنچ ياز سەھەردە ھېچقانداق بىر ئىش يۈز بەرمەيدىغاندەك بىلىنەتتى .

بىز ناشتا قىلىشقا ئولتۇرغاندا ، سىپىلدا بىر ئادەم پەيدا بولدى ، ئۇ قولىدىكى بىر قەزىل باغاقچىنى پۈلاڭلىتىپ ، مەن ئىنگلىزچە پارتىيە نىڭ ۋەكىلى بولىمەن ، دېدى . بىر چاكىرىمىز يۈگۈرۈپ چىققاندى ، ئۇ باغاقچىنى چاكارغا تاشلاپ بەردى . باغاقچىغا : بىچارە دوتەي (ئۇ قاشتېشى بىلەيزۈكنى تاقىۋالغان بولسىمۇ) ، ئايالى ۋە ئامبال قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەمەلدارلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى يېزىلغانىدى . ئۇ ئادەم ، سىلەر ھودۇقماڭلار ، ياۋروپالىقلارغا ھېچ ئىش يوق . شەھەردە ئامما قوزغىلىپ كەتكەچكە ۋەزىيەتنى كونترول قىلماق تەس . بۇ جۈڭگولۇقلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشى ، ياخشىسى بىر نەچچە كۈن سىرتقا چىقماي ئۆيدىرەك بولۇڭلار ، دېدى .

بىز دەرھال كونسۇلخانىسىزدا بار بەش دانە بايراقنى تېپىپ چىقىپ ئېسىۋەتتۇق . ئېرىم قەشقەردە تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى كىشىلەرگە ، ئىشكىنىڭ بېشىغا ئەنگلىيە دۆلەت بايرىقىنى ئېسىپ قويۇڭلار ، دەپ بۇيرۇق ۋە كۆرسەتمە بەردى . ئۇلار تەييار بايراق بولمىغاچقا ، ئۆزلىرى قاملاشتۇرۇپ ۋە قاملاشتۇرالماي بولسىمۇ تىكىپ ئېسىپ

كالايمس ، دوۋىر ئارقىلىق لوندونغا باردۇق . يول بويى بىز يىراقتىن خىرە ـ شىرە كۆرۈنگەن ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى دېڭىز يېقىسىدىن كۆز ئۈزمىدۇق . دېڭىز يېقىسى بارا ـ بارا يېقىنلاپ ، مەنزىرە ئېنىق كۆرۈندى . ئاخىر دوۋىر قەلئەسى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولدى . ئېڭىز ، تېك قىيادا يېشىللىققا چۆمگەن دېڭىز يېقىسىغا بارىدىغان دۆڭدىن قارىسا ، بۇ قەلئە ئاجايىپ ھەيۋەت كۆرۈنەتتى . ئۆزگە ئەللەردە ئۆزۈن يىللار يۈرگەن ، ناھايىتى ئۆزاق يوللارنى بېسىپ ، ئۆز يۇرتىغا كەلگەن بىزدەك ئادەملەر- نىڭ قەلبىدىلا ، بۇ قەلئەنى كۆرگەندە ئاجايىپ بىر خىل كۆڭۈل شادلىقى ۋە چەكسىز ھاياجان دولقۇنى كۆتۈرۈلىدۇ .

ئون ئىككىنچى باب

جۇڭگو ئىنقىلابى

1912 ـ يىلى ، قەشقەردە ئىنقىلاب ھەققىدە مىش ـ مىش گەپلەر پەيدا بولدى . جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر تارقالدى . شىنجاڭدا مالىمانچىلىق ئاۋۇال بىر جايدا ، كېيىن باشقا جايلاردا كېلىپ چىقتى . ئاخىر بۇ يەردىكى ئەمەلدارلارمۇ تىپىرلاپ قالدى . ئۇلار يامۇلنى چىڭ تاقاپ ئولتۇرىدىغان ، ھەتتا گەمىلەرگىمۇ كىرىۋالىدىغان بولدى . 5 ـ ماي ، يەكشەنبە ئىدى . ئىبرىم يامۇلدىن چىقمىغىلى نەچچە ھەپتە بولغان يۇمن دوتەينى يوقلاپ باردى . ئۇنى يامۇلدىكى بىر زىندانغا كىرىۋاپتۇ ، دېگەن مىش ـ مىشلار بار ئىدى . چۈنكى دوتەي ، ئەگەر ئىنقىلاب ئوتى قەشقەرگە تۇتىشىدىغان بولسا بىرىنچى بولۇپ ئۆزىنى ئەس باسىدىغانلىقىنى ئويدان بىلەتتى .

ئىبرىم يامۇلغا بېرىپ ھەيران قاپتۇ . چۈنكى يۇمن دوتەي سۆز ـ چۆچەكلەردىكىدەك ئەمەس ، بەلكى ناھايىتى خۇشال ، ئەركىن يۈرگۈدەك . يۇمن دوتەي ئىبرىمگە ئۆزى ، خانىمى ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ ئىنقىلابچىلارغا نۇرغۇن پۇل ئەۋەتىپ بەرگەنلىكى ، ئۆزلىرىنىڭ شۇنىڭ بىلەن ئىشىنىڭ ھەل بولۇپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . ئىبرىم بولسا كۆڭلىدە ، بۇنىڭ ئۆزۈن مۇددەتلىك ئالدامچىلىق ۋە قاقتى ـ سوقتىنىڭ باشلىنىشى بولىدىغانلىقىنى سېزىپ ئويلىنىپ قاپتۇ .

يۇمن دوتەي قولىدىكى بىر قاشتېشى بىلەيزۈكىنى ئىبرىمغا كۆرسىتىپ :

ـــ قاراڭ ، بۇ قاشتېشى نەقەدەر ئېسىل ۋە چىرايلىق ـ ھە ! ئۇ

ناھايىتى جىك ، بەكمۇ سۇزۇك ۋە نەپىس . بۇ بىلەيزۇك سۈنۈپ كەتمەي بىلىكمىدە تۇرسىلا ، جېنىمغۇ ئامان قالمدۇ ، ـ دەپتۇ .

ئېرىم قايتىپ كەلدى . باغدا چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ ، ماڭا بۇ گەپلەرنى دەپ بېرىۋاتاتتى ، بىرى يۇگۇرۇپ كىرىپ ، بىزگە ئاقسۇدا ئىنقىلاب بولغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يەتكۈزدى ۋە ئۇ يەردىكى ئە-مەلدارلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتتى . ئاقسۇ قەشقەرنىڭ شىمالىدا بو-لۇپ ، قەشقەردىن ئازراقلا كىچىك ئىدى . بىز بوران ـ چاپقۇنىنىڭ پات ئارىدا قەشقەرگە يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلىپ ، ياشىنىپ قالغان دوتەي-نىڭ قولىدىكى بىلەيزۇك نېمىمۇ قىلىپ بېرەلەر ، دەپ ئويلىدۇق .

ئىككى كۈندىن كېيىن ، يەنى 7 ـ ماي ، سەھەر سائەت تۆت مەھەل ، بىز قاتتىق ئۇيقۇدا ئىدۇق . بىر خىزمەتكارىمىز بىزنى ئويغاتتى . ئۇ ، رۇسىيە كونسۇلخانىسىدىن رۇسىيە كونسۇلى سۇكوفنىڭ بۇ يەرگە كېلىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلىپ ، بىر كازاك كەپتۇ ، دېدى .ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنچە سەھەردە بىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىنى شۇئان چۈشەندۇق . سەۋەب ، ئالدىنقى كۈنى ئاخشىمى ، ئىشخانىدىكى بىخەتەر ئامبارنى ساقلاشقا مەسئۇل چاكار كۈندۈزى شەھەردە خەلقنىڭ ھاياجاندا تەۋرەپ قالغانلىقىنى ، ئىنقىلاب ئۈستىدىلا گەپ بولۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن ، چاكارلارنىڭمۇ جىددىيلىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ ، ئۇنىڭدىن ئۆزىگە يەنە بىر ئادەم قوشۇپ بېرىشنى ۋە قورال ئېلىۋېلىشنى ئېيتىپ يولىيۇرۇق سورىغانىدى .

ئېرىم ئورنىدىن چاچراپ تۇردى ـ دە ، ھاپىلا ـ شاپىلا كىيىن-دى ، ماڭا كۆرسەتمەي تاپانچىنى يانچۇقىغا سېلىۋالدى . ئاندىن ماڭا دەرھال كىيىملىرىڭىزنى كىيىڭ ، بالىلارنىمۇ كىيىندۈرۈڭ ، دېدى . ئۇ چىقىپ كونسۇلخانىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئويغاتتى .ئۇ چاغدا سائەلمە-نىڭ ئېرى دوناڭدا بىلەن ئەنگلىيەنىڭ جۇڭگو ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا تۇ-رۇۋاتقان دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى خوتۇنى ئەپەندىمۇ چىنباغدا تۇ-رۇۋاتاتتى .

ھايال ئۆتمەي سۇكوق بىر قانچە ئوفىتسېر بىلەن يېتىپ كەلدى .

ئۇلار ، شەھەردە ھازىر ئېتىشىش بولۇۋاتىدۇ ، شەھەر دەرۋازىلىرى ئېتىك بولغاچقا ، زادى نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلەلمىدۇق . دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ كەلگەنىدى .

بۇ جىددىي پەيتتە مەن بەكمۇ ئەخمىقانە بىر ئىش قىلىپ كۆل كىگە قالدىم . شۇ چاغدا كاللامغا ئەگەر بىرەرسى بىزگە زىيانكەشلىك قىلمىدىغان بولسا ، مەن ۋە بالىلار پاكىز رەتلىك كىيىمدە بولۇشىمىز كې رەك ، دېگەن بىر ئوي كەلدى . شۇڭا سائەت تۆت يېرىم بولغاندا بالىلە رىم بىلەن مەن خۇددى باغ سەيلىسىگە بارىدىغاندەك سۈتتەك ئاق كىيىم كىيىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىققاندا ، رۇسىيە كونسۇلى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەنلەر ھەيران بولۇپ ئاغزىنى ئېچىپ قالدى .

بىر نەچچە پاي ئوق ئاۋازىدىن كېيىن ، پۈتۈن جاھان تىمتاس بولۇپ كەتتى . بۇنداق تىمتاس ، تىنچ يازسەھىردە ھېچقانداق بىر ئىش يۈز بەرمەيدىغاندەك بىلىنەتتى .

بىز ناشتا قىلىشقا ئولتۇرغاندا ، سېپىلدا بىر ئادەم پەيدا بولدى ، ئۇ قولىدىكى بىر قەزىل باغاقچىنى پۈلاڭلىتىپ ، مەن ئىنگلىزچە پارتىيە نىڭ ۋەكىلى بولىمەن ، دېدى . بىر چاكىرىمىز يۈگۈرۈپ چىققاندى ، ئۇ باغاقچىنى چاكارغا تاشلاپ بەردى . باغاقچىغا : بىچارە دوتەي (ئۇ قاشـ تېشى بىلەيزۇكىنى تاقۇالغان بولسىمۇ) ، ئايالى ۋە ئامبال قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەمەلدارلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى يېزىلغانىدى . ئۇ ئادەم ، سىلەر ھودۇقماڭلار ، ياۋروپالىقلارغا ھېچ ئىش يوق . شەھەردە ئامما قوزغىلىپ كەتكەچكە ۋەزىيەتنى كونترول قىلماق تەس . بۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشى ، ياخشىسى بىر نەچچە كۈن سىرتقا چىقماي ئۆيدىرەك بو لۇڭلار ، دېدى .

بىز دەرھال كونسۇلخانىمىزدا بار بەش دانە بايراقنى تېپىپ چې قىپ ئېسىۋەتتۇق . ئېرىم قەشقەردە تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى كىشىلەرگە ، ئىشكىنىڭ بېشىغا ئەنگلىيە دۆلەت بايرىقىنى ئېسىپ قو يۇڭلار ، دەپ بۇيرۇق ۋە كۆرسەتمە بەردى . ئۇلار تەييار بايراق بولمـ ىغاچقا ، ئۆزلىرى قاملاشتۇرۇپ ۋە قاملاشتۇرالماي بولسىمۇ تىكىپ ئېسـ

ۆەتتى . بۇ بايراقلارنى كۆرسە ئادەمنىڭ كۆلگۈسى كېلەتتى .

خونتېر خەنزۇلارنىڭ كىيىمنى كىيىپ ، چېچىنى بىر تال ئۆ-رىۋالغانىدى . ئېرىم ئۇنىڭغا بۇ « قۇيرۇق » نى كېسىۋېتىپ ياۋروپاچە كىيىم كىيىۋالمسىڭىز كىشىلەر سىزنى خاتا ھالدا خەنزۇ ، دەپ تونۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ ، دەپ جىق گەپ قىلدى . خونتېر ئەپەندى ناھايىتى ئې-گىز ، قاۋۇل ئادەم ئىدى . ئېرىمنىڭ كىيىملىرى ئۇنىڭغا يېقىن كەلمە-گەچكە ، ئۇنىڭدەك ئېگىز ، قاۋۇل خاۋگېيرگ ئەپەندىنىڭ كىيىملىرىنى ئارىيەت ئەكەلدۈرۈپ كىيدۈردۈق . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەسلى ئۆزىگە — شوتلاندىيىلىككە ئوخشىدى .

چۈش بولغاندا ، شەھەرنىڭ بىر دەرۋازىسى ئېچىلىپ ، بالا قازا-دىن قېچىپ چىققان جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ھارۋىلارغا يوشۇرۇنۇپ چې-قىپ ، بىز تۇرغان جايغا كەلدى . ھارۋىلارنى بېشىغا كۇن چۈشكەن ئە-مەلدارلارنىڭ دوستلىرى بولغان ئۇيغۇرلار ھەيدىگەنىدى . بىز باغدىكى بىر قانچە ئۆينى بوشىتىپ ، ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇردۇق . ئۆيلەر توشۇپ كەتكەندىن كېيىن ، باغقىلا چېدىرلارنى تىكتۇق . ئەمما قېچىپ چىققانلار شۇنچىلىك كۆپەيدىكى ، بىز ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالدۇق . بۇ كىشىلەر چىنباغقا كىيىملىرى رەتسىز ، ئۆزلىرى ناھايىتى ھودۇققان ھالەتتە كېلەتتى . شەھەر كوچىلىرىدا ئىنقىلابچىلار خەنجەر-قىلىچلارنى كۆتۈرۈپ ، ھەممە ياقنى تېنىتىپ يۈرەتتى . خەنجەر ، قى-لىچلارنىڭ بىسىدىكى قان يۇقىنى كۆرسە ، قورقۇنچتىن ئادەمنىڭ يۈرىكى ئاغزىغا تىقىلاتتى .

ئۆلتۈرۈلگەن ئامبالنىڭ تۇل قالغان خوتۇنى ۋە بالىلىرىمۇ ، بە-زىنچى تۈركۈمدىكىلەر بىلەن چىنباغقا قېچىپ كېلىۋالدى . ئۇ ئېرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەچكە ، ئۇنىڭدا ئادەم چىرايى قالمىغان ، ئىنتايىن پەرىشان ئىدى . شۇڭا ئۇ : « مەن ھەممىنى كۆردۈم ، ئۇ نېمىلەرنىڭ قايسى سۈرەتتە ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايمەن ! » دەپ توختىماي دادلاپ يىغلايتتى . ئۇلار تېخى ئۇنىڭ ئوغ-لىنىمۇ ئۆلتۈرمەكچى بولغانىكەن ، ئۇ ئېتىلىپ بېرىپ ، بالىنىڭ بىر قو-

شۇق قېنىدىن كېچىگلار ، دەپ يالۋۇرۇپ تۇرۇۋاپتۇ .ئۇلار سەل چوگراق بالىلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاچقا ، ئۇنىڭ بالىسىنى قولىغا بېرىپتۇ . بۇ ئا-يال يېگى تۇغۇتلۇق ئىكەن . قاتتىق قورقۇنچتا بالىغا سۈتىمۇ چىقمىدى . مەن ئۇنىڭغا ئېمىزگە ۋە بالىنىڭ يېمەكلىكلىرىنى بەردىم (بۇ چاغدا بىزنىڭ كىچىك بالىمىز تېخى يېشىغا توشمىغانىدى) . بۇ ئايال قاتتىق ئاغرىپ يېتىپ كەتتى . بالىسى بولسا سەمرىپ قالدى . ئىنقىلابچىلار ئۇ-نىڭ بېشىنى كېسىپ كەلگەنلەرگە ناھايىتى كۆپ ئىنئام بېرىشنى جاكار-لىغان بىر قانچە ئەمەلدارلارمۇ چىنىباغقا قېچىپ كېلىپ ، باغدىكى چې-دىرداا بىر قانچە ھەپتە تۇردى .

بەش كۈن ئۇتۇپ كەتتى . بىر كۈنى تۈن تەڭ مەھەل ، شۈپىتـ سىيىلىك دىن تارقاتقۇچىدىن ئىككىسى ئۈيغۇرچە كىينىگەن ، كۆرۈنۈشى ناھايىتى ئېچىنىشلىق بىر ئادەمنى يۈدۈپ چىنىباغقا ئېلىپ كەلدى . ئۇيگە كىرگەندە ، ئېرىم ئۇنىڭ ئەھۋالىكى بىر ئەمەلدار ئىكەنلىكىنى تونىدى . ئۇ سەيشەنبە كۈنى ، يەنى توپىلاڭدىن كېيىن يوقىلىپ كەتكەنىكەن . ئۇ ئەمەلدار بولغان چاغلىرىدا خەلقىگە قاتتىق زۇلۇم قىلغاچقا ، ئۇنىڭغا چىش ـ تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ كەتكەن توپىلاڭچىلار ،ئۇنى جۇقۇم تۈتماي قويمايمىز ، ھەر قانچە كۆپ پۇلمۇ ئۇنىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇپ قالالمايدۇ ، دەپ جاكارلىغانىكەن . ئۇ جان قايغۇسىدا سارالىدەك بولۇپ ، ئاق كۆڭۈل بىر ئاۋاينىڭ تونۇرىدا بەش كۈن يوشۇرۇنۇپ يېتىپتۇ . ئاۋاي ئۇنىڭغا ئوغرىلىقچە نان بېرىپ بېقىپتۇ . بىز مۇھاپىزەتچى كۇچـ مىز بولمىغاچقا ، بۇنداق زالىم ، نامى يامان ئادەمنى قوغداپ قالالمايتتۇق . ئۇنىڭ جېنىنى 60 كازاك ئەسكىرى بار رۇسىيە كونسۇلخانىسى ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى .

شۇنىڭ ئۈچۈن ئېرىم بىلەن ئىنىسى ئازراق يېمەكلىك بېرىپ ، ئۇنى ئېتىز ئىچى بىلەن مېڭىپ ، تۈيدۈرماستىن رۇسىيىلىكلەرنىڭ قې-شىغا ئاپىرىپ قويدى . رۇسىيىلىكلەر ئۇنى دەرھال ھېچكىمگە كۆرسەتـ مەي بىر ئۇيگە سولاپ قويۇپتۇ . بىر قانچە ھەپتىدىن كېيىن ، خەت ـ چەك توشۇيدىغان ئىككى كازاك ئەسكەرچە كىيىنىدۇرۇپ ،

رؤسىيىگە ئاپىرىپ قويۇپتۇ . ئۇ رؤسىيە ئارقىلىق جۇڭگودىكى يۇرتىغا قايتىپ كېتىپتۇ .

شەھەردە جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۆلتۈرۈلگەن كۈنى ، توپىلاڭ-چىلار بۇ ئەمەلدارنى تاپالماي ، ئۇنىڭ كىچىككىنە ئوغلىنى تۇتۇۋېلىپ ، ئۆلتۈرۈۋېتىمىز ،دەپ جار سالىتۇ . ياۋۇز بىر ئەبلەخ قىلىچتا ئۇنىڭ بېشىنى ئازراق تىلۋېتىپتۇ . بالىنىڭ ئانىسى ھېچنەرسىگە قارىماي ئۆزىنى ئېتىپ بالىنى قوتقۇزۇۋالىتۇ . كېيىن قېچىپ بىر ياخشى نىيەتلىك ئۇيغۇرنىڭ بالىخانىسىغا يوشۇرۇنۇۋالىتۇ . بالا داۋالىنالمىغاچقا ، يارا ئېغىزى چۈششىڭ پوقى ۋە توپا - چاڭدىن يىرىڭداپ كېتىپتۇ .

شۇ ئېتىسىيە دىن تارقاتقۇچىلار ئۆمىكى دوختۇرخانىسىدىكى سېمىرالار بىر كېسەلدىن بۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپتۇ - دە ، باتۇرلۇق بىلەن شەھەرگە كىرىپ ئىزدەپ - سوراپ ئۇلارنى تېپىپتۇ ھەمدە ئۇلارنى داۋالاشتىن كېيىن ، ئۇنىڭ كېسىلى ساقايدى . ئۇلار كېيىن بىر قانچە خەنزۇ ئايالالار ۋە بالىلار بىلەن ئىچكى ئۆلكىگە قايتىپ كەتتى . شۇنىڭغىچە ئېرىنىڭ ئىز دېرىكىنى ئالالماي ، ئۇنى چوقۇم ئۆلۈپ كەتتى ، دەپ ئويلىخان بۇ ئايال ، ئېرى بىلەن خۇنەندىكى يۇرتىدا ساق - سالامەت كۆرۈشكەن . ئويلاپ كۆرۈڭ ، بۇ نەقەدەر خۇشاللىق ۋە كۆڭۈللۈك ئۇچرىشىش ، ھە ! ئەپسۇسكى ، قەشقەردە بۇنداق ئوبدان كۈنلەرگە ئۇلاشقان ئەمەلدارلار ئانىلىسى يوق دېيەرلىك .

قەشقەر كونا شەھەردە ئىنقىلاب بولۇپ ئەتىسى ، قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن دوتىيى ياڭ غوجام بىزنىڭ ئۆيگە كېلىپ ، ئېرىم بىلەن نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنى مۇزاكىرە قىلدى . ياڭ غوجام ھايات قالغان ئاز ساندىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ بىرى ئىدى . توساتتىن بىر ئادەم پالاقلاپ كېلىپ ، قەشقەر يېڭىشەھەردىمۇ جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۆلتۈرۈلۈتىدۇ ، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى . مۇئاۋىن دوتەي دەرھال چىقىپ ئېتىغا مىندى - دە ، بىر نەچچە ئادەم بىلەن يېڭىشەھەرگە قاراپ چېپىپ كەتتى . يېڭىشەھەر دەرۋازىسىغا كەلگەندە ، ئۇ بىر توپ توپىلاڭچىنىڭ بىر خەنزۇ ئادەمنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ . مۇئاۋىن دوتەي

ئۇلاردىن ،بۇ ئادەمنى نېمە ۋەجىدىن ئۆلتۈرمەكچىسىلەر ، دەپ سوراپتۇ .

ــ ئۇ چېچىنى كېسۈۋېتىپتۇ ! ــ دەپتۇ بىر ئادەم .

ــ قاراڭلار ، ــ دەپتۇ مۇئاۋىن دوتەي ،ــ مانا مەنمۇ چېچىمنى كېسۈۋەتتىم . ئاۋۋال مېنى ئۆلتۈرۈڭلار ، ئاندىن ئۇنى ئۆلتۈرسەڭلەرمۇ كېچىكمەيسىلەر ، ــ دەپتۇ .

توپىلاڭچى ئامما ئۇنىڭ باتۇرلىقىغا قول قويۇپ ، دەرھال تىزلىنىپتۇ ــ دە ، ئۇنىڭدەك قورقماس ، يۈرەكلىك ئادەمنىڭ مويىغا تەگمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ .

ــ ئۇنداق بولسا ، بۇ ئادەمنى قويىۋېتىڭلار ، ــ دەپتۇ مۇئاۋىن دوتەي . يالاڭ دوتەي يامۇلغا كىرىپ ياساۋۇل يىگىتنىڭ ھايات قالغانلىقى ئەمما بىر قانچە ئەمەلدارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىپتۇ .

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ، يېڭىشەھەردىن بىر تېلېگرامما تاپشۇرۇۋالدۇق . ئۇنىڭدا بۇ يەردىكى توپىلاڭچىلارنى تىنجىتالمىدۇق ، ئۇلار قىرىمىز ، چاپمىز ، دەپ ئەلپازىنى يامان قىلىپ شەھەرگە ماڭدى . بۇ ئادەملەر ياۋروپالىقلارنى ھۆرمەت قىلمايدۇ ، دەپ يېزىلغانىدى .

بۇ تېلېگرامىنى كۆرۈپ ، بىز ئەڭ يامان ئاقىۋەتنى نەزەردە تۇتۇپ تەييارلىق كۆرۈپ قويۇش لازىملىقىنى چۈشەندۇق . ئېرىم شۇئان ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى پۇقرالارغا ، پۈلغا يارىغۇدەك نەرسە كېرەكلەرنى ئېلىپ كونسۇلخانىغا كېلىپ يوشۇرۇنۇشنى ئۇقتۇردى . ئۇلارنى كونسۇلخانا ئىچىدىكى قوغدىنىشقا ئەپلىك يوغان بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرماقچى ، زۆرۈر تېپىلغاندا كونسۇلخانىدىكى بارلىق خادىملارمۇ مۇشۇ ئۆيگە بېكىنمەكچى بولدى . كېيىن بىلسەم ، ئېرىم ئىنىسى بىلەن توپىلاڭچىلارغا تەڭكېلەلمەي قالسا ئايالىلار ۋە بالىلارنى قانداق قىلىپ ئالدىن چېكىنىدۇرۇپ كېتىش ئۈستىدىمۇ مەسلىھەتلىشىۋالغانىكەن . بىز ئورام ــ ئورام بىنتىلارنى تەييارلىدۇق . بالىلارنىڭ كىيىم ــ كېچەكلىرىنى يىغىپ تاڭدۇق . بالىلارنىڭ يېمەكلىكلىرىنى خالتىلارغا سالدۇقتە ، ھەممىنى تاسادىپىي بىر ئەھۋالدا ئىشلەتمەكچى بولۇپ ، بىز شۇنداق چاغدا بارىمىز ، دېگەن جايغا ئاپىرىپ تىقىپ قويدۇق .

كونسۇلخانىدىكى چاكارلار ۋە باشقا خادىملار خەنجەر ، تاياق ، كونا خەنجەر قاتارلىق قوراللار بىلەن قوراللاندى . ھەتتا ئائىلە ئوقۇتقۇ-چىسىز كرېسۇپلىمۇ بىر چەيدو بىلەن تۆمۈر تاياقچىنى كارىۋىتى ئاستىغا تىقىپ قويدى . ئىش ئۆتكەندىن كېيىن بىرى ماڭا مۇنداق بىر ئىشنى ئېيتىپ بەردى : شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى دوختۇرخانىسىدىكى بىر سېسترا ھەتتا چوڭ بىر ئىشپىرىسقا كىسلاتا قاچىلاپ ، ئەگەر تو-پىلاڭچىلار ماڭا ھۇجۇم قىلسا ، بۇنى شۇلارغا چېچىپ ، ئۇلارنىڭ كۆز-لىرىنى نەچچە كۈنگىچە ھېچنەرسە كۆرەلمەيدىغان قىلىۋېتىمەن ، دەپ ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى قوراللاندۇرۇپتۇ . بىز جەمئى ئىشنى تەخ قىلىپ ، نەچچە كۈنگىچە تولۇق قوراللىنىپ ، پۈتۈن يېتىپ ، پۈتۈن قوپۇپ يۈر-دۇق . دونالد بىلەن خونتېر ئەپەندى ئۆي ۋە باغ ئەتراپىدا نۆۋەت بىلەن قاراۋۇللۇق قىلدى .

كۈندۈزى بىر نېمىلەرنى قىلىپ ئۆتكۈزۈپ ، ئاخشىمى يېتىپ ئارام ئېلىشىمۇ چوڭ ئىش بولۇپ قالدى . ئەتراپىمىزدا غەلىتە بىر جەمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى . توساتتىن بىر كۈنى كېچىدە ئېتىلغان ئۇچ پاي ئوق پۈتۈن چىنباغدىكى كىشىلەرنى چۆچۈتۈپ ئۇيقۇدىن ئويغاتتى . ھەممە-مىز يۈرىكىمىز ئاغزىمىزغا تىقىلغان ھالدا ئورنىمىزدىن تۇرۇپ بىر يەرگە يىغىلدۇق . ھەممەيلەن ئەمدى ھۇجۇم باشلىنىدىغان بولدى ، دېگەن ھېسسىياتتا كۈتۈپ تۇردۇق . ئەمما ھېچقانداق ئەھۋال يۈز بەرمىدى . خورازلار چىللاپ ، دەرەخ شاخلىرىدا قۇشلار ۋىچىرلاپ سايراشقا باش-لىدى . سېخىي قۇياش كائىناتقا ئىللىق نۇر چاچتى ، كېچىنى ۋەسۋەسە ۋە قورقۇنچتا ئۆتكۈزگەن كىشىلەر تەبىئەتنىڭ بۇ قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچىنىڭ تەسىرىدە يېنىكلەپ قالدى . بۇ چاغدىكى مەنزىرە ۋە كەيپە-ياتنى تەسۋىرلەش قىيىن ئىدى . كېيىن ئىگىلىشىمىزچە ، يېگىشەھەردىن تۇپىلاڭچىلار شەھەرگە قاراپ ماڭغان ، كېيىن نېمە سەۋەبتىندۇر كەي-نىگە يېنىپ كەتكەنمىكەن . مەن بۇنى پەقەت دېنسوننىڭ ① « دۇئا - تىلاۋەتنىڭ قۇدرىتى ئىنسانلارنىڭ ئارزۇ - تەلەپ قىلغىنىدىن چەندان

① دېنسون - ئەنگلىيىنىڭ مەشھۇر ئالىمى .

ئارتۇق بولىدۇ » دېگەن گەپنى بىلەنلا چۈشەندۈردۇم . توپىلاڭچىلارنىڭ كېچىدە بۇلاش ـ تالاش ، ئادەم ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئاتلىنىپ ، يەنە كەينىگە يېنىپ كېتىش ئىشى كېيىن يەنە بىر قانچە نۆۋەت بولدى . بىزنى چۆچۈتۈپ پاراكەندە قىلىۋەتكەن ئۈچ پاي ئوق دوتەينى ئۆلتۈرگەنلەر ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى گىربكە سالغان چاغدا ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئاتقان ئوق ئىكەن . دوتەينىڭ قەبرى خانىمنى ئۆلتۈرگەنلەرنى ئۆز پارتىيەسىدىكى باشقا كىشىلەر قەبرى بىر مەزلۇمنىمۇ ئۆلتۈرمەسلەر ، دەپ قاتتىق ئەيىبلەپتۇ . ئۇلار بولسا ، سۇيىقەستچىدىكى قاراڭغۇلۇقتا ئۇنى خاتا ھالدا دوتەي ئوخشايدۇ ، دەپ ئۆلتۈرۈپ ساپتىمىز ، دەپ ئۆزلىرىنى ئاقلاپتۇ .

قەشقەردە ئىنقىلاب پارتلاپ بىر ھەپتە ئۆتكەندە ، ئىنقىلاب ھەرىكىتى يېڭىسارغىمۇ يېتىپ باردى (قەشقەردىن ئىككى كۈنلۈك يول) . يېڭىسارداكىلەر يەرلىك ئەمەلدارنى ئۆلتۈرۈشكە مەلۇم بىر كۈننى بەلگىلەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەمەلدار قورقۇنچقا چۈشۈپتۇ . ئۇنى ئۆلتۈرمەز ، دېگەن كۈنى شۇنداق قاتتىق بوران چىقتى . بوران قەشقەرگە كەلگەندە جاھانىنى بىردىن قاراڭغۇلۇق بېسىپ ، ھېچنەرسىنى كۆرگىلى بولمىدى . بوران ھۆركىرىگىنىچە يېڭىسار تەرەپكە ماڭدى . توپا ـ چاڭ ، قۇم تۇزۇرۇكلەر شۇنداق قورقۇنچلۇق ئىدىكى ، يېڭىسارلىقلار بۇنى كۆرۈپ ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ . يېڭىسارنى ئۇلار ھېچقاچان كۆرۈپ باقمىغان ، ئىلگىرىكى ھەر قانداق چاغدىكىگە ئوخشىمايدىغان بىر زۇلمەت بىر قاراڭغۇلۇق ئۆز ئىلكىگە ئاپتۇ . بورانمۇ ئادەملەرنى ئۆچۈرۈپ كەتكۈدەك دەھشەتلىك چىقىپتۇ . يېڭىسارداكى ئىنقىلابچىلار خۇدا بىزنىڭ يەرلىك ئەمەلدارنى ئۆلتۈرۈشىمىزدىن غەزەپكە كەلگەن ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلاپ ، بۇ ئىشنى كېچىكتۈرۈشنى قارار قىپتۇ . ئۇلار ئەس ـ ھوشىنى يىغىپ ئۆزىگە كەلگۈچە ئارىلىقتا ، قەشقەردىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتتىن ، ئادەم ئۆلتۈرۈش قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ ، دېگەن بۇيرۇق كەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن يېڭىسارداكى يەرلىك ئەمەلدارنىڭ جېنى ئامان قاپتۇ . كېيىنمۇ قانلىق ۋەقەلەر بولماپتۇ .

ئېرىم بىلەن دونالد جۇڭگولۇقلارغا سىلەر بىزگە بىخەتەر بولۇ-
سىلەر ، دەپ كاپالەت بەرگەن ، شۇ كاپالەتنىڭلارغا ئىشىنىمىز ، دېگەننى
بىلدۇرۇش مەقسىتىدە ، ھەمراھىمۇ ، قورۇغچىمۇ ئالماي ئۆزلىرىلا ئاتلىق
شەھەرنى ئايلىنىپ چىقتى . بۇ ئىككىيلەننىڭ ھېچنېمىدىن قورقماس
جاسارىتى جۇڭگولۇقلاردا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرۇپتۇ . شۇڭا ئۇلارنى
دۇشمەن قاتاردا كۆرمەپتۇ . كېيىن دونالد مېنىڭدىن توققۇز ياشلىق
ئوغلۇم ئارايكىنى ئاتقا مىندۇرۇپ شەھەرنى ئايلاندۇرۇپ كېلىشنى ئىلتى-
ماس قىلدى . بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئارايك خۇشال بولۇپ كەتتى . لېكىن ،
مەن راست كېپىمنى قىلسام ، بۇنداق قىلىشنى ئانچە خالىمىدىم . ئەمما ،
بۇ ئىش تۇيۇقسىز ئارايكىنىڭ ئىشەنچى ئاشىدىغان بولسا ، بوپتۇ ، بارسۇن ،
دەپ ئويلىدىم . ئۇلار ئاتلىق شەھەرگە كىرىشىگە ئەسكەرلەر ئارايك مىنـ
گەن ئاتنى قاتمۇ قات قورشۇۋېلىپ ئۇنى ماڭغۇزماپتىكەن ، قورقمىنىدىن
دونالدنىڭ جېنى چىقايلا دەپتۇ . ئەمما ، بۇ ئۇلارنىڭ ئۇنى كۆرۈپ خۇ-
شال بولغانلىقى ، قىزىققانلىقى ۋە قارشى ئالغانلىقى ئىكەن . بۇ كىشىلەر
جۇڭگولۇقلارنىڭ كىچىك بالىلارغا ئامراق تەبىئىتىنى نامايان قىلىپ ،
ئۇنىڭغا نۇرغۇن كەمىۋات ، پېچىنە بېرىپتۇ . لېكىن بۇ كىشىلەر تېخى بىر
نەچچە كۈننىڭ ئالدىدىلا نۇرغۇن يامان ئىشلارنى قىلغانىدى . ئەسكەر-
لەرنىڭ سوۋغاتلىرىنى ئالغاندىن كېيىن ، دونالد بىلەن ئارايك گازارمىنى
كېسىپ ئۆتۈپتۇ . ئەمما ھېچكىم ئۇلارغا يامان كۆزدە قارىماپتۇ ۋە ھاقا-
رەتلىك ئىشلارنى قىلماپتۇ .

چوڭراق ئىككى بالىمىز بۇ كۈنلەردە بىز يولۇققان مەسىلىنىڭ
ئېغىرلىقىنى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمىگەن بىلەن ، دادىسىغا ، دادىسىنىڭ
ھوقۇقىنىڭ بارلىق قېيىن ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا كۈچى يېتىدىغان-
لىقىغا قاتتىق ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن ، نېمە ئىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى
بىلگەن بولسىمۇ ، پەقەتلا غەم قىلمىدى . كىرىسلوۋ خېنىمۇ شۇنداق
ئويدا تەمكىن ، بىمالال يۈرەتتى ، ئۇ ئەقىل ـ پاراسەتلىك ، پەملىك
ئىدى . لېكىن ، مەن بەزى چاغلاردا ، تالاق ئاتقۇچە ئارىلىقتا كۈتۈلمىگەن
قانداق ئىشلار يۈز بېرەركىن ، دەپ ئۆزۈمچە غەم ـ ئەندىشىگە چۈشەتـ

تىم . باللىرىمنىڭ خاتىرجەم ، تىنچ ئۇخلاۋاتقىنىنى كۆرگىنىمدە ، كۆڭلۈم جايىغا چۈشۈپ قالاتتى .

ۋەقە ئىككى ئاي داۋام قىلدى . بۇ ئارىلىقتا قەشقەرنى چوشقا سوبۇپ ساتىدىغان بىر قاسساپ بىلەن بىر ساتىراش سوردى . بالا ـ قازادىن ئامان قالغان ساناقلىقلا ئەھلدارلارمۇ شۇلارنىڭ قاش ـ قاپىقىغا قاراپ ئىش قىلدى . يېڭى ھۆكۈمرانلار ئېرىم ۋە سۈكۈنى بىلەن دوستانە ئالاقە ئورنىتىشقا ئالدىرىدى . ئەمما چەت ئەل كونسۇلخانىسى ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلمىدى .

بىز شۇنداق ياشاۋەردۇق . كونسۇلخانىمىزغا قېچىپ كېلىۋالغانلارمۇ چىنباغدا تۇرىۋەردى . ئۇلارنى ئۆلتۈرىمىز دېگۈچىلەر بىزنىڭ ئەسكىرىمىز يوقلۇقىنى ، ئۇلارنى تۇتمىمىز دېسىلا ، تۇتۇپ كېتەلەيدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى . لېكىن ئۇلار ھەر قېتىم دەرۋازا ئالدىغا كېلەتتىمۇ ، ئەنگلىيە بايرىقى ئاستىدىن ئۆتۈپ ، ئىچكىرىگە كىرىشكە پېتىنالماي كېتەتتى . بىز قىزغىن سۆيىدىغان ، دۆلىتىمىزگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بۇ بايراقلار ، بىزگە ھەمراھ بولۇپ چىنباغدا توپتوغرا ئالتە ھەپتە لەپىلدەپ تۇردى .

ئەڭ خەتەرلىك پەيتلەر ئۆتۈپ كەتتى . پېڭىشەھەرنىڭ ياساۋۇل بېگى يۈرىكىنى قاپتەك قىلىپ بىر توپ مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەرنىڭ قوغدىشى بىلەن قەشقەرگە بىزنى يوقلاپ كەلدى . ئۇنىڭ خانىمىنى تونۇيتتۇم . شۇڭا ئۇنىڭغا بولغان ئالاھىدە دوستانىلىقىمىزنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، چىقىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۇم . ئۇ مېنىڭدىن ئىنقىلاب كۈنلەردە بەك تەشۋىشلەنىدىگىنىمۇ ، يوق ، قاتتىق قورقۇپ كەتتىگىنىمۇ ، قانداق ، دەپ سورىدى .

ـــ ياق ، سىلەر بىزگە كاپالەت بەرگەن تۇرسا ، بىز نېمىدەپ تەشۋىشلىنەتتۇق ؟ ـــ دەپ جاۋاب بەردىم .

بۇ گېپىمدىن ئۇ خۇشال بولدى . ئېرىم گېپىمگە ئۇلاپلا شۇنداق دېدى :

ـــ بىزنى ئۆلتۈرىمىز دېسەڭلار ئاسان گەپ ، لېكىن بۇنداق قىلـ

ساڭلار ، كېيىن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى سىلەردىن ھېساب ئالىدۇ ، — ئېرىم بۇرۇلۇپ ئىشىك ئالدىدىكى ئەسكەرلەرگە قاراپ دېدى ، — گېپىمنى ئاڭلىدىڭلارمۇ ؟ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ سىلەردىن كونسۇلخانا خادىملىرىنىڭ ھاياتىغا مەسئۇل بولىدىغانلىقىنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى ئېسىڭلاردا تۇتۇۋالدىڭلارمۇ ؟

ئەسكەرلەر جىددىي قىياپەتتە باش لىڭشىتتى . بۇ ئىش بالىلارچە قىلىققا ئوخشاش ، ئادەمنىڭ كۈلگۈسىنى كەلتۈرسىمۇ ، بىز قاپىقىمىزنى تۈرۈپ ، ھۆكۈمەت ئىشىنى ھۆكۈمەت ئىشىدەك قىلىۋاتقان قىياپەتكە كىرىۋالدۇق .

تەخمىنەن ئىككى ئايدىن كېيىن ، قەشقەرگە بىر پولك رۇسىيە ئەسكەرلىرى كېلىپ ، بۇ يەردە تەرتىپ ساقلىدى .

رۇسىيە تەرەپنىڭ ھەربىي جەھەتتە قەشقەرگە ھەددىدىن زىيادە قىزغىن ئىپادىدە بولغانلىقى ۋە ۋەزىيەتنى خاتا چۈشىنىۋېلىشى تۈپەيلى ، ئۇلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولۇپ كەتكىلى تاس ـ تاماس قالدى . بۇ ئىشلارمۇ بىزگە تەسىر قىلىپ ، بىزنى ۋەھىمىگە سېلىپ قويدى . ئەلۋەتتە ، رۇسىيە ئەسكەرلىرى كېلىپ ، بۇ رايوننىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغدىغانلىقى ئۈچۈن ، بىز خېلى خاتىرجەم بولۇپ قالغانىدۇق . لېكىن ، مەن ئىشىنىمەنكى بۇ ئەسكەرلەر ئۆزلىرىنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىشنى پەقەت بىر باھانە ، يالغانچىلىق دەپ قارىغان ھەمدە بۇ يەردىكى تىنچ ، مەنسىز تۇرمۇش ئۇلارغا ياقمىغان . رۇسىيە كونسۇلخانىسى رۇسىيە قوشۇنلىرى كەلگەن كۈنى بۇ بوستانلىقنىڭ چېتىدىكى يوغان بىر باغدا ، ئۇلارنى كۈتۈۋېلىش يۇزىسىدىن ناھايىتى كاتتا مەرىكە ئۆتكۈزىدى . قەشقەردىكى بارلىق ياۋروپالىقلار بۇ مۇراسىمغا تەكلىپ قىلىندى .

يېقىندىن بېرى جىددىيلىك ، ۋەھىمە ئىچىدە ياشىغان بىز ئۈچۈن ، قۇملۇقلارنى كېزىپ كەلگەن ئەسكەرلەر پولكىنىڭ چىرايىنى يېقىملىق مۇزىكا ساداسى ئىچىدە كۆرۈشىنىڭ نەقەدەر خۇشاللىنارلىق ، ئادەمنى ھاياجانغا سالىدىغان كۆرۈنۈش بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس ، ئەلۋەتتە .

ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكىنىڭ ئوفىتسېرلىرى ئاتتىن چۈشكەندىن كېيىن ، تونۇشتۇرۇشلار باشلاندى . ياساۋۇل بېگى بىلەن ئىنقىلابىي ھەربىكەتنىڭ يېگى رەھبەرلىرىنىڭمۇ ماشىنا بىلەن كەلگەنلىكى سورۇن ئەھلىنى ھەيران قالدۇردى .

ئۇلار ئەسلى ئېرىمنىڭ ياساۋۇل بېگىنگە ، رۇسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ كېلىشىگە قارشى تۇرىسىڭىز ئاقىللىق بولمايدۇ ، ياخشىسى ئۇلارغا مېھمان سۈپىتىدە ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىڭ ، دەپ قىلغان نەسىھىتى بىلەن كەلگەنىدى .

رۇسىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكىنىڭ مايور دەرىجىلىك قوماندانى ئېرىمگە :

ـــ نېمە ئىش بولۇپ كەتتى ، ھېچ بىلمىدىم . بىز ئەسلى قەشقەرگە جەڭ بىلەن كىرىمىز ، دەپ ئويلىغان . ئەمدى قارىساق ، قەدىناس دوستلارىدەك قارشى ئېلىنىۋاتىمىز ! ـــ دېدى .

رۇسىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكىنىڭ ئاساسلىق قىسمى شەھەرگە بىر قانچە ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان بىر يېزىدا تۇرىدى . قالغانلىرى رۇسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر قىسمىغا قوشۇلدى .

ئەمما كۆپ ئۆتمەيلا ، باتۇر ، ئۇرۇشقا ماھىر رۇسىيە ئەسكەرلىرى تۇرمۇشىنىڭ مەنىسىز ، زېرىكىشلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشتى . شۇنىڭ بىلەن غەرق مەست كازاك ئەسكەرلەر بىلەن جۇڭگو ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش ، كېيىنچە ئانچە ـ مۇنچە ئېتىشىش پەيدا بولدى . بىر كۈنى ئاخشىمى ، بىز ياتايلى دەپ تۇرغانىدۇق . رۇسىيە كونسۇلخانىسى ئەۋەتكەن بىر خەۋەرچى قەشقەر شەھەر دەرۋازىسى بۇزۇلاي دەپ قالدى ، سىلەر توپىلاڭدىن ، ھەتتا قانلىق جەڭدىن مۇداپىئەلىنىشكە تەييارلىنىشىڭلار كېرەك ، دېگەن بىر قورقۇنچلۇق خەۋەرنى يەتكۈزدى . رۇسىيىلىكلەرنىڭ بۇنداق جىددىي تەدبىر قوللىنىشىدا مۇنداق سەۋەب بار ئىكەن : شۇ كۈنى كۈن پېتىپ ، شەھەر دەرۋازىسى تاقىلىشقا يېقىن بىر توپ كازاك ئەسكەر ئاتلىق بازار ئايلىنىپتۇ . ھەر يىلى بۇ كۈن خەنزۇلار ئۇچۇن ئالاھىدە بىر كۈن بولۇپ ، بۇ كۈنى ئۇلار ئىبادەتخانىلار ياكى

ئىلاھ سۈپىسى ئالدىدا ئۆلۈپ كەتكەن يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ ئەرۋاھىغا قەغەز كۆيدۈرىدىكەن . كازاك ئەسكەرلەر بۇنى كۆرۈپ قېلىپ ، بۇ ئىشقا قىزىقىپتۇ ـ دە ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ، ئاتلارنى باغلاپ قويۇشنىمۇ ئۇنۇتۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىشىغا قاراپ تۇرۇپتۇ . كازاك ئەسكەرلەرنىڭ كۆزى رۇسلار ئولتۇرغان بىر ئۆينىڭ يېنىدا كۆيدۈرۈلگەن قەغەزنىڭ كۆپلۈكى ، ئوتنىڭ ئۆلۈغلۇقى ، ئۆيگە ئوت كېتىش خەۋپى بارلىقىغا چۈشۈپتۇ ، بۇ ئىش توغرىسىدا جۈگلۈقلارنى ئاگاھلاندۇرۇپتۇ . جۈگلۈقلار بولسا ، يوقىلاڭ ئىشقا ئارىلاشماي يولۇڭغا ماڭ ، دەپ ھەيدەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا ئېغىز جېڭى باشلىنىپ كېتىپتۇ . بۇ ئارىدا كازاكلار ئاتلىرىنىمۇ ئۇنتۇپتۇ . تۈيۈقسىز قاتتىق ھاۋا گۈلدۈرلەپ ئاتلار ئۈركۈپ كېتىپتۇ ـ دە ، شەھەرنىڭ تار كوچىلىرىدىن چېپىپ ئۆتۈپ شەھەردىن چىقىپ ، ئۈدۈل رۇسىيە كونسۇلخانىسىدىكى ئاتخانىغا قايتىپ تۇ . كازاكلار يۈگۈرۈپ دەرۋازا قېشىغا كەلگەندە ، دەرۋازىلار تاقىلىپ بولغانىكەن ، ئۇلار دەرۋازىنى ئاچقۇزالماي شەھەردە قونۇپ قاپتۇ .

رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا ئاتلار قايتىپ كېلىپ ، كازاك ئاتلىق ئەسكەرلەر قايتىپ كەلمىگەندىن كېيىن ، كونسۇلخانىدىكى بىرى بېرىپ بۇ ئىشنى كونسۇلغا ئېيتىپتۇ . بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۇ ئەندىشىگە چۈشۈپتۇ ، قوللىرىنى قاتتىق ئىشقىلاپ :

ـــ تەڭرىم ، بىچارە كازاكلىرىم ، شەھەردە ئۇلار قولغا چۈشۈپ قاپتۇ ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈشىدۇ ، چوقۇم قۇتقۇزۇۋېلىشىمىز لازىم ، ـــ دەپ تۇ .

بۇ بۈيرۇقنى بىرى دەرھال يېزىدا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرگە يەتكۈزۈپتۇ . رۇسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى شۇئان ئاتلىرىغا مىنىپ ، رۇسىيە كونسۇلخانىسى ئالدىغا يىغىلىپتۇ . كۈچكە تولۇپ ، قولى قىچىشىپ تۇرغان بۇ جاسارەتلىك ئەسكەرلەر ، ئاخىر جەڭ قىلىدىغان ، ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى نامايان قىلىدىغان پۇرسەت كەلدى ، دەپ ئويلاپ ، تۈن تەڭ مەھەلدە شەھەر دەرۋازىسىنى ئۈرۈپ بۇرۇپ يوغان تۆشۈك ئېچىپ ، شۇ ئارقىلىق دەرۋازىنى ئېچىپ شەھەرگە كىرىپتۇ .

كىچىچە چاقماق ۋە گۈلدۈرماما بىلەن شارقىراپ قاتتىق يامغۇر ياغدى . كازاك ئەسكەرلەر باتۇرلۇق بىلەن شەھەرگە بېسىپ كىرگەندە ، شەھەر تىمتاس بولۇپ ، كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئېغىر ئۈيقۇدا ياتقان يېكى يامغۇردىن ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالغانىكەن . ئىش تېرىغان كازاك ئەسكەرلەرمۇ ، بۇنچە غەلۋە ـ غوۋغا ، پاراكەندىچىلىك بولۇپ كەتكەنلىكىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەي ، غېمىدە يوق چايخانىدا كۆڭۈل ئېچىپ ئولتۇرغانىكەن . شەھەرگە كىرگەن كازاك ئەسكەرلەر ئۆلارنى تالاڭ تاراڭ قاندا ،ئاندىن تېپىپتۇ .

رۇسىيىلىكلەر ھەيۋىسىزنى بىر كۆرسىتىپ قويۇش كېرەك ، دەپ ئويلاپتۇ ـ دە ، مايور بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى بازار مەيدانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ، بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىرىپتۇ . بۇنىڭ بىلەن موللىلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويۇپتۇ . باشقا ئەسكەرلەر كوچىلاردا كۆزەت قىلغاچ يوقاپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى ئىزدەپ تۇ . كېچىچە يامغۇردا يۈرگەچكە ، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى سۇغا چۈشۈپ كەتكەن توخۇدەك ھۆل بولۇپ كېتىپتۇ .

مۇستەھكەم ، ھەممە يېرى ھەم يامۇلدا بوران ـ يامغۇرنى كۆرمەي بەخىرامان ئۆخلىغان جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ، شەھەردە يۈز بەرگەن ئىشلاردىن ئەتىسى تالاڭ تاراڭدا خەۋەر تېپىپتۇ . شەھەر دەرۋازىسىنىڭ بۈزۈۋېتىلگەنلىكى ، قەشقەرنىڭ رۇسىيە ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانلىقىنى بىلىپ ھەيران بوپتۇ ۋە قاتتىق ئاچچىقى كەپتۇ .

ياساۋۇل بېگى دەرھال كېلىپ ئېرىم بىلەن كۆرۈشتى . ئۇ غەزەپ بىلەن :

ـــ بۇ زادى نېمە ئىش ، بۇ ئاشكارا بىزگە جەڭ ئېلان قىلغانلىقتۇ ! مەن ئەسكەرلەرگە سېپىل ئۈستىگە چىقىپ ، توپ ـ زەمبىرەكلەرنى رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا توغرىلاشقا بۇيرۇق بەردىم ، ـــ دېدى .

ئېرىم ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ ، سىلەر رۇسىيىلىكلەرنىڭ چىشىغا تەگمەڭلار ، بولمىسا سىلەر رۇسىيىلىكلەرنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈپ ، رۇسىيىلىكلەرنى پايدىغا ئېرىشتۈرۈپ قويىسىلەر . شۇڭا بۇدا مېنىڭ سىزگە

تەكلىپىم ، بايىقى بۇيرۇقىمىزنى ئەملدىن قالدۇرۇپ ، بۇ ئىشنى رۇسىيە-لىكلەرنىڭ خاتالىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋەقە قاتاردا بىر تەرەپ قە-لىنگلار ، ئىشنىڭ ھەقىقىتىمۇ شۇ ، دېدى .

ئىش شۇ تەرزدە ھەل قىلىندى . رۇسىيلىكلەر دەرۋازىنى ياساپ بەردى !

جۇڭگولۇقلار ئىنقىلابقا قاتناشقان بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى شىنـ جاڭنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىگە يۆتكەشنى قارار قىلدى ۋە بۇ ئەسكەرلەرنى 1912 ـ يىلى كۈزنىڭ مەلۇم بىر كېچىسى شەھەردىن ماگدۇرۇشنى ئۇ-رۇنلاشتۇردى . بۇ ئەسكەرلەر ئۈرۈمچىگە مارالبېشى بىلەن باراتتى . بازاردا كىشىلەر بىر قىسىم جۇڭگو ئەسكەرلىرىنىڭ قەشقەردىن چېكىنىپ كېتىدىغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئوچۇق ـ ئاشكارا سۆزلەپ يۈرۈش-تى . بۇ گەپ رۇسىيلىكلەرنىڭ قۇلىقىغا يەتكەن بولۇشى مۇمكىن .

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن ، ئىرىم بىلەن ئىنىسى كەچلىك تاماقتىن كېيىن سەيلە قىلىپ رۇسىيە كونسۇلخانىسى يېنىغا بارغاندا ، رۇسىيە ئات-لىق كازاك ئەسكەرلەر پولكىنىڭ ئاتلارغا مىنىپ ، تولۇق قوراللىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كېتىپتۇ ۋە ھەيران بوپتۇ . ئىرىم كونسۇل-نىڭ قېشىغا بارسا ، ئۇ قوماندان مايور بىلەن سۆزلىشىۋاتقانىكەن . ئىرىم كازاك ئەسكەرلەرنىڭ رەتلىك ، چىرايلىق ، روھلۇق تۇرغانلىقىنى بىر ماختاپ ، مۇنداقلا سورىغان بولۇپ ، كازاك ئەسكەرلەر بۇ كېچىدە بىرەر ئىش قىلىشقا بارامدۇ يوق ، دەپ سوراپتۇ . مايور جاۋابەن ، ئەسكەرلىرى-مىز يېقىندىن بېرى ئانچە مەشىق قىلمىدى . بۇگۈن ئۇلار مارالبېشىغا با-رىدىغان چوڭ يولغا چىقىپ ھەربىي مانېۋىر قىلماقچى ، دەپتۇ .

مارالبېشى يولى جۇڭگو ئەسكەرلىرى ماگىدىغان يول تۇرسا ، ئىككى قوشۇن كېچىدە ئۇچراشسا ، ئۇرۇش قىلماي نېمە ئىش قىلىدۇ دەيسىز ؟

ئىرىم ئۆيگە قايتىپ كېلىپلا ، جۇڭگولۇقلارغا ، جۇڭگو تەرەپنىڭ چەت ئەل كونسۇلخانىلىرىغا ھەربىيلەرنى كېچىسى يولغا سالىدىغانلىقى ھەققىدە رەسمىي نوتا تاپشۇرمىغانلىقىدىن سەل ھەيران بولغانلىقى ، رۇ-

سىيە ئەسكەرلىرىنىڭ مارالبېشىغا بارىدىغان چوڭ يولغا ھەربىي مانېۋىر قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى ، بۇ ئەھۋالدا قاراڭغۇدا ئاسانلا ۋەقە تۇغۇلۇپ قېلىشى مۇمكىن ، شۇڭا ئۇلار ئالدى بىلەن ئۇ يەرگە بېرىپ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كېلىشنى قارار قىلىشتى .

ئۇزۇن ئۆتمەي ، جۇڭگو تەرەپ بىر چاكاردىن ياساۋۇل بېگىنىڭ باغىغا ۋە ئاغزاكى گېپىمنى يەتكۈزدى ۋە ئەسلىدىكى پىلان ئۆزگەردى ، جۇڭگو قوشۇنى ئەتە چۈشتىن بۇرۇن سائەت سەككىزدە شەرقىي دەرۋازىدىن شەھەردىن چىقىدىغان بولدى ، دېدى . ئاندىن ئۇ چاكار ئەمدى رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا بېرىپ ، ئوخشاش ئاغزاكى گەپنى رۇسىيە باش كونسۇلىغا يەتكۈزىمەن ، دېدى .

ئەتىسى ئەتىگەندە ، پۈتۈن بىر كېچە جۇڭگو ئەسكەرلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ ئولتۇرغان رۇسىيە كازاك ئاتلىق ئەسكەرلەر ، ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي سالپايغان ھالدا گازارمىغا قايتىپ كەتتى . شۇنداق قىلىپ بىر توقۇنۇشنىڭ ئالدى ئېلىندى .

كېيىن شۇنى ئۇقتۇقكى ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا كۆتۈرۈلگەن بۇ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى ناھايىتى چوڭ بىر مەخپىي تەشكىلات قوزغىغان ۋە تەشكىللىگەنىكەن . ئۇلار جۇڭگونىڭ بارلىق ئۆلكە - شەھەرلىرىدە تارماق تەشكىلاتلارنى قۇرغانىكەن .

بۇ مەخپىي تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى ھەر قايسى قاتلام ، ھەر قايسى سىنىپ ئىچىدە بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى ئورۇن - مەرتىۋىلىك ئەمەلدارمۇ ، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى نامراتلارمۇ بار ئىكەن . قەشقەردىكى ياساۋۇل بېگى مۇشۇ مەخپىي تەشكىلاتنىڭ ئەزاسى بولۇشى مۇمكىن . شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنلا ، ئۇ بىرگە ئىشلىگەن خىزمەتداش ئەمەلدارلار كەينىدىن ئۆلتۈرۈلگەندە ئۇ ساق قالدى ھەمدە قەشقەرگە ئىنقىلابچىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان كۈنلەردە ، ئۇ ئاساسلىق بىر ئادەم بولدى . بۇ چوڭ ، مەخپىي تەشكىلاتنىڭ بۆيۈك نىشانى باي بولۇشنى مەقسەت قىلغان ئادەملەردىن تەشكىللەنگەن ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، ھۆكۈمەتنى ئۆز قولىغا ئېلىشتەك قىلاتتى . ۋەزىيەت ئاستا - ئاستا تىنجىدى . كونا ھۆكۈمەت ھوقۇقىنى

يەنە قولغا ئالدى . چوشقا سويۇپ ساتىدىغان قاسساپ بىلەن ساتىراشمۇ كاللىسىدىن ئايرىلدى . ھايات قالغان جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۆز جانلىرىنى ئاھايىتى نۇرغۇن پۇل ھېسابىغا ساقلاپ قالدى . ۋەھالەنكى ، بۇ پۇللارنى ئۇلار خەلقنى تالان ـ تاراج قىلىپ ، قاقشىتىپ يىغىۋالغانىدى .

قەشقەردىكى ئىنقىلابچىلار چەت ئەللىكلەر بىلەن سۈركىلىش پەيدا بولۇپ قېلىشتىن ئىبارەتتىكى قىلغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ يەردىكى ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋە رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى كىشىلەر ھېچقانداق زىيان تارتمىدى . بۇ مەزگىلدە ئىرىمنىڭ نىشانىمۇ ئىنقىلابچىلار ۋە رۇسىيە ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا بولۇشتىن ساقلىنىش بولدى . مەرھۇم بۇخانانىڭ (شۇ چاغدا ئۇ ئەنگلىيىنىڭ سان پېتىربورگتا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ئىدى .) رۇسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا بېسىم ئىشلىتىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن رۇسىيە قوشۇنى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ ئىككى يىلغا يېقىن تۇرغاندىن كېيىن ، چېكىنىپ چىقىپ كەتتى .

ئون ئۇچىنچى باب

قەشقەردىكى ئۆزگىرىش

يىللار ـ ئايلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قەشقەردىكى تۇرمۇشىمىزدا كۆپ تەرەپلىمە ئۆزگىرىشلەر بولدى . بىز بۇ يەردە تۇرغان ئاخىرىقى بەش يىلدا ، ھەر قايسى جەھەتلەردىكى ئەھۋال يېڭى كەلگەن ۋاقتىمىز-دىكىگە پەقەتلا ئوخشمايدۇ .

1911 ـ يىلى كەنجى ئوغلىمىز روبىن تۇغۇلۇپ ، بالىمىز ئۈچ بولدى . شۇنىڭ بىلەن ئانىنى كرېسۇبېل ئىسىملىك خېنىمنى ئائىلە ئوقۇتـ-قۇچىلىققا تەكلىپ قىلدۇق . ئۇ بالىلارنىڭ تەربىيىسىگە مەسئۇل بولۇپ ، ئۇلارنى ئوقۇتتى .

1913 ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخا-نىسى يېڭىدىن ياسالدى . بۇ يېڭى قۇرۇلۇشنى قەدىناس دوستىمىز خاۋگىبېرگ ئەپەندى لايىھىلىدى ، يەرلىك بىناكارلار قۇرۇپ چىقتى . بىز بۇ قۇرۇلۇشنى قىلىش ئۈچۈن بىر قانچە يىل تەييارلىق قىلدۇق . باشتىن تارتىپلا ماتېرىياللارنى ئۆزىمىز تاللىدۇق . قەشقەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان جايلىرىدىن تاللىغان ياغاچ ماتېرىياللىرىنى ئاۋۋال ئادەم يالاپ كەستۈر-دۇق ، ئاقلاتتۇق (قوۋزاقلىرىنى سويغۇزدۇق) ، نەچچە يۈز ئاپتاپقا سېـ-لىپ قۇرۇتتۇق . خىش ـ كېسەكلەرنى شۇ جايدا خىش قۇيغۇزۇپ ، خۇمداندا پىشۇرغۇزۇپ تەييارلىدۇق . ئۆي ئىچىنى بېزەيدىغان نەرسە ـ كېرەك ۋە جاھازلارنى ئەنگلىيىدىن بۆلۈپ ـ بۆلۈپ ، ئارقا ـ ئارقىدىن ئەكەلدۇردۇق .

دەسلەپ قىلىپ ، كونسۇلخانا كاتىپلىرى ۋە تېببىي خادىملارغا مەسئۇل ئەمەلدارلار تۇرىدىغان چاقىرىق ئۆچ قاتار ئۆي ياسىتىۋق . ۋە-

هالەنكى ، ئەسلىدىكى تۇرالغۇمىز ۋە ئىشخانىمىز چېقىلغانلىقى ئۈچۈن ، بىزمۇ بۇ ئۆيلەرگە كۆچتۇق . يېڭىدىن سېلىنغان تۇرالغۇ ئۆيلەر ۋە ئىشخانىلار ئەسلىدىكى ئورنىغا ، ئەمما توپا ياردىن سەل نېرىغا سۇرۇپ سېلىندى ، توپا يارنىڭ ئالدىغا پۈتۈنلەي پىششىق خىشتىن تام قويۇلدى . بۇنىڭ بىلەن بۇ ئەتراپ پۈختا ۋە بىخەتەر بولدى .

يېڭى كونسۇلخانا يەنىلا شىپاگۇلىق ، بىر قەۋەتلىك قىلىپ سېلىندى . ئوخشىمايدىغىنى گۈللۈككە قارىتىپ ئىككى ئېغىز ئۆي بار مۇنار سېلىندى . پەلەمپەيلەر ياسالدى . سالقىن كارىدور قىلىندى . مۇنار خېلى ئېگىز بولۇپ ، ئۇنىڭغا چىقسا ، ئەتراپتىكى ئېتىز ـ دالا مەنزىرىسى ئېنىق كۆرۈنەتتى . ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى تۈز قىلىندى . قۇياش نۇرى ئوبدان چۈشكەچكە ، قىش كۈنلىرى بىز ئۆگزىگە چىقىپ ئولتۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتۇق . ئۆگزىلەردىن كۆرۈنگەن پامىر ئېگىزلىكىنىڭ ھەيۋەتلىك چوققىلىرى ۋە ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرىلەر ئادەمنى مەپتۇن قىلاتتى .

كونسۇلخانا ئىچىگە بىر قانچە چوڭ مېھمانخانا ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش تۇرۇلۇپ ئوتتۇرىغا يوغان زال سېلىندى . ئەمما بۇلار ئىشخانا ۋە ھۇجرا ئۆيلەرگە تۇتاشتۇرۇلمىدى . بۇنداق ئۇسلۇبنى ئەنگلىيىدە كىشىلەر ياقتۇرماسلىقى مۇمكىن ; لېكىن بۇ ئۇسلۇب بۇ يەرنىڭ ئەھۋالىغا باب كېلىدۇ ۋە ئىشلىتىشكىمۇ ئەپلىك . چۈنكى ، ئېرىم ھەر قېتىم جۇڭگولۇق مېھمانلارنى چاقىرسا ، ئۇلار ھەممىلا نېمىگە قىزىقىدىغان بىر مۇنچە ئادەمنى ئېلىپ كېلىدۇ .

مەركەزلىك ھالدا ئىسىتىش ئۈچۈن ، ئاساسىي ئىمارەتنىڭ بىر ئېغىز يەر ئاستى ئۆيىگە پارىۋاي ئوچاق ئورنىتىلدى . قىش كۈنلىرى بۇ ئوچاقتا ئوت يېقىلسا ، جىمى ئۆيلەر خۇددى باھار كۈنلىرىدەك ئىللىق بولۇپ كېتەتتى .

تاملارغا قەغەز چاپلاش بەكمۇ كۈچ تەلەپ قىلىدىغان ئىش بولۇپ ، يەرلىك بىناكارلار بۇنى پەقەت قىلالمايتتى . شۇڭا شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ پۈتۈن ئادىمى يارىدەمگە كەلدى . ئۇلار ، كونسۇلخانىدىكى ئادەملەر بولۇپ ، ئەر ـ ئايال ئون نەچچە ئادەم توپتوغرا ئۈچ

كۈندە ، توققۇز ئېغىز ئۆينىڭ تاملىرىغا قەغەز چاپلاپ بولدى . بىزمۇ بۇ ئىشنىڭ ئەھلى بولمىغانلىقىمىز ئۈچۈن ، بۇ سۈرئەتنىمۇ تېز دېيىشكە بولاتتى .

خاۋگېبرگ ئەپەندى ماڭا يوغان ، ھازا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئاشخانا لايىھىلەپ بەردى . ئوچاق پىششىق خىشتىن ياسالدى . ئاشخانىنىڭ يېنىغا يەنە ئۈنىڭ لايىھەسى بويىچە سۇتلۇك يېمەكلىك خانىسى ، ئامبار ۋە كىرخانا سېلىندى . يېڭى ئاشخانا ۋە باشقا ئەسلىمىلەر بۈرۈنقى لىرىغا پۈتۈنلەي ئوخشىمايتتى . كونا ئاشخانا كىچىك ، قاراڭغۇ بولۇپ ، ئۆڭكۈرگە ئوخشايتتى ، ئوچاق تۆمۈردىن ياسالغان يۇمىلاق قۇتا شەكلىدە بولۇپ ، ئوتۇننى بىر - ئىككى تالدىن سېلىپ ئوت قالاشقا توغرا كېلەتتى . لېكىن بىر نۆۋەتنىنى ئېتىراپ قىلمايمەن ، بۇ ئوچاقلاردا بولكا ، پېچىنە - پىرەنىكلەر ئوبدان پىشاتتى .

كونسۇلخانىدىكى يېڭى ياسالغان بىرقانچە ئىشخانا كونسۇلخانىنىڭ ئورنىغا تولىمۇ ماس كېلەتتى . ناھايىتى يوغان بىر سوراقخانىمۇ بار بولۇپ ، ئۈنىڭ تېمىغا پادىشاھنىڭ ناھايىتى نەپىس سىزىلغان رەسىمى ئېسىلدى . سىرتتىن ئوغرى كىرەلمەسلىكى ئۈچۈن خەزىنە قاتار ئىشخانىلارنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا ياسالدى .

كونسۇلخانا ئىشكى ئالدىغا بىزگە ئەنگلىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ئالايىتەن ئەۋەتىپ ئەنگلىيىنىڭ ئىنتايىن نەپىس ياسالغان قالقان شەكىللىك دۆلەت گىربى قويۇلغانىدى . بىز بۇنىڭدىن ئىنتايىن پەخىرلەندۇق . كونسۇلخانىنىڭ تۆت ئەتراپى ئېگىز تاملار بىلەن ئورالدى . قورۇ ئىچىگە چەت ئەلنىڭ تۈخۈمەك دەرەخلىرى تىكىلىپ ، قاتار كەتكەن سايە يوللار بەرپا قىلىندى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىز كونسۇلخانا ئەمەلدارلىرى ۋە مېھمانلار ئۈچۈن مەخسۇس تۇرالغۇ ئۆيلەر ۋە مېھمان ياتاقلىرىنى ، چاكار - خىزمەتكارلار ئۈچۈن بەئەينى كىچىككىنە يېزىغا ئوخشاش ئۆيلەرنى سالدۇق . بۇ ئۆيلەرنىڭ يېنىدا بىر مەسچىت ، بىر كۆلمۇ بار ئىدى . خىزمەتكارلارنىڭ ئۆيلىرى يەرلىك ئۇسلۇبتا ئايرىم - ئايرىم قورۇ - ئۆيلەر قىلىپ ناھايىتى سۈپەتلىك سېلىندى .

يېڭى ياسالغان كونسۇلخانىنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە ئازادلىكى جەھەتتە ئىلگىرىكىدىن چەندان ئېسىل ۋە چىرايلىق ئىكەنلىكىگە گەپ كەتمەيتتى. بىراق بىز كونسۇلخانىنىڭ كونا ئۆيى ـ ئىمارەتلىرىدە ئۆتكۈزگەن گۈزەل كۈنلەرنى مەڭگۈ ئەسلەپ تۇرىمىز.

قەشقەردىكى رۇسىيەلىكلەرمۇ نەچچە ھەسسە كۆپەيدى. بۇنداق بولۇشى، رۇسىيە كونسۇلخانىسى، بانكا، تامۇژنا ئەمەلدارلىرى ۋە خىزمەتچى خادىملار خوتۇن، بالا ـ چاقىسىنى ئېلىپ كەلدى. قەشقەردە دائىمىي تۇرۇشلۇق بەزى سودىگەرلەرمۇ ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ كەلدى. رۇسىيەلىك خانىملاردىن ئىنگلىزچە بىلىدىغان بىر ـ ئىككىسى بىلەن دوست بولۇۋالدىم. ئۇلارمۇ ماڭا ئامراق بولۇپ قالدى. ئەمما تىل جەھەتتىكى توسالغۇ ۋە تۇرمۇش شەكلىمىزنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلى كۆپ ساندىكى خانىملار بىلەن قويۇق ئالاقە ئورنىتىش، ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىشقا ئامالسىز قالدىم.

بىز چۈشتىن كېيىن ياكى كەچقۇرۇنلاردا رۇس خانىملىرىنىڭ ناھايىتى چىرايلىق، ئېسىل كىيىملەرنى كىيىپ يۈرۈشكەنلىكىنى كۆرەتتۇق. ئۇلارنىڭ تېرىسى سۈتتەك ئاق ۋە شېشىدەك سۈزۈك ئىدى، سۇس گىرىملىرى، كۆكۈل قويۇپ چىرايلىق ياسىۋالغان چاچلىرى ئۇلارنىڭ گۈزەل ھۆسنىنى يەنمۇ ئاچاتتى. ئەمما تاسادىپىي بىر ئىشلار بىلەن چۈشتىن بۇرۇن قانداق ۋاقىتتا بولمىسۇن ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ قالساق، ئۇلارنىڭ كېچىلىك كىيىملىرى بىلەنلا ئۆز ئىشى بىلەن ئالدىراش ئىكەنلىكىنى كۆرەتتۇق. بۇ خانىملار مېھمانلار كېلىشكە ئاز قالغاندا، چاي ئىچىدىغان چاغدا، ئاندىن ياسىنىپ ـ تارىنىپ كىيىنىدىكەن. ئۇلار ئىجتىمائىي پائالىيەتنىنى ھەر كۈنى ناھايىتى كەچ باشلايدىكەن، ئەتىسى سۈبھى مەھەلدە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن تاماملايدىكەن. شۇڭا جىمى ئادەم بەك ۋاقچە ئورنىدىن تۇرىدىكەن.

مېنىڭ تۇرمۇش شەكلىم ۋە ئادىتىم رۇسىيەلىكلەرنى ھەيران قالدۇردى. بىر قېتىم بىر خانىمنىڭ: «ئەنگلىيە ئاياللىرى غەلىتە بولىدىكەن، ئۇلار ئەتىگەن سائەت يەتتىدىلا رەتلىك، چىرايلىق كىيىنىپ،

چاچلىرىنىمۇ تاراپ يۇرىدىكەن . » دېگىنىنى ئاڭلاپ قالدىم .

رۇسىيىلىك ئايالار بېشىغا شىلەپە كىيمەيدىكەن . ياز كۈنلىرى ئايلانغىلى (ئۇلار شۇنداق ئىسسىق كۈنلەردىمۇ « سەيلىگە » قورقماي چىقىشىدۇ) چىققاندىمۇ ناھايىتى كۆگۈل قويۇپ ياسىنىپ ، چىرايلىق ، رەتلىك كىيىنىپ ، كۈنلۈك تۇتۇپ يۈرۈشىدۇ . قىش كۈنلىرى يەنە شەلپە كىيمەي پەقەت پىلاش ئارتىۋېلىشىدۇ .

رۇسىيىلىك ئەرلەر فورما كىيىشىدۇ ، قاتمال كۆرۈنسىمۇ ، فورما بەك يارىشىدۇ . باشتا ئۇلارنىڭ باشقىلار بىلەن كۆرۈشۈپ سالام ـ سائەت قىلىشلىرى ماڭا بەكمۇ كۈلكىلىك بىلىنگەنىدى . بۇنىڭغا مەن ئۇزۇن ۋاقىتتا ئاران كۆندۈم . رۇس ئوفىتسېرى مەن بىلەن بىرىنچى قېتىم كۆرۈشكەندە ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئالدىمغا كەلدى ـ دە ، پۇتلىرىنى جۈپلەپ ھەربىيچە چاس بەردى ، ئاندىن تەزىم قىلىپ قولۇمنى سۈيدى . ئارقىدىن يەنە چاس بېرىپ ، پۇتلىرىنى جۈپلىدى . كۆرۈشۈش شۇنىڭ بىلەن تاماملاندى . رۇسىيە كازاك ئاتلىق ئەسكەرلىرى قەشقەرگە كەلگەن چاغدا ، ئۇلارنىڭ ئوفىتسېرىنىڭ ماڭا سالام بەرگەندىكى كۆرۈنۈشى ئۆمرۈم بويى ئېسىمدىن چىقمايدۇ . مايور دەرىجىلىك قوماندان ئەڭ ئالدىدا تۇردى ، قول ئاستىدىكى ئوفىتسېرلىرى ئۇنىڭ كەينىدە يىلان باغرى قاتار بولۇپ تۇردى . ھەربىر ئوفىتسېر بىرقانچە قەدەم مېڭىپ ئالدىمغا كەلدى ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەرتىپ بويىچە ماڭا سالام بەرگەندىن كېيىن ، ئورنىنى كەينىدىكى ئوفىتسېرگە بوشىتىپ بەردى . بۇ سالام بېرىشلەر ئاياغلاشقىچە قورۇنۇپ شۇنداق ئاجايىپ بىرخىل بولۇپ كەتتىم . سەل نېرىراقتا تۇرغان رۇسىيىلىك بىر خانىم توساتتىن بۇ كۈلكىلىك مۇراسىمنى كۆرۈپ ئۆزىنى تۇتالماي كۈلۈپ كەتتى . مەن ئامالسىز چىرايىمنى ئۆزگەرتمەي ، ھېچ ئىش بولمىغان قىياپەتكە كىرىۋالدىم .

رۇسىيىلىكلەر سۆيۈشۈشكە بەك ئامراق ئىكەن . مۇتىۋەرلەرمۇ دائىم ئايالارنىڭ قولىنى سۆيىدىكەن . ئەرلەر بىلەن قاتتىق قۇچاقلىشىپ سۆيىشىدىكەن . ئېرىم بۇنداق ئىشقا تولا بولۇقمىدىغان بولغاچقا ، ماڭا بەكمۇ قىزىق تۇيۇلاتتى . شۇڭا قەشقەرگە كەلگەن ئەنگلىيىلىك مېھ-

مانلارغا ئىدىيىده تەييارلىق قىلىپ قويۇشى ئۈچۈن ، بۇ ئىشنى ئالدىن ئېيتىپ قويماتتىم .بۇنى ئاڭلاپ ئۇلار قورقاتتى ۋە غەمگە چۆكەتتى .

بىر قېتىم ئېرىم خىزمەت بىلەن باشقا جايغا كەتكەنىدى . رۇسىيە كونسۇلى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ قەشقەردىن كېتىدىغان بولۇپ قالدى . مەن ماشىنا بىلەن بېرىپ ئۇنى ئۇزىتىپ قويدۇم . قەشقەردىكى ياۋروپالىق باشقا كىشىلەرمۇ مەن بىلەن بىللە باردى . خوشلىشىدىغان چاغدا ، رۇسىيە كونسۇلى ئالدىمغا كېلىپ ئېھتىرام بىلەن چوڭقۇر تەزىمدىن بىرنى قىلىۋېتىپ قولۇمنى سۆيدى . ئاندىن بېرىپ رۇسىيىلىك خانىملار بىلەن بىر - بىرلەپ خوشلاشتى . قارىسام ، ئۇ خانىملارنىڭ قولىنى سۆيدى ، خانىملار بولسا ئۇنىڭ تاقىر بېشىغا سۆيدى . بۇنىڭدىن قاتتىق ھەيران بولۇپ ، خەيرىيەت ، مەن ئۇنىڭ بىلەن بىرىنچى بولۇپ خوشلاشقان ئا- يال ئىكەنمەن ، بولمىسا مەنمۇ باشقىلارنى دوراپ ئۇنىڭ تاقىر بېشىنى سۆيەركەنمەن ، خۇداغا شۈكۈر ! ئەگەر شۇنداق قىلغان بولسام تازىمۇ قېينىلار كەنمەن ، دەپ ئويلىدىم .

رۇسىيىلىك دوستلىرىمىز راھەت - پاراغەتكە ، ئىجتىمائىي ئالاقە - سورۇنلارغا ، مېھمانغا بېرىشقا بەك ئامراق ئىكەن . ھەر كۈنى ئاخشىمى بىرەر ئائىلە باشقا ئائىلىلەرنى مېھمانغا ، بەزىمگە چاقىرىپ تۇرىدىكەن . بىزنىمۇ دائىم چاقىرىشىدۇ . بۇنداق پائالىيەتلەردە ھەممىلا ئادەم قاتنىۋەرمەك ئويىناپ - كۈلىدىكەن ، ھۆزۈرلىنىدىكەن . ئۆزئارا يېقىن ، دوستانە ، ئە- دەپ بىلەن مۇئامىلە قىلىشىدىكەن . ئەمما تاماق يېيىش ۋاقتى بەك ئۇزۇن بولىدىكەن . بۇنداق سورۇنلاردا كىشىلەر بىر ياكى بىرقانچە خىل چەت ئەل تىلىدا سۆزلىشەتتى . بۇ بىزگە ئېغىر كېلەتتى . شۇڭا گەپ قىلماي يەپ - ئىچىپ ئولتۇرۇشقا توغرا كېلەتتى . بەزىمە كەچ سائەت توققۇز ياكى توققۇز يېرىملاردا باشلانسا ، ئەتىسى سەھەر سائەت بىر ياكى ئىك- كىنگىچە تاماق شىرەسى يېيىندىن قوپماي ئولتۇرۇپ ھېرىپ ھالىمىزدىن كېتەتتۇق . ۋاقىت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ، بەزى مېھمانلار بىر تاماق بىلەن يەنە بىر تاماق ئارىلىقىدا تېخى تانسا ئويناپ چۈشۈپ كېتەتتى . مېھمان ۋە ساھىبخانىلار تاماكا دېگەننى ھېسابسىز چېكىپ مېھمانخانىنى ئىسقا

تولدۇراتتى . شۇڭا ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئادەمنى كۆرگىلى ، ئەركىن ئەپەس ئالغىلى بولمايتتى . ھاراقنىمۇ بولۇشىغا ئىچەتتى . باشتا ۋودكا ، ئارىلىقتا بىرقانچە خىل ئۇزۇم ھارىقى ، ئاخىرىدا بولسا شامپان ۋە باشقا كۆچلۈك ھاراقلارنى ئىچىشەتتى . مەن بىلەن ئېرىم ھاراق ئىچمەيتتۇق . ئەمما رۇسىيلىكلەر بىلەن مېھمانلىرى ھاراقنى سۇ ئورنىدا ئىچەتتى . شۇڭا ، بۇنداق سورۇنلاردا بىز ئۇلار تۇتقان ھاراقنى ئۇلارنىڭ دىلىنى ئاغرىتماسىتىن رەت قىلىش ئۈچۈن باش قاتۇرۇپ ھېرىپ كېتەتتۇق ۋە تەڭلىك بولاتتۇق . ئادەتتە ئالدىمىزغا قويۇلغان ھەرخىل رومكىلارغا لىق ھاراق قۇيۇلاتتى . مەن ئىچمىگەچكە ، زىيادەت ئاخىرلاشقۇچە لىق پېتى تۇراتتى . كۆپىنچە زىيادەت يېرىملاشقاندا ، ئەرلەرمۇ ، ئاياللارمۇ ئوخشاشلا كەيپ بولاتتى ، ئۆزلىرىنى باشقۇرالماي قالاتتى ، گەپ ـ سۆز كۆپىيەتتى ، تېخى بەزىلەر توساتتىن يوقاپ كېتەتتى ، كېيىن قارىسا ، جوزىسىنىڭ ئاستىدا ياتقان بولاتتى . رۇسلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بۇ زىيادەت كەيپىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى ، دوستلۇقنىڭ گەۋدىلەندۈرۈلۈشى ئىكەن . شۇڭا رۇسىيلىك بىر خانىمنىڭ ماڭا : « ئەگەر ئېرىم ئىچىپ مەست بولمىسا ، ئۇنى ھەقىقىي ئەركەك ھېسابلىمايمەن » دېگىنى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى . لېكىن ، بىز ئۇچۇن بۇ ئازاب ئىدى .

ئۇلارنىڭ ھېيت ـ بايرىمى بولسىلا ، رۇسىيلىكلەر ناھايىتى كاتتا زىياپەت ئۇتكۈزەتتى . بىز بۇنداق سورۇنلاردا قانچە قېتىملاپ قورقۇنچلۇق سىناقلارنى باشتىن كەچۈردۇق . بىر قېتىم رۇسىيلىكلەر دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىنى پۈتۈن بىر كۈن قىلىپ ، راسا ئويناپ كۈلۈشتى . ئاخشىمى بىز ئۇلارنىڭ دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ئوتكۈزۈلگەن كۈتۈۋېلىش يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن ، رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا باردۇق . ئالدىمىزغا چىققان كونسۇل رەسمىي تەڭشىلىپ قالغانىكەن ، تۈۋرۈكلەرنى توتۇپ يۇرۇپ ئالدىمىزغا ئاران كەلدى . بىز كېلىپ ئورۇن ئالدۇق . يېنىمدا ئولتۇرغان ئوفىتسېر غەرق مەست ئىكەن ، شۇنچىلىك بىئارام بولدۇم ، لېكىن باشقا ئامال يوق ئىدى . ئېرىم

ئىلگ ئۇدۇلۇمدا ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ كۆڭلۈم جايىغا چۈشتى . زىيا-
پەتتە شامپان ئارقا - ئارقىدىن قويۇلدى . مېھمانلار ئۈنى سۇ ئىچكەندەك
ئىچىۋەردى . ئىككى تەرىپىدە ئولتۇرغان ئوفىتسېرلار بارا - بارا ئۆزىنى
تۇتالماي ئالا - جوقا سۆزلىگىلى تۇردى . كېيىن بېرىپ ماڭا يۆلىنىپ
لىۋالدى . مەن قۇدرىتىمنىڭ پېتىشىچە چاندۇرماي ئۇلارنى يۆلەپ ئول-
تۇردۇم . بىر چاغدا ئىككىسى سوقۇشۇپ كەتتى . قورقۇپ كەتتىم . ئې-
رىمنىڭ بۇ ئىككى ئادەمگە كۆز تىكىپ ئولتۇرغىنىنى ۋە سەل سەگەكرەك
باشقا ئوفىتسېرلارنىڭمۇ ئۇلارنىڭ بۇ قىلىقسىزلىقىنى ياقتۇرماي نەپرەتلە-
نىپ قاراۋاتقانلىقىنى كۆڭلۈمدە بىلىپ تۇراتتىم .

بىز خوشلىشىدىغان چاغدا ، ساھىبخان بولغان رۇسىيە كونسۇلى
ئاران - ئاران ئورنىدىن تۇرۇپ ئالدىمىزغا كېلىپ خوشلاشتى . ئۇنىڭ
قولىدا بىر رومكا ھاراق ، ئۆزى سەنتۇرۇلۇپ ئاران ماڭاتتى . رومكىدىكى
ھاراق باش - كۆزۈمگە تۆكۈلۈپ كەتتى ، ئەمما ئۇ ھېچنەرسىنى سەز-
مەستىن تىلىنى چاينap سۆزلەپ كەتتى . ئۇنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى پەقەت
ئۆزىلا بىلەتتى . ئۇستۈبۈشىمغا ھاراق تۆكۈلگىنىنى كۆرۈپ ، بىرنەچچە ئو-
فىتسېر يۈگۈرۈپ كېلىپ خوشامەت بىلەن سالفىتكىدا كىيىملىرىمنى
سۈرتۈۋەتتى . كونسۇل بىز بىلەن خوشلىشىپ بولۇپلا ئولتۇرۇپ قالدى .
ئۇ ئەتراپىدا بولۇۋاتقان ئىشلارنى پەقەتلا سەزمەي ھاڭۇبقىپ تۇراتتى .
بىز ئەجەب ئوبدان بولدى ، دەپ غىپپىدە چىقىپ كەتتۇق . بىزنىڭ
كەتكىنىمىزنى مېھمانلارنىڭ كۆپى بىلمەي قالدى . ئەمما قىممەت باھالىق
ئېسىل كۆڭلىكىمنىڭ رەسۋا بولغىنىغا ئىچىم ئېچىشتى . نېمە ئامال ، باشقا
كۆڭلەكلىرىمۇ بۇ پاجىئەلىك تەقدىردىن قۇتۇلالمىغان تۇرسا .

بۇ ئىشلار قەشقەردە بىزنىڭ خىزمىتىمىزنىڭ ، شۇنداقلا كۇندە-
لىك تۇرمۇشىمىزنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىناتتى . بۇ ، ناھايىتى قىيىن ۋە
ئادەمنى بىزار قىلىدىغان ئىش بولۇپ ، بۇنداق سورۇن بىزدىن ناھايىتى
سەۋرچان ، ئىنتايىن پەم - پاراسەتلىك بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى .
شۇنداق قىلغاندىلا ، ئۇلارغا لايىقىدا تاقابىل تۇرۇپ ، ئىككى تەرەپنىڭ
دوستانە مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن ساقلانغىلى بولاتتى .

قەشقەردىكى بىر قىسىم رۇسىيلىكلەر تېننىس توپ ئويناشقا ئامراق بولغانلىقى ئۈچۈن ، تېننىس توپ مەيدانى قۇرغانىدى . بىزمۇ ئىككى كونسۇلخانا ئارىلىقىدىن ئازراق يەر ئېلىپ ، ئۇنى تۈزلەپ ئىككى تېننىس توپ مەيدانى ياسىدۇق .بۇ ئالدىنقى قاتاردىكى ، يۇقىرى سەۋىيە يارىتالايدىغان ياخشى تېننىس توپ مەيدانى بولمىسمۇ ، ھېچقايسىمىز ئۇستا تېننىس توپ تەنھەرىكەتچىلەردىن بولمىغاچقا ، ئۇنچە ھېسابلىشىپ ئولتۇرمىدۇق . بۇ بىزگە ئاساسلىقى چېنىقىش مەيدانى بولدى . شۇنداقلا بىزنى ئالاقە سورۇنى بىلەن تەمىنلەپ ، ئىجتىمائي ئالاقە كەيپىياتىنى ئاشۇردى .

رۇسىيلىك ئىككى خانىم تەۋەككۈلچى ۋە جۈرئەتلىك ئىكەن ، تېننىس توپ ئويناشقا قاتناشتى . ئەمما باشقا خانىملار ئۈچۈن ، بۇ قىيىن ۋە ۋاقىت ئىسراپ بولىدىغان ئورۇن ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنى ئويناغاندا ،ئەركىن ، جانلىق ھەرىكەت قىلىشقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن ، پەس پاشنىلىق ئاياغ ۋە كەڭ كۆڭلەك كىيىشكە توغرا كېلەتتى . رۇسىيىلىك خانىملار بۇنداق كىيىمدە كىشىلەرگە كۆرۈنۈشنى خالىمايتتى . ئۇلارنىڭ بېشىنى قاتۇرغان يەنە بىر ئىش ،بىرلا ۋاقىتتا تېننىس توپ ئويناش ھەم كۆيۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كۈنلۈك تۈتۈپ يۈرۈشكە مۇمكىن ئەمەس ئىدى !

بىز ئاياللار ھەپتىدە ئىككى قېتىم ئۆزئارا چايغا چاقىرىشىپ كىمنىڭ پېچىنە ، تورت پىشۇرۇشقا پاكى ماروزنا ياساشقا ئۇستىلىقىنى باھالاپ مۇسابىقىلىشەتتۇق .

جۈڭگودا ئىنقىلاب بولۇپ ،رۇسىيلىك كازاك ئاتلىق ئەسكەرلەر قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ، تېننىس توپ ئويناشقا ئامراق بەزى ياش ئوفىتسېرلار بىزنىڭ كۈلۈبىمىزنى بەكمۇ ياقتۇرۇپ قالدى .

بىز تېننىس توپ ئويناغاندا ،بۇ ئىش قىزىق تۇيۇلغان يەرلىك كىشىلەر تېننىس توپ مەيدانى ئەتراپىدىكى تام تۈۋىدە تۇرۇپ ئويۇنىمىزنى قىزىقسىپ كۆرەتتى ۋە ياۋروپالىقلارنىڭ شۇنداق ئىسسىقتا ئۇيان - بۇيان يۈگۈرۈپ يۈرگىنىگە كۈلگۈسى كېلەتتى . كېيىن ئاياللارنىڭمۇ

بۇنى ئەرلىرى بىلەن بىللە ئويىنىغانلىقىنى كۆرۈپ ، ھېچنېمىنى چۈشەنمەي گاڭگىراپ قالدى . شۇنداقتىمۇ كۆزىنى ئۈزمەي ھەۋەس بىلەن تاماشا كۆردى .

شۆبۈتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئادەملىرىمۇ كۆپەيدى . ئۇلار قەشقەر ، يېڭىسار ، يەكەندە دىن تارقىتىش پونكىتلىرىنى قۇرۇپ ، كېسەل داۋالاش ، بالىلار ئوچۇن مەكتەپ ئېچىش ، دىنىي مۇراسىملارنى ئوتكۈزۈش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى . ئۇنىڭدىن سىرت ، ئائىلىلەرنى زىيارەت قىلدى ، « ئىنجىل » ، دىنىي مۇناجات ، دىنىي قوللانمىلارنى ئويغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى . ئۇلارنىڭ داۋالاش پائالىيىتى ھەممىدىن بەك قارشى ئېلىندى . ھەركۈنى كېسەل كۆرىستىشكە كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى .

شۆبۈتسىيىلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئىنگلىزچە بىلگەچكە ، بىزگە دىن تارقىتىش ئۆمىكىدە ناھايىتى بەلەن دوستلىرىمىز بارەكلا تۇيۇلاتتى .

ئەلۋەتتە ، بىز قەشقەردە تۇرغان يىللاردا ، بۇ يەردىكى ياۋروپالىقلارنىڭ ئەھۋالىدىمۇ ئۈزگىرىشلەر بولدى . ئېرىم ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە تۆت نەپەر رۇسىيە كونسۇلىنى ئۈزىتىپ قويدى . شۆبۈتسىيىلىكلەرنىڭ كۆپلىرى كەتتى ، ئورنىغا يېڭىلىرى كەلدى . جۈگگو ئەمەلدارلىرىمۇ ئالماشتى . بەزىدە بىز قانچىلىك ئادەم كەتسۇن ، ياكى كەلسۇن ، بىز بۇ يەردە خۇددى قىزىل دەريادىكى بىر جايدا تۇرۇۋاتقان زادىلا ئايرىلماسلىق پېشانىمىزگە پۈتۈلگەن ئوخشايدۇ ، دېگەندەك ھېسسىياتتا بولاتتۇق .

بىز ھەر يىلى شىنجاڭغا سىرتتىن كەلگەن ئۇچ ـ تۆت مېھمان بىزنى زىيارەت قىلىسكەن ، دەپ ئارزۇ قىلاتتۇق . تىلىسەك تاپارسەن دېگەندەك ، قەشقەرگە نۇرغۇن مەشھۇر زاتلار كەلدى ۋە بىز بىلەن بىللە تۇردى . دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئېكسپېدىتسىيە ، ئوۋ ئوۋلاش ئوچۇن كەلگەن بۇ ئادەملەرنىڭ بەزىلىرى زوئولوگ ، تەبىئىي مۇزېيىشۇناسلار ، يەنە بەزىلىرى مۇخبىر ئىدى . ئۇلار بۇ يەردە ئىلمىي تەتقىقات ، ئارخېئولوگىيە پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى . مەرھۇم دوكتور

مورايسمۇ بېيپىگدىن (بېيجىڭ) يولغا چىقىپ بەزىدە مەپىگە ئولتۇرۇپ ، بەزىدە ئاتلىق پۇتۇن جۇڭگونى ئايلىنىپ قەشقەرگە كېلىپ ، بىزنىڭكىدە مېھمان بولدى . دوكتور ئوللېرستەين بىلەن دوكتور فون لېكوكمۇ شىنجاڭنى ئېكسپېدىتسىيە قىلىش مەزگىلىدە ، كۆپ قېتىم بىزنىڭكىدە تۇردى .

1914 ـ يىلى دوكتور دې . فىلىپ① چوڭ ئىلمىي ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى ئېلىپ قەشقەرگە كېلىپ ، چىنباغقا يېقىن بىر ئۆيدە تۇردى . ئۇلار بېغىمىزنىڭ كەينىدىكى دۆڭلۇككە ئېگىز ئانتېنا ئورناتتى . بۇ ئانتېنا ئورنىتىلغاندىن كېيىنكى ھاياجانلىق كۆرۈنۈش پەقەت ئېسىمدىن چىقمايدۇ . ئۇلار بۇ ئانتېننىنى ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن رادىئو ـــ رادىئو قوبۇللىغۇچنى ئىشلىتىش ، ئۇ ئارقىلىق لاھۇر تارقاتقان ۋاقىت مەلۇم قىلىش سىگنالىنى قوبۇل قىلىش ئۈمىدىدە ئورناتقان . ئۇ يىللاردا قەشقەردە رادىئونى ئىشلىتەلەيدىغان ياكى ئۇنى بىلىدىغانلار يوق دېيەرلىك ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە لاھۇر بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدا شۇنچىلىك ئېگىز تاغ ـ چوققىلار بار ئىدى . شۇڭا ئېلېكتر دولقۇنىنىڭ شۇ تاغلاردىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كېلەلىشى مۇمكىن ئەمەستەك بىلىنەتتى . شۇ كۈنى ئاخشىمى بىز سىگنال كېلىدىغان ۋاقىتتا ، رادىئو قوبۇلغان جايىنى چۆرىدەپ جىددىيلەشكەن ھالدا سىگنال كۈتۈپ ئولتۇردۇق . سىگنال ناھايىتى ئېنىق ئاڭلانغان چاغدا بەك ھاياجانلىنىپ بىر ـ بىرىمىزنى تەبرىكلەپ كەتتۇق . ھەممىمىز گويا مۇشۇ ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ ئىلمىي كەشپىيات ئىچىدە تۇرۇۋاتقاندەك ھېسسىياتقا چۆمدۇق . لېكىن مەن شۇ چاغدا ، بىرنەچچە يىلغا قالمايلا ھەر بىرىمىزنىڭ ئۆيىدە (ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىدىكى خادىملارنى دېمەكچى ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) رادىئو بولىدىغانلىقىنى زادىلا خىيالىمغا كەلتۈرمىگەنىدىم ! بىز رادىئودىن يەر شارىنىڭ يەنە بىر بېشىدىن كېلىدىغان خەۋەر ، مۇزىكىلارنى ئاڭلىدۇق . كېيىن بىز ئېگىز ئانتېنا ، توك سىمى تارتىساقمۇ ، چامادانغا قا-

---

① فىلىپ ئىتالىيىلىك ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيەچىسى ، ئۇ 1912 ـ ، 1914 ـ يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى ئېلىپ بارغان .

چىلاپلا ئېلىپ ماڭغىلى بولمىدىغان كىچىككىنە رادىئونى ئىشلىتىدىغان بولدۇق.

سىگنال قوبۇل قىلغان چاغدا، كونسۇلخانىنىڭ جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى كاتىپمۇ بار ئىدى. ئېرىم ئۇنىڭ بۇ نەرسىگە بەكمۇ قىزىقىۋاتقانلىقىنى بايقاپ، يېقىن بېرىپ ئۇنىڭغا رادىئونىڭ سىگنال، ئاۋاز قوبۇل قىلىش پېرىنسىپلىرىنى زېرىكمەستىن، توختىماستىن ناھايىتى قايىل قىلارلىق قىلىپ چۈشەندۈردى. ئۇنىڭ سۆزى تۈگىگەندە، ئۇ كاتىپ ھەممىنى چۈشەنگەن قىياپەتتە ئېرىمگە قاراپ قويۇپ:

— بۇ بىرنېمىگىزگە مېنى ئىشىنىپ قالدى، دەپ ئويلىماڭ، بۇ ناھايىتى ئاۋۇ يەردىكى (ئۇ رۇسىيە كونسۇلخانىسى تەرەپنى كۆرسەتتى) ئېلېكتر سىمىدىن چىققان ئاۋاز، — دېدى.

مەن قەشقەرگە كېلىشىڭ ئالدىدا لېنتىلىردال ئەپەندى ۋە خانىمى قەشقەرگە كېلىپ، چىنىباغدا بىر مەزگىل ئېرىم بىلەن بىللە تۇرغانىكەن. مەن كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەرگە پەقەت ئۇچ ئەنگلىيەلىك ئايال كېلىپ مېھمان بولدى.

1912 - يىلى ئېرىم ھىندىستاندىن ئەۋەتىلگەن كېمپ خېنىم بىلەن ماك دوۋگىل خېنىم قەشقەرگە بارماقچى بولۇۋاتىدۇ، دېگەن خەتنى تاپشۇرۇۋالدى. ئۇ چاغدا، قەشقەردە يۈز بەرگەن ئىنقىلابىي ھەرىكەت تېخى ئاياغلاشمىغان، ۋەزىيەت مۇقىم ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئېرىم ئۆزىنىڭ غېمىنى ئاز دېگەندەك، ئەنگلىيەلىك خانىملارنىڭ غېمىنى يېيىشنى خالىمايلا كەسكىن قىلىپ: «ئۇلار بۇ يەرگەن كەلمىسۇن» دەپ جاۋاب خېتى يېزىۋەتتى. ئەمما ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان بۇ ئىككى خېنىم بۇنىڭغا پەرۋا قىلماي كېلىۋەردى. بىز ئۇلارنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ناھايىتى قابىلىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بايقىدۇق. G. E كېمپ خېنىم داڭلىق سەنئەتكار بولۇپ، جۇڭگوغا بىرقانچە قېتىم ساياھەتكە كەلگەن، خېلى كۆپ ھاسىلاتقا ئىگە بولغانىدى. بىزنى ئىنتايىن خۇشال قىلغان ئىش شۇ بولدىكى، ئۇلار بەكمۇ ئېھتىياتچان باش كونسۇلنىڭ (ئېرىمنى دېمەكچى) قارشى تۇرۇشىغا قارىماي، قەشقەرگە ئۆزلىرى قارار قىلىپلا

كەلگەنىدى . ئۇلار لاداق رايونىنى تولۇق ئايلانغان ،ئاندىن يەرلىك چا-كارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قارا قۇرۇم تېغىدىن ئۆتكەن . قارا قۇرۇم تېغى-دىن ئۆتۈش بۇ ئىككى خېنىم ئۈچۈنلا ئەمەس ، ھەرقانداق ئادەم ئۈچۈن ناھايىتى خەتەرلىك ئىدى .

مەن قەشقەردە ئۇزۇن يىل تۇرۇپ ، ئەنگلىيەلىك خانىملار بىلەن ئالاقە قىلمىغانلىقىم ئۈچۈن ،بۇ ئىككى خېنىمنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ ، مەن بىلەن بىر مەزگىل بىللە تۇرۇشىنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى مەنلا ئوبدان چۈشىنەتتىم . ئۇلار قەشقەرگە ئىللىق باش كۈزدە كەلدى . ئۇ چاغدا كونا كونسۇلخانا چېقىلىپ ، يېڭىسى سېلىنىۋاتقان بولغاچقا ، تۇرالغۇ ئۆيلەر ناھايىتى قىس ئىدى . شۇڭا بىز باغقا كەلگ ـ كۆشادە ، ئازادە قىلىپ ئىككى چېدىر تىكتۇردۇق . ئۇلار ماڭا يول بويى دالىدا قو-نۇپ ـ تۇنەپ كەلگەچكە ، ئۆيدە ياتقۇسى بارلىقىنى ئېيتتى .

ئەتىسى ئەتىگەن ، ماك دوۋگل ئويغانسا كارىۋىتى يېنىدا سەت ، قاسماق بىر ئەر كىشى ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغانىكەن . ئۇنىڭ كۆزىنى ئاچ-قىنىنى كۆرۈپلا چېدىردىن قېچىپ چىقىپ كېتىپتۇ . ئۇ بۇ ئادەمنىڭ قانداق يامان نىيەت بىلەن كىرگەنلىكىنى بىلەلمەي ،چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېيىم خېنىمنىڭ چېدىرىغا كىرىۋاپتۇ . ماك دوۋگل خېنىمنىڭ قاتتىق قورقۇپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ تولىمۇ بىئارام بولدۇق . لېكىن ئۇ-نىڭ قېشىغا كىرگەن ئەر كىشىنىڭ كىملىكىنى قىياس قىلىپ بىلەلمە-دۇق . كېيىن ئىگىلىشىمىزچە ، ئۇ ھەممىلا ئادەم بىلىدىغان بىر سارائ ئىكەن . ھاۋالەنكى ، بۇنداق ئەھۋالدا بۇ ئىككى خېنىمنى باغدا ياتقۇزۇشقا بولمايتتى .

بىزنىڭ كاتىپىمىز بىر ئەقىل تېپىپ بۇ ئىككى خېنىمنى ئۆزىنىڭ مېھمانخانىسىدا ياتقۇزمافچى بولدى . لېكىن مېھمانخانىغا ئۇنىڭ خوتۇنى-نىڭ ھۈجرىسىدىن ئۆتۈپ كىرىشكە توغرا كېلىدىكەن . خېنىملار بۇنداق قىلىشنى خالىمىدى . كاتىپنىڭ مېھمانخانىسى ئاتخانىنىڭ يېنىدا ئىدى . شۇڭا بىز ئاتخانا تېمىدىن كولاپ تۆشۈك ئېچىپ ، ئۇنىڭغا ئىشىك بېكى-تىپ خېنىملارنى شۇ ئىشكىتىن كىرىپ چىقىدىغان قىلدۇق . قەشقەردە

بۇنى قىلماق ئاسان ئىدى . بۇ ئىش پۈتكەندىن كېيىن ، خانىملارنى مېھمانخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدۇق .

ئۇ چاغدا ھۆرمەتلىك خانىملارنى بۇنداق ئۇسۇلدا ، بۇنداق جايدا ياتقۇزۇش غەلىتە ۋە يوق ئىش بىلىنمەيتتى . شۇڭا بۇ خېنىملار ياتتىدىغان چاغدا ، بىر تال شامنى يېقىپ ، ئاتلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ ، ياتىدىغان مېھمانخانىسىغا چىقىپ كېتىۋېرەتتى .

لېكىن ، ئەمدى ئويلىسام ، بۇ ئىش ماڭا بەكمۇ قوپال ۋە ئېپتىدائى بىلىنىدۇ . بىر ئادەم ناھايىتى چۆل يەرگە بېرىپ قارىسا ، ئۇنىڭ پۈتكۈل كۆز قارىشى ۋە ھەرىكىتىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ . يەنى ئۇنىڭغا شۇ جايىنىڭ ئەھۋالىغا ماسلىشىشقا توغرا كېلىدۇ . لېكىن مەن ئۇچۇن ئېيتقاندا ، بۇ خېنىملارنىڭ زىيارەتكە كېلىشى بىزگە ، بولۇپمۇ ماڭا بۆلەكچە خۇشاللىق بەخش ئەتتى .

قەشقەرگە زىيارەتكە كەلگەن ئىككى خانىم ئېلا سېكس بولدى .

1915 ـ يىلى بىز پۈتۈن ئائىلە دەم ئېلىش ئۇچۇن ئەنگلىيىگە قايتقاندا ، ئۇ ئېرىنىڭ خىزمىتىنى ۋاقىتلىق ئۆتەپ تۇرۇش ئۇچۇن قەشقەرگە كەلگەن ئاكىسى لود پېرتى سېكس① (ئۇ چاغدا ئۇ قۇرۇقلۇق ئارمىيە گېنېرال بېرنگادىرى ئىدى) بىلەن بىللە كەلگەنىدى .

ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ، شىنجاڭ شەھەرلىرىنىڭ قىيابېتىدە تۇرۇڭ ئۆزگىرىش بولمىدى . كوچىلار ئىلگىرىكىدەكلا بولۇپ ، مەيدانەت ۋاڭ ـ چۇڭ تولغانىدى . ئايرىم ساندىكى بايلار نەچچە ئەسىردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ھايات رېتىمى بويىچە ياشايتتى . ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ، خەنزۇلارمۇ كاستۇم ـ بۇرۇلكا كىيىدىغان بولدى . لېكىن بۇ كىيىملەردە ئۇلار سالاپەتلىك ئەمەس ، بەلكى كۇلكىلىك كۆرۈنەتتى .

---

① پېرتى سېكس (1867 ـ 1945) ـــ ئەنگلىيە ئوفتسېرى . ئۇ 1893 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىران ، ئافغانىستان ، ئوتتۇرا ئاسىيادا 26 يىل تۇرغان . مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن « پارسقا سايا-ھەت » (1902 ـ يىلى) ، « ئوتتۇرا ئاسىيا قۇملۇقى ۋە بوستانلىقىدىن ئۆتۈش » (1920 ـ يىلى) ، « پارس تارىخى » (1925 ـ يىلى) ، « ئافغانىستان تارىخى » (1940 ـ يىلى) قاتارلىقلار بار .

ئېرىم ئىككىمىز جۇڭگودا تۇتكۇزگەن ئەڭ ئاخىرىقى قېتىملىق كۆتۈرۈلۈش يىغىنىدا (توغرىسىنى ئېيتقاندا ، مەن تۇتكۇزگەن ئەڭ ئا-خىرىقى قېتىملىق يېڭى يىلنى كۈتۈرۈلۈش يىغىنىدا) جۇڭگو ئەمەلدار-لىرى ئەنگلىيىنىڭ كونا مالليرى سېتىلىدىغان دۇكاندىن ئالغان كىيىم-لەرنى كىيىپ كەلگەنىدى .ياساۋۇل بېگىمۇ يېڭىشەھەردىن كەلدى . ئۇ ئىككى ئات قوشۇلغان ، تۆت ئەتراپى ھىم تۆت چاقلىق خېلى كاتتا پەي-تۇنغا چۈشۈپ كەپتۇ . ئۇ قارا چاپان ، چىلتەك تۇتۇلغان جىلىتكە ، قارا تاۋاشىم ، ئۇستى يۇمىلاق قارا شىلەپە كىيگەن ، ئوچۇق رەڭلىك گالىس-تۇكنى ئېڭىكىگە دېگۈدەك تاقىغانىدى . ئادەتتە ئەرلەر چىرايلىق يېپەك كىيىم كىيىپ ، ياقۇت كۆزلۈك ئۈزۈكلەرنى تاقاپ يۈرسە ، چوڭ بۇ-پەت ، سالاپەتلىك كۆرۈنىدۇ . ئەمما ، ئۇلار بۇ كىيىم بىلەن قاغىغا ئوخشاپ قالغان بولۇپ ، ئادەمگە ئۇلارنىڭ تۇرقى ھەجۈپي ، كۈلكىلىك كۆرۈنۈش بىلەنلا قالماي ، كۆپرەك بىچارە ، ئاۋارە كۆرۈنەتتى . بىر قىز تېخى تويدا ياۋروپا قىزلىرى توي قىلغاندا كىيىدىغاندەك كىيىم كىيە-مەن ، دەپ تۇرۇۋالغان ھەمدە قولدا ياسىغان گۈللەر بىلەن بېزەلگەن يوغان چىنە قالپاق كىيىۋالغان . ئەمما گۈللەر مىجىلىپ ، مەينەت بولۇپ كەتكەنىكەن . قەشقەر بازارلىرىدا ياۋروپانىڭ كونا كىيىم ـ كېچەكلىرى-نىڭ بازىرى ، بولۇپمۇ شىلەپىنىڭ بازىرى ئىنتىك ئىدى . ئەپسۇسكى ، جۇڭگو پاسونىدىكى ئېسىل ،چىرايلىق كىيىم ـ كېچەكلەر ۋە بېزەكلەرنى تاپقىلى بولمايىتتى .

قەشقەر كوچىلىرىدا تۆت چاقلىق پەيتۇنلار پەيدا بولدى . ئەمما كۆپ ئەمەس ئىدى . يوللار بەك ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل بولغاچقا ، بۇنداق پەيتۇندا ئولتۇرسا ئادەم راھەتلىنەلمەيتتى . ئەنجانلىق بىر يىگىت ۋېلىسى-پىت مىنىپ يۈردى . كوچىدا كىشىلەر شۇڭان ئۇنىڭغا « شەيتان ھارۋا » دەپ ئىسىم قويۇۋالدى .كېيىن بىرى موتسىكلىت ئەكەلدى .ئەمما بۇ نۆ-ۋەت يەرلىك كىشىلەر ئۇنىڭغا مۇۋاپىق سەت ۋە يامان ئىسىم تاپالمىدى . ئۇنىڭ ئاۋازى بەك قورقۇنچلۇق بولغاچقا ، ئۇنىڭدىن ئادەملەر ۋە ئاتلار بەك قورقاتتى . شۇڭا بىزمۇ دائىم ئاتلىق سىرتقا چىقساق ، موتسىكلىتقا

ئۇچراپ قېلىشتىن قورقاتتۇق . بىر كۈنى بىز ئاتقا مىنىپ ئايلانغىلى چىقتۇق .توساتتىن ئات ماڭماي توختىۋېلىپ ، قۇلاقلىرىنى دىك قىلدى ، پۇتۇن بەدىنى تىترەپ كەتتى . بىز يېراقتىن موتسكلىت ئاۋازىنى ئاڭلىدۇق . ئات بىرلا سەكرەپ خېلىلا كەڭ ئۆستەڭدىن ئۆتتى ـ دە ، بىز نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرىپ بولغۇچە دالىغا قاراپ چاپتى . بۇ ھالنى كۆرگەندىن كېيىن ، موتسكلىت مىنگەن ئادەم دەرھال توختىدى .شۇ- نىڭ بىلەن بىز ئاتنى توختىتىۋالدۇق . شۇنىڭدىن كېيىن ،بىز ھەر قېتىم ئاتلىق چىققاندا ،ئات ھېلىقى قورقۇنچلۇق مەخلۇقنى كۆرگەن جايغا كەلسىلا ئۆركۈپ قاچىدىغان بولدى . موتسكلىتنىڭ ئىگىسى يول بەك يامان ۋە مەينەت بولغاچقا ، ئۇنىڭغا قونغان توپا- چاڭ ۋە لايىنى تازىلاشقا ئۇزۇن ۋاقىت كېتىدىكەن ،دېدىمۇ قانداق ، پەقەتلا مىنمەس بولدى .

ئەنجانلىق بىر ئادەم قەشقەردە كىنوخانا ئاچتى . ئەمما ، كىنوخا- نىنىڭ ئىشى تازا يۈرۈشمىدى . يەنە كېلىپ ئۇ فىلىملەرنى ئوبدان تاللا- مىغاچقىمىكىن ، ئەخلاق ئۆلچىمىگە ئىگە بىزدەك ياۋروپالىقلارنى ھېچقانچە جەلپ قىلالمىدى .

1910 ـ يىلى ، غەلىتە ئاستىرونومىيە ھادىسىسىنى كۆرگىنىمنى پە- قەتلا ئۇنتۇمايمەن . شۇ يىلى كىشىلەر ئەنگلىيىدە ھاللىي قۇيرۇقلۇق يۇل- تۇزنىنى كۆردى . لېكىن قەشقەردە بىز كۆرگەن ھاللىي قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز ئالدىدا ، ئەنگلىيىدە كۆرگىنى ھېسابقا پەقەت ئۆتمەيدۇ . قۇيرۇقلۇق يۇل- تۇزنى بىز دەسلەپ كېچە سائەت ئۈچتە ئورنىمىزدىن تۇرۇپ كۆردۇق . كېيىن بىرقانچە ھەپتە كۈن ئولتۇرۇشى بىلەن تەڭ ئاسمانىنىڭ يېرىمىدا گويا غايەت يوغان كۈنلۈكنىڭ يېرىمىدەك كېلىدىغان ئاجايىپ كۆچلۈك ۋە يارقىن نۇر (قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنىڭ) پەيدا بولۇپ ، بارا ـ بارا كېڭە- يىپ ، ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلاپ ئۆپۈقتا ، كۆكۈش ئاسمان بوشلۇقىدا غا- يىب بولدى . يەرلىك كىشىلەر قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنىڭ پەيدا بولۇشىدەك بۇ ئاستىرونومىيىلىك ھادىسىدىن قورقۇپ كەتتى ۋە ئۇنىڭ نېمىدىن بېشارەت بېرىدىغانلىقى ھەققىدە تۈرلۈك قىياسلارنى قىلىشتى . خەنزۇلار بولسا ، بۇ ئۇلۇغ بىر زاتنىڭ ۋاپات بولۇشى ياكى دۇنيادا مىسلى كۆرۈلمىگەن چوڭ

بىر ۋەقە يۈز بېرىشنىڭ بېشارىتى ، دېيىشتى . ئۇزۇن ئۆتمەي پادىشاھ ئېدۋارد‌نىڭ ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە خەۋەر كېلىۋېدى ، ئۇلار يۈنى دەرھال قويروقلۇق يۈلتۈزنىڭ پەيدا بولۇشىغا باغلىدى .

مەن قەشقەردە كۈننىڭ تۆتۈلۈشىنى ئىككى قېتىم كۆردۈم . بىر رەنجى قېتىم ، چۈش مەھەلدە كۈن تۆتۈلدى . جاھان قاراڭغۇلىشىپ ، ئاسماندا يۈلتۈزلار جىمىرلاپ كۆرۈندى . ئۇچار قاناتلارنىڭ ھەممىسى ئۇۋۇسىغا كىرىپلا كەتتى . كۈن تۆتۈلۈشتىن بىر كۈن ئاۋۋال ، مەن « ۋېتنىڭ يىللىق مەجمۇئەسى » ① دىن ئوقۇغىنىمغا ئاساسەن ، ئاشخانە دىكى خىزمەتكارلارغا ،ئەتە سائەت ئوندا كۈن قاراڭغۇلۇق ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ ، جاھانغا نۇر چاچمايدۇ ، بىز يۇتۇنلەي قاراڭغۇلۇقتا قالىمىز ، دېدىم . ئۇلار مېنى سارالاڭ بوپقالغان ئوخشايدۇ ، دەپ قالدى . ئەتىسى ئەتىگەن سائەت ئوندا ئېرىم ئىككىمىزنىڭ كۆنگە قاراۋاتقانلىقىمىزنى كۆرۈپ ئىچ ئاغرىتقان قىياپەتتە بىزگە مەسخىرە بىلەن قاردى ۋە بېگىم بىلەن خانىم ئەقىلدىن ئېزىپتۇ ، دەپ ئويلىدى . ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي ، كۈن بارا ـ بارا يوقىلىپ ، جاھان قاراڭغۇلىشىشقا باشلىدى .بىز باققان ئىت ئادەمنى شۇر كۈندۈرگۈدەك ئېچىنىشلىق ۋاۋاپ كەتتى . ئارقىدىن تۇن پەردىسى يېيىلغاندەك قاراڭغۇچىلىق بولۇپ كەتتى . كۈننىڭ ئەترا‌پىدا ئوت ئۆچۈنىدەك نۇر چاچراپ تۇرسىمۇ ، جىمى جاھان سۇرۇن ، سىرلىق تۇس ئالدى . كېيىن كۈننىڭ ئەترا‌پىدىكى قارا سايە بارا ـ بارا يوقىلىپ ، جىمى جاھان ۋاللىدا يورۇپ ،ئىللىق قۇياش نۇرىغا چۆمدى . تولۇق كۈن تۆتۈلۈشنى « ئالدىن خەۋەر قىلىش » دىم بىلەنلا مېنىڭ نا‌ھىم چىقىپ كەتتى . ئويلايمەنكى ، خىزمەتكارلار ۋە باشقىلار مېنى چوقۇم قانداقتۇر بىر ھۈنەر ئىشلىتىپ بۇ كارامەتنى كۆرسەتتى ، دەپ قالدى !

قەشقەردىكىلەر ئاينىڭ تولۇق تۆتۈلۈشىنى ئوبدان بىلمىدىكەن . بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلگەن ھامان ، خەنزۇلار قاياپ كېتىدىكەن . بەزىدە بىز داڤا ـ دۇمباق چېلىنغانلىقى ، چەينەك ،پەتنۇسلارنىڭ ئۇرۇلغانلىقى ،

---

① « ۋېتنىڭ يىللىق مەجمۇئەسى » ـــ ئەنگلىيىلىك جوزىف ۋېتنىڭ 1968 ـ يىلى تەسىس قىلغان يىللىق مەجمۇئە .

پوجاگزىلارنىڭ ئېتىلغانلىقى ، چۈقان ـ سۈرەن ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ ، ئايـ
نىڭ تۇتۇلغانلىقىنى بىلمەس . خەنزۇلار ئاۋاز چىقىدىغانلىكى نەرسىنىڭ
ھەممىسىدىن ئاۋاز چىقىرىپ باقىدىكەن . مەن ھەتتا كونسۇلخانىدىكى
جۇڭگولۇق كاتىپنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدا چىرايلىق ئولتۇرۇپ ، چوكا بىلەن
پەتنۇسنى ئۇرغانلىقىنى كۆردۈم . خەنزۇلار ئاينىڭ تۇتۇلۇشىنى يامانلىـ
نىڭ يامراپ ، ياخشىلىقنىڭ ئازلاپ ئاجىزلاپ كېتىشىنىڭ بېشارىتى ، دەپ
قارايدىكەن . شۇڭا مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن يامانلىقنى قوغلايدىكەن .
شۇڭا ئاينىڭ ئەتراپىدىكى سايىلەرنىڭ يوقلىپ كېتىشىنى ئۆزلىرىنىڭ
مۇشۇنداق كۈچەپ ، جىمى ئاۋازىنى چىقارغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ، تۆھـ
پىسى ، دەپ ھېسابلايدىكەن .

ئون تۆتىنچى باب

قەشقەر بىلەن خوشلىشىش، ئۇرۇش تۈمانلىرى ئىچىدە ياۋروپا ئارقىلىق يۇرتقا قايتىش سەپىرى

بالىلىرىمىز ئەنگلىيىگە قايتىپ ئوقۇش پېشىغا يەتتى. 1914 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئېرىم دەم ئېلىشقا دوكلات يازدى. شۇ يىلى ئارايلىك 12 ياش، خىلۇيا سەككىز ياش، كىچىك بالىمىز روبىن ئۈچ ياش ئىدى. ئېرىم قەشقەردە يەنە ئۈچ يىل ۋەزىپە ئۆتەيتتى. شۇڭا بىز بالىلارنى ئەنگلىيىدىكى ئۆيدە قالدۇرۇپ قويۇپ، مەن ئېرىم بىلەن قايتىپ بۇ ۋاقىتنى ئونىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۆتكۈزۈشنى پىلانلىدۇق. لېكىن بىز بالايىمىتاپەتلىك 1914 ـ يىلى يۇز بېرىدىغان ئىشلارنى پەقەتمۇ خىيالىمىزغا كەلتۈرمىگەنىدۇق. ئىلتىماسىمىز تەستىقلانغان ھامان، بىز ئەمدى خاتىرجەم ئەنگلىيىگە قايتىپ دەم ئالالايدىغان بولدۇق، دېگەن ئوي بىلەن بىر قىسىم نەرسىلەرنى سېتىۋەتتۇق. ئەكىتىدىغان نەرسە ـ كېرەكلىرىمىزنى چىدانلار ـ سانداۋقلارغا سېلىپ قاچىلاپ، تېگىپ، بۇ[illegible]ر يۈكلەر بىزدىن خېلى كېيىن، ئاندىن ئەنگلىيىگە بارىدۇ، دەپ ئويلاپ ماگىزۇزۇۋەتتۇق. بۇ يامان قىياسىمىز توغرا كېلىپ قېلىپ، بۇ يۈكلەر لوندونغا ئۈچ يىلدا ئاندىن يېتىپ باردى!

كربىۋېل خېنىم سالامەتلىگى تازا ياخشى بولمىغاچقا، ئەنگلىيىگە بالدۇرراق قايتىشقا ئالدىرىدى. شۇڭا ئۇنى ئالدىن يولغا سېلىۋېتىپ، بىز ئېرىمنىڭ ئورنىغا كېلىدىغان ئادەمنى ساقلاپ قالدۇق. كۆپ ئۆتمەي، بىز بېيپىڭ ئارقىلىق ئەنگلىيىنىڭ گېرمانىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلغانلىق

خەۋىرىنى ئاڭلىدۇق . ئارقىدىنلا ھىندىستاندىن (مۇستەملىكە ھۆكۈمەتـ تىن) بىزگە ھەر قانداق شەكىلدىكى دەم ئېلىش تەستىقلانمايدىغانلىقى ، شۇنداقلا ئارام ئېلىشقىمۇ رۇخسەت يوقلۇقى ھەققىدە تېلېگرامما كەلدى .

بىز باشقا ئادەملەرگە ئوخشاشلا ئىنتايىن گاڭگىراپ قالدۇق . ئەمما بۇ پەيتتە پۈتۈن دۇنيانىڭ قورقۇنچلۇق بىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەنـ لىكى ئېڭىمىزغا كەلمىدى . ئەمما ماگا ئەنگلىيىگە قايتالماسلىق قاتتىق ئەـ لەم قىلدى . ياۋروپادا ئىشلەنگەن نەرسە ـ كېرەكلىرىمىزدىن بىرىمۇ قالمىغاندى ، ئۇنى قايتا ئەۋەتىپمۇ بېرەلمەيتتى . ھەممىمىزنىڭلا قىشلىق كىيىملىرىمىز يوق ، بىزگە نەرسە كېرەك ئەۋەتسە بېرىش ئىمكانىيىتى ھەمدە بالىلارنى ئوقۇتىدىغان ، ئىش ـ كۈشلىرىمىزگە قارىشىپ بېرىدـ غان ئادەم يوق ئىدى . مەن بىر قوللۇق تەرىپىلەپ چىققان ئاشپەز يېڭىلا ئالمىدىن ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ، ھەتتا ئاشپىزىمىز يوق . شۇنداق ئەھۋالدا قانداقمۇ قىلارمىز ؟

چوڭراق ئىككى بالىمزنى ئوقۇتىدىغان ئادەم بولمىسا ، ئۇلار يا ـ مان ئۆگىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى . ئۇچ ياشلىق ئوغلۇمغىمۇ كۈن بويى بىرى قارىمىسا بولمايتتى . تېخى ھىندىستاندىن كەلگەن ئىككى مېھمان بار ئىدى .

بۇ مېھمانلار بىزنىڭ ھالىمزغا يەتتى . ئۇلارنىڭ بىرى ، ھىندىسـ تان مۇھاپىزەتچىلەر قىسمىنىڭ ئوفىتسېرى بولۇپ ، بىز ئۇنى كاپىتان بلاكېر دەيتتۇق ؛ يەنە بىرى جامائەتچىلىككە تونۇلغان مەشھۇر گېئولوگ دوكتور خىگتون ئىدى . بىر كۈنى مەن بىر قولۇمنى ئىككى قىلالماي كەتكەنىدىم ، كاپىتان بلاكېر ئارايكىنى ئاچقىچ كېتىپ ، ئۇنىڭغا لاتىن تىلىدىن دەرس بەردى ؛ دوكتور خىگتون روبىننى باغقا ئاچقىچ ، لاي ـ دىن توقاچ ۋە باشقا نەرسە ياساپ بېرىپ ئويناتتى .

بىز ئادەتتىكىدەكلا بۇ ئىشلارغىمۇ كۆندۇق ، ئۆزىمىزنى تۇتۇۋە ـ لىپ ، ئىشلارنى رەتكە سېلىۋالدىم . مەن بەك ئالدىراش بولۇپ كەتكەن بولسامۇ ، ئۇچ ۋاق تاماقنى ۋاقتى ـ قارايىدا قىلدىم ، كىيىم ـ كېچەك ـ لەرنى ھەم تىكىپ تەييارلىدىم ، بالىلارنى ئوبدان تەربىيىلىدىم ، ئۇلارغا

دەرس ئوقۇتۇم ، تېخى ئاغرىپ قالغان شۇيتسيېلىك بىر دوستىمىزنى بىر قانچە ھەپتە باقتىم . شۇ تەرىقىدە پالاقلاپ يۈرۈپ بىر قىشنى ئوتكۈز-دۇم . ياۋروپادىن كېلىۋاتقان خەۋەرلەر ئادەمنى تەشۋىشكە سالسىمۇ ، بۇ يەردە بىز خاتىرجەم ، كۆڭۈللۈك ياشاۋاتاتتۇق .

بىز ھىندىستاندىن كەلگەن پوسۇلكىلار ئارقىلىق گىلگىتتىن كەلگەن روتېر (ئەنگلىيە) ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋىرىگە ئىگە بولاتتۇق . پوچتىدىن ئەۋەتكەن نەرسىلەر ئىككى ھەپتىدە بىر كېلەتتى . ئىككى ھەپتىلىك خەۋەرلەرنى ئوقۇشقىمۇ كۆپ ۋاقىت كېتەتتى . گېزىتلەرگە بېسىلغان خەۋەرلەر بۇ يەرگە بىر ئايغا يېقىن ۋاقىت كېچىكىپ كەلسىمۇ ، ئىشەنچلىك ئىدى .

ئىككىنچى يىلى ئاپرېلدا ، ئېرىم ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئوقتۇرۇشىنى تاپشۇرۇۋالدى . ئوقتۇرۇشتا ، سىزنىڭ ئور-نىڭىزدا ئىشلەپ تۇرىدىغان لورد پېرتىي سېكس (ئۇ چاغدا ئۇ گېنېرال بېرنگادىر ئىدى) قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى ، دېيىلگەنىدى .

بىز دەرھال يول تەييارلىقىنى قىلدۇق . ئىككى كۈندىن كېيىن لورد سېكس بىلەن سىگلىسى ئىلا سېكس قەشقەرگە كەلدى . ئۇلار كې لىشىگە بىز يولغا چىقتۇق . سەۋەب ، تەلكە ئاغزى كەلكۈندىن توسۇلۇپ قالغۇچە تېز مېڭىپ ئۇ يەردىن ئوتۇۋالمىساق بولمايتتى . ئۇنداق قىلمى-ساق ، تالدىك ئېغىزى ئېچىلغۇچە نەچچە ھەپتە ساقلاپ تۇرۇپ كېتەتـ تۇق .

ماگىدىغان ئاخىرىقى كۈنلەردە ، بىر قولىمىزنى ئىككى قىلالماي بەكمۇ تېنەش بولۇپ كەتتۇق . ھەممىدىن يامىنى ، روبىن قىزىتىپ قالدى . ھەم ، بىزنى نەس باستى ، يولغا چىقىشىمىز كېچىكىدىغان بولدى ، دەپ غەمگە پاتتۇق .

بەختىمىزگە ، ئۇنىڭ قىزىتمىسى تېزلا ياندى . بىز مېڭىشتىن بۇرۇن ، دوستلىرىمىزنى ئوبدانراق كۆرۈۋالايلى ، قانچە كۆپىنى كۆ-رۈۋالساق شۇنچە ياخشى ، دەپ ئويلىغان بولساقمۇ ، مېڭىشقا ئالدىرىدۇق . بىز كەتسەكمۇ چىنباغنىڭ ئىشلىرىغا جان كۆيدۈرىدىغان بىر خانىمنىڭ

بولغانلىقىدىن خۇشال بولدۇق . بۇ يەردىكى خىزمەتكار ـ چاكارلارمۇ شۇنداق خىيالدا ، دەپ ئويلىدىم .

بىز پەيتۇنغا ئولتۇرۇپ چىنباغدىن ئايرىلغان چاغدا ، كەينىمگە قايرىلىپ ئۆيىمىزگە قاردىم ، بۇ ، ئۇلاردىن مەڭگۈلۈك ئايرىلىشىم بولۇپ قالارمۇ ، قانداق ، دېگەن ئوي كۆڭلۈمدىن كەچتى . ئەنگلىيىگە قايتىپ يۇرتۇمنى كۆرۈش ئالدىدا تۇرسامۇ ، شۇ تاپتا كۆڭلۈم بىر قىسما بولۇپ قالدى .

تەڭرىتاغ يوللىرى بەكمۇ ياماق ئىدى ، ھەممىلا يەردە قار ـ مۇز ئېرىۋاتاتتى ، يوللاردىكى تاش سۇلارنىڭ يالشى بىلەن ئويمان ـ چوڭقۇر بولۇپ كەتكەن ، تاغلاردىن دومىلاپ چۈشكەن ھەر يوغان تاشلار يوللارنى توسۇۋالغانىدى ھەمدە بىز كېتىۋاتقاندىمۇ دومىلاپ چۈشۈش خەۋپى بىزنى ئەنسىزلىككە سالاتتى . مېڭىشىمىزنى قىيىنلاشتۇراتتى .

تەلكە ئېغىزىدا تار بىر جىرا بويلاپ ماڭدۇق . جىرانىڭ ئىككى تەرىپى تىك ، خەتەرلىك ۋە ئېگىز قىيا ، يولدا تاش كۆپ . بىز بۇ تاشلارنىڭ يېقىندىلا تاغدىن سۇ ۋە لاي بىلەن ئېقىپ چۈشكەنلىكىنى زادىلا ئويلىمايتۇق . ئېرىم بىلەن مەن ئاتقا مىنىپ ئالدىدا كېتىپ باراتتۇق . ئۇشتۇمتۇت ئەيسا مىنگەن ئات (ئۇ ئالدىدا خىلۇيانى ئولتۇرغۇزۇۋالغان) ئالدىمىزغا ئۆتۈپ كەتتى . لېكىن ئۇستىدە ئادەم يوق . ئۇ ئات باشقا ئاتلارنىمۇ ئۇركۈتۈۋەتتى . بىز ئۇركۈپ چاپقان ئاتلارنى تەسلىكتە توختىتىپ كەينىمىزگە قارىساق ، خىلۇيا بىر تاشنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ قاتتىق يىغلاۋاتىدۇ ، ئەيسا ئۇنىڭ نېرىسىدىراق يەردە ياتىدۇ . خۇداغا مىڭ شۈكرى ، بۇ ئىككىيلەن ئېغىر يارىلانماپتۇ . پەقەت خىلۇيا قاتتىق قورقۇپ كېتىپتۇ . ئېرىم مىنگەن ئات خېلى ياۋاش ئىدى . خىلۇيانى جىق گەپ ـ سۆز بىلەن ئات مىنىشكە كۆندۈرۈپ ، ئەيسا بىلەن ئۇنى ئېرىم-نىڭ ئېتىغا مىنگۈزدۇق . ئەيسانىڭ ئېتىنى ئېرىم مىندى . ھېچقانچە ماڭا ـ ماڭمايلا ئېرىم مىنگەن ئەيسانىڭ ئېتى يەنە بايىقىدەك ئۇركۈپ ، باشتا بېشىنى ئۇيان ـ بۇيان بۇراپ تۇرغان جايىدا بىر ئايلاندى ، ئاندىن چېپىپ كەتتى ، باشقا ئاتلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ

چاپتى .ئاتلارنى توختىتۇالغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ئۇركۈش سەۋەبىنى بىلدۇق . بىر تەرەپتىكى ئېگىز تاغدىن ئېرىگەن سۇ ۋە لايلار يوغان - يوغان ۋە كىچىكرەك تاشلارنى ئېقىتىپ ھەيۋەت گۈلدۇرلەپ شىددەت بىلەن تاغ باغرىنى بويلاپ ئالدىمىزدىكى يولغا چۈشۈۋاتاتتى . بۇ ئات ئىلگىرى سارىكۆلگە (تاشقورغان) خەت - خالتا توشۇغاچقا ، ناھايىتى تەجرىبىلىك ئىكەن ، تاغدىن ئاگلىنىۋاتقان گۈلدۇرلىگەن ئاۋازنىڭ نېمە ئىش يۈز بېرىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىكەنلىكىنى بىلدىكەن . شۇڭا بۇ دورۇم ئۇ بۇ ئاۋازنى ئاگلاپ چېپىپ ، جېنىمىزنى قۇتۇلدۇرۇۋالدى . شۇ كۈنى ئۇ شۇ تەرزدە بىزنى بىر قانچە قېتىم ئاگاھلاندۇرۇپ ، تاغدىن چۈشۈۋاتقان تاشلارنىڭ خەۋپىدىن ساقلاپ قالدى .

تەلكە ئېغىزى ئاستىدىكى ئۆتەڭ قاراكۈمۈشكە كەلدۇقتە ، ماغدۇ- رىدىن كېتىپ تۇگىشىپ كەتكەنلەردەكلا بولۇپ قالدۇق . بۇ يەر دېگىز يۈزىدىن خېلىلا ئېگىز بولغانلىقى ئۈچۈن ،بېشىمىز ئېسىلىپ بەك بىئارام بولدۇق . بىز يېتىپ ئەمدى ئارام ئالايلى ، دەپ تۇرساق ، ئۇيناۋاتقان روبىن ئوتنىڭ تەپتىدىن قىپقىزىل بولۇپ كەتكەن مەشنىڭ كاتىيغا ئىككى قولىنى يېقىۋالدى . ئۇنىڭغا قىزىل كاناي قىزىق تۈيۈلۈپ كېتىپ تۇتۇپ باقمۇسى كەپتۇ .شۇنىڭ بىلەن ھەممىمىزگە ئۇيقۇ - ئارامنىڭ دېگەن نەرسە يوقلا بولدى .

ھېلىمۇ ياخشى ، مەن قون لېكوك قەشقەردە تۇرغاندا بەرگەن نا- ھايىتى ئۇنۇملۇك كۆيۈك داۋالايدىغان دورىلارنى ئېلىۋالغانىكەنمەن . رو- بىننىڭ قولىغا شۇنى سۈرتتۇم . يول بويى شۇ دورا بىلەن ئۇنىڭ كۆيگەن قولىنى داۋالىدىم .

ئەتىسى ئەتىگەندە يولغا چىقىپ تەلكە ئېغىزىدىن ئۆتتۇق . يوللارنى سۇ باسقان ۋە يول يۈزىنى ئويۇپ ئوي - دۆڭ قىلىۋەتكەنىدى . يول بويى ئاتلارنىڭ تاپى ۋە ئۆلەي دەپ قالغان ئاتلار ئۇچرىدى . بەزى تاپلارنىڭ تېنىلا ، بەزىلىرىنىڭ تۆت پۇتىلا قالغان . ئۆلەي دەپ قالغان ئاتلارنىڭ پۇتۇن بەدىنى يارا ، كۆرۈنۈشى ئېچىنىشلىق بولۇپ ، تاپ ۋە ئۇلارنىڭ ئىككى يېنىدا بۇرۇن ئارتىلغان يۈكلەر تۇراتتى .يېقىن ئەتراپ-

تىكى ھاۋا بوشلۇقىدا ، بىز ئۆتۈپ كېتىشىمىز بىلەنلا ، ئۆزلىرىنىڭ دەھ-
شەتلىك تاپ تالىشىش جېڭىنى باشلۇۋېتىشنى كۈتۈپ ئۇچۇپ يۈرگەن
قۇمايلار كۆزگە چۈشەتتى .

يالليۇالغان ئىككى قىرغىز بىزگە ، خىلۇيا بىلەن روبىننى يوتقان
ئورنىدا ئىشلىتىۋاتقان خالتىلارغا سېلىپ يۈدۈپ ماڭايلى ، دېۋىدى ، با-
لىلارمۇ ماقۇل بولدى . قولى تېڭىلغان بىچارە روبىن روھلۇق ، باتۇر
ئىدى . بالىلارنى قىرغىزلار يۈدۈپ ماڭدى . مەن بىر قوتازغا مىنىدىم ،
ئۇنى ياشانغا بىر قىرغىز بوۋاي يېتىلەپ ماڭدى . بۇ يولدا مەن پىيادە
ماڭالمايدىغان بولغاچقا ، قوتاز ئۈستىدە تاسقىلىپ ، يىقىلىپ كەتمە-
لىككە تىرىشىپ ئولتۇرۇپ ماڭدىم . ئىرىم بىلەن ئارايلىق چاكارلار بىلەن
پىيادە ماڭدى . ھاۋا شالاڭ ئىدى . يۇقىرىغا ئۆرلىگەنسېرى نەپەس ئېلىش
قىيىنلىشىپ ، قاتتىق كۆچەشكە توغرا كېلەتتى . تاغ ئۈستىگە چىققاندا ،
ئارايلىك يىقىلدى ـ دە ، مىدىر ـ مىدىر قىلماي يېتىپ قالدى . ئۇنى
ھوشىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بار ئامالارنى قىلدۇق . ھەتتا چوڭلارغا
ئوبدان تەسىر قىلغان براندى ھارىقىدىنمۇ نەچچە يۈتۇم ئىچكۈزۈپ باق-
تۇق ، بولمىدى . بىز قورقۇپ كەتتۇق ۋە ئەندىشىگە چۈشتۇق . ئۇنى
مەن ئالدىمغا ئېلىۋالدىم ـ دە ، قوللىرىنى ئىككى يېقىنىمغا قويۇپ ، ئۆ-
زىنى باغرىمغا چىڭ يېقىپ ئولتۇرۇپ ، تاغدىن چۈشۈشكە باشلىدىم .
داۋان تىك بولغاچقا ، ئىرغاڭلاپ ماڭىدىغان قوتازدا يىقىلىپ كەتمەي
چىڭ ئولتۇرۇشنىڭ ئۆزى چوڭ ئىش ئىدى .قىرغىزلار بالىلارنى ناھايىتى
پەم بىلەن مېڭىپ تاغقا ئېلىپ چىقتى ھەمدە ئېھتىياتچانلىق بىلەن
ئامان ـ ئېسەن تاغدىن چۈشتى . ئۇلاردىن بەكمۇ مىننەتدار بولدۇق . با-
لىلارغا بۇ ئىش بەكمۇ قىزىقارلىق تۇيۇلدى . مىڭ ئىنگلىزچىسىدەك تۆ-
ۋەنگە چۈشكەندە ، ئارايلىك تۇيۇقسىز قاتتىق ئاغرىپ كەتتى . تاغ باغرى-
دىكى ئۆتەڭگە كەلگەندە يەنە پۈتۈنلەي ساقىيىپ قالدى . بۇنىڭدىن
ئەجەبلەندۇق ۋە خۇشاللاندۇق ، خاتىرجەم بولدۇق .

يەنە ئازراق مېڭىۋېدۇق ، ناھايىتى پاجىئەلىك مەنزىرىنى يولۇق-
تۇردۇق . بۇ پاجىئەنى بىرىنچى بولۇپ ئاتلار كۆردى . ئۇلار دەسلەپتە

پۇشقۇرۇپ كەتتى ، كېيىن چاپچىپ بىتارام بولۇشقا باشلىدى . ئارقىدىنلا كۆرگىنىمىز ئالدىمىزدىكى جىرانىڭ تەسكەي تەرىپىدە توگلاپ ئۆلۈپ قالغان بىر كارۋان ئادەم ۋە ئاتلار بولدى . ئاتلار ئۆرە تۇرغىنىچە مۇزلاپ قېتىپلا قالغانىدى . ئۇلار بەلكىم قاتتىق جۇدۇن ـ چاپقۇنغا ئۇچراپ مۇشۇ تەتۇر قىسمەتكە يولۇققان بولۇشى مۇمكىن . قۇمايلار بولسا ئۇلارنىڭ ئۇستىگە قونۇپلىپ ئادەت بولۇپ كەتكەن ئەسكىلىكلىرىنى قىلىپ ، ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرى بىلەن تاپلارنى مەززە قىلىپ چوقۇپ يەۋاتاتتى . بىز ئاستا مېڭىپ سۆگەكلەر يېنىدىن ئۆتتۇقتە ، بۇ پاجىئەلىك قىسمەتكە ئۇچرىغان كارۋانلارنى كەينىمىزگە تاشلاپ ، ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق بۇ ھالاكەت جىراسىدىن چىقىپ كەتتۇق . ئەمما بۇ دەھشەتلىك ، پاجىئەلىك مەنزىرە بالىلارنىڭ قەلبىگە ئورناپ كەتتى ، ئۇزۇن زامانلارغىچە بىزنىڭمۇ كۆز ئالدىمىزدىن زادىلا كەتمىدى . بۇ ئىش بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزدە بىزگە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇردى .

مەنزە بىردىنلا بۇ سەپەرنى بېسىپ ھايات تۇگىتەلمەيدىغاندەك بىر تۇيغۇ پەيدا بولۇپ ، روھىم چىقىپ كەتكەندەكلا بولۇپ قالدى . بۇ تۇيغۇنى ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۆزۈمدىن پەقەت نېرى قىلالمىدىم .

خۇدايىم ئۆز پاناھىدا ساقلىدىمۇ ، ياكى تەلىيىمىز ئوڭمۇ ، ئەيتاۋۇر تاغ ـ چوققىلاردىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتتۇق ، ئەنجاندا پويىزغا ئولتۇرۇپ ئۇھ ، دېدۇق . بىز تەڭرىتاغ رايونىدا ، قار ـ مۇزلىقى سوغۇقىدا توگلاپ جاپا تارتقانىدۇق . رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قۇرغاق ، ئىسسىق ھاۋاسىمۇ بىزنى چىدىغۇسىز دەرىجىدە قىينىدى .

رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا بىز توپ ـ توپ نېمىس ئەسىرلەرنى ئۇچراتتۇق . ئۇلار ناھايىتى روھلۇق ، تېتىك بولۇپ ، ئازابلانغاندەك ئەمەس ئىدى . بۇنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇرۇشنىڭ ئىزىنى كۆرگىلى بولمايتتى . ئەمما ئورىنبۇرگقا كەلسەك ، ۋاگونلار كازاك ئەسكەرلەر بىلەن تولۇپتۇ . ۋاگون دېرىزىلىرى چۈشۈرۈلۈپ ، چىلك توسۇلۇپتۇ ، ھەربىر ۋاگون ئىشىكىنى ئەسكەرلەر ساقلاپتۇ . بۇخىل ئەھۋال بىز ئولتۇرغان پويىز سامارادا ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن قايتا

كۆرۈلمىدى .

موسكۇا بىلەن پېترووگرادتا (ئۇنى كىشىلەر شۇ چاغدا شۇنداق دەيدىكەن) بىز كۆڭۈللۈك ئويناپ ئوبدان ئارام ئېلىۋالدۇق . قەشقەردە تونۇشقان دوستلىرىمىز بىلەن كۆرۈشتۇق . رۇسىيەدىكى بۇ قېتىمقى سەپىرىمىز ئۇتۇكەن قېتىملاردىن ۋە بىز بۇرۇن ئويلىغاندىنمۇ بەكرەك ئوڭۇشلۇق . كۆڭۈللۈك بولدى . چار پادىشاھ ھاراقنى چەكلەش پەرمانى ئېلان قىلغانىكەن ، بۇ پەرمان كىشىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتى ۋە يۈرۈش - تۇرۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىپتۇ . ئىلگىرى دېھقانلارمۇ كېسىلىرى جۇل - جۇل ، يۇز - كۆزى قاسىماق يۇرەتتى ، گەپ - سۆزى قوپال ئىدى . ۋودكا ئىچىپ مەست - ئەلەس بولۇپ ، ياۋا-يىلارغا ئوخشايتتى . ھازىر تىنچ ، تەرتىپلىك ، رەتلىك يۈرىدىغان بوپتۇ . جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى قاتلام ۋە سىنىپلىرىدىمۇ ئۆزگىرىشلەر بولغاندەك ئىدى . قىممەت باھالىق مېھمانخانا ۋە رېستۇرانلاردىن كىشىلەر ئازراق ئىسپىرت ئارىلاشقان ئىچىملىكلەرنى زادى سېتىۋالالمايتتى .

رۇسىيە ئارقىلىق ئەنگلىيىگە قايتىدىغان بىردىنبىر يول شىمال ئىدى . بو يول بىلەن فىنلاندىيىدىن ئۆتۈپ بوسنىيە قولتۇقىنىڭ بېشى-دىكى تورنېغا بېرىپ تورنې دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، خاپارانداى تۆمۈر يولى-نىڭ ئاخىرقى بېكىتىدە كېرىستاننا (ھازىرقى ئوسلۇ) غا بارىدىغان بو-يىچا ئولتۇرۇپ ، ئۇ يەردىن يەنە پويىز بىلەن پېترگىنغا ، پېترگىنداى كې-مىگە ئولتۇرۇپ نيۇكاسلغا بېرىشقا توغرا كېلەتتى .

پويىز بىلەن پېترووگرادتىن يولغا چىقىپ ئۆزۈن ماڭمايلا ، بو-يىچا كازاك ئەسكەرلەر چىقتى ، دېرىزىلەر ئېتىۋېتىلدى ھەمدە قايسى ۋاگونىنىڭ دېرىزىسى ئېچىلىدىكەن ، ئۆۋەتچى كازاك ئەسكەر شۇ ۋاگونىنى ئوقىقا تۇتىدۇ ، دېگەن بۇيرۇق بېرىلدى . پويىز فىنلاندىيە قولتۇقىنىڭ ئەڭ بېشىدىن ئۆتتى . بۇ يەردە مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى ، قورغانلار ياسى-لىۋېتىپتۇ ، كىشىلەر نېمىسلار مۇشۇ تەرەپكە ھۇجۇم قىلىدۇ ، دېگەن قە-يىاس بىلەن جىددىيلىشىپ كېتىپتۇ .

بىرى كازاكلارنىڭ بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلغانىكەن ، دېرىزىدىن

ئوقتا تۇتۇپ ئېتىۋېتىلىپتۇ ،دەپ ئاڭلاپ ، يول بويى بالىلار قىزىقىش تۈ-
پەيلى دېرىزە بىلەن ئېتىشىپ قالارمىكىن ، دەپ دەككە ـ دۈككىدە غەم ـ
ئەندىشىدە ماڭدىم .

بىر سائەتلەردىن كېيىن ، دېرىزىلەر ئېچىۋېتىلدى . پويىز توخ-
تاپ ، ھەربىيلەر يولۇچىلارنى تەكشۈردى . بۇنداق تەكشۈرۈش بولىدى-
غانلىقى ئالدىن ئۇقتۇرۇلمىغانلىقى ئۈچۈن ، مەن باردىغان جايغىچە
خېلى ئۇزۇن ۋاقىت پويىزدا ئولتۇرىمىز ، دەپ ئويلاپ ساپما كەش كە-
يىپ ، كىتاپ ئوقۇپ ئولتۇراتتىم ، بالىلار ئويۇنچۇق ئويناۋاتاتتى . ئەمما
بىزگە بارلىق نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئېلىپ پويىزدىن چۈشۈش بۇيرۇل-
دى . بىز ھاپىلا ـ شاپىلا ئۆتۈك ، ئويۇنچۇق ۋە باشقا جىمى نەرسىمىزنى
ئېلىپ ، ئالاقىزادىلىك بىلەن پويىزدىن چۈشتۇق .

بارلىق يولۇچىلار يوغان بىر لاپاسقا كىردى . ھەربىيلەر تەكشۈ-
رۈشنى باشلىدى . ئاخبارات ھۆججىتى ۋە باشقا نەرسىلەر تىنچ قويۇل-
غان بولۇشى مۇمكىن ، دېگەن گۇمان بىلەن سەللا پومپايغان جايىنى تې-
پىش ئۈچۈن ، يانچۇقلىرىمىزنى تېشىغا ئۆرۈپ تەكشۈردى ، قولىمىزنى
باشتىن ئېگىز كۆتۈرگۈزۈپ بەدىنىمىزنى باشتىن ئايىغىمىزغىچە تۈتۈپ
تەكشۈردى . ھەتتا بەزى يولۇچىلارنىڭ كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ تەك-
شۈردى . كېيىن ، ئۇلار بەزى ئايالىلارنىڭ ئېگىز پاشنىلىق ئاياغلىرىنىڭ
پاشنىسىنى سۆكۈپتۇ ، دەپ ئاڭلىدۇق . چۈنكى بىر ئايالنىڭ كۈبادا تە-
كىلىگەن ئېگىز پاشنىلىق ئايىغىنىڭ پاشنىسىدىن مەخپىي ئاخبارات چې-
قانىكەن . قول سومكامدىكى چازا ، ئىلغۇچ ، قېرىنداش ، ئۆچۈرگۈچ ،
يۆتەل دورىسى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى جوزا ئۇستىگە تۆكۈل-
دى . بالا ـ چاقسىنى ئېلىپ ئۈزۈن سەپەر قىلىۋاتقان ئانا ئېلىپ يۈر-
گەن بۇ ئۇششاق ـ چۈششەك نەرسىلەر لازىملىق بولسىمۇ ، جوزا ئۇستىگە
يېيىلغىنىدىن خىجىل بولۇپ كەتتىم .

تەكشۈرگۈچىلەر ئېرىنىڭ يانچۇقىدىن بىر قەغەز تېپىۋېلىپ ،
ئۇنىڭ گۇمانلىق نەرسە دەپ قاراپ ئۈزلىرىچە خۇشال بولۇپ كەتتى . بۇ
قەغەزدىكى خەتلەر پارسچە بولۇپ ، بۇ يەردە ھېچكىم ئوقۇيالمايتتى . ئې-

رنمۇ باشتا بۇ قەغەزنىڭ قانداق بولۇپ يانچۇقنىغا كىرىپ قالغانلىقىنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ قالدى . كېيىن ئويلاپ ، بۇنىڭ تاغ ئارىسىدا ئاتقا يەم ـ خەشەك سېتىۋالغاندا ئالغان تالون ئىكەنلىكىنى يادىغا ئالدى . تەكشۈرگۈچىلەر بۇ گەپكە ئىشەنمەي ، ساپاقتا ئېسىلغىلى تۇرغانىدى ، ئېرىم ئۇلارنىڭ مەسئۇل ئوفىتسېرىغا ، بۇ تالوننىڭ ھېچقانداق لازىمى ۋە خەتىرى يوق ، بۇنى كۆيدۈرۈپ تاشلاش بىلەن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ ، دەپ چۈشەندۈردى . ئوفىتسېر ئۇنى كۆيدۈرۈۋەتتى .

كېيىن ، يەنە بىرقانچە ئەسكەر كىرىپ ، يولۇچىلارنى بىر ـ بىر-لەپ ، بىر ئۆيگە چاقىرىپ ئەكىردى . ئۇ يەردە بىرقانچە ئادەم يولۇچىلار-دىن رۇسىيەدىن قانچىلىك پۇل ئېلىپ چىققانلىقىنى سوراپدى . چۈنكى ئۇ چاغدا ھەربىر يولۇچىنىڭ مەلۇم ساندىلا پۇل ئېلىپ چىقىشىغا رۇخسەت قىلىناتتى . بىرىنچى بولۇپ ئېرىمنى ئەكىرىپ تەكشۈرۈشتى . ئۇ تېزلا قايتىپ چىقتى . بىرەر چاتاقا ئۇچرىمىغاندەك قىلاتتى . ئۇ تەكشۈرگۈ-چىگە ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي پاسپورتىنى كۆرسىتىپتۇ . ئۇنىڭدا پۈتۈن ئا-ئىلىدىكىلەرنىڭ ئىسمى بار ئىدى . ئۇنىڭدا يەنە دېپلوماتىيە ئەمەلدارلىق پاسپورتىمۇ بار بولۇپ ، پاراخوت بىلەن شىمالىي دېڭىزدىن ئۆتكۈچە نې-مىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماسلىقىمىز ئۈچۈن ، ئۇ ئۆز سالاھىيىتىنى ئاشكارىلاشنى خالىمىغان ۋە بۇ پاسپورتنى كۆرسىتىشكە ئالدىرىمىغانـ-دى . ئارقىدىنلا ئۆيگە مېنى ئەكىرىشتى . شىرە يېنىدا بىر ئوفىتسېر ئولـ-تۇراتتى . شىرەدە ئىككى تاپانچا قويۇقلۇق ئىدى ، ئارقىسىدا ئۇچ كازاك ئەسكەر پالىلداپ تۇرغان خەنجىرى بار مىلتىقنى ئۇتۇپ ئۇرە تۇراتتى . خەنجەرنى كۆرۈپلا دۈمبەمدىن سوغۇق تەر چىقىپ تىترەپ كەتتىم . ئو-فىتسېر مەندىن قانچىلىك ئۇنچە ـ مەرۋايىت ، پۇل بارلىقىنى سورىدى . قەشقەردىن ماڭىدىغان چاغدا كىيىممگە 60 تىللانى تىكىۋالغانىدىم . ئۇنى رۇسىيىلىكلەر بىلەن مۇناسىۋەتسىزغۇ دېگەن ئوي بىلەن ئۇلارغا رۇسىيە پۇلىنى كۆرسەتتىم . ئۇ پۇلنى ئېلىپلا تارتمىغا سېلىپ قويۇپ ، ئېرىڭىز يېتەرلىك پۇل ئاپتۇ . سىزنىڭ پۇل ئېلىپ مېڭىش ھوقۇقىڭىز يوق ، دېدى . مەن نارازىلىق بىلدۈرۈپ ، بۇ جەھەتتە مېنىڭ باشقا ئامال يو-

لۇچىلار بىلەن ئوخشاش ھوقۇقۇم بار . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈچ بالا بىلەن مېڭىۋاتىمىز . ئېرىمدىكى پۇل بىزنىڭ ئەنگلىيىگە قايتقۇچە يەتمەيدۇ ، دېدىم . ئوفىتسېرنىڭ ئاچچىقى كەلدى ـ دە ، مېنىڭدىن ئالتۇن ۋە شۇ-نىڭغا ئوخشاش پۇللۇق نەرسىلەر بار ـ يوقلۇقىنى سورىدى . ئېرىم پې-نىمدا ئىدى . ئۇ ماڭا تىللانى بېرىشىمنى ئىشارەت قىلدى . ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە قىلدىم دە ، تىللانى ناھايىتى تەسلىكتە تىككەن جايدىن ئېلىپ بەردىم . ئوفىتسېر تىللانى ئېلىپلا تارتمىسىغا سېلىۋېلىپ ، پاسپورتۇمنى سورىدى . ئېرىم ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىق پاسپور-تىنى كۆرسەتتى . ئۇنى كۆرۈپلا ئوفىتسېر چىچاڭشىپ كەتتى ـ دە ، نې-مىشقا ئۆزۈڭنىڭ ئەنگلىيىنىڭ باش ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى بالدۇرراق ئېيتمايلا ، بۇ پۇللارنى ئېلىشىمغا قاراپ تۇرىسەن ، دەپ ئېرىمنى سوراق قىلىپ كەتتى . ئارقىدىن تارتمىدىن پۇللارنى ئېلىپ شىرەگە تاشلاپ ، ماڭا بۇلارنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى ئېيتتى . بۇرۇلۇپ يېنىدىكى بىر رۇسىيىلىككە ئاچچىقى بىلەن رۇسچە بىر نېمىلەرنى دېدى . بىز ئۇنىڭ ، ئەگەر بۇ پۇلنى بۇ ئەخمەق ئىنگلىزغا قايتۇرۇپ بەرمىسەم ، مېنى نەس بېسىشى مۇمكىن دېگەن گېپىنى ئاڭلىدۇق . بۇ ئارىلىقتا بالىلار ئۆزلىرى-نىڭمۇ يېنىدا تىقىپ قويۇلغان مەخپىي ھۆججەت ياكى پۇل بار دېگەن گۇمان بىلەن تەكشۈرۈلىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەي ، كىيىملىرى ۋە ئويۇنچۇقلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ، سەۋرچانلىق بىلەن بىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ .

بىز يەنە پويىزغا چىقتۇق . بۇنداق تەكشۈرۈشلەرنىڭ ئەمدى بول-ماسلىقىنى تىلىدۇق . ئەمما ، شۇپىنسىيە چېگرىسىغا بارغۇچە ئارىلىقتا يەنە مەجبۇرىي يوسۇندا پويىزدىن چۈشۈرۈلۈپ ، جىق تەكشۈرۈشلەردىن ئۆتە-تۇق . ۋاگون جۈڭگو ، پارس ۋە شەرقتىكى باشقا دۆلەت ، رايونلاردىن ئەنگلىيىگە قايتىۋاتقان ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن تولغانىدى . بۇ رايوننىڭ مەنزىرىسى ئاجايىپ گۈزەل ئىدى . فىنلاندىيىنىڭ « كۆل دۆلتى » دې-گەن نامى ھەقىقەتەن بىكار قويۇلمىغانىكەن . بۇ دۆلەتكە ئورمانلىقلار ، كۆللەر ، تاغلار ئاجايىپ كۆركەم ، گۈزەل تۈس بەرگەنىكەن .

بىز ئاخىر قىلاندىيە تۆمۈر يولنىڭ ئاخىرقى بېكىتى بولغان ، بوسنىيە يېرىم ئارىلىنىڭ ئەڭ چېتىگە جايلاشقان تورنېغا يېتىپ كەلدۇق . تورنېغا تاڭ ئەمدى سۈزۈلگەندە كەلدۇق . پويىزدىن چۈشۈپلا سوغۇق شامالدىن شۇرکۈنۈپ توڭلاپ كەتتۇق . دەريادا يوغان ـ يوغان مۇزلار ئېقىۋاتاتتى . يولۇچى ۋە يۈك ـ تاقلارنى ئېلىپ مېڭىش ئۈچۈن بىر كېمە كۈتۈپ تۇراتتى . بىز سۆگەكتىن ئۆتىدىغان سوغۇقتا قىستىلىشىپ كېمىگە چىقتۇق . كېمە مۇز يارىدىغان ئەسۋابى بىلەن مۇزنى يېرىپ ئاستا مېڭىپ ئۇ قاتقا باردى . ئۇ قاتتا بىزگە يەنە بىر دەريادىن ئۆتىدىغانلىقىمىزنى ئۇقتۇرۇشتى . بۇ ، بىز ھازىر ئۆتكەن تورنې دەرياسىنىڭ يەنە بىر تارمىقى بولۇشى مۇمكىن ، دەپ ئويلىدىم . ئەمما بىز بۇ دەريادىن كېمە بىلەن ئەمەس ، كۆۋرۈك بىلەن ئۆتتۇق . كۆۋرۈك ئۇستىگە چىقىساق ، ئادەمنى ئۆچۈرۈپ كەتكۈدەك قاتتىق بوران چىقتى . خىلۋيا بىلەن روبىن ماڭالمايلا قالدى . بىزنىڭ قېينىلىپ تۇرغانلىقىمىزنى بىر چاقلىق ھارۋىنى ئىتتىرىپ كېتىۋاتقان بىر ئاق كۆڭۈل شۆبىتسىيىلىك دېھقان كۆرۈپ ، ئىككى بالىنى ھارۋىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ كۆۋرۈكتىن ئۆتكۈزۈپ قويدى . كۆۋرۈكنىڭ ئوتتۇرىسى شۆبىتسىيە چېگرا سىزىقى بولۇپ ، ئۇستىدە شۆبىتسىيە دۆلىتى بايرىقى لەپىلدەپ تۇرغان كىچىككىنە بىر ئۆي بار ئىدى . بۇ ، چېگرادىن ئۆتكۈچىلەردىن پۇل ئېلىش ئورنى ئىدى . بىز بۇ ئۆي يېنىغا كەلگەندە ، كۇلۇپلا تۇرىدىغان شۆبىتسىيىلىك بوۋايغا پۇل تاپشۇردۇق . ئۇ ھارۋىدا ئولتۇرغان بالىلارنى كۆرۈپ كۇلۇپ كېتىپ ، ئۇلارغا يۈك ـ تاق ھېسابىدا پۇل ئالدى .

كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپلا ، بەدەن تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلدى . شۇ چاغدا رۇسىيىدە داغلىق ئەسۋە ، كېزىك بەك كۆپ ئىدى . شۆبىتسىيىلىكلەر بۇ كېسەللىكلەرنىڭ ئۆز دۆلىتىگە تارقىلىشىنى قاتتىق توسۇۋاتاتتى .

بىزنى تەكشۈرگەن دوختۇر بەك ئوبدان ئادەم ئىكەن . بىزنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىمىزنى سوراپ ، قەشقەردىن كەلگەنلىكىمىزنى ئاڭلاپ تۇۋلاپ دېگۈدەك :

ـــ قەدىردان دوستۇم سۇبەن ھېددىن دوكتورنى تۇ-
نۇمسلەر ؟ ـــ دەپ سورىدى . سۇبەن ھېددىننىڭ بىزنىڭمۇ دوستىمىز
ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ ، بىزنى ئۆزىنىڭ ھۇجرىسىغا باشلىدى ۋە قەھۋە
دەملەپ بەردى . شۇنداق قىلىپ ، بىزنى تەشۋىشكە سالغان تەكشۈرۈش
ئىنتايىن دوستانە كۆرۈشۈشكە ئايلىنىپ كەتتى . دوختۇر بەك گەپچى ،
خۇش چاقچاق ، قىزىقچى ئادەم ئىكەن . ئۇنىڭ گەپلىرى كۈلدۈرۈپ
كۆڭلىمىزنى ئاچقان بولسا ،مەزىلىك قەھۋە تېنىمىزنى ئىسىتتى .

شۇ كۈنى پويىز يېرىم كېچىدە ماگىدىكەن . شۇڭا يېڭى تونۇش-
قان دوستىمىز بىزگە مۇشۇ ئەتراپتا بىر مېھمانخانا بارلىقى ، شۇ يەردە دەم
ئالغاچ پويىزنىڭ مېڭىشىنى كۈتسەك بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى . ئۇ يەرگە
بارساق ، بىزنىڭ ھەمراھلىرىمىزنىڭ ھەممىسى شۇ يەردە ئىكەن . گېرما-
نىيىلىك بىر ئائىلە كىشىلىرىمۇ بار ئىكەن . بىردەمدىن كېيىن كارىدوردا
ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ بولۇپ كەتتى . چېقىپ قارىساق ، ئارايىك نېمىس بالا
بىلەن بۇ قېتىمقى دۇنيا ئۇرۇشىدا كىمنىڭ ھەق ، كىمنىڭ ناھەقلىقىنى
تالىشىپ مۇشتلىشىپ كېتىپتۇ . بىز قاتتىق سىلكىشلەپ بالىلارنى ئاجرا-
تىپ ، ئۇلارغا ھازىر بىز بىتەرەپ دۆلەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىمىز ، بۇ يەرنىڭ
تىنچلىقىنى ساقلىشىمىز لازىملىقىنى چۈشەندۈردۇق .

نۇرغۇن ئادەم ئىسسىق رايونلاردىن كەلگەن ، ھاۋاغا لايىق كە-
يىملەرنى ئالمىغان بولغاچقا ، زۇكام بولۇپ بەك جاپا تارتتى . پارىتىن
بىرنەچچە كىچىك بالىنى ئېلىپ كەلگەن بىر ئائىلە ناھايىتى نېپىز كە-
يىنگەنىكەن . ئەتىسى بىر بالىسى قاتتىق ئاغرىپ قالدى . بۇنداق ئىشلار-
دىن ئەجەبلەنگىلىمۇ بولمايتتى . ھېلىمۇ ياخشى بىز تاغلاردا كېيگەن كە-
يىملىرىمىزنى ئېلىۋالغانىكەنمىز .

كېچە سائەت سەككىزلەردە مېھمانخانا ئالدىغا دېھقان ھارۋىلىرى ،
تۆت چاقلىق يۈك توشۇيدىغان ھارۋا ، چوڭ ۋە كىچىك پەيتۇن بولۇپ
بىرمۇنچە ھارۋا ، تۆت ماشىنا بىزنى ئالغىلى كەلدى . بىز يۈك ـ تاقلارنى
ئېلىپ ئۈستى ئوچۇق بىر پەيتۇنغا ئولتۇردۇقتە ، تورنې دەريانسىنى
بويلاپ يېگىرمە نەچچە ئىنگلىزمىلى يول مېڭىپ خاپىراندا ۋوگزالىغا

باردۇق .

ئىشىنمەنكى ، 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن ، شۇڭا- سىيە ۋە فىنلاندىيە تۆمۈر يولى تۈتاشتۇرۇلۇپ ، بۇ يولدا مېڭىش ئاسان- لىشىپ كېتىدۇ . لېكىن ئۇ چاغدا بىز تاللىغان بۇ يولنىڭ فىنلاندىيە تۆ- مۈر يولى ئۈدۈلىدىكى خاپاراندا غىچىلا بارغان بولۇپ ، كۆۋرۈك سېلىنما- غانىدى . شۇڭا قىشتا كىشىلەر دەريادىن ئات قوشقان چانا بىلەن ئۆ- تەتتى .

بۇ يەر شىمالىي قۇتۇپقا يېقىن ئىدى ، ھەر يىلى مۇشۇ ئايلاردا (5 ـ ئايدا) كۈن يېرىم كېچە مەھەلدە ئولتۇراتتى . شۇڭا ھاۋا سوغۇق ، يەر مۇز ، سوغۇق شامال ئۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ ، ۋوگزالغىچە ئارىلىقتىكى بىز ئىلگىرى كۆرگەنلەرگە پۈتۈنلەي ئوخشمايدىغان كېچە مەنزىرىسى ۋە زېمىن بىلەن كۆك ئارىسىدىكى ئاجايىپ گۈزەل رەڭلەر بىزدە ئىنتايىن ياخشى خاتىرىلەرنى قالدۇردى .

يول تاغ ئارىسىدىكى قارىغايلار ئارىسىدىن ئۆتكەنىدى . بۇ ئەتراپتا ماشىنا كۆپ ئەمەس ئىدى . ئاندا ـ ساندا ئۆتكەن ماشىنىلار ئا- دەم يېاكى يۈك بېسىپ ماڭغان ھارۋا ، پەيتۇنلارغا قوشۇلغان ئاتلارنى ئۇركۈتىۋېتەتتى .

بىز خاپاراندادا پويىزغا ئولتۇرۇپ ، شۇڭىسىيە دۆلەت چېگرىسى- دىن ئۆتۈپ ئورېبروغا باردۇق . ئۇ يەردە پويىز ئالمىشىپ كرىستاننا غا بېرىپ ، ئۇ يەردىن ئوگۇشلۇق ھالدا بېرگىنغا بېرىۋاتىدۇق . ئاق قار قاپ- لىغان تاغ ئېغىزىدىن ئۆتكەندىن كېيىن تولىمۇ گۈزەل مەنزىرىلىك بر قولتۇق كۆزىمىزگە چۈشتى . بۇ قولتۇق بېرگىندىكى دېڭىزغا تۇتىشات- تى .

بېرگىندىن پاراخوتقا ئولتۇرۇپ نېۋكاسلغا بارغىچە جېنىمىز تۇمشۇقىمىزغا كېلىپ قالدى . بۇ ، سەپرىمىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆ- لىكى ئىدى . پاراخوت جىق يۈك بېسىلمىغاچقا يېنىك ئىدى . بولغا چە- قىشمىزغىلا دەھشەتلىك دولقۇنلار پاراخوتنى ھېلى كۆتۈرۈپ چوققىغا ئېلىپ چىقسا ، ھېلى پەسكە ئاتاتتى ، ھېلى ئىككى يافقا قاتتىق چايقايت-

تى . ھەممىلار ئادەمنىڭ بېشى قېيىپ كۆڭلى ئاينىپ ئېغىر كېسەل ئا-
دەمدەك بولۇپ قالدى . بىزمۇ بۇنىڭدىن خالىي ئەمەس ئىدۇق .
پاراخوتتا مەن ۋاقتىنىڭ كۆپىنى پاراخوت بېشىدىكى كۆرۈش
سۇپىسىغا چىقىۋېلىپ سۇ مىناسى ئىزدەۋاتقان ئادەمگە قاراپ ئولتۇرۇش
بىلەن ئوتكۈزدۇم . دېگىزدا بىرەرمۇ كېمە - پاراخوتنىڭ سايىسىمۇ كۆ-
رۈنمەيتتى . بىر كۈنى كېچىدە مەن ئۆز بۆلىمەمگە قايتىپ ئۆزۈن ئوت-
مەي ، ئەنگلىيىلىك بىر بالا مېنىڭ بۆلىمەمگە كېلىپ ، پاراخوتىمىزنىڭ
سۇ مىناسىغا سوقۇلۇپ كەتكىلى تاس قالغانلىق خەۋىرىنى ماڭا ئالايىتەن
يەتكۈزدى . ئەلۋەتتە ، مەنمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولغانىدىم .
قاتتىق بوران - چاپقۇن بىز شوتلاندىيە ئەتراپىغا كەلگەندە سەل
پەسلىدى . دېگىز يۈزى تىپتىنچ بولغاندا ، يولۇچىلار پالوبىغا چىقتى .
قىرغاقتا يېقىنلاپ قالغانلىقىمىز ئۈچۈن خاتىرجەم بولۇپ ، ئۆزىمىزنى بە-
خەتەر سەزدۇق . خۇشال بولغان يولۇچىلار ئارىسىدا كۆلكە - چاقچاق
كۆتۈرۈلدى ، بىر - بىرىگە ئۆلىنىپ ناخشا ئېيتىلدى . نېۋكاسلغا كەل-
گەندە ، بىرى توساتتىن پاراخوتىمىز ئابېردىن ئەتراپىدىن ئۆتۈشى-
نىڭ بىر - ئىككى سائەت ئالدىدا ، يوغان سۇ پاراخوتى سۇ مىناسىغا
سوقۇلۇپ چۆكۈپ كېتىپتۇ ، دېگەنىدى ، ھەممىمىز قورقۇپ ، دېمىمىز
ئىچىمىزگە چۈشۈپلا كەتتى . كېيىن ئاڭلىساق ، بىز ئولتۇرغان پاراخوتىمۇ
قايتىش يولىدا سۇ مىناسىغا سوقۇلۇپ كېتىپتۇ .
پاراخوتتا رەسمىيەتلەرنى ئۆتەپ نېۋكاسلدا قىرغاقتا چىقتۇق .
پاراخوت شوتىسى پېنىدا ئىككى ھەقىقىي ئەنگلىيە ساقچىسى تۇراتتى .
ئۇلارنى كۆرۈپلا كۆڭلۈم ئاجايىپ بولۇپ كەتتى . يۈگۈرۈپ بېرىپ
ئۇلارنى قۇچاقلاپ راسا يىغلىغۇم ، شۇ ئارقىلىق يول بويى چەككەن ر-
ىازەتلىرىمدىن قۇتۇلغۇم كېپىكەتتى . ساقچىلارنى قۇچاقلاشقا مۇمكىن
بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئىمكانقەدەر كىشىلەرگە كۆرسەتمەستىن ياش تۆك-
تۈم .
ئەتىسى ئۆيىمىزگە ئامان - ئېسەن يېتىپ بېرىپ ، ئاپام بىلەن
سالامەت كۆرۈشتۇم . قەشقەردىن ئايرىلىدىغان چاغدا ئاپامغا يازغان خې-

تىمىدە ، ئۇنى كۇن ساناپ ، يولىمىزغا بەك تەلمۇرۇپ كەتمىسۇن ، نيۇ-كاسلغا بارغاندا ، تىنچ ـ ئامان يېتىپ كەلگىنىمىزنى خەۋەر قىلىۋەتسەملا بولىدۇ ، دەپ ئويلاپ يولغا چىقىدىغان ئېنىق ۋاقتىمىزنى ئەتەي يازمىغان-دىم .

مەن ئەنگلىيىدە يېرىم يىل تۇرغاندىن كېيىن ، بالىلارنى مەكتەپكە بېرىپ ئەنگلىيىدە قالدۇرۇپ ، ئۆزۈم ئېرىم بىلەن قەشقەرگە قايتىمەن ، دەپ ئويلىغانىدىم . بىراق ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ، ئايالىلار-نىڭ سىرتلارغا چىقىپ سەپەر قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمىدى . شۇڭا ئې-رىم ئۆزى يالغۇز قەشقەرگە قايتتى . ئۇ يەنە ئۇچ يىل ۋەزىپە ئۆتىگەندىن كېيىن ، ۋاقتى توشۇپ قايتىپ كېلەتتى . مەن قەشقەردە 17 يىل تۇرغان-دىن كېيىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇ ئۆيۈمدىن ئاخىر خوشلىشىپ ، يۇ-تۇنلەي ئايرىلدىم .

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1997 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1997 ـ يىل 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.
本书根据新疆人民出版社1997年9月第1版、1997年第1次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇختار مامۇت
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ماۋيۈلۈڭ

دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمنىڭ ئىلمىسى.
قەشقەرنى ئەسلەيمەن
ئاپتورى: كاتارىن ماكارتنېي (ئەنگلىيە)
تەرجىمە قىلغۇچى: مەريەم مەمتىمىن
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 8.5 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2000 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3,000
ISBN7—228—06035—0/K·873
باھاسى: 11.90 يۈەن